84Ук7
Г65

О. Гончар

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТВОРИ
В СЁМИ ТОМАХ
ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

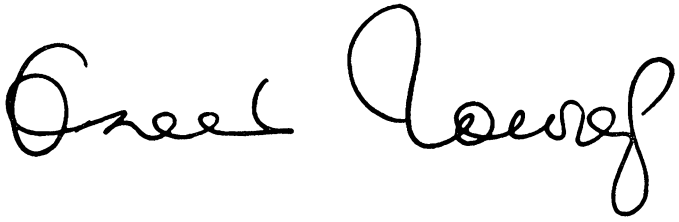

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

Людина і зброя
Роман
Циклон
Роман

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1987

84Ук7
Г65

В четвертый том вошли
романы «Человек и оружие»
(отмечен в 1962 г. Государственной премией УССР
имени Т. Г. Шевченко) —
о подвиге студентов,
которые в первые дни
Великой Отечественной войны
добровольно идут на фронт
и в борьбе с врагом проявляют
патриотизм, мужество,
верность гуманистическим идеалам;
и «Циклон», где уже знакомые
читателю герои действуют
в других жизненных обстоятельствах,
в частности во время преодоления
стихийного бедствия
в районе Карпат.

Примітки
Віталія Коваля

Г $\frac{4702590200—226}{M205(04)—87}$ передплатне

© Примітки, художнє оформлення,
Видавництво «Дніпро», 1987 р.

Людина і зброя

Роман

I

Ще все — як було.

Ще безтривожно ходять по місту ті, які вмиратимуть на рубежах, ітимуть в оточеннях, горітимуть у крематційних печах концтаборів, штурмуватимуть Будапешт і Берлін; ще стоїть на узвишші посеред міста сірий масивний БЧА — Будинок Червоної Армії, де згодом на місці, розчищеному від руїн, буде запалено Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата.

Життя поки що тече у своєму звичайному ритмі. Ще — розбрівшись з самого рання по парках, по бібліотеках, позабиравшись у спорожнілі аудиторії на факультетах,— сидять над конспектами студенти, готуються до останніх екзаменів.

Двоє їх сидить, забарикадувавшись у порожній аудиторії істфаку.

Вранці, коли прийшли сюди, Таня сама взялася закладати двері стільцем. Богдан стояв і, всміхаючись, дивився, як вона це робить. Енергії й завзяття було в неї більше, ніж сили в руках. Усе ж завдяки своїй оцій затятості вона впоралася з важким стільцем, забарикадувалась, замкнулася, як хотіла: міцно, ніби від усього світу. Поривчаста, з розтріпаним волоссям обернулася до Богдана:

— Тепер тебе в мене ніхто не відбере!

Вони глянули на закладені двері й розсміялись: справді, одні вони тут із своїм коханням!

Учора вони тільки помирилися після тяжкої тривалої сварки. Це була одна з тих сварок, що виникають між закоханими з дрібниць, майже з нічого, але важать для них більше, ніж найсерйозніші світові проблеми. Тепер обоє бачать, що не варто було сваритись, не хочуть і згадувати тих болісних безпричинних ревнощів, що відібрали у них кілька щасливих днів. Зараз, примирившись, вони ніби заново впивалися своїм почуттям, віднайденим, переболілим і від того ще більше спраглим, ще більш солодким. Якби це залежало тільки від Тані, вона у відзнаку примирення весь день отут цілувалася б, чіплялася б Богданові на шию, забувши про конспекти, про екзамени, про все на світі. Зіп'яв-

шись навшпиньки, вона потяглася обличчям до Богдана, до милого свого Богданчика: цілуй!

Він легко підхопив її на руки і, на ходу осипаючи гарячими поцілунками, поніс у найдальший куток, посадив, мов школярку, на стілець:

— Сиди!

Поклав перед нею її недбало скручені, покрапані парковими дощами конспекти:

— Вчи!

Тепер вона сидить і зубрить хрестові походи. Не стільки, правда, зубрить, скільки розкошує у своїх мріях, у світлих дівочих видіннях. Час від часу крадькома, з щасливою злодійкуватістю позиркує на нього.

Заглиблений у конспекти, Богдан сидить в іншім кінці аудиторії, перед самою кафедрою. Ось він рукою поправив чорний свій чуб, Таня бачить його руку, волохату, в чорнім волоссі, міцну руку спортсмена. Нахмурившись, він знову пірнув десь у середні віки. В оцій задумливій позі, в картатій приношеній сорочці з акуратно засуканими вище ліктів рукавами Богдан їй особливо подобається. Вона — ніби вперше — знаходить мужню гідність у всій його поставі, у гордовито випрямленій шиї, в густому непокірному чубі, відкинутому назад. Навіть отак, коли Богдан сидить, по його рівній високій шиї видно, який він стрункий. Смаглюватий, циганкувато чорний — дівчата кажуть, що він красень, але для неї він більше, ніж це, для неї він саме щастя.

Кілька днів тому, коли стався був між ними розрив, думала — не переживе. Життя без нього для неї одразу згасло, злиняло, втратило зміст. Нещасна, змучена ревнощами, прибита горем, блукала, мов сновида, вечорами по місту, по кам'яних катакомбах кварталів, живучи одним сподіванням хоч випадково зустріти де-небудь його, хоч здалеку глянути, коли повертатиметься увечері з бібліотеки до гуртожитку. Найбільше боялась побачити його в такий час з іншою, з незнайомою якоюсь дівчиною виняткових достойностей, до котрої вже наперед ревнувала — ревнувала гостро, до потемніння в вічу. А він усе повертався не з дівчиною, а з хлопцями, крокував між ними похмурий і непідступний, з конспектами та хлібиною під пахвою.

Причаївшись десь у затінку, Таня жадібно стежила за рідною постаттю, аж поки хлоп'ячий гурт не зникав у глибині вечірньої вулиці.

У ті ночі своєї самотності та неприкаяності Таня, блукаючи по слідах свого кохання, непомітно для себе заходила на вулицю Вільної академії, де зустрілася з Богданом уперше, звідти щось вело її на студентський «острів Кохання» над журавлівською кручею, де вперше відчула сухий, жаркий смак його поцілунку. Ця облюбована багатьма поколіннями студентів круча над рясніючою електричними вогнями Журавлівкою і далекий переклик нічних поїздів тільки посилювали біль втрати. Повертаючись у гуртожиток, слухаючи пізній гомін буйної своєї студентської республіки — Толкачівки та Гіганта, крізь морок відчаю знов сподівалася чуда, знов оживала в надії, що він рано чи пізно таки до неї повернеться, бо ж лише в ньому одному бачилося їй те, без чого вона не могла жити.

Тепер він знову з нею. Цвіте душа! — так могла б назвати те почуття, що має в собі до нього. Ось він тут. Нечутно можна підкрастися до нього з-за спини і обійняти, вщипнути за вухо, скубнути за чуб... Проте ні, цього не можна, зараз він весь у роботі, в напрузі — штурмує середні віки. Можна тільки паперову кульку скрутити й кинути в його бік, як це вона, пустуючи, робила на лекціях, і кулька впаде перед ним на столі, і він, розгорнувши її й хмурячи брови, прочитає: «Je vous aime...» [1]

Штурмує, штурмує. Про королів та пап, про рицарські походи та звичаї, а того й не знає, що сам їй здається найкращим за всіх рицарів на світі. Як любить вона його за отой нахмурений лоб, за оту впертість, нещадну суворість до себе. Спартанська вдача! Нелегко даються йому науки, значно важче, ніж їй, але з гордості, з честолюбства він не хоче знати шпаргалок, не хоче покладатись на випадок, хоче прийти на екзамен з твердою впевненістю в собі, в своїй силі, в тому, що ніхто й нічим його не зіб'є.

Саме життя виробило в ньому цей характер — різкий, упертий, готовий до будь-яких труднощів. Без батька ріс. На нелегкому хлібі. Щоб дотягти до стипендії, ходив ночами на товарну станцію розвантажувати вагони. Влітку під час канікул він теж працює. Минулого літа в риболовецькій артілі, десь у Дніпровських плавнях тягав важкі неводи. Вернувся, і Дніпром від

[1] Я вас люблю... *(Франц.)*

нього війнуло, куренями, димом багать вечірніх. Смаглюватість оця з нього ніколи не сходить. Навіть і серед зими вертавсь із своїх запорізьких канікул засмаглий, мовби з-під тропічного сонця, і ніжність тоді було йому не приховати, при погляді на Таню радісний голод розлуки світився в його очах.

— З Січі Богдан вернувся! — жартували друзі.— З коша!

Увесь факультет знає, що вони — ще з першого курсу — закохана пара, що Таня Криворучко його, Богдана Колосовського, наречена.

Здадуть ось останні екзамени — і відкриється перед ними літо, вільне, смагляве. Якби тільки швидше, якби й зараз оце можна було кинути конспекти, податись удвох за місто, у поле за Лісопарком, де трамвай влітає просто в жита!

Весна промайнула для них якось непомітно, тільки й бачили з оцього вікна, як сивіли дощі високі по обріях, тільки й чули їх, як шелестіли за вікном по листю дерев, з тихим дзвоном краплисто падали на дахи, на розігріте каміння будинків. Музика дощу! Потім знов було сонце — і димились асфальти, і парували дерева своєю мокрою блискучою зеленню, і з вікон студентських аудиторій видно було, як десь одразу ж за Південним вокзалом, за блискучими після дощу дахами будинків райдуга воду бере.

Туди — до райдуг, до просторів заміських — тягнуло студентську душу...

Над конспектами веснувалося, без солов'їних концертів.

Зате літо сьогорічне буде в них незвичайне: уперше проведуть його разом, поїдуть на археологічні розкопки. Багато їхніх студентів роз'їдуться цього літа на розкопки хто в Крим, хто до Кам'яної могили на річці Молочній, де нібито виявлено доісторичні малюнки в печерах первісної людини, а їм, Тані й Богданові, старий професор, знавець Ольвії, запропонував Ольвію, запропонував якраз те, чого їм самим найбільше бажалось. Стародавня Ольвія, що по-нашому значить «щаслива», давно їх цікавить обох, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, занесену пісками, щоб дізнатись, чому вона загинула, чому люди покинули її. Півтори тисячі років тому місто вирувало життям, до нього від сонячних берегів Еллади прибували кораблі,

шумів ринок велелюдний, на стадіонах горожани вітали атлетів, учасників спортивних змагань, на честь переможців місто карбувало потім спеціальні декрети на мармурових плитах: «Пурфей, син Пурфея, бувши архонтом, переміг списом і диском...» Архонт — це як голова міськради, і Таня навіть усміхнулася, уявивши, як біжить по стадіону голова міськради в трусах, виборюючи своєму місту першість.

— «Пурфей, син Пурфея...» — імітуючи голос професора, починає урочисто декламувати вона з свого кутка, але Богдан не піддається на її пустощі, не обертається, вона тільки чує від нього:

— Не заважай!

І навіть це їй подобається, коли він отак прикрикує на неї, отой їй легкоатлет факультетський, що теж міг би перемагати «списом і диском». Не читається Тані. Все малюється їй степове літо, ольвійське небо широке, під яким вони будуть з Богданом разом, удвох. Казкова Ольвія, місячні ночі, тихі лимани — все там буде для них, для них...

Несподіваний грюкіт стрясонув двері.

Богдан підвівся здивовано:

— Хто?

І, ще не почувши відповіді, кинувся до забарикадованих дверей.

Запам'ятайте цю мить! Назавжди запам'ятайте цю останню свою студентську аудиторію на третьому поверсі істфаку, де, вдершись крізь забарикадовані двері, застало вас страшне, приголомшливе слово:

— Війна!

II

Новий Хасан?

Халхин-Гол?

Ні, це, видно, було щось страшніше.

У дверях аудиторії стоїть незграбний, широкоплечий Степура, їхній друг і однокурсник. Ніколи Таня не бачила його таким. Губи бліді, надривно дихає, щось хоче сказати й не може — наче вдавився.

Богдана це аж лютить.

— Говори ж нарешті...

Степура важко видавлює з себе товстими, ніби обвареними губами:

— Бомбили вночі Київ... Севастополь... і ще якісь міста...

— Ти звідки знаєш?

— Усе місто вже знає, тільки ви як на острові... Я теж сидів читав, потім вийшов за цигарками, а там... з краю в край усе бурунить. Гучномовці розриваються, людей тисячі на майданах... Так-от, брат Таню,— Степура з гіркотою глянув на дівчину, і хоч іншим разом це його «брат» викликало б у неї усмішку, зараз стиснуті губи її навіть не ворухнулись.— Бомби летять... А чи давно ми співали «если з а в т р а война»? Це завтра вже стало сьогодні, ось яка історія.

Діставши з пачки цигарку, він хоче прикурити, але сірники ламаються один за одним. Нарешті, вичеркавши, він підносить запалений сірник до цигарки, і Таня помічає, як груба рука його ледь помітно тремтить, і сам він при всій своїй вайлуватій кремезності здається їй якимось дивно беззахисним у цю мить.

— Як бандюги напали,— каже він.— Без попередження, віроломно, безчесно...

Богдан, нахмурившись, стоїть біля столу над розкритим конспектом, наче пригадує щось. Потім рішуче закриває конспект, складає зошит до зошита акуратною купкою. Таня мимоволі фіксує кожен його рух. На скільки часу складає він оті свої конспекти? Коли їх знову відкриє?

Таня підійшла до нього, взяла його за руку, зазирнула у вічі. Там якась темна рішучість, відчуженість.

— Ідем?

Степура, кістляво згорбившись, першим рушив до дверей.

Таня і в коридорі все не відпускала Богданової руки. Як вчепилась в аудиторії своїм рученям за нього, так уже й не відпускає, тримається інстинктивно, мовби передчуваючи недалеке й неминуче розставання.

У коридорах шум, гамір. Студенти різних курсів, юрмлячись то тут, то там, збуджено гомонять, сперечаються.

— Цього треба було ждати!

— Але ж договір про ненапад на десять років?

— Фашизм є фашизм.

Двері аудиторій повідчиняні навстіж,— тепер уже не до наук. Мерщій на вулицю. А що, коли... Хіба ж чудес не буває? Серце жадало почути, що це всього-на-всього

якесь жахливе непорозуміння, ще прийде, може, інше повідомлення, рятівна звістка про те, що конфлікт, хоч і виник, але його залагоджено і все знов буде, як було.

На першому поверсі, проходячи повз кімнату військової кафедри, загледіли в ній крізь відхилені двері руду голову Духновича. Худий, сутулуватий, в окулярах, він стояв посеред кімнати над рельєфною картою пересіченої місцевості, хоча думками, видно, був зовсім не тут, по виразу його спокійного й, як завжди, трохи іронічного самозаглиблення можна було догадатись, що він іще перебуває в невіданні й думає зараз скорше не про муляжний оцей рельєф, не про війну, котра вже вдирається в тишу аудиторій, а про щось інше, далеке.

— Мироне, спускайся, брат, на грішну землю,— Степура рухом плеча відчинив двері навстіж.

— Щось сталося?

— Сталось.

— Що саме?

— Війна!

Лице Духновича смикнулося недовірливою посмішкою.

— Не жартуйте, бо я лякливий.

Та коли друзі його зайшли до аудиторії, надто незвичайний вигляд був у них, щоб можна було думати, ніби вони вдаються до таких недоречних жартів.

— На жаль, серйозно.

— Просто символічно, що тебе ці події застають ось тут...

Роззиралися, ніби ніколи тут не були.

Військова кафедра. Це та кімната, де їх стільки муштровано керівником кафедри, прискіпливим та педантичним майором, де так набридли їм оті військові плакати на стінах, і протигаз у розрізі, і учбовий кулемет, що темніє в кутку, з просвердленою дірочкою збоку в стволі... Зупинившись над великим столом з бутафорним полем, вони ніби іншими очима стали розглядати муляжну пересічену місцевість з мініатюрними горбами та річками. Гіпс, пофарбована тирса, що зображає траву... Неприродна жовтизна хлібів і отруйно-зелена просторина лук, і річка, й лісок — усе було убоге, неправдиве, засушене, це мовби сама війна поставала з муляжів своєю мертвістю, безжиттєвістю. Муляжний

ландшафт лежав перед ними на півкімнати, а їм поставав живий, немуляжний степ з достигаючими хлібами, і вітер польовий, і небо, повне жайворонків, і райдуги, що над полями світяться соковито! Бомби впали сьогодні на хліба. Танки вже десь їх толочать, снаряди довбуть. З усього живого прекрасного світу чи не отакий перепалено-мертвий, муляжний ландшафт тільки й полишить після себе війна?

Край столу на муляжних пагорбах розплатався Духновичів портфель. Він туго напханий книжками, серед яких, певне, можна знайти і Гегеля, і притчі Сковороди, й Спінозу, а зверху на портфелі лежать заяложені військові статути, що їх Духнович так досі й не спромігся опанувати і оце, видно, знову зубрив, готуючись вдруге складати залік. Він, цей факультетський вільнодум і філософ, який залюбки студіював навіть позапрограмні науки, так до ладу й не міг збагнути мудрість статуту караульної служби, так досі й не навчився як слід ні козиряти, ні ходити з компасом по азимуту: на заняттях у Лісопарку Духнович щоразу збивався з заданого напрямку, викликаючи сміх товаришів і невдоволення викладача.

— Ну як сьогодні? Подужав? — кивнувши на статути, звернувся Богдан до Духновича.

Духнович скривився, що мало означати усмішку.

— Ці устави наганяють на мене, ну, просто містичний жах. Вони написані ніби санскритом: скільки не розшифровую — ніяк не доберу глузду.

— То вже вчорашнє,— сумовито зауважив Степура.— Тепер не такі заліки доведеться складати.

— Кидай,— торкнула Духновича зошитом Таня.— Досить тобі цього санскриту.

Вони разом вийшли на вулицю. Все наче було як і раніш: дерева спокійно зеленіють, і день тихий — ні сонячний, ні хмарний, у теплій поволоці імлистій, тільки тривога відчутно розлита в повітрі, вона вже пройняла місто і душі людей.

Сумська клекоче. На перехресті біля репродуктора — натовп. Тут ще надіються: може, пригасне? Може, це який-небудь місцевий прикордонний конфлікт? Люди ждуть новин, невідомість гнітить, а радіо тим часом гримить музикою, передає бойові марші.

Найлюдніше в парку біля пам'ятника Тарасові. Гомін, тривожно збуджені голоси, всі ждуть чогось, не розхо-

дяться... Нахмурений бронзовий Кобзар, схилившись над людьми, мовчки думає свою думу.

В натовпі Степура загледів Мар'яну й Лагутіна. Вони стояли обнявшись, чого раніше не дозволили б собі на людях, він блідий, зосереджений і ніби байдужий до неї, а вона тулиться до нього плечем, наче говорить: ти мій, мій, все це тебе не стосується, нікому тебе не віддам.

Дивлячись на них, Степура не може втямки собі взяти, як цей Лагутін, тонковидий білявий його суперник, може бути зараз байдужим до неї, не почувати, як лине вона до нього вся. О, якби до Степури вона отак линула, любов його давня, безнадійна! Скільки мріяв про неї ночами, скільки віршів для неї писав, а вона була й лишається з усією своєю жагою, рум'янцями калиновими — для іншого, для того, хто вже ніби звик і ніби й не дорожить цим безмірно щедрим дарунком долі!..

Угорі між деревами блищить на сонці лита з бронзи, могутня постать поета, а нижче, круг п'єдесталу,— бронзова покритка з дитиною на руках, і повстанець з косою, і той, що кайдани рве, і той, що лежить поранений біля надломленого знамена, і всі ви, що зараз дивитесь на них, чи не ваша це судьба, вчорашня й завтрашня, темніє суворою бронзою, зведена між дерев?

Задивившись на пам'ятник, Степура незчувся, як загубив у натовпі Мар'яну та Лагутіна, і, озирнувшись, побачив поблизу незнайому жінку з дитиною на руках; обличчя матері заплакане, а в широко відкритих очах — волання підтримки, звідчаєність: невже це правда? Невже цього нічим не відвернути? Вона дивилась на Степуру так, мовби він міг ще спростувати страшну цю невблаганну звістку, яка, видно, руйнувала все її родинне щастя...

— Ти йдеш? — почув Степура за собою Богданів голос.— Бо ми з Танею — до гуртожитку...

— Я з вами.

Вибравшись з натовпу, вони рушили вгору по Сумській, у напрямі до свого студентського містечка. Духнович теж поплентався слідом, хоч мешкає він у місті, з батьками. Мовчки перейшли на Басейну, завернули в магазин, де раніше брали хліб, але зараз тут їх зустріли голі полиці. Розмели. Ні крихти. Біля іншого магази-

ну галас, тиснява, люди за чимось товпляться, виявляється, розхапують усе, що є,— мило, сірники, сіль...

— Не розумію,— знизав плечима Духнович.— Для чого вам, громадянко, стільки солі? — зачепив він жінку, що з пакунками в обох руках саме бігла назустріч.

— Для чого? — Ця, з вигляду досить інтелігентна, городянка враз перетворилась у справжнісіньку бабу-ягу.— Ти сам не здатен дотямити, чистоплюю? — крикнула, люто ошкірившись на Духновича.— Ця сіль та брусочок мила, може, дітей моїх від голодної смерті врятують!

І промчала, креснувши по студентах таким поглядом, що від нього Тані стало аж не по собі, бо і в словах жінки, і в цих її з бою вихоплених пакунках уже вчувалася інша дійсність, страшна якась далека правда — подих голодних харківських зим, вчувалось поки що тільки серцем угадане горе тих багатостраждальних матерів, знедолених солдаток, що, впряжені в санчата, крізь хуги-завірюхи везтимуть міняти оті мило й сірники по окупованій землі й замерзатимуть з дітьми, заметені снігом при шляхах. Цього ще не було, можливості чогось такого Таня і в думках не припускала, і все ж слова незнайомої жінки, яка, видно, багато чого в своєму житті зазнала, глибоко вразили дівчину, лягли на душу важким передчуттям.

На розі біля магазину господарчих товарів — знов натовп, шарварок, буча. З середини приміщення, грубо розштовхуючи людей, силою пробивався, ледве не по жіночих головах ішов якийсь гевал, розчервонілий, піт з нього градом, а сам увесь обвішаний шкребками, каструлями, вірьовками різної товщини, навіть круг шиї в нього теліпалось хомутом обкинуте кільце каната.

Богдан дивився на його вірьовки з презирством, з обуренням.

— Вішатись зібрався?

Гевал, що був, видно, з поріддя звиклих до різних сутичок спекулянтів, глипнув на студента зневажливо:

— Швидше сам когось повішу!

І, перевівши дух, він став ще енергійніше розпихати жінок ліктями, а якусь стареньку зачепив своїми шкребками за хустку і, не озираючись, так і стягував їй хустку з голови.

— Сатано, куди тягнеш? Пусти! Відпусти! Хустку порвеш! — волала жінка, а він, не звертаючи уваги на її крик, таранив натовп, продирався далі.

— Та стій же! Стій! — перепинив його Богдан і, шарпнувшись уперед, міцно вхопив гевала рукою за його снасті.— Чи не міг би ти бути чемнішим, нахабо?

— Від нахаби чую!

Зціпивши зуби, Богдан потяг його на себе і, витягши на просторіше, стрясонув шкребаря за груди:

— Ти вже воюєш? З жінками?

— Відчепись.

Богдан з огидою відтиснув його вбік і, крутонувши на сто вісімдесят градусів, так піддав ногою ззаду, що він з усіма своїми шкребками та мотуззям відлетів на брук сторчака.

— Оце стрибок,— зауважив Духнович.— Можна цілком зарахувати за норму ГПО!

Гевал оглянувся, поправив на собі амуніцію.

Богдан ждав, що він вернеться, полізе в бійку, але той тільки погрозив:

— Я тебе запам'ятаю, циганська мордо...

І, побрязкуючи своїми шкребками та каструлями, побрів на протилежний бік вулиці.

— Спасибі, хоч студент заступився,— з вдячністю глянули на Богдана жінки.— Бо де ще та війна, а тут уже свої по головах ходять...

Таня знову взяла Богдана під руку, і вони разом із Степурою та Духновичем пішли далі. Місто вже не схоже було на вчорашнє. Ішли і ніби не впізнавали знайомих кварталів, вулиць, будинків. У вікнах квартир чиїсь руки зсередини обклеюють шибки смужками паперу навхрест, всюди вони біліють як цифри «ХХ» — двадцятий вік... А на подвір'ях мешканці будинків беруться рити щілини, схованки від бомб — такий наказ штабу ППХО.

Біля студентського гуртожитку Гіганта побачили маленького червоноармійця: з квачем у руці, він саме наклеював на стіні будинку свіжовіддруковане, набране чорним великим шрифтом оголошення.

Підійшли, стали читати. Наказ про мобілізацію. Слово до людей, яких війна першими кличе під кулі. Роки, роки, роки...

— Усі брати мої підпадають,— глухо промовив Степура.— І батько теж.

— А мій уже давно там,— сказав Духнович, батько якого був військовий лікар.— Певне, тепер і матір призвуть, вона буде потрібна. Один оце я — ні в тин ні в ворота...

— Гадаєш, чаша ця нас обмине? — сказав Богдан, і в голосі його Тані почулася злість.— Чи ми вибракувані?

Духнович розгублено закліпав очима:

— А бронь? — його худе, ластувате, з рудими бровами обличчя виказувало тривогу і подив.— У нас же відстрочки до закінчення університету!

— Які тепер відстрочки,— нахмурився Богдан і глянув на Таню:— Де ж нам пообідати?

— На фабрику-кухню,— запропонував Степура.

Обідати вони пішли втрьох, без Духновича, який, ледь кивнувши їм на прощання, понуро почвалав до трамвайної зупинки, більше звичайного зсутулений, перекосоплечений під вагою свого, як завжди, напханого книжками портфеля.

III

У темряву занурилось місто.

Здається, ніколи не було так темно, як в перші оці тривожні ночі світломаскувань. Осліпло темне громадя будинків, таємничістю наповнились парки, сквери. Чорне небо нависло над містом, дивуючи своєю незвичною зоряністю городян, з яких мало хто спить у цю ніч.

На дахах будинків — пости. Пости й на землі. На кожну смужку світла в вікні — свисток міліцейський.

З глибини вулиць трамваї повзуть із синіми фарами в лобі. І люди підсинені пробігають. Моторошним стає обличчя людини, що потрапляє в смугу цього мертвотно-синього, при землі повзучого світла. Майне перехожий; прогуркоче трамвай; з диким вереском промчить кудись колона криваво-червоних пожежних машин.

Не листоноші — розсильні військкоматів з жмутками повісток у руках шугають цієї пізньої години від будинку до будинку, від під'їзду до під'їзду. В найглухіших завулках лунають чіткі їхні кроки, чути, як один, зупинившись перед будинком голосно питає дворника

— Який це номер?

А через вулицю інший розсильний допитується так само вимогливо, нетерпляче:

— Номер, номер який?

В усіх районах міста в тисячі квартир стукає війна, вручає повістки.

Тільки до студентських гуртожитків розсильні не завертають. Студенти поки що можуть спати спокійно — у них броня до закінчення університету. Одначе й студентам цієї ночі не спиться.

У комендантській істориків біля телефону позмінно чергують озброєні комсомольці, при вході до гуртожитку маячить вартовий з протигазом, з гвинтівкою. Не учбова дрібнокаліберка — справжня бойова гвинтівка в цю ніч у студента на плечі. Комендантська відтепер іменується штабом — вікна в ній щільно замасковані студентськими ковдрами. Старшим тут Спартак Павлущенко, член факультетського комсомольського бюро, відповідальний за тсоавіахімівську роботу. Під час фінської він потрапив був у лижний батальйон, і хоч до фронту так їх тоді й не довезли, проте на факультет він повернувся мовби фронтовиком, і відтоді його бачили по всіх президіях, де він сидів з виглядом утомленого боями ветерана. Відтоді ж на правах людини майже військової Спартак носить командирську гімнастерку і портупею та пояс з мідною пряжкою, що поблискує на ньому й зараз. Щоправда, для повноти враження Павлущенкові трохи не вистачає зросту,— ростом він чи не найменший на факультеті, зате солідності хоч одбавляй, вона виявляється в усьому: в ході, в повороті голови, в мерзлякувато піднятих плечах, в ліктях, відстовбурчених на якийсь особливий начальницький манір.

Коли в комендантській задзеленчить телефон, Спартак прожогом кидається до нього:

— Історики! Штаб МППО слухає!

І, припавши вухом до трубки, слухає з таким виглядом, ніби з ним оце розмовляє щонайменше нарком. Повне рожевощоке обличчя Спартакове під час розмови напружено зосереджене, сірі застиглі очі сповнені рішучості й готовності виконати наказ.

Безперечно, комусь там приємно чути, як Павлущенко тут міцно карбує в апарат:

— Беру до уваги. Буде зроблено. Вас зрозумів.

Коли випадає можливість, він виходить з комендантської і, лунко клацаючи підборами чобіт по вестибюлю, йде перевірити пост, виставлений біля входу до корпусу. На посту зараз — Слава Лагутін, надійний комсомолець, якому Спартак не має підстав не довіряти, але його дратує, що біля Лагутіна весь час крутиться Мар'яна Кравець, ця чорнява їхня красуня, що не могла нічого кращого вигадати, як прибігти з дівочого гуртожитку в такий час і в таке місце на побачення...

— Я тобі вже казав,— дражливим тоном звертається до дівчини Спартак.— Пост — не місце для побачень.

— Іду вже, йду,— каже Мар'яна, відступаючи крок назад і вдаючи, що цієї ж миті збирається йти.

— Це я вже чув, а піду — ти знов тут.

— А коли трохи й постою, ну що тобі станеться?

— Не мені. Але існує порядок. І взагалі — що за розмови? Сказав іди — так іди, якщо не хочеш неприємностей собі і йому.

Спартак при цьому кивнув на Лагутіна, до якого знов тулилась Мар'яна.

— Чого ти їй нічого не скажеш? — прискіпався й до Лагутіна Спартак.— Ти ж знаєш порядок?

— Справді, іди вже, Мар'янко,— сказав Лагутін до дівчини і знехотя відсторонив її.— До завтра.

Перед тим як піти, Мар'яна ще раз наблизилась до Славика, майнула обличчям біля його обличчя — чи поцілувала, чи щось шепнула йому, а відходячи, так спогорда війнула перед Павлущенком заплетеною косою, що нею аж цьвохнуло його по плечу.

Деякий час він мовчки дивився Мар'яні вслід. Пересвідчившись, що дівчина зникла в темряві, обернувся до Лагутіна.

— Ти ж дивись тут. Прислухайся. Приглядайся.

— Весь увага,— в голосі Лагутіна забриніли смішливі нотки.

Спартак наблизився до нього впритул, знизив голос до шепоту:

— Є такі дані, що диверсантів нам закидають. Навіть у міліцейську форму переодягнених. Ясно?

— Ясно,— Лагутін перестав посміхатись.

— Особливо туди он дивись.— Спартак насторожливо кивнув у бік цвинтаря, так ніби звідти, з його темної гущавини, вже й справді виповзали, підкрадалися до гуртожитку диверсанти.

Зоставшись один, Славик не міг тепер очей відвести від тієї темряви, від хащів цвинтарної зелені за парканом, де вони ще вчора з Мар'яною загоряли, разом готуючись до екзаменів.

Той цвинтар, його густі, задичавлені хащі — улюблене місце студентів. Цілу весну студентські парочки там загоряють, зубрять конспекти та цілуються по кущах або цілими компаніями фотографуються під крилатими ангелами, надто ж біля могил своїх славетних предків. На цім передмісті поховано багато професорів та ректорів університету, серед них байкар Гулак-Артемовський, і академік Багалій, і художник Васильківський, «небесний» Васильківський, якого так любить Лагутін... Минулої весни на кладовищенській волі поміж студентами снували всюди ще й лазаретні халати, бо неподалік був військовий лазарет, і тут цілі дні проводили поранені та обморожені бійці, одужуючи після фінського фронту. З багатьма із них студенти подружилися, один із командирів спробував був навіть відбити в Лагутіна його Мар'яну, але, незважаючи на це, вони з ним розсталися друзями.

І ось тепер у напрямі цього кладовища, що було таким зручним місцем студентських побачень, уже ти мусиш дивитися з зіркістю вартового, мусиш прислухатися до найменшого шелесту в його бузкових хащах, а коли звідти з'явиться раптом, гупнувши через паркан, чиясь підозріла постать, зупини її суворим окликом:

— Хто йде?

Виявиться, що це йде Дробаха Павло, гультяй і заброда, хлопець з Донбасу, з тих, що не бояться ні чорта, ні декана — колись із таких виходили волоцюги, дуелянти веселі. Цілими ночами пропадав Дробаха за тією цвинтарною огорожею, там, серед бузкових заростів та жаливи, буйно процвітала його невибаглива любов. І війна, здається, нічого не змінила. Звично подолавши паркан, підійшов до Лагутіна, веселий, кучматий, попросив цигарку.

— Тут не курять,— сказав Лагутін.— No smoking.— І додав:— Мало не бахнув я по тобі.

— Навряд чи поцілив би. А якби й поцілив, то навряд чи пробив би: шкура на мені — будь здоров.

— Та знаємо... Все бурлакуєш. На новому побаченні був?

— А де ще бідному студентові бути? Блукав. Про-

мишляв. Пив радощі світу, як сказав би поет. А я кажу по-своєму: дурень той, хто не вміє пити життя нахильці. З повного ковша!

— Вважаєш, що для цього саме час?

— А що?

— На це життя зазіхають зараз...

— Чорта пухлого!

— Що — чорта пухлого?

— Руки їм поодбиваємо, не тужи!

І він пішов у вестибюль, насвистуючи.

Незабаром із темряви з'явилась перед Лагутіним ще одна постать, висока, струнка, розгониста,— Богдан Колосовський. Мабуть, Таню проводив до її дівочого гуртожитку на Толкачівку. Богдан підійшов до Лагутіна, ніяково посміхаючись, видно, було йому трохи незручно, що в такий час, коли інші стоять уже на постах, роблять діло, він іде собі з побачення, обцілований дівчиною, вільний від усього. Лагутін з делікатності не став питати, звідки він повертається,— що тут питати, коли й так ясно,— і за це Богдан у душі був йому вдячний.

Зупинився біля Лагутіна, запитав:

— Тобі, мабуть, пора змінятись? Хочеш, я стану?

— Треба Спартака спитати.

— А нащо?

— Без цього не можна. Там списки.

— Ну, то ходім до нього.

У комендантській Спартак саме розмовляв з кимось по телефону. «Єсть! єсть!» — рішуче примовляв він раз по раз, а цілий гурт хлопців — серед них і Дробаха,— розсівшись на столах та на підвіконні, мовчки дивились на Спартака — хто похмуро, хто з веселою цікавістю спостерігаючи його в новій і такій, видно, приємній для нього ролі.

Коли Павлущенко кінчив розмову, Лагутін напівжартома доповів, вказуючи на Богдана:

— Привів ось «затриманого». Чи можу йому передати пост?

Спартак спідлоба глянув на Колосовського, потім на Лагутіна, і кругла голова його в світлих хвилястих кучерях нахилилась над списком, що лежав перед ним на столі.

— Дозволь мені змінити Лагутіна,— після тягучої паузи звернувся Колосовський до Спартака.

— Лагутіна зміняє Ситник,— холодним тоном сказав Павлущенко і гукнув у куток, де з'юрмились хлопці: — Ситник, заступай на пост!

Першокурсник Ситник, моторний, їжачком стрижений хлопчина, з надмірною серйозністю прийнявши від Лагутіна гвинтівку, шурхнув з нею у двері — на пост, а Колосовський при мовчанні присутніх підступив ближче до Спартакових списків:

— Коли ж моя там черга?

Спартак, по-начальницькому хмурячись і не знаючи, як це не пасує до його повних, по-дитячому рожевих щічок, довго шукає Богдана в списку і нарешті заявляє невдоволено:

— Тебе нема.

— Як нема?

— А так що нема.

— Хто складав список?

— Відомо хто. Бюро. Я.

Колосовський міцно прикусив губу. Помовчав під уважними поглядами товаришів.

— Чому ж мене до списку не вніс?

Скрипнув стілець.

Кругла Спартакова голова знову схилилась, розсипалась кучерями над тим важливим папером.

— А ми не вносимо всіх підряд. Тут відібрано кого слід.

Ця репліка викликала обурення хлопців.

— А його, по-твоєму, не слід?

— Відмінник навчання! Ворошиловський стрілець! — полетіло звідусіль.— Чого тобі ще треба?

— Допиши! — зіскочив з підвіконня Дробаха.— Скажи, що пропустив випадково! По темноті своїй!

Але Спартак одразу його присадив:

— Ти он краще помаду зітри на щоці! Кому війна, а кому мать родна́!..

Тернувши кулаком по щоці, Дробаха, однак, не вгамовувався:

— Стріляєш гірше за нього, а душу вимотуєш... Такому товаришеві — і ти не довіряєш? Не можеш однокурсникові довірити годину відстояти на твоєму безглуздому посту?

Це, видно, дошкулило Спартака. Він підвівся за столом — натоптуватий, туго затягнутий поясом товстунець.

— Бачу, що про тебе теж слід було подумати, якщо ти називаєш наш пост безглуздим,— надуто блимнув він на Дробаху, і в голосі його з'явилися погрозливі нотки.— Відомо тобі, що таке пост? Відомо, що оголошено воєнне становище?

Дробаху це, однак, не спантеличило. Він підступив ближче до столу.

— Ну й що? Що ти цим хочеш сказати?

— А те, що нам потрібна зараз потроєна пильність!

— До кого?

— До всіх! До тебе! До мене! До всіх!

Лагутін, наблизившись ззаду до Спартака, спокійно поклав йому руку на плече:

— Ти нам тут промов не виголошуй, товаришу Ціцерон, поясни по суті: чому в списку нема Колосовського? Хто дав тобі право зневажати, відстороняти в такий час нашого товариша, чесного, надійного...

— Ти мене не вчи,— Спартак сердито струснув із себе Славикову руку.— І ви теж не мітингуйте. Демократія кінчилась! Кого включати, кого ні — дозвольте мені знати!

Він знову сів за столом, насупившись ще більше, ніж досі.

— І все ж ти нічого не пояснив,— не відступав від столу Дробаха.

— А ти питай у нього пояснень! — не дивлячись на Богдана, крикнув Спартак.— Спитай, де його батько!

Богдан відчув, як жарка кров вогнем залила йому обличчя. Батько. Нічим іншим не можна було болючіше вразити його зараз, як саме нагадуванням про батька. Ти син репресованого, син людини, яку названо ворогом народу, вихоплено, викреслено з цього життя, відправлено рубати тайгу. На курсі знають про це декотрі з хлопців, навіть затайливо співчувають тобі, і все ж зараз ти перед ними справді ніби в чомусь винуватий. Наче втаїв. Наче приховав. Не було вже слів для заперечень Спартакові, не залишалося Колосовському нічого іншого, як, тамуючи біль душі, мовчки вийти з комендантської. Обернувся й вийшов, уникаючи поглядів товаришів.

Підіймаючись у темряві по сходах, чув, як палає обличчя, як стукає в скроні кров.

Зайшовши до себе в кімнату на другий поверх, Богдан, не роздягаючись, упав на постіль, зарився голо-

вою в подушку. Недобре, мстиве почуття душило його, палив біль щойно завданої образи.

Цей Спартак, цей ультрапильний факультетський діяч, мабуть, і в гадці не має, якої глибокої кровоточивої рани в серці Богдановім торкнувся. Знову недовір'я — недовір'я, так грубо, так одверто виказане йому. Похваляється, що сам так вирішив, а може, що й не сам, може, хто старший йому це підказав? Адже ж, після того як Богдан зостався без батька, знайшлися були люди, що вимагали, навіть по-доброму радили Богданові, щоб він зрікся батька, не псував собі шлях у житті...

В кутку на своєму скрипучому ліжку заворушився Степура. Виявляється, він ще не спить. Зітхнув, обізвався до Богдана:

— Вечерятимеш? Там хліб, повидло в тумбочці.

Богдан не обізвався.

— Лежу оце й думаю,— загомонів згодом Степура,— що братам моїм уже, мабуть, повістки вручають, уже сліз та голосіння в кожного повна хата...

Глухуватим басовитим голосом він став говорити про те, що Богдан уже чув від нього не раз,— про старших братів своїх Степур, один із яких тракторист, другий — комбайнер, третій — конюх, усі з жінками, з купами дітей! Ще говорить щось про батька, що теж під мобілізацію попадає, і про свою відстрочку, яка дає йому пільги, дає чомусь переваги над братами...

— І за що? За які заслуги перед народом?

Богдан не відгукувався. Закусивши зубами подушку, він ніяк не погамує образи, перевертаючись з боку на бік, стискає кулаки від болю, що палить і палить його. У цей грізний, напружений час, коли Батьківщина в небезпеці, йому не довірено зброю, його відкинуто геть! Тут, біля гуртожитку, не довіряють, що ж думати про фронт!

Жарко, задушливо в кімнаті, дарма що вікно відчинене. Схопився з ліжка, розпалений, підійшов до вікна. Одразу за дорогою темніє в простір кладовище, ніби й кінця йому нема, ніби до самого небосхилу воно й воно. Далеко над районом заводів змигнув прожектор. Змигнув, упав, погас, і стало ще темніше. Згадалось небо Запоріжжя в заграві печей металургійного велетня. Звідти, із Запоріжжя, був забраний батько — перед арештом він працював у міськвійськкоматі. Згадалась та ніч. Уся сім'я не спала, хоч було пізно, все прислуха-

лись до кроків на сходах — багато сімей у ті ночі не спало, отак прислухаючись. Коли ті зайшли, батько зустрів їх, одягнутий по формі, він подивився на ордер, який пред'явили йому, і нічого не сказав. Потім поцілував Богдана в голову, поцілував брата, матір... Сльози викотились йому з очей, і він одвернувся в куток, коли стали забирати з стіни зброю, почесну революційну зброю, якою його було нагороджено за розгром махновських банд. У шинелі, при шпорах батько вийшов із хати. В душі Богдан не визнає за батьком провини, він не зрікся його, коли від нього вимагали цього ще в школі, не зречеться він його й надалі, хоч яких би це йому коштувало кривд і образ.

Водянисті холодні очі Спартака побачив перед собою. «Так що ж, по-твоєму, якщо мій батько там, якщо йому судилося постраждати, то мені, його синові, доля народу, Батьківщина моя менш дорога?»

Грюкнули двері. Зайшов Штепа. Не світячи світла, став шарудіти в тумбочці — його ліжко біля дверей.

— Ви ще не спите?

— А що? — озвався Степура.

— Оце тільки-но бачили ми, як ракету хтось пустив.

— Де це ви бачили?

— З Безуглим удвох на даху чатували, дивимось, а десь там — як над Лісопарком — раптом по небу — джик! Хтось же є ото, що сигналізує, га?

Богданові здалося, що Штепині підозри в цю мить стосуються насамперед його, здається, він жде, що скаже на це Богдан. Чи й взагалі він вигадав про ракету — Штепа й на таке здатен. Може, по завданню Павлущенка вивідує настрій? «Чи це вже в мене манія переслідування?»

Темно за вікном, задушливо в кімнаті. Хоч би Таня була тут. Вона одна знає про нього все, зна, як страждає від цих нескінченних підозр та ущемлінь гордість його, гідність його людська, і вона ж, Таня, як ніхто, вміє полегшувати його тягар, поділяти його біль у такі найтяжчі хвилини.

Мовби відчувши Богданів настрій, встав із ліжка Степура, підійшов у самій майці, в трусах до вікна.

— Чого не лягаєш? — торкнув рукою Богдана.

— Та так...

— Щось трапилось? З Танею не помирилися знов?

— Та ні...

Богдан не хотів при Штепі признаватись Степурі у своїх душевних незлагодах та гризотах. Він чув, як Штепа шкряботить біля своєї тумбочки, вечеряє в темряві хлібом та ковбасою, що так смачно хрумтить у нього на зубах.

— Завтра наші хлопці збираються йти відстрочки здавати,— заговорив Степура, стиха звертаючись до Богдана.

Але Штепа почув його:

— Чого їм ті відстрочки муляють? Держава дала, значить, знала, нащо давала. Куди ж пак герої: спішать поперед батька в пекло!

— Ти можеш не спішити,— сердито кинув йому Степура.

— І не буду. А ти хіба підеш?

Степура відповів після паузи:

— Піду.

— А ти, Богдане?

— Я теж.

— Ну, як собі хочете,— знов хруснула ковбаса.— Якщо ж хочете знати мою думку, то я так міркую: раз у мене відстрочка, я потрібніший тут, а не там.

Навечерявшись, Штепа роздягнувся, ліг і швидко захропів.

Степура та Колосовський ще довго стояли біля вікна. В кількох словах Богдан розповів Степурі про те, що тільки-но сталося в комендантській.

— Не журись,— сказав Степура.— Рано чи пізно все стане на своє місце. «Війна спише»,— чув я сьогодні на вулиці. А я думаю, що нічого вона не спише. Навпаки, залізом та кров'ю напише правду про кожного з нас.

Спокійні роздуми його ніби трохи остудили Богдана. Але навіть коли й полягали, то ще довго не могли заснути, розбентежені, розбунтовані пережитим за день.

Короткі літні ночі, а ця була незвично довгою, здавалось — ніколи не кінчиться.

IV

Сонце? Так, воно ще було.

Піднялось і освітило Журавлівку, заводи, і майдан Дзержинського, і грандіозну залізобетонну споруду Держпрому — цей перший український хмарочос.

Біля Держпрому вже зрання людно. Можна подумати, що тут збірний пункт якогось райвійськкомату. Але тут не військкомат. Тут Дзержинський райком партії. У кабінетах райкому безперервно засідають комісії, разом з представниками військкоматів розглядають заяви добровольців.

Сьогодні райком атакують студенти. Зранку було повідомлено, що в цей день райком проходитимуть лише гуманітарні факультети, але й ті, чиї справи розглядатимуть завтра, теж не розходяться, вирують натовпами на майдані, юрмляться біля під'їздів, у коридорах. Ждуть. Для чогось же вони кидали дерев'яні гранати, для чогось ходили в університеті з дрібнокаліберками на стрільбище!

Винищувальні батальйони, про які досі ніхто не чув, диверсійні групи, що будуть закинуті до ворога в тил, маршові роти, що незабаром покинуть це місто,— всі вони починають своє життя тут.

Від цигаркового диму не продихнути в тісному коридорі, де збились історики, філологи, географи. Кожен почувається так, як перед здачею важкого, найтруднішого екзамену. І як під час екзамену, нерви студентські напружені до краю, вся увага на двері, за якими засідає комісія, всі погляди на того, хто виходить звідти. Коли вийде, обтовплять його, зазирають у вічі і по блиску очей розгадують, що все гаразд, і жартівливим хором вітають:

— Годен!

І вже ті, що пройшли комісію, приймають його до себе, бо вже він їхній, він брат, друг по життю, а може, й по смерті.

А буває, що вийде й очі невловні. До нього:

— Ну як?

А він пробує щось пояснювати. Що й тут, у тилу, комусь треба. І хвороби. І те-се. Він шукає в них співчуття, але йому ніхто не співчуває. Від нього відсахнуться мовчки. І він піде, і його вже для них нема.

— Слідуючий!

Той, хто готується зайти, тримає напоготові комсомольський квиток і в ньому — свою відстрочку, свою студентську броню. Звичайнісінька довідка, звичайнісінький собі аркушик паперу, а якої він набув сили сьогодні, як багато він важить у долі кожного, хто прийшов сюди! Збережеш цей папірець при собі — і

зостанешся поза вогнем, продовжуватимеш навчання, а покладеш його отут на столі у райкомі — і вже ти не студент, а маршовик, піхотинець або сапер, і вже дорога тобі туди, де чорним ураганом бушує війна, де становище гірше Хасану і Халхин-Голу, де такі, як ти, зараз підривають себе на останніх гранатах у прикордонних бетонованих бункерах.

Першими комісію пройшли парторг факультету Дядченко, профорг Безуглий, члени комсомольського бюро, в тім числі й Спартак Павлущенко, що якимось чином уже здобув собі тут право розпорядника, право позачергово входити й виходити з кабінету. Щоразу він з'являвся перед товаришами все з більш заклопотаним виглядом, серйозний, мовби аж пригнічений тягарем своїх нелегких обов'язків. Користуючись своїм правом, він спробував був провести без черги на комісію котрогось із педінституту, сказавши, що це персональний стипендіат, але в коридорі піднявся на диво дружний галас, що всі, мовляв, тут перед райкомом однакові, всі комсомольці — отже, давай рівність! Павлущенка присоромили, а того таки не пустили, ішли одним потоком — стипендіати й не стипендіати, відмінники й трієчники, хлопці з блискучими біографіями й неблискучими.

В один із своїх виходів Спартак, загледівши серед тих, що ждали в коридорі, худорбасту, сутулувату постать Духновича, був щиро цим здивований:

— І ти тут?

— А я що: в бога теля з'їв?

— Ну, теля не теля. Але від тебе, з твоїми настроями... правду кажучи, не сподівався.

— Які ж настрої? — закліпав своїми безвіїми очима Духнович.

— А в фінську ж ти відмовився йти? Як у лижний батальйон набирали, пам'ятаєш, що ти сказав?

— Я вже забув.

— А ми не забуваєм.

— Фінська — то інша річ,— сказав Духнович і відбувся хмурим жартом:— Там холодно, я мерзлякуватий.

- А тут, гадаєш, буде тепло?

— Скоріше навіть жарко... Та як уже не буде.

Проходячи мимо Колосовського, який помітно нервувавсь, чекаючи свого виклику, Павлущенко щоразу надуто відводив погляд убік, мовби даючи цим зрозу-

міти, що він не згоден з його присутністю, що краще Богданові б не стояти тут серед добровольців біля цих заповітних дверей.

Колосовському випало зайти до кабінету одним з останніх. Йому здалося, що комісія зустріла його так, ніби тут щойно була мова про нього. Насторожені. Офіційні.

Повногруда, середніх літ жінка, з яскравими соковитими губами, з мушкою на щоці і тугим акуратним кільцем ще не посивілих кіс на голові, сидячи за столом, тримала в руці Богданову заяву, але вже дивилася не на неї, а на Богдана, уже він був предметом її вивчення. Дивилася на нього мовчазно і, як йому здалося, в примружених, холодних очах її затаїлась неприязнь, підозра.

Крижаним голосом запитала:

— Колосовський Богдан Дмитрович?

Він кивнув чомусь аж сердито: так точно, мовляв.

— Ви, отже, виявили бажання йти добровольцем до лав Червоної Армії?

— Виявив.

— В окопи? Під кулі? Під танки? Туди, де — зовсім не виключено — чекає вас смерть? Ви зважили на все це?

— Так, зважив.

— Ми віддаємо належне вашому патріотичному намірові. Але якщо ви при цьому погарячкували, піддались загальному настроєві, виявили просто юнацьку поспішливість, то ще не пізно забрати заяву назад: ось вона.

Жінка поклала Богданову заяву на край столу.

— Ні, я не забираю.

— Подумайте. Добре подумайте.

— Про це я подумав раніше.

Праворуч від жінки сидить по-армійському випростаний британоголовий мужчина в цивільному, за ним — смаглявий військовий з сивиною на скронях, мішками втоми під очима. У петлицях — шпали: комісар. Обидва вони — і британоголовий, і комісар,— не втручаючись у розмову, уважно слухали відповіді Колосовського. Коли він відмовився забрати заяву, жінка з мушкою, мовби підцьвохнута його впертістю, накинулась на нього з новими запитаннями:

— Де батько?

— В анкеті сказано.
— Він репресований?
— Так.
— Ворог народу?
Колосовський, зціпивши зуби, промовчав.
— За нашими даними, вас ще у школі виключили з комсомолу? Це правда?
— Правда.
— За що?
— Все за те ж.
— За що «за те ж»?
— За батька. За те, що відмовився зректися його.
— А чому відмовились? Адже він ворог народу?
— Він не ворог. Він — червоний командир. Мав орден Червоного Прапора за Перекоп. Був нагороджений почесною революційною зброєю.
— То ви вважаєте, що він постраждав невинно?
— Вважаю.
— Ви не вірите в наше правосуддя?
Богдан мовчав.
Жінка переглянулась з членами комісії, з Павлущенком, що сидів осторонь за телефоном, і холодно кивнула Богданові:
— Ви вільні.
Він не зрушив з місця:
— Як розуміти — вільний?
— Ідіть. Продовжуйте навчання.
Білою повною рукою вона відклала його заяву вбік, окремо від інших, що горою лежали перед нею на столі. Іди. Продовжуй навчання. Нам ти не підходиш. Значить, це крах. Для неї він не син червоного командира, батькова революційна зброя для неї не має ніякого значення. В її сприйнятті він ворог і ти теж майже ворог, у кожному разі — людина сумнівна, ненадійна...
Рушив до дверей, намагаючись іти рівно, хоч в очах туманилось і тягар гнітив такий, мовби тисли на плечі всі оці, що були над ним, двадцять поверхів Держпрому.
Вже доходив до дверей, як за спиною нежданно пролунав спокійний густий голос:
— Хвилинку, молодий чоловіче.
Богдан обернувся: це військовий звертався до нього. Заява Богданова і анкета вже були в його руках.

— Колосовський!
— Я вас слухаю.
— Підійдіть сюди.
Богдан знов підійшов до столу.
— Дайте вашу відстрочку.
Богдан подав йому відстрочку.
Військовий, розправивши папірець, поклав його перед собою, прочитав. Після цього мовчки взяв гранчастий олівець і — раз! Товста червона смуга лягла навскіс через увесь бланк відстрочки, потім ще раз навскіс: хрестом.
Колосовський відчув, як гарячі спазми перехоплюють йому горло, здається, нерви ось-ось не витримають. Оця несподівана підтримка незнайомої людини, довіра комісара, аж ніби незрозуміла готовність його з першого погляду поручитись за тебе, за все майбутнє твоє життя так вразили Колосовського, що він тільки крайнім зусиллям волі стримав себе, щоб не розридатися тут, перед комісією. Бритоголовий у цивільному теж, видно, був з комісаром заодно, бо одразу привітно посміхнувся до Колосовського своїми безбарвними, як папір, губами. Здалося навіть, що й ця жінка, яка щойно допитувала його крижаним своїм голосом, тепер якось подобрішала, білкуваті красиві очі її ожили, заблищали, і цим новим поглядом вона мовби хотіла сказати: то я тільки вивіряла тебе, твою стійкість, хотіла дізнатися, наскільки тверде твоє вирішення й бажання...
Отже, ти теж годен!
Відстрочка його вже лежала на самій горі таких самих відстрочок, міцно, назавжди перекреслених навхрест товстим червоним олівцем.
Будуть окопи. Будуть атаки. Будуть ночі в пожежах і дні, коли ти по сто разів зазиратимеш смерті у вічі, але ніколи ти не розкаєшся в цьому, не розкаєшся, що в тяжкий для Вітчизни час студентська твоя відстрочка добровільно була покладена на цей райкомівський стіл.

V

Таня знала, що Богдан пішов до райкому. Не міг він зробити інакше в ці дні, коли на призовних пунктах його ровесники повсюдно перевдягалися у військове.

І добре, що він пішов. Мабуть, тільки Тані й відомо, яким загостреним було в нього те почуття, що повело його сьогодні в райком. Якось він розказував їй — із смішком, напівжартома — про те, як ще підлітком писав був заяву, щоб пустили його в Іспанію воювати з франкістами. І ось твоя Іспанія, Богданчику, сьогодні настає!

Таня не переставала хвилюватись за нього. Чим міг бути для нього райком? Яке вирішення там чекає Богдана? І хоч вона розуміла, що зараз, може, там вирішується доля їхнього кохання, може, райком — це кінець їхнім зустрічам і побаченням, що, може, це — страшно й подумати! — вічна, безповоротна розлука з ним, і після того назавжди розійдуться їхні дороги, і ніколи вже не буде їхнього солодкого вимріяного щастя, все ж для неї ще було б тяжчим горем, якби його там забракували, якби він з якихось причин не пройшов і не був у числі відібраних. Добре знаючи його натуру, Таня просто не уявляла, як він житиме, коли його одкинуть при відборі в райкомі.

Трагічна історія з батьком — це найболючіша рана його життя. Як часто Тані хотілося чимось йому допомогти, розрадити, розігнати оту глибоку тугу, що майже завжди стоїть у його темних іскристо-карих очах! Смуток, глибока, не зникаюча в очах туга, навіть коли він сміявся, найбільше і вразили її при першій зустрічі з ним у головному корпусі університету на вулиці Вільної академії. Випадково тоді вони опинилися поруч, коли, товплячись перед списками зарахованих на істфак, розшукували свої прізвища серед надрукованих за алфавітом обранців долі, а потім, розшукавши, на радощах — теж ніби зовсім випадково — побрели разом блукати по місту.

Майже три роки минуло від того далекого світлого дня. Були між ними сварки, незлагоди, болісні ревнощі, і знов було щастя примирення, почуття спрагле, солодке до сліз.

Богдана любили на факультеті. У поводженні з товаришами він був рівний, надійний, дівчата називали його совістю факультету. Коли обговорювали кандидатури на підвищену стипендію, його висунули одностайно. Для цього були в нього всі підстави: відмінник, цікавиться науковою роботою, в університетських наукових записках торік була опублікована його перша ро-

бота про археологічні знахідки на будові Дніпрогесу, готував новий реферат про скіфські могили в степах, але ні скіфи, ні мамути дніпрогесівські не допомогли йому, і стипендію таки одержав інший.

Уже в ректораті, де це питання обговорювалось, з запальною промовою проти Богдана виступив усе той же Спартак Павлущенко, його підтримала ще одна особа — вічно насуплена, суха, як тараня, аспірантка, і виявилось, що Богдан такої честі не вартий, бо він... «пасив»!

— Не пасив, а пасинок,— в'їдливо зауважив тоді Мирон Духнович, коментуючи цю звістку.

Випадок із стипендією Богдан переніс зовні спокійно, в колі товаришів навіть поіронізував з приводу своєї поразки, але в душі — від Тані це не могло приховатись — він пережив це гостро, і не стільки пекла його та підвищена стипендія, скільки переконання в тому, що вчинено з ним несправедливо, що був у цьому вирішенні знову елемент дискримінації за батька, відтінок недовіри й мстивості.

Таню брав острах, щоб не повторилося щось подібне зараз у райкомі. Ви, котрі там, постарайтесь глибше заглянути йому в душу й побачити його таким, яким він є,— готовим на подвиг, з його своєю, радянською Іспанією в серці! Цього найбільше хотіла, про це в думці благала Таня, поспішаючи з дівчатами через майдан Дзержинського до бетонно-скляних, залитих сонцем корпусів Держпрому.

З нею туди ж прямують її подруга Мар'яна (вона, звісно, до свого Славика!), двоє дівчат з філологічного та ще Ольга-гречанка, темнолиця, ніби аж остаркувата дівчина, підстрижена коротко, якось недбало, волосся густе, чорне — чорний сніп, настромлений на голову... Другий рік мешкає Ольга з Танею в одній кімнаті, і про неї тільки Таня знає, до кого вона зараз іде...

— Гляньте, он наші,— вигукує Мар'яна.

Серед студентських натовпів біля райкому вони справді вже бачать компанію своїх: жердинястий Духнович золотіє чуприною, поруч нього розмахує кулаками Дробаха, певне, саме розповідає якийсь анекдот, там же й Степура, Лагутін, четвертокурсники Мороз та Підмогильний — Богданові товариші по спортивній секції. Тільки Богдана нема. Де ж він?

Виявляється, хлопці якраз і ждуть, доки вийде з комісії Колосовський.

— Довго щось там його тримають. Чи не потрапить просто в маршали? — пожартував Дробаха, хоча в жарті його Таня вловила гіркоту.

— Це, мабуть, Павлущенко там його сповідає,— сказав Степура.— Той як уп'ється, то як кліщ.

Нарешті Богдан з'явився. По сліпучій усмішці, по тому, як розгонисто стрибнув із східців під'їзду вниз і тріпонув чубом, відкидаючи його назад, Таня догадалась: усе добре! Їй одразу відлягло від серця.

Збадьорений, якийсь оновлений, внутрішньо зміцнілий, Богдан підійшов до гурту. Хлопці зустріли його жартівливим хором:

— Годен козак! Годен!

А він, усміхаючись, сказав до всіх і до Тані зокрема:

— От і вирішилось.

Таня, миттю опинившись біля нього, взяла його під руку вище ліктя й міцно, міцно потиснула. Було цим — для інших непомітним — потиском сказано йому все: яка рада вона за нього, і як ним гордиться, і як ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати, бо іншого такого, як він, для неї на світі нема.

— Якби тільки з відправкою не поспішали,— зазирала Славкові в вічі Мар'яна.— Щоб можна було спокійно зібратися... Що вам веліли з собою брати?

— Увага! Задано питання! — вигукнув Дробаха сухим, скрипучим голосом, наслідуючи одного з викладачів військової кафедри.— Що треба брати в табори? Відповідаю: жінку, гардероб, ліжко, диван, піаніно... Однак усе це треба брати для того, щоб потім покинути біля воріт табору, а до наметів узяти з собою лише зубну щітку та пару білизни!

Усі сміялись. Таня, здається, була щасливіша за всіх, вона з ніжністю то стискувала, то погладжувала руку свого добровольця. Цього не могли не помічати інші.

— Та обійми його, Таню, як слід! З усім шалом юного серця! Не соромся! — під'юджував Дробаха дівчину.

А вона зовсім і не почувала сорому. Бути так безтямно закоханою — хіба це гріх? З своїм почуттям до Богдана Таня й раніш не ховалась, а зараз тим більше, коли нависає розлука і мовби дає їй право на все.

— Ви, дівчата, тепер можете спати спокійно,— усмі-

хався кремезний, плечистий Мороз, адресуючись більше до Галі Клочко, високої блондинки з філфаку, до якої він давно був не байдужий і яка тільки сьогодні, здолавши свою гордість, прийшла сюди зустрічати його, як і інші дівчата своїх.— Боронитимем вас, аки леви.

— Отакі гренадери,— бойовито сказав досить-таки миршавий з виду Підмогильний,— та ми як підемо, та ми як вдаримо — пір'я з них полетить!

— Хіба ж не нажене на них панічного жаху ось маестро Духнович,— зауважив Лагутін.— Перед нами ж, братці, широко знаний фахівець з тактики і стратегії!..

І всі засміялись, згадавши безконечні конфлікти Духновича з військовою кафедрою.

— Розкажи, Мироне,— обнімаючи Духновича за плечі, сказав Степура,— як тебе баби сьогодні схопили на Чернишевській.

— Та було,— підтвердив Духнович.— За парашутиста прийняли, за перевдягнутого арійця. Просто дивно. Дівчата, ну який з мене арієць? Рябий. Рудий. Чи, може, за це й накинулись? Рудих чомусь не люблять...

— Ти вже себе не паплюж так,— сміючись, сказала Мар'яна.— Ти ж у нас гарненький! Брови он які ніжні, мов пушок на курчаті! І всі ви сьогодні гарні, а надто Степура! — грайливо перевела вона очі на Степуру, який аж почервонів при цьому.— Тільки чого ж стоїмо? Ходімте! — сказала вона і підхопила одною рукою свого Славика, другою Степуру.

Просторий, залитий сонцем майдан Дзержинського широко, вільно стелиться перед ними.

Взявшись попід руки, впереміжку дівчата й хлопці, рушають вони серединою майдану, мов степом. Ідуть, як не раз ходили тут на демонстраціях і на прогулянках вечорами, цілою вервечкою, з сміхом та жартами. Як добре, коли почуваєш, що зробив саме те, що слід було зробити, що можеш тепер відкрито глянути кожному зустрічному у вічі.

Сонце стоїть високо, сипле рясним промінням у відкриті юні обличчя. Ясніє небо, те, в якому понад два десятиліття не вибухали снаряди, не свистіла шрапнель, не було нічого, крім птахів та райдуг високих. І щоб оце небо та почорніло? Димом взялося б та спалахами пожеж?

Ідуть і твердо відбивають кроки по бруку парусинові студентські черевики, і дівчатам передається певність, що, доки є на світі оці їхні чубаті хлопці-волонтери, не ступить нога чужинця на цей майдан, широкий та світлий майдан їхньої юності, яким вони так пишаються, що він найбільший з усіх майданів Європи!

VI

На Басейній біля зупинки, де Духнович зостається чекати трамвая, гурт їхній зустрічає Адміністратора,— так вони називають між собою Михайла Штепу,— який, перебуваючи в контакті з театральними адміністраторами, розповсюджує у вільний час квитки по підприємствах, організовує культпоходи і має від цього якийсь там зиск.

Зараз він іде складати середні віки. Що б не сталося, а він матрикул в зуби, шпаргалки в кишені й чеше до професора: хоч на трійку, аби здати.

— Знову ж провалишся,— каже Таня весело.

— Звідки такі прогнози? — посміхається Штепа своїми вивернутими губами.— Це ти так хочеш?

— Майже вгадав.

Таня не терпить цього Штепи, дарма що в гуртожитку він мешкає з Богданом в одній кімнаті. Тихий, чистенький, прилизаний, а на тім'ї вже просвічує лисина. Галстучок завжди ідеальним вузликом, на устах ніколи не зникаюча посмішка, чи то просто верхня губа в нього так вивернута, що здається, він до всіх і до всього завжди посміхається. Він і зараз осміхається до хлопців, хоч не розуміє ні їхнього настрою, ні їхніх хвилювань.

Штепа в райком з ними не пішов. Уранці, коли Таня забігла в хлопчачу кімнату, застала там Штепу одного. Стояв біля гардероба перед дзеркалом і старанно вив'язував, вимучував на горлі свою тоненьку оцю краватку. Запитала, де Богдан.

— Богдан відчув у собі Мініна або ж Пожарського,— не припиняючи свого заняття, відповів їй Штепа.— Поніс у райком здавати законну відстрочку, а разом з нею, може, й свою буйну голову.

— А ти?

— Я не комсомолець, тільки профспілчанин, ти ж знаєш... Зостануся разом з вами кінчати університет, хай мені буде гірше.

Штепа, зустрівшись тепер з хлопцями, не почуває перед ними ніяких гризот сумління, хоч мав би почувати.

— Так, так, волонтери,— простодушно роздає він свої посмішки то одному, то другому.— І ти теж записався, Миросю? — насмішкувато звертається він до Духновича.

— Грішний, батюшко: записався.

— О, хвалю, хвалю, отроче.

— А тебе чого ж там не було? — суворо запитує Штепу Ольга.

— Та я, бачиш, теє... не комсомолець. Перероспок я, чи як це по-вашому?

— Скоріше недоросток,— випалила Мар'яна.

— Ну й оса! — примирливо осміхається Штепа і їй.

— Я щось не пригадую: чи ти був коли-небудь у комсомолі? — здивовано запитує Підмогильний.

— Ні, він народився одразу членом профспілки,— жартує Дробаха.

Справді, чому Штепа пройшов десь поза комсомолом? Людина майже їхнього віку, трохи тільки старший, а в комсомолі з ними так і не був, обминув якось непомітно... Театральними квиточками промишляти — то інша річ...

— Дивлюсь я на тебе, Мішель,— підступає до нього Дробаха,— і бачу: кепські твої діла. Хитрістю ти — Талейран, але підняти середні віки... Хронологію хоч завчив?

— Це мій клопіт.

— Ну, то скажи, в якому році отой неписьменний бандит Пісарро завоював державу інків?

Штепа невиразно блудить очима.

— Що йому інки,— зауважує Лагутін,— його сфера — театральний світ. Кажуть, ти вийшов на велику сцену?

— Пробував.

— І на яких ролях? — вдавано дивуються дівчата, хоч добре знають про недавній оперний дебют Штепи.

— Я не перебірливий,— каже Штепа, а Степура пояснює:

— Бачили в «Тихому Доні», де козаки з дерев'яними гвинтівками пробігають через сцену? То ж і він там біг

у лампасах. Лампаси, бутафорна гвинтівка, оскаженість на обличчі — ролъ хоч куди!

— Скоро вам теж доведеться бігати, тільки вже не з дерев'яними,— відказує Штепа, і вивернуті губи його все посміхаються.— Чи, може, вас забракували?

По обличчю Колосовського перемайнула хмурість.

— З чого ти береш?

— Дивлюсь — такі сонцеликі йдете... Чого, думаю, радіють?

— Цього тобі не второпати, Штепонько,— промовив Дробаха, і його вилицювате обличчя стало серйозним.

— Чому?

— А тому,— Дробаха злегка смикнув Штепу за кінець галстука,— що ти єси бевзь, альбо ж телепень...

Штепа зайшовся дрібним смішком, як від компліменту.

— Стультус по-латині,— додав Духнович, рушаючи до трамвая, що саме наближався до зупинки.

Трамвай був переповнений. Скочивши на приступку, Духнович уже з дверей помахав друзям рукою:

— Ауфвідерзейн!

Незнайоме слово одразу насторожило двірника, що стояв неподалік брізний, нашорошений.

— То наш, наш,— весело заспокоїв двірника Дробаха.

— Тепер з такими жартами треба обережніше,— застеріг Штепа і, одвернувшись од двірника, продовжував стишеним голосом:— Справжня шпигуноманія по місту. В кожному вбачають диверсанта. Кажуть, на ринку баби кошиками навіть міліціонера побили, думали, німець перевдягнений... Він накликав на себе підозру, знаєте, чим? Своєю надмірною чемністю...

— Штепо, не поширюй плітох,— пристрожив Дробаха навмисно голосно, щоб налякати Штепу.— Іди вже, екзаменуйся, випробовуй долю.

— Та й піду. Дівчата, ви ж зі мною?

— Ми дорогу знаємо,— холодно кинула йому Таня.

Дівчатам теж на факультет, туди ж,— на Раднаркомівську. Але, щоб не йти разом із Штепою, вони демонстративно переходять на другий бік вулиці й ідуть окремо.

Хлопці ще по дорозі з райкому вирішили, що здавати не підуть — вільні тепер птахи.

— Трохи незручно, правда, перед дідом,— каже Богдан, маючи на увазі професора.— Та хай вибачає.

— Здамо вже після війни,— безтурботно кидає Дробаха.— Під звуки литавр разом за все прийдемо екзаменуватись.

— Чи не забудемо до того часу? — задумливо запитує ніби сам себе Лагутін.

— Ти гадаєш — це так надовго? — дивується Мороз.

— А ти думаєш, на три дні? — іронічно каже Колосовський.

— Хай не три дні, але за два-три місяці, я певен, усе буде скінчено. Гітлер заскавчить!

— Наш час — це не час тридцятирічних воєн,— підтримує його й Підмогильний.— Може, їх ще на кордоні витовчуть.

— Будемо сподіватись на краще,— невесело мружиться Степура.

— Не затяглось би тільки до зими... Бачили, скільки з фінської везли обморожених?..

У вестибюлі гуртожитку, як і раніше, працює буфет. Біля прилавка з'юрмисько голодної братви, серед них цибатий Іван Химочка, життєлюб і мастак попоїсти, він саме жує щось, закликає й хлопців.

— Навались... Свіжі бутерброди!

— До обіду борюсь із голодом, а після обіду — зі сном... Чи так, Химочко? — не минув його Дробаха.— Ану й нам дюжину кефіру!

Відчувши голод, хлопці набрали цілу гору бутербродів, батарею пляшок з кефіром — стипендію можна вже не економити, скоро перейдуть на казенний харч.

Не встигли вони впоратися з бутербродами, як знадвору докотився шум, крики. Висипавши з приміщення, вони побачили перед собою незабутню картину: серединою вулиці, ескортовані величезним натовпом роззяв, дві дебелі дворнички ведуть за руки тільки що пійманого злодюгу-диверсанта в особі... Мішеля Штепи! Галстучок набік, сорочка з штанів висмикнута, маслянисте волосся, яке він так старанно завжди прилизує, щоб приховати ранню свою лисину, стирчить на голові, мов ріжки на фавнові.

Пом'ятий, знікчемлений, а вивернуті губи ще здалеку осміхаються до своїх:

— Шпигуноманія, я ж вам казав, і ось перед вами її перша жертва!

Спартак з портупеєю уже попереду, і вигляд у нього такий, що двірничкам одразу стає ясно: цей тут комендант.

— Ось привели вам — ваш?

— Який наш? — крикнув Дробаха, витріщившись на Штепу, мов на чужака.— Знати не знаємо!

— От бач! — переглянулись двірнички.— А каже, що він теж студент... Підсуває нам якийсь мартикул, а документів справжніх трясцяма.

— Я ж вам ще й бронь показував!

— Яку бронь?

— Відстрочку від служби!

— Молодий, здоровий, совісті в тебе нема! Яка зараз відстрочка? Не інакше — перевдягнутий, підкинутий з парашутом... Перевірте його!

Одначе поки вони лаялись, Штепа вже встиг опанувати себе: пригладив рукою волосся на голові, галстучок одним невловимим рухом — на місце. Те, що він тепер серед своїх, піддало йому духу.

— Ти не мене, а їх перевір, товаришу Павлущенко,— якось по-цапиному мотнувши підборіддям, звернувся він до Спартака.— Так, так, перевір, я цілком серйозно цього вимагаю. Не вони мене, а я їх привів!

— Та чи на тебе не тю? — вигукнула одна із двірничок, вражена тим, як несподівано обертається справа.

Напарниця її теж сполошилася:

— Іч куди верне. Все навиворіт виверта!

— Так, так,— зло осміхаючись, наступав на них Адміністратор.— А ви ж як думали? Я вас навмисне сюди заманив! Відправимо вас куди слід, хай ще там перевірять! Може, у вас у пазухах рації німецькі?

— О лишечко! Та чи ти не здурів? — хапаючись за пазухи, заволали двірнички.— Ось тобі наші пазухи, де тут що заховано, повилазило б тобі!

При цьому навіть Спартак, забувши про свою поважність, не стримався, усміхнувсь.

— Заспокойтесь, тітоньки, і прийміть подяку за пильність,— сказав він двірничкам.— А зараз ідіть собі, ми самі тут розберемось.

Коли жінки пішли, студенти з реготом накинулись на Штепу, стали розпитувати, як він почував себе в ролі скинутого для диверсій парашутиста.

— Смійтесь,— відмахнувся він,— а я озброюся паспортом і піду-таки... Мені хоча б трійку за середні віки!

VII

Проте в кімнаті, куди Штепа зайшов разом з хлопцями, виявилось, що, перш ніж іти екзаменуватись, він мусить перевдягти сорочку: тітки, крутячи йому руки, так десь тернули його об паркан, що плями іржі зостались на плечах.

— Таку річ зіпсувати, таку річ,— бідкаючись, Штепа поліз до чемодана шукати заміну.

Хлопці теж заходилися біля своїх чемоданів, але з іншою метою: пакували пожитки. Ніхто з них не знав, коли їм скажуть відправлятись: через тиждень, через два чи, може, через годину, однак готовими до відправки вони мають бути вже зараз. Усім добровольцям комендант гуртожитку запропонував здавати речі на збереження в кладову, як це вони роблять щоліта, роз'їжджаючись на канікули,— цією можливістю треба було скористатись.

Богдан, витягши з-під ліжка чемодан, схилився над ним, розкудланий, замислений: мляво, мовби нехітьма, перебирає студентське своє добро. Кілька сорочок, нещадно запраних у студентській пральні в китайців, пара недавно придбаних футболок, а найбільше — книжки, фотографії, записи. Ось вони цілою групою — хлопці, дівчата — сфотографовані між зеленню біля надмогильного пам'ятника батькові українського театру — Кропивницькому. Ось маївка їхня в лісопарку: Таня, сміючись, гойдається на гілці, мов на турніку. Фотографії він, напевне, забере з собою, а куди оці товсті зошити, нотатки, чернетки його майбутньої дипломної роботи про повстання рабів у Боспорському царстві? Отих безіменних рабів, які на мармурових стелах зображені зовсім маленькими супроти царя, що один сидить на троні надутий, великий... Стародавній Боспор, Ольвія, степові скіфи та половці, запорозька Хортиця, поруч якої нині піднявся Дніпрогес,— все це було улюблене коло його інтересів, здається, він ніколи б не втомився розкопувати, вивчати, досліджувати свої сонячні степи від їхньої сивої давнини аж до буремних літ рево-

люції, коли в тих степах літала на тачанці буйна батькова молодість...

Навпроти Колосовського біля свого ліжка гортає якісь записи Степура, а далі в кутку шкребеться в міцному дубовому сундучку Мороз; вони теж збираються, примовклі, заглиблені кожен у свої думки.

— А я б на вашому місці чемоданів не здавав,— голосно міркує Штепа, вив'язуючи вже іншу краватку перед дзеркалом.— Довіряти комендантові все своє збіжжячко в такий час... Ви подумали?

— А що їм станеться? — підводить голову Степура.

— Наївняк! Війна йде! Чи, думаєш, місто наше від неї гарантоване? Уяви, що тут робитиметься, коли фронт підступить сюди!

— Затям собі, Штепо,— Колосовський гостро глянув на нього з-під нахмурених брів.— Місто ніколи не буде здане.

— А як буде?

— А як буде — то нас не буде.

Щирість, переконаність тону, яким було це сказано, видно, торкнулись якихось струн і в Штепиній душі.

— Ех, хлопці, хлопці,— зітхнув він біля дзеркала, прилизуючи волоссячко.— Мабуть, вважаєте, що мені все це не болить, що мені все це не дороге. А хіба Штепі нічого втрачати? Тато й мамця мої прості селяни, грамоти не знали, а діди були темні, і прадіди темні, як ніч, а мені, їхньому нотомку, Радянська влада шлях відкрила до світла, до університету, до наук. Це, братці, я добре розумію, і хоч стипендію, правда, зняли, але за внутрішнім своїм переконанням — наш я, наскрізь наш! І якби мені законно сказали: Штепо, здай відстрочку деканові, одержуй обмотки, гвинтівку, іди стріляй, убивай, то хіба став би відмовлятись? І пішов би, і убивав би. Але щоб отак самому, добровільно, як ви оце... Ні, я не з тих, що самі лізуть на рожен.

З цими словами він ще раз обсмикнувся, зняв пальцями з рукава якусь ниточку і рушив до дверей.

— Ти ж гляди, знову там не попадись,— саркастично кинув йому вслід Мороз.— А то приведуть на мотузку.

— Дзуськи! Паспортина при мені! — гукнув Штепа, зникаючи в коридорі.

— Чого доброго, отак і проживе,— сказав після паузи Степура.— Заб'ється в щілину і всі бурі в ній пересидить.

— Таким не заздрю,— сказав Богдан.— Один із тих, хто народжений повзати.

У двері постукали.

По стуку, легкому і ніби грайливому, Богдан пізнав: Таня!

Справді, за мить у дверях з'явились її загорілі ноженята, спідничка біленька війнула. Таненя його взагалі якось вміє мовби не ходити, а пурхати, літає на своїй спідничці, мовби на парашутику, плавне, легке, без ваги ніби, без сили тяжіння. Спідничка, розвіяна в пурханні, та усмішка радісна, привітна — таке було враження від неї і тоді, три роки тому, коли вони вперше зустрілися в головному університетському корпусі.

— Здала! — смикнула вона Богдана за чуба.

Він підвів від чемодана до неї своє смаглювате, веселіюче обличчя:

— Скільки?

На пальцях показала йому: п'ять!

— Їй просто щастить,— сказав Богдан до хлопців.— Ніколи не готується, пробіжить, як коза, по епохах, по датах, а здає на п'ятірку. Професор тобі симпатизує, не інакше.

— Він не тільки мені, він і тобі,— вона знову вхопила його рукою за чуба, покрутила.— Де це, питає, ваш друг? Чому не прийшов на екзамени?

— Ти пояснила?

— Звичайно, але його моє пояснення не вдовольнило: не резон, каже. Волонтерство — це, мовляв, добре, а екзамен своїм чином. Він просив переказати, щоб ти прийшов неодмінно. Так що — йди! Старий чекає!

Богдан переглянувся з хлопцями: оце, мовляв, становище.

— То що ж: іди,— порадив Степура.

Богданові й самому стало дивно, чому він, власне, не пішов. Згарячу, в запалі вирішив отак — не піде, та й усе. А чому не піти? Адже ти ще студент, студентських обов'язків ніхто з тебе не зняв, а що записався в добровольці, то це справді не резон, щоб уникати зустрічі з вимогливим, доскіпливим твоїм екзаменатором. Сидить він оце зараз в аудиторії, сивий, червонощокий їхній Микола Ювеналійович, перед розкладеними на столі екзаменаційними картками, а в кутку стоїть його палиця з срібним набалдашником у формі маленької скіфської баби. Щоразу, коли хтось, відповідаючи,

вдається до шпаргалки або намагається як-небудь виборсатись, обдурити професора, Микола Ювеналійович у мовчазному обуренні починає сопіти, обличчя до коріння волосся наливається кров'ю, ось-ось, здається, вхопить він оту сучкувату палицю та так і трісне студента по плечах за його недбальство. Мабуть, і те, що Богдан не з'явився оце на екзамен, професор витлумачить, як недбальство чи, ще гірше, неповагу до себе. Хоча Богдан був сповнений до професора щирої пошани і вдячності за ті знання, що одержав від нього. Тож зараз тим паче не хотів би образити його на прощання. Вчений широкого діапазону, друг і соратник відомого українського історика Яворницького, професор своїми руками перекопав увесь Південь, обстежив найбільші скіфські могили, найретельніше досліджував Ольвію і все шукав собі серед студентів гідного помічника чи, може, й наступника. Богданові здавалося, що до нього професор приглядається з особливою увагою, покладає на нього особливі надії, а він віддячив йому тим, що ось так злегковажив, не пішов на цей свій останній студентський екзамен...

— Піду,— рішуче стріпнувши чубом, схопився на ноги Богдан.— Тільки чи застану?

— Застанеш, він ще приймає,— підохочувала його Таня.— Ще троє було після мене...

За якісь півгодини Богдан стояв уже в аудиторії перед професором. Не було нікого, він зайшов останнім, залишивши Таню в коридорі. Привітавшись, підійшов, як звичайно, до столу, вибрав одну з-поміж розкладених карток, на які йому кивнув професор. Нідерланди, Марко Поло, інквізиція — все було добре знайоме.

Доки Богдан, присівши край столу, обдумував, Микола Ювеналійович підвівся, взяв свою палицю і, злегка постукуючи нею, пішов до відчиненого вікна. Скісне проміння сонця просвічувало густі крони дерев, і вони були мовби налиті зеленим світлом. Унизу, десь там на вулиці, чулись команди, чіткий тупіт ніг: певне, проходили строєм мобілізовані.

— Я готовий,— сказав Богдан, обдумавши відповіді.

Професор обернувся від вікна і дивився крізь окуляри на Богдана так, ніби не одразу впізнав його чи раптом побачив у ньому щось не зовсім зрозуміле для себе, не до кінця розгадане, яке хотів збагнути, тут же розшифрувати, роз'яснити собі.

— Що там у вас? — нарешті спромігся він на слово.

Богдан назвав питання і вже хотів відповісти, але професор сумно махнув рукою і запитав несподівано про зовсім не передбачене:

— Якого числа наполеонівські війська вдерлися до нас у тисяча вісімсот дванадцятому році?

Колосовський замислено нахмурився.

— Забули? — І сам професор підказав:— Двадцять четвертого червня. Запам'ятайте. Увечері двадцять другого червня французи переправлялись через Німан. У цей же день — рівно через сто двадцять дев'ять років — ці перейшли Буг. Збіг такий. Збіг, звичайно, випадковий, але схиляє на роздуми... Кінчать вони теж крахом,— ви переконаєтесь у цьому,— сказав він дражливо і жестом підкликав Богдана до вікна.— Гляньте!

Крізь гіллясті, освітлені призахідним сонцем дерева видно було, як унизу по асфальту все йдуть і йдуть колони мобілізованих. Усі ще в цивільному, в різномастому, то в кепках, то простоволосі, з клунками та рюкзаками на спинах, з чемоданами в руках. Командири, крокуючи збоку, раз у раз обертаючись вподовж руху колони, подають команди, вирівнюють, підтягують, і голоси їхні звучать сердито, майже грубо, а обличчя здаля якісь безсердечні й скорботні.

— Війни були найпершою причиною загибелі всіх цивілізацій,— сказав професор сумовито.— Досить згадати напівлегендарну Трою, і Карфаген, і перетоптані копитами завойовників квітучі міста Сходу, досить глянути під час розкопок на мертві, спалені ордами наші городища, щоб переконатись, чим були війни для народів. Людство нашого часу, людство двадцятого століття, могло б уникнути цієї трагедії, так принаймні досі здавалось нам, дивакам мого покоління. Але, очевидно, є сили, які дужчі за розум людський, сили, які, коли їм дати розвинутись, поведуть людство до самознищення. З року в рік ми страхаємо вашу студентську уяву картинами середньовічної інквізиції, але то ж була дитяча забавка порівняно з розмахом диявольських дій інквізиторів сучасних! Як вони оскаженіли! Кострища книг палають на всю Європу. Нема Сорбонни. Нема Карлового університету. В самому центрі Європи сьогодні — концтабори, фашистські казарми, гидкий

сморід расизму...— Професор помовчав, сумовито стежачи за колоною, якій не видно було й краю.— У мене теж є син. Служить у парашутно-десантних військах. Він у мене один-єдиний, і якщо з ним щось трапиться, серце моє, напевне, не витримає, але, повірте, більше, ніж життя мого сина,— я вже не кажу про життя власне,— дороге мені зараз те, що можна б назвати великою спадщиною людського духу, що дісталося нам у вигляді культури еллінів і так ще мало дослідженої культури слов'янства... Гомер і Данте, Міцкевич і Шевченко, Толстой і Чайковський — усі вони по цей бік барикад. Життя в усій його цілості зараз під реальною загрозою, це ви, певне, розумієте не гірше за мене, але я хочу, щоб усвідомлення цього додало вам сил.

Богдан відчув у себе на плечі його руку.

— Дивіться, скільки їх іде. То все йдуть завтрашні солдати, прості, звичайні люди, люди від верстата і від плуга, більшість із них про фрески Софії київської, мабуть, і не чули. Рафаеля не знають, але то все друзі Рафаеля, друзі Пушкіна й Гоголя, єдині їхні тепер захисники. Тільки ви, тільки такі, як ви, як мій син, як оці, що марширують вулицею з військкоматів, дають ще нам надію. Вам може здатися дивним, що я зараз заговорив з вами про це. Але мені відомо, що ви записалися добровольцем, перед вами дорога тяжких випробувань, і хочеться, щоб, ідучи по ній, ви пам'ятали про найважливіше: в жорстокий наш вік, серед крові й дикунства, ота велика гуманістична традиція не мусить загинути! Вона мусить бути збережена, і збережете її — ви!

Розхвилювавшись, професор зняв з носа старомодні свої окуляри, став протирати їх ріжком поли білого парусинового піджака. Протер, надів, кашлянув сердито:

— Давайте ваш матрикул.

Богдан дав йому матрикул, і професор, прихилившись тут же біля вікна, старанно вивів у ньому сьогоднішню оцінку: «відмінно».

— А Ольвію ми ще розкопаємо,— нагадав професор, коли Богдан, потиснувши йому руку, вже виходив.— Щасти ж вам, і не забувайте свою альма-матер! Гадаю, нічого поганого вона вас не навчила...

VIII

Вечір.

У студентському гуртожитку проводи: оголошено, що завтра вранці хлопцям — у дорогу. З однієї із кімнат другого поверху раз у раз лунають вигуки «гірко!» — там студентське весілля. Мар'яна й Лагутін одружуються.

Ще вчора про це не було мови, а самі вони, здається, не думали про це, а коли стало відомо, що завтра Лагутіну йти, Мар'яна приголомшила своїх факультетських друзів несподіваними запросинами:

— Приходьте, беремо шлюб!

Зубрівка стоїть на столі, печиво лежить купами, чорний хліб та свіжа зелень, що її привезла Мар'янина мати з дому, з тракторного. Рідні Мар'янині сидять між студентами за столом, мати розчулено витирає хусточкою очі, а батько суворим поглядом оглядає то білявого тендітного жениха, то його друзів, які з незвички швидко повпивались, побліднули і вже посоловіло стрепенуть чубатими головами, що їх ледве тримають худі студентські шиї.

— Гірко! — погукують до молодих.— Гірко!

Справді, гірке якесь, безрадісне це весілля. Робилося все похапцем, нашвидкуруч. Мати задовго до цього знала, що Мар'яна має нареченого, не раз бував він і в них дома, отей тендітний стебелястий хлопець, очі в якого такі голубі й трохи насмішкуваті, вперті. Двадцять років йому, молодий, як барвінок, так і віє від нього свіжістю, молодістю, чистотою. Гарний зять. Тільки чи надовго? Всі оці хлопці, що сидять за столом, молоді такі та здорові, підуть завтра до війська, покинуть свої книжки та науку, а чи всі з них повернуться, чи зберуться ще коли-небудь разом? Не про таке весілля мріяла мати. Думала, коли діти довчаться, згуляють весілля по-справжньому, добре підготувавшись, скликавши всіх родичів та знайомих заводських. І свати, батьки Славикові, приїхали б,— десь вони вчителюють обоє на Сумщині. Дома, на відкритому повітрі в садку, а не в цій душній замаскованій ковдрами кімнаті, мали б стояти довгі, заставлені стравами столи, електричні лампочки гірляндами висіли б просто між листям на деревах — є серед родичів свої електрики, все зробили б! — і світло було б, і людно, і весело, музика

гриміла б до ранку і наспівалися б досхочу, все заводське селище знало б, що то кадровик заводу Северин Кравець справляє доччине весілля.

А замість цього наспіх зібраний студентський стіл і, як недобре нагадування про розлуку, зятів парусиновий рюкзак, що лежить зверху на гардеробі, наготований для походу.

— Гірко! Гірко!

Славик аж ніби соромиться свого раннього весілля і трохи ніби іронічно ставиться до нього, намагається відбутися жартами, коли вимагають «гірко!» — щоб при всіх вони з Мар'яною цілувались! — але від матері нічого не приховаєш, вона помічає, як крізь юнацьку його соромливість і насмішкуватість час від часу так і прозирне, так і сяйне з блакитних отих очей глибока ніжність і смуток, коли Славик гляне на свою наречену.

Мар'яна весь вечір нервово-весела, удавана весільна буйність мовби захопила її всю, але хвилинами ця радість з неї враз опадає, очі беруться поволокою, і тоді вона тільки спрагло дивиться на свого судженого глибоким, мовби запам'ятовуючим поглядом. Тоді нема вже їй діла до гостей, бачить лише його. Світле, з тонкими рисами Славикове обличчя, прямий, рівний ніс з чутливо-трепетними ніздрями, і по-дитячому припухлі, щойно ціловані губи, і туманна синява очей — все це її, її! Дивлячись у блакитні тумани його очей, вона забуває про все, крім нього, і то палахкотить жаркими рум'янцями, то враз, наче злякавшись чогось,— може, передчуття якого? — зблідне раптом, і сліди рум'янців, що залишаються жевріти на зблідлому в мушках обличчі, стають якісь жалібні, перемучені... Він, тільки він був тут для неї, і на нього дивилась, на його добру відкриту усмішку, а інших ледве чи й помічала — помічала, якось не помічаючи. Коли ж погляд її зненацька падав на його рюкзак похідний, тоді вона ладна була закричати і, вже забувши про присутніх, одверто линула до Славика. Одверта була в своєму жаркому й невеселому жданні тієї години, тієї миті, коли вони нарешті залишаться вдвох.

Саме вона наполягла на цьому весіллі, коли дізналась, що завтра він їде. Негайно, негайно брати шлюб! Щоправда, весілля Мар'яні теж уявлялося не таким, наспіх влаштованим в оцю прощальну ніч, коли все місто огорнуте темрявою, в тривозі, розбентеженості, і

пости стоять на дахах, і плачуть, вдовіючи, жінки по квартирах, віддаючи війні своїх найдорожчих. Удень би, при сонці грати це весілля. Але не сонце освітлює їхнє єднання на все життя, не пісня роздольна, радісна, а смуток, тривога, розлука, що живе вже тут і зникає. У своїй руці вона почуває гарячу Славикову руку, не випускає її з своєї весь вечір.

Поруч із Славиком сидить її, Мар'янин, батько — кремезний вусань з густими, ще зовсім чорними бровами. Він був проти скороспішного цього шлюбу. До Славика ставиться весь час з якоюсь насторогою і, лише добре підпивши, обертається нарешті до зятя:

— Скажу тобі, Ярославе, не хотів я цього весілля вашого, скороспілого, не так це робиться в нас, та що ж,— він прихилився вусами до зятя ближче,— тяжкі дні переживаєм. Усе довоєнне йде шкереберть. Ось і ми на території заводу окопи вже риємо, цехи на нову продукцію переводимо... Якби завод відпустив, я й сам би пішов з вами, дарма що літа. Настав, видно, час вогнем перевірити, чого ми і наші діла варті. Позаписувались оце ви, синку, йдете, цього не минути. Та головне, щоб дух ваш і там не ослаб. Знаєш, куди йдете?

— Приблизно,— всміхнувся Славик.

— У ковальський цех ідете. У нас на заводі в ковальський ми відбираємо людей особливої проби, ледащо в нашім цеху довго не втримається. Отак і в армії. В писарі не шийся — іди чесно в піхоту, то якраз він і буде, ваш ковальський цех...

Славик уважно слухав старого і, здається, й не відчував, як Мар'яна гаряче гладить під столом його руку.

— Коли вже він вирішив, то за нього будьте певні, тату,— з гордістю сказала вона.

Хлопці завели патефон, але він хрипів, його неприємно було слухати. Тоді хтось подав думку:

— Краще попросимо Ольгу, хай заспіває.

Ольга-гречанка чудово співала, всі знали це, і її не довелося довго упрохувати. Притихли всі, і з кутка, де вона сиділа, полинула якась малознайома, старовинна пісня, що її принесла Ольга в університет десь із своїх приазовських українсько-грецьких поселень: «Долина глибока, калина висока, аж додолу гілля гнеться...» Зараз, коли Ольга співала, некрасиве обличчя її набуло якоїсь сумної чарівності, очі, розгорівшись, спрямувались понад цей весільний стіл на замасковане ковдра-

ми вікно, мовби туди кудись, за вікно, посилала вона свою сумовиту пісню.

А внизу, надворі, несе варту Степура, добровільно підмінивши Мороза, що поїхав до родичів на Основу. Стоїть, відстоює свій останній студентський пост, і йому теж чути, як нагорі там час від часу гукають «гірко!» і чути цю пісню, що зараз лється звідти і забирає від нього його кохану, віддає її в цю ніч іншому назавжди.

Слава Лагутін став йому на життєвій дорозі. «Якби не він, якби його не було в університеті, то хіба б вона не могла покохати мене? — думалось Степурі зараз.— Невже нема в мені чогось такого, що могло б сподобатись дівчині, привабити її? Невже їй усі вірші мої так нічого й не сказали?»

Степура був поет. Писав довгі, трохи сентиментальні вірші про нещасливе кохання, про веснянні солов'їні ночі, про місяць та зорі над своєю Ворсклою, чистою, мов із сліз, річечкою південної Полтавщини, звідки він був родом. І хоч вірші його ніде ще, крім факультетської стінгазети, не друкувались, усе ж товариші вважали його справді поетом. Самому зараз дивно: за що? Мабуть, тільки за правдивість, за щирість почуття, вкладеного в оті коструватї рядки, адже він писав про те тільки, що любив, що сам пережив. Мар'яна, яку третій рік безнадійно кохає Степура, сьогодні віддається другому, а той, хто заволодів її душею, хто зробив Степуру нещасливим, сидить зараз там, нагорі, обдарований любов'ю, і то йому кричать «гірко!», і він цілує її при людях в оті вуста напіввідкриті, і очі її горять жагою, і щоки палають жарко-смагляві, мов яблука старого українського сорту «циганочка»... Звичайно ж, вона мусила дістатись Лагутіну. Коли в думці Степура порівнює себе з Лагутіним, це порівняння завжди не на його користь. Той дотепний, вродливий, блискуче вчиться, а він важкодум, неотеса, з грубим широким обличчям і качиним розплесканим носом. У хвилини розпачу Степура думав, що мусить здаватися їй просто печерним неандертальцем з доісторичною важкою щелепою, і тоді ненавидів свою зовнішність і вайлакуватість. Була в ньому сила, але і в цій силі жило щось селюцьке, важке, неотесане, і коли на занятті в спортивному залі вони по черзі підходили до турніка, то й тут перевага завжди була на боці Лагутіна. Крутячи на турніку

«сонце» не гірше Колосовського, Лагутін легко й красиво злітав у повітря, і Мар'яна дивилась на нього нерихованою закоханим поглядом, а коли на той же турнік забирався він, Степура, то під ним металева перекладина аж вигиналась, уся споруда турніка скрипіла й бряжчала, і дівчата з виском розскакувались — їм все здавалося, що Степура з своєю вагою ось-ось зірветься і вб'є когось. Пригадує, як ще на першому курсі Мар'яна опитувала на факультеті хлопців, хто в яку спортивну секцію запишеться, тоді Лагутіна вона сама записала в легкоатлети, а Степуру, навіть без його згоди, ніби на глум, визначила в штангісти, хай іде вергає штангу. І він таки ходив на ту секцію, виважував ту ідіотську штангу і писав про Мар'яну свої безнадійні розчулені вірші.

Одного разу Степура випадково почув, як Лагутін, стоячи з хлопцями біля свіжого номера стінгазети і вголос читаючи його вірші, насмішкувато коментував їх, дивуючись — звідки, мовляв, у такого важкоатлета стільки розчуленої сентиментальності, звідки в нього всі оці очі-ночі.

І хоч говорив він все це весело, беззлобно, але Степурі, що стояв неподалік, хотілося вбити, задушити його в ту мить. Після того випадку в душі його вкоренилась невитравна чужість до Лагутіна. Темна сила ревнощів, та сама сила, що клекотіла в його дідах і прадідах, що з кіллям гасала ночами по сільських вулицях, розламувала тини, носила ворота на плечах, вона ж, прокидаючись, підіймалася і в ньому, паморочила свідомість, розпалювала й тьмарила мозок.

З Лагутіним вони майже не розмовляють з того часу. Важка неприязнь залягла між ними, неприязнь, яка Лагутіна більше дивувала, а в ньому раз у раз розбушовувалась жагучою ненавистю, особливо коли бачив, як Мар'яна біжить за Лагутіним або з трепетом жде його десь біля бібліотеки в своїй дівочій всепокірності, а він, підходячи до неї, аж ніби знехотя бере її під руку, бере як щось від природи належне йому.

Катуванням для Степури обернулося оце їхнє весілля! Вони і його запрошували, щоб заходив, коли відвартує своє. Цього тільки йому бракувало до всіх його терзань...

Змінившись з поста, він, мов злодій, прокрадається коридором до своєї кімнати мимо їхніх навстіж відчи-

нених у коридор весільних дверей. На мить угледів за столом Мар'яну, збуджену, яскраву. Вона саме щось говорила до Славика, сміючись, зазирала йому в вічі, а рука її розімліло, віддано лежала в нього на плечі.

Степура мерщій прошмигнув мимо дверей, забрався в кімнату червоного кутка, порожню, темну, сів біля діжки з фікусом і жадібно закурив. Чув віддалений гомін весільний, а перед очима весь час стояла вона в усій своїй яскравості — білозуба, червонощока. Якби був скульптором — виліпив би високий отой лоб! Якби був живописцем — намалював би оті калинові щоки. Якби мав право, щасливе право коханого, як шалено цілував би оті очі зоряні, повні жагучого п'янкого світла. Але геть ці думки! То все не твоє! Ти збоку, ти зайвий. Очі блакитні їй любі, і ніяких інших вона знати не хоче!

IX

— Історики, шикуйсь!

Духнович виривається з материних обіймів і стрімголов біжить до шеренги. Мати якусь мить ще тримає руки розгорнутими, почуваючи в них порожнечу. А син уже за межею її материнської влади, вже там, де діють інші, залізні закони, де лунають інші, залізні слова:

— Кроком руш!

Як їх багато. Студенти й студентки. Ідуть історики, літератори, географи, біологи, хіміки... Ідуть, чітко карбуючи кроки по бруку, і він, її Мирон, от-от загубиться між ними із своїм рюкзаком. Ось він на мить озирнувся, помахав їй рукою, і навіть у цю болючу прощальну хвилину не обійшовся без жарту, на ходу відкозиряв матері, кинув усміхаючись:

— Прощай, мамо, не горюй!

І ці слова враз підхопила вся колона, і вони стали піснею. «Прощай, мамо, не горюй, на прощання сина поцілуй», а їй, матері, аж мурашки пробігають по тілу від того, що ці випадково, наче жартома кинуті сином слова вже лунають над колоною крилатою піснею, могутнім прощальним криком юнацьких сердець. Сама юність іде, красиві які люди все йдуть... Ідуть і співають бадьорими голосами, і видно усмішки на юнацьких обличчях і блиск сонця в очах, але під цим буйним, майже безшабашним співом чути — клекоче сльоза. Прощальною

піснею жбурляє колона матері в обличчя, і рветься серце від їхнього співу, що ніби вихлюпнувся з університетських коридорів, з недавніх їхніх безжурних комсомольських зборищ.

Пустіє, безлюдніє вулиця — вулиця Вільної академії, що бачила студентські барикади 1905 року і вирувала мітингами в 1917-му, і лише бронзовий Каразін, засновник університету, стоїть самотньо навпроти білого спорожнілого університетського корпусу. Студентська колона вже вийшла на центральну магістраль, взявши напрям у той бік, де заводи.

Люди зупиняються, пристоюють. Хто йде? Кого проводжають?

Студбат іде. Студентський батальйон добровольців проходить містом.

Студбат — дивне це слово, віднині назавжди ввійде воно в материне життя, в її безсонні ночі, материнські тривоги. Квапливо йде вона в гурті проводжаючих по тротуару, ледве встигаючи за колоною, що поблискує рюкзаками, студентськими чупринами та щедро розкидає наліво й направо матерям жарти та підбадьорливі прощальні усмішки. Поки що усмішки на юнацьких обличчях і жарти на вустах, а її розпалена материнська уява вже бачить їх у крові на операційних столах, вже це йдуть повз неї то вбиті, то поранені, то пропалі безвісти...

Вона не знала до останнього, що син її йде, що він був у райкомі. Дізналася про це, лише коли вже треба було готувати рюкзак. Як лікар, вона теж тепер в армії, насилу відпро **и** **ась** сьогодні в начальства проводжати сина, а батько й зовсім не зміг: військовий лікар, він зараз дні й ночі у військкоматі, в комісіях, на медоглядах, де перед ним безконечним потоком проходять мобілізовані, яких він відправляє туди ж, куди йде оце їхній син.

Сусідка Духновичів по квартирі, яка не приховує того, що хотіла бачити б Мирона своїм зятем, дізнавшись, що він іде, прибігла в кухню, розполохана, стривожена ніби ще більше, ніж мати:

— Куди ви його пускаєте? Що ви собі думаєте?

— А що ж робити?

— Обоє лікарі, хіба ж довідку ви йому не добудете?

— Яку довідку?

— Про стан здоров'я...

Мирон, нагодившись у кухню саме на цю розмову, за звичкою все повернув на жарт:

— Поганої ж ви думки про моє здоров'я, Семенівно,— сказав, злегка плеснувши сусідку по спині порожнім рюкзаком.— Гляньте, які ось у мене біцепси на руках! А крім того, духовні м'язи. Ви мене ображаєте цими розмовами про довідку... Єдино можлива довідка зараз — це я сам.

Жарти жартами, а кому, як не матері, краще знати, яке в нього справді здоров'я, як легко чіпляються до нього всякі хвороби, а хто ж буде їх там одганяти від нього, адже матері не буде коло нього в окопах.

Біля мосту вона відстає: студбат прискорює крок, прямуючи по залитій сонцем вулиці заводського району. Заводи й заводи. Проміж ХПЗ, «Серп і Молот», ХЕМЗ, тракторний, кудись удалеч, на Чугуївський тракт, стелиться їхня путь...

Духнович, оглянувшись востаннє, ще бачить на мосту силует матері серед інших матерів, і все, що йому хотілось би сказати їй у цю мить, тільки клекоче в ньому, душить його, обпікає. Ніколи не думав, що так важко з нею буде розлучатись, одірвати її руки від себе. Сьогодні він вперше побачив матір у військовому. Гімнастерка новісінька, аж шелестить, і петлиці з відзнаками на поморщеній білій маминій шиї, і сивина з-під пілотки, такої на ній недоречної... Все місто мовби повито зараз її смутком, її любов'ю. Місто барикад, бастіон заводів, фортеця сили індустрійної, місто, що, як витвір самого народу, звелося серед мальовничих просторів Слобожанщини... Кам'яне, розігріте сонцем громадя, що пашить обабіч, яким воно стало раптом йому дорогим, як усе його тут зараз хвилює. Дивиться на стіни, і хочеться крикнути їм: «Я люблю вас, стіни!» Дивиться на камінь і волає душею: «Я люблю тебе, камінь!» Оце воно, те каміння, що його називають святим. Доки житиму, не згасне до тебе любов, місто мого дитинства і юності!

В окопах, у найтемніші ночі твого життя, коли душа твоя, знесилюючись, запрагне підтримки, на поміч їй прийде у згадках оце залите сонцем місто, де ти залишаєш своїх рідних, майдани й бібліотеки, залишаєш оту вуличку Вільної академії, від самої назви якої тебе проймає трепетне хвилювання, бо там твій університет, твоя альма-матер!

Ідуть з міста, і невідомо, хто з них повернеться, а для кого не буде звідти вороття. Але Духнович не почуває страху в собі. Йому майже радісно чути в душі болісне бажання самопожертви, бажання присвятити себе всьому, що він залишає, прикрити собою це місто, врятувати, зберегти. Ідуть і йдуть. Спини вже змокріли під рюкзаками, є он затінок між деревами, але він уже не для вас. Прощайте, дерева! Прощайте, заводи! Прощай, залізо й каміння сіре, що тебе хочеться назвати святим.

Вийшли за місто, і виявилось тут, що не всі проводжаючі повідставали, що вслід за колоною все йдуть табунцем дівчата-студентки, аж сюди несуть їх міцні молоді їхні ноги. Невеликий гуртик дівчат зостався, гуртик найзатятіших. Он Мар'яна Кравець, он Ольга-гречанка, про яку навіть невідомо, кого вона й проводжає, між ними урочисто несе свої повні високі груди Ліда Черняєва — ставна блондинка з хімфаку, ну і, звичайно ж, Таня Криворучко, яка з своєю широкою усмішкою, не вагаючись, зовні мовби легковажно, піде за своїм Богданом на край світу. Богдан іде правофланговим попереду колони, там височіє стрункa його постать, поруч нього Степура, неподалік Духнович і ще найвищі ростом.

Дівчата від колони тримаються на відстані, їм видно тільки рюкзаки та голови хлопців, їхні засмаглі спітнілі шиї. Іноді хлопці озираються, гукають дівчатам, щоб уже вертались, бо й самі вони не знають, куди їх ведуть і скільки ще їм іти. А дівчата не зважають, поскидавши босоніжки, несуть їх у руках і все йдуть за колоною, ідуть з таким виглядом, що готові, мовляв, іти з вами не то до Чугуєва, а справді хоч і на край світу.

— Вертайтесь, годі! — гукають їм уже й командири.

Лише після цього дівчата зупиняються, і хлопці, оглядаючись, бачать їх, з'юрмлених табунцем край шляху. Зменшені стоять, засумовані, непорушні. Через деякий час їх уже заволікає текуче польове марево, і вони для хлопців уже мають вигляд вічних, пісенних, отих, що колись проводжали своїх милих за Дунай, у похід.

X

Є в Дніпропетровську, трохи вище острова Комсомольського, затока, де ставлять човни, і криві міські вулички збігають аж до води. Човном хоч до порога причалюй. Об підмурки ціле літо хлюпощеться вода, а на стінах будиночків, як ватерлінії на корпусах суден, смугами тягнуться сліди весняних повеней.

Тут усе людське життя на видноті. На весь Дніпро видніє розвішана білизна, і купи сміття, що його валять з берега, і чийсь перекошений, вкритий іржавою жерстю голубник...

Така собі наддніпрянська Венеція. Своя трудова Венеція з блиском води під вікнами, з білизною на мотузках та з зеленими шатрами акацій, що в сонячний день, як у дзеркалі, відбиваються в тихій синяві Дніпра. Крім акацій, тут ще кілька тополь росте, дикий виноград по верандах в'ється, а в одному дворі, десь серед отих іржавих жерстяних парканчиків та старих розсохлих просмолених човнів — жевріють мальви! Хтось посадив.

І тополя, і мальва, і жерсть на голубнику, і перекинутий догори, протрухлий, просмолений човен — усе то якась суцільна, гармонійно злита в одне ціле картина життя, а в центрі її сидить дівчинка з кісками, кругловида, не гарна й не погана: то Таня Криворучко.

Їй вісім або десять літ.

Сходи перекошені аж у воду ведуть. Просто біля їхніх вікон на Дніпрі стійбище човнів, доглядає їх дідусь цієї маленької Тані, живий потомок запорожця. Довга біла борода, в плечах сила кряжиста — вісім пудів якірного ланцюга підіймає сам. Увечері стоїть на березі високий, замислений, сивий, як Гомер. Довго думає щось, потім скаже раптом:

— Царі були неграмотні.

І знов мовчить.

Про все в нього своя думка, свій присуд, і Тані подобається, що він нікого ніколи не боїться, а про Дніпро та про пороги дніпровські говорить, як про свою дідівщину, як про власне подвір'я.

Човни, що стоять прикуті ланцюгами в затоці, здебільшого мають наймення, і по самій назві вже можна вгадати чий. Великий голубий «Арго» — це професора з гірничого, що одружується втретє; трохи далі «Єрмак»

старого прокатника з заводу, за ним заводський парусник «Скіф», а біля самого причалу скромна двовесельна батькова «Мрія».

Батько Танин працює прокатником на заводі, а у вільний час після роботи — завзятий рибалка, цілі ночі на Самарі біля рибальських вогнищ. Перші враження її дитинства — це вранішні гудки, що кличуть батька заступати на зміну, і високі заводські дими на лівому, і ще невіддільне від її дитинства — це оті дві райдуги залізничного мосту через Дніпро, що біліють за скелями Комсомольського острова, і самий острів, що блищить камінням серед Дніпра, весь мовби огорнутий серпанком дідусевих легенд. Це той острів, де княгиня Ольга рятувалась із своїм флотом від бурі, де Святослав робив перепочинок, ідучи в похід на Візантію, а горби оті скелясті — це ті, що з них козаки, прямуючи з верхів'їв, уже виглядали Січ.

Гарний Дніпро в верхів'ях, чарівний біля Києва, але не менше в ньому краси й тут, де він вбирає в себе Самару, де так широко й вільно розкинувся перед степами, що розляглися на південь і на схід. Ніде нема стільки вільності й простору, як тут. Дніпро розлився, як небо, він біля острова мовби хотів зібрати всю свою силу, щоб здвигнути камінь, перебороти скелі й ще швидше ринути далі через пороги вниз. Звідти, з татарщини, на оті горби за Самарою, вискакували колись на диких своїх конях ординці-кримчаки з напнутими луками, там десь народжувалась дума «Про трьох братів озівських»...

Увечері, коли з тієї татарщини, з синьої мли засамарської сходить місяць, Таня, вмостившись біля дідусевих ніг, слухає його сумовиті легенди, що їм кінця-краю нема. З правіку селилися тут по зимівках запорожці та лоцмани дніпровські, мужні й відважні люди, що знали всі примхи порогів і, ризикуючи життям, проводили вниз і князівські вітрила, і купецькі берлини, і заробітчанські чайки.

Хто знає, чи не дідусеві легенди, спогади та перекази про давнину й заронили в Танину душу любов до рідного краю, ще з шкільних літ розбудили мрію вивчитись, стати дослідником оцих островів і степових могил, що їх усе життя розкопував дідусів знайомий — академік Яворницький, невтомний збирач скарбів південного краю.

Коли перед нею, дочкою робітника, відкрилися двері університету й вона стала студенткою, майбутнім істориком, то здавалося, що цим уже досягнуто все найзаповітніше. Університет був її мрією, але він перевершив мрію: він дав їй кохання. Покохати! Вперше покохати! До зустрічі з Богданом при всіх буйнощах своєї фантазії Таня не могла уявити, скільки чарів, скільки муки й щастя таїть у собі це людське почуття.

І ось, коли це почуття з такою повнотою виколосилось у ній, коли навіть і сама наука з її скіфськими могилами відступила перед ним, дівоче серце вже по вінця мусить налитися гіркотою розлуки, і життя тепер перетворюється в невщухаючу тривогу за нього, за найдорожчого, котрого в будь-яку мить війна може відібрати назавжди.

Зникла у балці колона студбату, потім ще раз вирнула по той бік балки на пагорбі й після цього, сховавшись, уже не з'являлась.

Пішов Богдан, зосталося для Тані місто порожнє без нього, порожні гуртожитки, куди не хотілось повертатись.

— Ходім до мене,— відчувши її настрій, запросила Мар'яна, і Таня одразу погодилась.

Пригасла, без посмішки, маленька, змучена дорогою — такою тепер дибала поруч Мар'яни.

Мар'янині батьки живуть край заводів у селищі тракторного. Добуватись звідси в університет Мар'яні далеко, і вона вивоювала собі місце в гуртожитку. Тепер їй те місце, здається, вже буде не потрібне.

Селище зустріло їх садками, буріючими вишнями червня. Таня й раніше бувала тут. І хоч це селище зовні не схоже на те, де виросла вона,— тут усе розмірено, розпланувано, будиночки все нові і кінотеатр модерний, що вгруз у землю, як бомбосховище,— проте сама атмосфера робітничого передмістя нагадувала Тані домівку, і завжди приємно було їй опинитися в середовищі цих простих трудових людей. Надвечір тут заводили патефони, було повно музики, по садках бурхала із шлангів вода на зелень, на квіти, за столиками під деревами виклацувало доміно, так виклацувало, ніби через селище проходила кіннота. Зараз нічого цього не було. Була якась пригніченість, напруженість, безвідрадність.

Біля хвіртки зустріли Мар'янину матір. Непривітна, сердита, вона несла кудись під пахвою радіоприймач з обривками антени та заземлення,— непідібране дротиння так і волоклося біля ніг.

— Куди ви, мамо? — запитала Мар'яна.

— Здавати несу.

— Отакої! Нащо?

— Загадали.

Мар'яна здивувалась:

— А як же зведення слухатимем?

— А щоб не слухали. Щоб нічого не чули! Клава он приїхала, таке розказує, що душа холоне!

Клава — це старша Мар'янина сестра, уже заміжня. Застали її в садку біля столика: приклавши до грудей немовля, вона саме годувала його.

— Клаво, сестро! — кинулась до неї Мар'яна.— Ти прямо звідти?

Звідти — це значило аж з-під самого кордону, там служив її чоловік-лейтенант, і вона була з ним. Віком ще молода, а вся перемучена, сидить, зсутулившись, і по плечі розповзається важкий клубок кіс, так само чорних, густих, як і в Мар'яни. Очі в Клави східні, мигдалевидні, в них повно смутку, повно ще не прочахлого горя — видно, набачилась страхіть.

— Розказуй же, як там? Ваня живий?

— Не знаю. Нічого не знаю.— Клава зітхнула тяжко.— Коли почалося, забіг на хвилину. «Клаво, бери малого — і на вокзал». А вокзал уже горить, вибухають цистерни, палає хліб у вагонах, той самий хліб, що його відправляли їм же якраз у Німеччину. І як була, без вузлика вирвалась, без нічого, тільки з ним, з оцим,— вона притиснула дитину до грудей.

— Нічого, житимеш у нас, і я ж солдатка тепер. Разом житимем, поки все перейде. Я певна, що це скоро кінчиться.

— Ой навряд. Там стільки танків вони пустили, в небі від літаків чорно. Чим наші досі тримаються, просто дивно, зовсім зненацька це нас застало. Перед самим нападом нашу артилерію якраз на ремонт відвели, треба ж додуматись...

Вона стала розповідати, як бомбили їх у дорозі, як горіли станції, на одній з них і вона мало не загинула, а подругу її, теж дружину прикордонника, розшматувало з дитиною в неї на очах. У пожарищах, у смертях

людських, у трагізмі нерівної боротьби поставала перед ними країна з Клавиних розповідей.

Незабаром повернувся з роботи батько. Стримано поздоровкався, наче не дуже здивований появою старшої дочки, наче й сподівався її тут зустріти. Взявши в Клави з рук малого, уважно розглядав його:

— Ну, прикордоннику? Вихопивсь?

І, скупо полоскотавши внука настовбурченим вусом, знову повернув його Клаві.

— А де ж мати?

— Понесли здавати приймач,— сказала Мар'яна.

— Не розумію... Який приймач?

— Наш, звичайно.

Батько засопів, підійшов до умивальника під деревом і, сердито брязкаючи краником, заходився мити руки.

Таня, дивлячись на його руки, відзначала собі, що вони такі ж великі та огрублі в роботі, як і в її батька, і ще думала, що цими руками старий робітник на барикадах колись здобував оце життя, яке сьогодні пішли захищати Богдан та всі їхні хлопці-волонтери. Якою ціною воно буде відстояне? Чиїм життям і чиєю кров'ю?

Тут же, в садку, за саморобним столиком, над яким нависало вишневе гілля, дівчата лаштували обідати. Посідавши за стіл, чекали матір.

Клава розповідала батькові знов про свої митарства, а він сидів мовчазний, дивився кудись уподовж вулиці, в кінці якої відкривалися вже поля, голубіло колгоспне жито. Мабуть, воно нагадало старому Кравцеві, як років з десять тому тут, де зараз селище тракторобудівників, і далі на північ, де розкинувся своїми цехами тракторний, було жито отаке ж, відкрите поле, а коли будували завод, то перший директор їхній, старий чекіст, верхи на коні їздив по території, бо не пройти було пішки по осінній грязюці. В бараках жили тоді, інженерів не вистачало, і в нього вдома був цілий гуртожиток — п'ять племінників знайшли тут у дядька притулок, примандрувавши на Тракторобуд із своїми дерев'яними сундучками. Всіх понавчав, повлаштовував — поповнили робітничий клас. Здається, так це недавно було: і директор на коні, і перший трактор, що виходить з воріт цеху під музику, і Мар'яна в школі серед дітей-іноземчат — там у них був цілий інтернаціонал, бо на заводі працювали в ті роки американці,

чехи, і німці, і англійці, поприїздивши сюди разом із своїми сім'ями. З-поміж німців був один у них інструктор в цеху, якого дівчата так і називали: фашист. «Руськи ремонт — капут машина»,— улюблена була в нього фраза. А тепер давно вже працюють без іноземних спеціалістів,— і машина не «капут», тисячі тракторів їхніх пішли на поля, і самі робітники з бараків перебралися жити в оці будиночки, що потопають у садках. Вишняки порозростались — випирають гіллям через паркани на вулицю, суниця та садок стали Кравцеві другим заняттям, і для нього та для його товаришів по ковальському кращого заводу і кращого соцмістечка на землі нема.

Він чує, як Мар'яна розповідає Тані теж про це, як дерева тут перші садили, як батько з матір'ю засперечалися тоді, що саджати:

— Тато — вишні, бо з кожної вишні, мовляв, щонайменше буде по відру ягід, а мама — тополі. «Що з тих тополь — один пух летить».— «Ой ні, від тополі — гордість». А кінчилося тим, що посадили, бач, і вишні, й тополі.

Вишні давно вже родять, і пух із тополь летить, як цвітуть на початку червня, і Мар'яна любить той пух.

Мати прийшла хоч і без приймача, але в настрої трохи кращому, ніж коли ішла з дому.

Присівши до столу, стала розповідати:

— Тільки що в Писаренчихи на півнів ворожили. Спершу їхній усе був зверху, а тоді наш як розправив крила, як накірчив, аж пір'я з Гітлера полетіло!

Іншим разом смішно було б і слухати про це півняче ворожіння, але зараз не сміялись, лише Клавине маля, розігравшись, розпускалось у своїй немовлячій усмішці та все ловило рученям бубку на вишневій гілці.

Батько проти ночі зібрався знов на завод. Перед тим як піти з двору, ще раз схилився над онуком, якого Клава прилаштувала під вишнею в гамаці.

— Не падай духом, козаче, не падай,— глухо казав старий до онука.— Якщо в колисці бомба не взяла, то вже тепер житимеш...

Клава з дитиною рано цього вечора лягла спати, вимучилась з дороги. Тільки Таня з Мар'яною ще довго стояли біля хвіртки, мовби ждали когось, та слухали, як над ними вгорі шелестить вершечком ровесниця тракторного — тополя.

XI

Летять студентські чуби!

Купою лежать вони на землі, мішма — русяві, чорні, каштанові, біляві, ноги по них топчуться, грубо збиваючи в солдатську повсть.

Біля лазні, в тіні зелених розлогих дерев, де стрижуть волонтерів, раз по раз чути регіт та вигуки:

— Готовий! Далі!

З усього табору, мов на розвагу, сходяться дивитись на цю процедуру.

Ось де є розгулятися пристрастям... На поміч солдатові-перукареві став сам помкомвзводу першої роти надстроковик Гладун, для якого власноручно знімати чуби з ученої братії є, видно, справжньою насолодою. Чоботи його з явною зневагою топчуться по студентських чубах, по отих русявих та білявих, що їх, може, з ніжністю торкалась недавно дівоча рука. А тут стрижій аж зуби зціплює, ведучи машинкою по студентській голові, і той, що потрапив йому до рук, тільки покректує та зойкає, коли вже терпіти несила.

— Терпи, студенте, піхотою будеш! — примовляє крізь зуби Гладун.— Це тобі, брат, армія, а не університет, де міг патлами метляти!

Сядеш, не встигнеш оглянутись, як чуб тобі злетів, і вже ти голомозий, гребінець свій можеш закинути в кущі. Смішними виходять хлопці з-під машинки, голови стають бугруваті, в того якась гунадза випирає на тім'ї, в того кущ зостався за вухом, а Духнович без своєї густої каштанової шевелюри став і зовсім якимось жалюгідним: усі помітили одразу, що голова в нього витягнута, гостра і нагадує формою диню, а на ній незграбно стовбурчаться величезні червоні вуха, що одразу стали предметом дотепів.

Хто без чубів — мовби поменшали всі на очах. Зовні студенти сприймають усе це як належне, розстаються з чубами нібито легко, кепкують один з одного, перестрілюються жартами, але в їхньому сміхові й жартах чується жаль і присмута за втраченим, вловлюється відчуття якоїсь приниженості, що її завдано новобранцям оцією процедурою. Разом з чубами мовби летять у небуття якісь знаки їхніх індивідуальностей, те що робило їх не схожими між собою, летить у

минуле їхня студентська воля, розхристана безтурботність, звичка жити й поводитись, хто як хоче. Замість різномастих буйних чубів, тепер одні голі, зведені старшиною до стандарту лоби.

Безчубі, з бугруватими, гулюватими головами підхопили від когось із надстроковиків і вже охоче завдають, замість премудростей університетських, жартівливі заповіді солдата:

1. Тримайсь далі від начальства, бо дасть роботу.
2. Держись ближче до кухні.
3. Коли що незрозуміло — лягай спати.

Усім студбатівцям, зважаючи на їхнє звання курсантів, видали обмундирування командирське, в тім числі й добренні, з халявами вище колін юхтові чоботи, які до цього, мабуть, роками лежали на складах, чекаючи війни. Помкомвзводу Гладун, роздаючи ці чоботи, не міг приховати своєї заздрості й ревнощів до тих, хто їх одержує, бо сам він, незважаючи на свою надстрокову службу, ходить у кирзових, і юхтові йому й зараз не належало носити.

— Ну, за що тобі такі чоботи? — каже він, недбало кидаючи Духновичу його пару.— Щоб їх заслужити, треба солдатської солі з'їсти сім пудів. А ти? Ну хто ти є?

Духнович з таємничим виглядом, стишено зізнається йому:

— Ми — інтелектуалісти.

— Це що воно? — Гладун дивиться на нього з підозрою.

А, зоставшись самі, хлопці регочуть:

— Ось побачиш, заявить...

— Він тобі дасть інтелектуаліста,— каже Дробаха.— Свого часу одного художника, кажуть, мало не посадили за те, що назвав себе... мариністом.

З помкомвзводу Гладуном у студбатівців з першого ж дня встановились стосунки взаємної неприязні. Призначений командиром до істориків, Гладун зрозумів свій обов'язок так, мовби це дали йому табун диких коней і він мусить їх об'їздити, повинен ловити їх, триножити, крутити їм храпи і всіма засобами прагнути якнайшвидше насадити на кожного армійське, всіма статутами передбачене сідло. Для цього насамперед йому належало вибити з них отой університетський дух, оте вільнодумство, що вони його принесли з собою до табору.

Улюбленим прислів'ям для нього стало: «Це вам не Вільна академія, це — табір, ясно?»

Сам він навіть серед надстроковиків виділяється своєю підтягнутістю та бравим, молодецьким виглядом. Здоровий, дебелий, з в'язами такими, що хоч обіддя гни, йде на тебе, і в очах — холод, а лоб упертий, хоч яку стіну проб'є. Поза табором, серед чугуївських молодичок, він здобував немало парубоцьких перемог і, кажуть, нібито веде потаємці список своїх любовних жертв. З вигляду бравішого в таборі не найти: все на ньому як влите, наче родився в цьому обмундируванні, пілотка від вуха рівно на два пальці, комірець довкола налитої кров'ю шиї навіть у найбільшу спеку блищить білосніжним пружком. Не помкомвзводу, а просто живе втілення табірної дисципліни, незламного духу і букви статутів! Цей табір, його посипані пісочком алеї серед столітніх дерев, грибки, намети, подірявлені кулями мішені, спортивні снаряди та смуги перешкод усяких — це був світ, що його не уявити було без Гладуна, а Гладуна без усього цього.

Він тішився своєю владою над студентами, своїм правом вдиратися на світанні до них у намети і витрясати з інтелектуалістів їхній ранковий сон:

— Ану, підйом! Підйом! Годі ніжитись! Сьогодні стройова, а не біноми Нутона!

На плацу він їх ганяє до сьомого поту. Де найглибші рівчаки, де найколючіші будяки, там вони кілометрами повзають під його наглядом по-пластунському, а коли котрийсь, не втерпівши, спробує нарікати — такий начувайся! Інші стануть на перепочинок, а цьому й тоді перепочинку не буде, він і тоді під палючим сонцем займатиметься шагістикою або додатково тренуватиметься по штиковому бою, до очманілості колючи раз за разом напхані соломою опудала.

Найбільше цього щастя, звичайно ж, перепадало Духновичу, проте й після помкомвзводової надбавки він не міг тримати свій язик на припоні:

— Та що це, справді? — казав він, відпльовуючи землю, якої під час повзань завжди умудрявся наїстись.— Миколаївська муштра? Косарал? Це тільки Шевченка колись так ганяли, як ви оце нас...

Цього було досить, щоб сорочка Духновичева в той день не просихала.

— Я тобі ось покажу Косарал.

— Не «тобі», а «вам».

— Це однаково.

— Кому однаково, а кому ні.

— Комісару пожалієшся? Чорну корову, думаєш, за це дасть? Ні, курсанте Духнович, ми й не таких уламували.— Все це Гладун говорив з скривленою черствою осмішкою, з недобрим блиском у хижувато примружених очах.— Встать! Кому сказано — встать? До тієї он кобили по-пластунському — туди й назад — марш!

Духнович, підвівшись, усе ще, видно, думав, що Гладун тільки залякує, і не спішив виконувати команду. Але Гладун крикнув погрозливо:

— Спольняй!

Духнович, що тільки-но присів біля них, де вони вивчають статут, мусив знов іти, кидатись у пилюку, повзти по гарячому, розпеченому сонцем плацу в повній викладці, на ліктях долаючи відстань до тієї кобили, що пасеться десь аж на виднокрузі. Виконуючи команду, він таки ліг, не ліг, а повалився в пилюку всім своїм незграбним довготелесим тілом і розморено важко поповз.

— Бач, як пливе. Ось-ось піде на дно,— презирливо кидає вслід йому помкомвзводу.

Болюче дивитись було, як Духнович відповзає все далі, сірі від пилюки чоботи його ледве ворушаться по плацу, і навіть з відстані почуваєш, як важко йому там, як з кожним ривком уперед, з кожним подихом він натужно втягує в себе гаряче повітря й гарячу пилюку.

Колосовський, хмурячись, деякий час дивився вслід товаришеві, а потім несподівано підвівся, поправив ремінь і за всією формою звернувся до Гладуна:

— Товаришу старший сержант! Якщо вже неодмінно треба, дозвольте мені за нього проповзти вказану вами відстань.

Гладун був щиро здивований, що Колосовський, один з найпримітніших у студбаті правофлангових, небагатослівний і сповнений більше, ніж інші, поваги до військової науки курсант, бере раптом під свій захист Духновича, цього явно ж бездарного до військової служби невдаху, та ще й баламута.

— Чого це у вас, Колосовський, за нього шкура болить?

— Він мій друг,— сказав Богдан.— До того ж у нього кволе здоров'я.

— Тоді чого він тут? Чого йшов? Теж мені доброволець. Обійшлись би без такого! Сім літ мак не родив, та й голоду не було. А коли вже сюди попавсь, то хай знає, що тут кволих нема. Армія всі болячки як рукою знімає.

— Жорстокість без потреби ніде не може бути виправдана,— погасивши в собі досаду, з твердістю в голосі сказав Колосовський.

Вони стояли один проти одного, ніби приміряючись перед тим, як зчепитись.

— Не до лиця вам, товаришу Колосовський, заступатися за таких. Самі ж ви зразковий курсант. Яка між вами може бути дружба? Перед вами дорога, може, в Герої Радянського Союзу, а перед ним куди?

— Одна у нас дорога.

— Киньте ці дурощі. Хай повзе. Нічого покривати розгильдяїв.

— Не розумію, чим він аж так провинився, наш Духнович? — спокійно втрутився в розмову Степура.— На два чи три пальці пілотка від вуха — чи це зараз головне?

— І не тут головне,— похмуро вкинув Лагутін.

— А де головне? — Гладун насмішкувато прискалив око.

— Головне зараз там, де нас з вами нема,— стояв на своєму Лагутін.

— Зрештою, ми записувались на фронт,— додав Дробаха,— а не щоб шагістикою тут займатись.

— Туди встигнете,— осміхнувся Гладун.— Таких там треба буде ого скільки!

— Так і відправляйте!

Гладун глузливо похитав головою:

— Ех ви, інтеліґенція... Вчили вас, вчили, а голови гарбузовим насінням набиті.

Коли він після цього одлучився від них, пішовши наглядати за Духновичем зблизька, Дробаха майже з ненавистю кинув йому вслід:

— Дерево. Аракчеєвський покруч.

— У мене таке враження, що він вирішив усю війну відсидітись у таборі,— сказав Лагутін, втираючи хусточкою піт з свого вже обгорілого від сонця обличчя.— З шкури пнеться, аби тільки тут не втратити місця.

— Ще чого доброго й відсидиться,— пошкодував Мороз.— Зараз ганяє нас, потім ганятиме інших.

— Такий де завгодно зробить Косарал,— зауважив Степура.

Колосовський, якого помкомвзводу залишив старшим замість себе, сів з хлопцями продовжувати заняття по статуту. Місце, де їх кинув Гладун, було відкрите, спека палила нестерпна, і ніщо не лізло в голову, сонце, здавалось, розтоплювало мозок. А зовсім неподалік був затінок, зеленіли дерева.

І сталося так, що коли Гладун повернувся з Духновичем, який ледве плентався за ним, то вже не застав свого взводу на старому місці. Невгамовний підрозділ самовільно перемістився в затінок.

— Хто дозволив? — вирячився, наближаючись до бійців, Гладун.

Колосовський став струнко:

— Я дозволив.

Він ждав, що Гладун накладе на нього стягнення, але той чомусь не вдався до цього, стримав себе.

Тільки немилість помкомвзводу впала на них після цього ще нещадніше. Інші командири повели вже своїх на обід, вже тільки кушпела влягається за ними по плацу, а Гладун ще й досі тримає свій взвод на пустирищі, де спека тридцятиградусна і води ні ковтка. Веде їх з плацу останніми, веде, налитий лютню, з мстивими вогниками в банькуватих під крутим лобом очах. І хоч курсанти його всі вже як викручені, але він приберіг для них ще одне:

— Запєвай!

Вони мовчать.

— Запєвай!

Мовчать.

— Заспівуй!!!

Як у рот води. Ідуть і ніби поглухли, поніміли.

Гладунові такі вибрики добре знайомі. Тільки ж не до того в руки попались! У нього заспіваєте, він з вас виб'є цей дух.

— Бігом... арш!

Це вони одразу виконують. Важко підняли ноги, побігли, погупотіли.

Дасть ось добру пробіжку, впаряться, посліпнуть від поту, тоді заспівають...

Гладун не зводив з них ока.

— Швидше!

Дедалі швидше і швидше біжать вони, біжать, зціпивши зуби, підібравши тощаві студентські свої животи, і тільки чути посилене їхнє дихання та юхтове чобіття гупає у важкій одностайності через плац.

Гірше, правда, що й самому помкомвзводу доводиться, не відстаючи, бігти поруч з ними, і піт градом котить з нього теж, і що більше кушпели він ковтає з-під їхніх чобіт, то сильніша злість його діймає, гнав би, поки попадають, але й самому йому вже дух перехоплює, хочеш не хочеш — треба спиняти.

— Направляючий! Стій!

Одначе вони не зупиняються. Не почули, чи що? Все більшає відстань між ними і їхнім табунником. Зібравши всі сили, які тільки в них ще зостались, всю буйну оту непокору, яку він ще не встиг із них вибити, мчали кудись навмання, справді, як отой табун необ'їжджених коней, що швидше розіб'ється, ніж зупиниться на окрик. Женучись за ними по спустілому величезному плацу, Гладун уже й сам не рад був, що скомандував їм оте «бігом!»,— а що, коли без нього вони отак влетять і між намети, на головну лінійку, на очі командирам?!

— Стій же! Стій! — волав він захекано.

А їм не було впину, єй же єй, прогупотять отак без нього мимо їдальні, де жде їх гречана солдатська каша, пробіжать мимо вартових під грибками, вилетять із табору на простір, і лови їх тоді отам десь серед їхніх вільних академій...

Кинувшись навпростець, він таки перейняв їх, зупинив уже серед перших наметів у тіні гіллястих дерев.

Вклякли на місці, задихані, запалені, в мокрих, хоч викрути, гімнастерках, а на виду одна покора, одна слухняність, тільки в очах у кожного та в закушених губах Гладун читав приховані усмішки і повне вдоволення, що так провчили його, свого муштрувальника.

— Чому не зупинились? Чому не виконали команду?

— Яку команду? — знизав плечима Дробаха.— Нічого не чули, чоботи дуже гупають.

Інші теж — як овечки покірні:

— Хіба ви гукали?

— Була команда «бігом», ми й бігли, а «стій» ніхто не чув.

З потроєним апетитом їли вони цього дня щедро зма-

щену солдатську кашу, і Гладун їв разом з ними, мовби нічого й не сталось.

А коли, вставши із-за столів, останніми ішли з їдальні до себе на мертву годину, то навіть без помкомвзводового «запєвай!» дружно, бадьоро, всіма горлянками грякнули на весь табір:

Дан приказ ему на запад...

І цієї пісні їм вистачило до самих наметів.

XII

Ще був Брест. Ще були їх десятки, сотні більших і менших Брестів, розкиданих по всьому палаючому прикордонню живих вузлів опору, що, стікаючи кров'ю, відрізані, оточені, в болотах, в полях і лісах билися до останнього, а крізь проламані пояси прикордонних укріплень уже неслася на схід, стугоніла всією своєю важкою силою блискавична війна, бліцкріг. Ревла моторами, скреготіла залізом танкових армад, торохтіла по вишневих подільських садках мотоциклами, вигукуючи над Україною, як бойовий свій арійський девіз:

«Млеко! Яйка!»

Удень було жарко від спеки, а вночі від пожеж, від гарячих руйновищ розбомблених станцій. А вони, завойовники світу, йшли і йшли і, вилітаючи з куряви шляхів, розжахували по селах жінок, виповнюючи гелготом селянські подвір'я, пожадливо розтікалися по садках, по городах, і навіть угорі на гіллях садків, на червоних, ніби кров'ю обкипілих вишнях, було видно їхні розкарячені ноги і сіро-зеленаві, кольору гусені, мундири. І це таки була гусінь — гусінь, розміром з людину.

Студбат ще був далеко від цього всього, ще не пашіло на нього розігрітим повітрям фронту. Навлежки й з коліна стріляли на стрільбах по давно пробитих мішенях — туполобих касках уявних фашистів, кололи штиками ті самі опудала, що їх безліч разів уже було переколото курсантами піхотного училища та різними контингентами запасників, що проходили в цьому таборі літні перепідготовки.

Може, тільки в тому й була різниця з мирним часом, що навчання проводилось прискорено, в гарячковому

темпі, дисципліна стала ще суворішою, а сурми раз за разом сурмили над табором тривогу.

Без звички студбатівцям важко було витримувати цей режим. Цілоденні навчання, шагістика, кушпела, спека, а вночі — пости, наряди, тривоги. Та навіть у найтрудніші хвилини, коли всі були замордовані цим, Колосовський не давав собі розкиснути, щораз пришпорював себе нещадною думкою:

«А там, на фронті, легше?»

Почував сором, що він ще не там, в окопному університеті, де зараз проходять гарт невідомі його ровесники. Адже йшов він саме туди, а тим часом досі ще на учбовім плацу, на такій відстані від фронту. Щоб не так гризло сумління — всю душу вкладав у суворі табірні статути, в штиковий бій, в стрільби й тактичні заняття, нерідко перевершуючи в цьому й самих учителів — сержантів надстрокової служби, цих справжніх богів крутої табірної науки. Було щось заразливе в цій науці, вона розворушувала в Богданові честолюбство, і хоч ніяково було перед товаришами, але ловив себе на тому, що відчуває навіть приємність, коли доводиться робити з шеренги три кроки вперед і вислуховувати перед усіма командирську подяку. Особливе дістав задоволення, коли якось у таку мить, стоячи перед строєм на вечірній повірці, піймав на собі погляд Спартака, погляд, сповнений ревнивого подиву: як це так, що не я, а ти стоїш перед шеренгою курсантів і вислуховуєш похвалу?

Зате на політгодині, коли треба було читати фронтове зведення, це робив завжди Спартак. Невдячним, щоправда, було це заняття, але він, зхмуривши лоб, читав, першим випивав неминучу чашу гіркоти: «Після упертих боїв здано... Після жорстоких боїв залишено...» Внутрішні райони країни, які ще вчора видавались недосяжно далекими для ворога, сьогодні ставали аренами битв.

Першої ж неділі прийшли до студбатівців дівчата. Тільки кінчилась політгодина, вартовий прокричав з-під грибка:

— Курсант Колосовський, на лінійку! Курсант Лагутін, на лінійку! Закохані, всі на лінійку: дівчата за табором ждуть!

І не тільки ті, кого викликали, але всі, хто був у цей час вільний від нарядів, кинулись радісно на вихід, бо

це таки стосувалося всіх, це ніби послав дівчат до них на побачення сам університет, саме їхнє недавнє вільне й безтурботне студентське життя.

Дівчата стояли за вихідною аркою під деревами, осипані пелюстками сонця, що просівалось на них крізь листя.

Богдан ще здалеку помітив між ними Таню. Всміхаючись, пішла йому назустріч, притискаючи букетик польових квітів до грудей, маленька, трепетно зіщулена його Тетянка. Бачив спершу усмішку її ясну, неповторну, і лише згодом помітив, що боса зупинилась перед ним, а босоніжки тримає в руці. Ноженята закурені з дороги, пилява ще лежить на обцьвохканих бур'янами тугих загорілих литочках.

— Пішки?

— Та ні, трохи й під'їхали. На, візьми,— вона подала йому квіти, серед яких вирізнялися червоні дикі маки та волошки, саме те польове зілля, яке Богдан ще з дитинства любив. Навіть сивий полинець тут був. Богдан, втопивши в зілля обличчя, став вдихати, жадібно втягуючи ніздрями густі пахощі степу.

— Де назбирала?

— А там, понад шляхом.

— Втомилася?

— Трішки. Дорога ж неблизька.

— Ех, ви, піхота!

Він чув, як голос йому зривається від ніжності, що переповнювала зараз йому всю душу.

Ніколи ще не була Таня для нього такою дорогою. Тільки тут відчув, яким убогим був би без неї, без її усмішки, без цієї відданості відкритої, безоглядної, якою Таня мовби робила виклик усім марнотам і легковажностям світу. Це почуття, по-дівочому чисте, всеобіймаюче, воно якраз і привело її сюди. Звичайнісінька дівчина, може, навіть непоказна для інших, для нього вона виділилась з-поміж усіх людей, яких знав і знатиме, і вже стала найріднішою, незамінною з цією безконечною ласкавістю погляду, з неповторним тембром голосу, з маленьким носиком і ямочками на щоках, з п'янливою принадою знайомих, призначених йому для поцілунків груденят... Йому стало чомусь до болю жаль її, жаль, що він може зробити її нещасною, адже його смерть спустошила б і їй життя, розбила б, може, навіть назавжди. І якщо він хотів би не загинути

у війні, то хотів би цього насамперед для неї, для її щастя. Усміхаючись, дивився, надивлявся на все оте, що вона принесла йому в ясних своїх оченятах.

— Чому додому не поїхала?

— Додому?

Губи її здригнулись винувато. Та збиралася ж, а не поїхала... Не сміє навіть і сказати йому, що зосталася тут ради нього, щоб бути до нього ближче. І хіба не винагородила її доля за це? Ось він знову стоїть перед нею. Стоїть, осмалений сонцем, острижений і мовби ще більше витягнутий та схудлий у своєму новому військовому вбранні, в новій, з червоною зірочкою пілотці. Військове йому личить, у ньому є військова жилка, передалась, мабуть, від батька. Стрункий, високий, навіть і на каблуках вона сягала йому лише до плеча, а зараз і зовсім перед ним маленька. Скільки за ці дні передумала про нього, після розлуки він ще більше виріс в її очах! Почуття її до Богдана заполонило всю душу, вона весь час тепер ходить, мовби засліплена ним. Іноді їй здається, що вона стала жорстокою до всіх, крім нього, не поїхала ось до батьків у такий час. Нічого собі дочка — почуття провини за це озивається в ній раз у раз. Ловила себе на тому, що й про рідного брата згадує в ці дні менше, ніж про Богдана, хоч брат у неї льотчик, до Тані він писав до останнього часу такі душевні листи, пройняті турботою про її майбутнє, а зараз він, певне, десь у самім вогні, вже, може, навіть і живого нема.

— З понеділка відправляємось всім університетом на окопи. Протитанкові рови ритимем десь під Красноградом.

— Де, де?

— Під Красноградом.

«Протитанкові під Красноградом? По цей бік Дніпра?» — сумно подумалось Богданові, і, одганяючи від себе чорні думи, він узяв Таню за руку.

Досить було Богданові взяти її за руку, стиснути її маленьку долоню в своїй, як Таня одразу про все забула. І війна ніби зникла, і чудесним став світ!

— Подобається мені тут у вас,— сказала Таня.

На ходу розгойдуючи сплетеними руками, вони пішли поміж деревами в глибину лісу, повного свіжості, холодків, трави, буйно листатої папороті.

— Оце ж та папороть,— усміхнулася Таня,— що

тільки один раз, найтемнішої ночі цвіте... І хто її цвіт підгледить, тому відкриється все.

— Ти віриш?

— Вірю.

— Скільки тут людей перейшло, можеш уявити,— заговорив Богдан, озираючи ліс.— Тут ще й до революції були табори. Оці дуби ще дідами Рєпіна посаджені. Ти ж знаєш, Рєпін звідси родом, з чугуївських військових поселенців,— ми були на тій сотні, де він народився.

— Ти й тут досліджуєш? — засміялася Таня.

— Найкраще мені оце досліджувати,— сказав Богдан і, пригорнувши Таню, почав цілувати її в шию, в губи.

— А мені й не соромно,— сміялася Таня.— Хай дивляться, я ж твоя...

Богдан озирнувся. Помітивши віддалік кількох курсантів, а за ними, в гурті дівчат перед табором, худорляву постать Ольги-гречанки, запитав:

— До кого то Ольга прийшла?

— Ольга? — схаменулась Таня, тільки тепер, видно, згадавши про подругу.— Вона просила нікому цього не казати... Але тобі скажу. Бо ти — це ж я? До Степури вона прийшла. Ольга давно вже в нього закохана, а його щось, бач, там і не видно.

— Він на посту,— пояснив Богдан.— Скоро зміниться. А про Ольгу я цього й не знав. Тільки після Мар'яни навряд чи він кого здатний помічати.

— А з Лагутіним у них як?

— Ще й досі на ножах. Просто біда з ними. Як високорослим випало ходити їм поряд в строю, ідуть і супляться один на одного, а хлопцям, звісно, тільки подай. Духнович уже пропонував їм себе в ролі секунданта.

— А він, Духнович... освоїв статути нарешті?

— На стрільбах маже, бідолаха, безбожно, всі кулі в небо посила. За це ж і перепада йому на горіхи. Замордував його помкомвзводу. Сумно просто дивитись, чим стає homo sapiens [1] на плацу.

Крізь зелень кущів перед ними заблищала вода внизу, в очеретах.

— Далі не підемо,— сказав Богдан, зупиняючись перед урвищем.

---

[1] Людина, мисляча істота *(латин.)*.

— Далі річка,— засміялася Таня.

— І не тільки тому.

— А чому?

— Щоб на випадок тривоги табір чути було. Не забувай, що перед тобою солдат.

Блискітки сонця стрибали в його карих очах. Вони, оці рідні глибокі очі, зараз сміялись до Тані, а вона зазирала в їхню сумовиту глибину аж з болем, з таким передчуттям, ніби ось-ось має їх втратити, надовго, може, й назавжди з ними розлучитись.

— Ви ще довго тут пробудете?

— Навряд. По тому, як ганяють, видно, що поспішають з нами. Та й хлопці самі рвуться.

— Як добре, що ми вас застали. Ми і в ту неділю прийдемо, не заперечуєш?

— Ще б пак!

— Давай сядемо.

Сіли в холодку під дубом, вона злягла йому на руки, ловила кожну блискітку в його очах, кожну рисочку Богданову хотіла запам'ятати. Справді, вона засліплена ним і щаслива цією засліпленістю, цією безмежною відданістю йому. Хай скаже — кинься отут з урвища в воду, хіба ж не кинеться? Вона готова будь-коли віддатись йому, не задумуючись про майбутнє, про те, як буде далі. Руки його великі, загорілі, справді солдатські, а як ніжно зараз вони її обіймали. Іноді їй здається незрозумілим, чому він покохав саме її, а не таку красуню, як Мар'яна, або Майя Савенко з геофаку, або... Та йому найкраща красуня була б рівнею! Одна з пединституту просто очей не зводила з нього в бібліотеці, завжди старалася сісти навпроти, привернути увагу цього чорнявого, хоча — що вона знала про нього? Тільки Тані одній відомо, скільки за цією зовнішньою стриманістю, навіть суворістю криється любові, скільки гарячої пристрасті в грудях, скільки допитливого розуму в отих випуклих півкулях смаглявого юнацького чола. І все це може згаснути, зникнути, збезжиттєвіти в одну мить від маленької скалки, від шматочка смертоносного металу!

Він наче вгадав її думки.

— Отаке наше літо. Отака наша Ольвія, Таню.

— Липа як тут пахне... І не хочеться думати, що десь війна...

— А вона йде.

— Як буря, як ураган іде. Саме такою вона мені чомусь уявляється — ураганом чорним, смертоносним... Десь я читала про льотчика, що не міг сісти на землю, охоплену ураганом. Льотчикові нічого не лишалося, як повести свій літак вище і вище в небо, куди не сягав ураган, і спробувати пройти над ним.

— То льотчики,— сказав Богдан, і Таня впіймала на собі присмучену його усмішку,— а нам, піхоті, нічого не лишається, як тільки пробитися крізь ці урагани,— він враз спохмурнів,— крізь усі жахи пройти.

— А може, ще пригасне? Як фінська?

— Навряд. З фронту дедалі гірші вісті.

— Не думай про це.

— Як не думати. Таке розгоряється, бурхає аж сюди... Цієї ночі підняли нас: десь за Чугуєвом нібито десант викинувся, побігли, обнишпорили, прочесали все довкола, потім виявилось — марна тривога... А стій! — Богдан раптом напружився весь.— Сурмлять!

Він миттю схопився на ноги. Таня теж підхопилась, розгублена, поблідла.

— Богданчику... Серденько...

Він притиснув її до грудей, обцілував жадібно, нашвидку.

— Мушу бігти!

— Не кидай мене тут,— здушеним голосом мовила Таня.

Вхопивши Таню за руку, Богдан потяг її за собою, так що вона аж підлітала, спотикалася на бігу.

В одному місці, наполохані тривогою, з гущавини вискочили Мар'яна й Лагутін. Мар'яна була розшаріла, сум'ятлива не по-дівочому, щось там поправляла на собі, застібала блузку на грудях, і Тані аж заздрісно стало, що вони з Богданом близькості такої не встигли зазнати.

Сурма кликала, звідусіль бігли до табору, і ось уже й Таня з Богданом опинилися біля входу, де арка і куди дівчині вхід заборонено.

— Бувай! — міцно стиснув їй руку Богдан.

Відбігши кілька кроків, він раптом вернувся, простягаючи їй свій студентський матрикул:

— Візьми, збережи...

Щось було зараз таке незвичне в голосі його і в трохи аж ніби розгубленім вигляді, що їй тенькнуло в серці: «Востаннє!»

Взяла матрикул і притримала Богданову руку в своїй, почуваючи, як очі їй до сліпоти наливаються слізьми.

— Богданчику, любий, якщо... коли що... ти ж — пиши! Чуєш? Хоч у думках пиши, як не буде змоги... Знай, я думки твої і на відстані почую! За тисячу верст!

«За тисячу верст!» Дівочий цей зойк так і ввійшов йому в душу.

А сурма сурмила над табором дедалі настійливіш, дедалі вимогливіш. Мовби підцьвохкувані її звуком, студбатівці швидко пробігли, позникали за аркою між рядами напнутих наметів, і перед гуртиком засмучених дівчат знов стояв лише табірний вартовий з гвинтівкою біля ноги — мовчазний, неприступний.

XIII

Збір, виявляється, сурмили, щоб одержувати зброю. Замість старих, з тригранними багнетами гвинтівок, якими курсанти були досі озброєні і якими, мабуть, воювали ще їхні батьки чи, може, й діди, зараз для студбатівців привезли зброю найновішого зразка: десятизарядні напівавтомати з плескатими багнетами-ножами. Потім, уже на фронті, вони намучаться з цими гвинтівками, які, тільки побувавши в піску чи багнюці, переставатимуть стріляти, з люттю кидатимуть їх, підбираючи в убитих знову старі, батьками випробувані трьохлінійки, а поки що нова зброя викликала щире зацікавлення в тих, кому вона призначалась.

Гвинтівки лежали в нових заводських ящиках. Укладені були так дбайливо і були так щедро змащені густим заводським мастилом, що, відкривши ящик, не хотілося нічого й чіпати — хотілося, так і не торкаючись, знову закрити їх у ящику і відправити на вічний схов.

Але старшина та помкомвзводу вже вміло видобували десятизарядки звідти, роздавали по списку, записуючи номери і вимагаючи, щоб той, хто одержує, одразу ж запам'ятав свій номер — закарбував у пам'яті назавжди.

— Бо з цим номером, може, і вмреш,— казав Гладун, вручаючи гвинтівку Духновичу.

— Я невмирущий,— відповідав на це Духнович.— Життя — ось мій орієнтир!

До самого вечора озброювався батальйон новою зброєю. Крім гвинтівок, їм ще видали й каски — зелені, важкі.

— Чавунні голови тепер ми,— крутив Дробаха своєю міцною головою, яка в касці ніби аж нижче осіла йому на плечах.

А увечері, ще й сонце не зайшло, батальйон уже відвечерявся і знову шикувався: на цілу ніч мав бути марш та бойові навчання. Кожен з курсантів був нав'ючений повною викладкою, з флягою, протигазом, з достатнім запасом патронів та з добовою порцією НЗ в солдатському ранці.

Перед тим як вирушити з табору, старшини, роззувшись перед студбатівцями, показували їм, як треба правильно обмотувати онучу, щоб не порозтирати ноги в поході.

Гладун теж сидів перед хлопцями на стільці і, впевненими, чіткими рухами обмотавши білою байкою свою лапищу, гордовито показував її, мало не під носа тикав студентам.

— Бачите? — крутив сюди-туди ногою.— Як лялечка!

А перед самим маршем він, стоячи біля цинкового бака з водою, підкликав до себе кожного з своїх бійців, і тут відбувалося таке: Гладун брав з металевої миски скибочку чорного хліба і, мовби чаклуючи, насипав зверху жменю солі, і всю оцю сіль, що ледь трималася горою на хлібі, подавав курсантові:

— Їж!

Той непорозуміло відступав: сіль їсти? Та ще після вечері? Та в таку спеку, коли й без того воду жлуктиш без кінця?

— Я ж не верблюд,— відмагався курсант.

— Бери, кажу, їж!

Наказ є наказ. Їси, аж на зубах тріщить той натрій хлор. А коли з'їв, Гладун вказує на воду:

— Пий!

Черпаєш кухлем, що вміщає в собі, мабуть, не менше як ківш запорозький, і п'єш, аж стогнеш, а помкомвзводу підбадьорює:

— Пий, пий, надудлюйся вволю, щоб живіт був як барабан. Бо на марші й краплини не дам.

Осторонь, посміхаючись на цю сцену, стоять групою старші командири, серед них і той із шпалами в петлицях, з сивиною на скронях, що був у райкомі партії, коли вони проходили комісію. Вони вже знали про нього: батальйонний комісар Лещенко. Кадровий політпрацівник, довгий час працював в авіації, але за станом здоров'я змушений був перейти в піхоту. До табору він прибув тільки вчора й уже тут зостанеться: буде комісаром студбату.

Колосовського він впізнав одразу. Коли Богдан, виструнчившись перед помкомвзводу, саме прожовував свою порцію солі, комісар підійшов до нього:

— Ну як, товаришу Колосовський? — і, усміхнувшись, глянув на сіль.— Солоне курсантське життя?

Богдан, якому аж щелепи зводило від оскоми, крутнув головою:

— Та солоне.

Комісар знов усміхнувся, чи то, може, глибокі, давно залеглі складки на його обличчі надавали йому привітного, усміхненого виразу. Богданові радісно було зустріти тут цю людину, слово якої так багато важило у вирішенні його долі там, у райкомі. Душею відчував, що йому зичать добра оці терново-чорні проникливі очі, чимось близьким, майже батьківським війнуло на Богдана від мужнього довгобразого обличчя. Скроні вже срібні, а сам ще стрункий, свіжий, смаглюватий, і від того сивина на скронях віддає ще більше. Нелегким, мабуть, і в нього було життя, коли з першого погляду зумів зрозуміти Богданові почуття до батька, коли краще за інших розгадав, що приніс у своєму серці Богдан у райком. Така і має бути душа в комуніста!

— А з надстроковиками як ви тут, уже порозумілись? Дружно живете? — запитав комісар, переводячи погляд на Духновича, якому Гладун саме насипав на скоринку з усією щедрістю гострої скалчастої солі. Духнович стояв перед ним зігнутий, мовби нав'ючений більше за всіх — у хомуті скатки, в касці, що наче придавила його своєю вагою,— стояв і ждав Гладунової порції солі з якимось мученицьким фатальним виразом на обличчі.

— Важко з ними, товаришу батальйонний комісар,— поспішив доповісти помкомвзводу, зачувши, чим цікавиться комісар.— Нехлюйства ще в декотрих багато. Забувають, що тут їм не університет!

— А ви свого вимагайте, товаришу старший сержант, з усією суворістю вимагайте,— сказав комісар.— Однак, вимагаючи, теж не забувайте, що перед вами вчорашні студенти, та все комсомольці, та все добровольці, люди, що з власної волі відмовились від пільг і йдуть захищати Вітчизну. Такі люди варті належного до них ставлення, як ви гадаєте?

— Так точно, товаришу батальйонний комісар!

— А потім це ж такий народ,— веселим тоном вів далі комісар,— сьогодні він курсант, а завтра, дивись, йому раптом кубики почепили, і вже він командир, уже й вам, товаришу старший сержант, у когось із них доведеться бути підлеглим, як тоді? Спитає ж за все?

— Та я з нього спитав би... Він би в мене до Харкова по-пластунському повз,— під регіт товаришів пообіцяв Духнович, дожувавши свою сіль і повертаючись знову в шеренгу.

— А вам, товариші курсанти, я теж зауважу,— перейшов на серйозний тон комісар,— менше іронії, коли йдеться про солдатську науку. Більше поту в учобі, менше крові в бою,— це не фраза, незабаром ви в цьому переконаєтесь.

Він помовчав, оглядаючи курсантів, мовби перевіряючи, контролюючи готовність кожного.

— А тепер дайте й мені солі,— сказав комісар Лещенко, звертаючись до Гладуна.— Я теж з'їм. Випробуваний спосіб,— додав він, з'ївши сіль і зі смаком запивши її кухлем води.— Напийся тут раз та гаразд, а на марші в баклагу не заглядай.

Ще й не смеркло, як студентський батальйон разом з усім училищем був у поході.

Задушлива, мов у тропіках, ніч пахла потом людським та пилюкою. Розтягнувшись у темряві, ішли посиленим маршем через поля й села, через балки та байраки, збивали сотнями ніг дорожню порохняву і самі ж ковтали її цілу ніч. Несли кулемети на собі, цинкові ящики з патронами, яких було взято більше ніж будь-коли. Батальйон обливався потом. Хомути скаток, набиті патронами підсумки, речові мішки, каски, надіті на голови,— все гнітило, важчало з кожним кілометром.

Не раз цієї ночі згадав Колосовський добрим словом помкомвзводу Гладуна. Мабуть, багато хто з них не витримав би такої напруги походу, якби не було на них все так добре пригнано, припасовано та якби ноги перед

походом не були обмотані в кожного, як лялечка. Навіть Духнович — і цей тримався, допомогла-таки йому, видно, Гладунова сіль та наука. Подібно до інших, мав при боці скляну, в матер'янім чохлі флягу з водою, але випити і ковтка собі не дозволяв, і не стільки тому, що боявся порушити помкомвзводів наказ, скільки совісно було: адже інші також терпіли, бо знали — почнеш пити на привалах, тоді вже розморить тебе, розкиснеш, і вже не піхота буде з тебе — кисіль. А пити хотілось, ой як до нестями хотілось! Надто ж коли десь із темряви, із-за білої хати поставав силует колодязя із журавлем, із великим цебром дерев'яним...

Привали дозволялись короткі, і після них ще тяжче було вставати, всі кістки розламувало, сон склеплював очі. Ідучи далі, спали на ходу, заточувались, носами клювали в спини переднім.

Сонце вранішнє застало їх у болотах якихось. Наступали, відступали, форсували водяні перепони.

— «Де живеш, куличе?» — чути було голос Дробахи, і сам він собі відповідав: — «У болоті».— «В ньому ж погано!» — «А я привик».

— З цих боліт,— озирався довкола Духнович,— ще, мабуть, доісторичні пращури наші воду пили, динозаври та мамонти тут водились, а тепер ми їм прийшли на зміну...

Одна вода кінчалась, починалася друга.

— Скидай чоботи!

Поскидавши чоботи, піднявши зброю над головами, брели кудись за своїми командирами, розполохуючи водяне птаство, обережно ступаючи по дну, щоб не наколотись у воді на шпичаки поламаних очеретів.

До табору повернулись, коли вже пора було обідати. Та за втомою і їсти не хотілось — хотілося спати, спати. Сяк-так попоївши, похитуючись від утоми, дотяглися до наметів, попадали на матраци і — як убиті. За кілька хвилин весь табір зморено спав, крім вартових під грибками.

А за якісь півгодини їх, вимордуваних нічним походом, уже знову будила табірна сурма. Аж не вірилось, що це не сниться, що це справді вона сурмить, так це було жорстоко після безсонної, до краю напруженої виснажливої ночі. Але звук сурми будив, настійливо згонив, віщував якесь нове випробування. Схоплюва-

лись, на ходу затягали пояси і ще зі сном у очах бігли напівсліпі до пірамід, розхапували зброю.

Наказ цього разу був незвичайний: брати з собою все, матраци й подушки порозпорювати, повитрушувати, поздавати на склад.

Досі такого не було.

І на обличчях у командирів вловлювалося щось нове, таке, що свідчило про незвичайність цих хвилин, і сурмач грав тривогу якось особливо, ніби з трепетом сердечним сурмив її.

Навіть тих, що були в нарядах, стояли на постах, зараз було відкликано в батальйон, і вони зайняли своє місце в строю.

Рота за ротою виходять з табору. Без розмов. Без розпитувань. Гвинтівки, ручні й станкові кулемети, вся записана за батальйоном зброя вже на плечах у курсантів, і разом зі зброєю виносять вони з табору і якусь важкість на душах, нову, досі ще не звідану тривожність.

— Ось коли б я хотів, щоб дівчата були тут,— неголосно сказав на ходу Лагутін до Богдана.

Але дівчат сьогодні не було. Були зелені дерева, під якими вони вчора стояли, був закушпелений шлях, яким дівчата звідси пішли.

Уже на чималій відстані від табору хлопці помітили, що Духнович чогось пришкандибує.

— Змулив? — запитав Гущин, його сусід зліва.

— Та ні. Вранці, як брів, ногу очеретиною проколов.

— Там міг і на іржавий цвях напоротись,— зауважив Мороз.— Просто біля мене Іванов дошку з іржавими цвяхами з води витяг.

— Ні, я не цвяхом, я очеретиною,— мовби виправдувався Духнович.

Гущин і Мороз запропонували взяти частину його спорядження, але він одмовився.

— Ні, я сам... Кожному своє.

Попереду серед відкритого, розімлілого під спекою поля вже завиднівся їм оазис залізничної станції і довжелезний ешелон червоних товарних вагонів, загнаних на запасну колію, майже в степ. Сумніви тепер розвіялись для них. Вагони подано їм. Щоправда, ешелон був ще без паровоза, стояв на запасній, але вже стояв, чекав. Наказано було розташуватись уподовж ешелону і ждати розпорядження. Мабуть, поки подадуть паровоз.

Куди ж повезуть? На яку ділянку фронту їх кинуть? Це тепер цікавило найбільше. В таборі тільки й мріяли, щоб швидше на фронт, а тепер, коли діждались відправки, стало наче й жаль розлучатися з табором, покидати звичне життя, на зміну якому прийде інше, невідоме, сповнене грізності й небезпек.

Розташувавшись повзводно, сидять купами вподовж усього ешелону, навпроти своїх вагонів, ведуть тягучі розмови.

— Десь, видно, прорив, якщо нас так несподівано піднято.

— Раніш чи пізніш це мусило статись.

— То хай краще буде раніше.

Біля Духновича, якому Степура саме перев'язував ногу, зібрався цілий гурт істориків. Нога на підошві, нариваючи, розчервонілась, помітно підпухла. Духновичу навіть ніяково було перед товаришами за цю свою таку недоречну зараз болячку.

— Даруйте, що трохи порушуватиму стрункість ваших лав,— каже він і, морщачись від болю, береться натягувати чобіт.— По можливості намагатимусь не шкандибати.

— Не журись, Байрон теж накульгував,— зауважив Дробаха, розлігшись на траві.— Правда, над Байроном помкомвзводу не було.

— З цим нічого жартувати,— хмуро кинув Колосовський, дивлячись, як Духнович, стинаючи зуби від болю, повільно втискує у чобіт хвору ногу.— Може, фельдшера покликати?

— До фронту заживе,— взувшись нарешті, махнув рукою Духнович.— А то що таке біле? — бажаючи перевести мову на інше, глянув він у бік поля.

— О, тільки тепер помітив? — охоче відгукнувся Степура.— То ж гречки цвітуть. Це їм вистачить цвісти на все літо. Все перецвітуть,— і в голосі його забринів смуток.

Небо над гречками було синє, високе, ніде ні хмариночки. В прозорій далечі блищить будинками Чугуїв на горі, над Дінцем. Дерева табору ледь видніються на обрії темно-синьою смугою. І ті дерева, і білий розлив гречок, і спориш, на якому лежать, такий м'який, теплий, ласкавий,— усе здавалось тепер якимось рідним, усе жаль було покидати.

Мовби подобрішали всі. Чи то від гречок оцих подо-

брішали, від полів та від неба, чи від того, що їх ждало і де вони будуть в усьому разом.

Навіть Гладун, що в таборі не допускав ніякого панібратства і міг за це хоч кого скрутити залізом статутів у баранячий ріг, тепер підійшов до хлопців подобрілий, упокорений і, мовби шукаючи біля них захисту від чогось і підтримки, присів, загомонів душевно:

— Та що ж — прощай, табір?

— Прощай...

Колосовський дивився на безлюдну дорогу, що зривалась де-не-де пилюкою вихорців між розімлілими гречками, і здавалось йому, ніби от-от з'явиться звідти хтось жданий, із-за марева, із-за білих гречок...

Дехто почав уже й дрімати, пригрітий сонцем на ласкавій споришевій постелі, а Дробаха, вставши з гурту, пішов ходити побіля вагонів, заглядав, примірявся.

— З нарами, чистенькі,— погукував звідти,— тільки цокотітимуть!

XIV

Цокочуть колесами вагони.

Те, що було миром, зостається позаду. Попереду — невідомі випробування, з невідомим для кожного жеребом — кому який випаде: тому — блискавична смерть у першій атаці, тому — лаври бойової слави, тому — похмура одіссея концтаборів, кремаційні печі фашистських фабрик смерті... Але це потім, потім. Зараз вони про таке ще не мають уявлення, зараз у них лише готовність у серцях — пройти все дантове пекло війни, перепинити шлях новітнім ордам чінгісхановим, що — не з луками, не з стрілами — з грімучою сталлю на землі й у небі насуваються на рідний край.

Куди везуть? Цього їм не кажуть. Де стрінуться з ворогом? Про це можуть висловлювати лише різні догадки.

Локомотив нестримно несе їх уперед.

Вороний їхній кінь на червоних колесах.

Вже у вагонах, коли ешелон рушив, курсантів оформляли по-фронтовому. Їм видавали наспіх заготовані довідки про те, що відправляються на фронт курсантами-політбійцями, а разом з курсантською довідкою кожному вручали ще одну річ: схожу на жолудь, чорну

пластмасову закрутку-медальйон, що його згодом назвуть «медальйоном смерті». Кожному належало вкласти в цей медальйон маленький папірець — власноручно заповнену найкоротшу в житті анкету: хто ти і куди сповістити, коли тебе знайдуть.

Написавши, що треба, туго закрутивши медальйони, мовчки ховали їх у маленькі, спеціально призначені для цього кишеньки спереду штанів біля пояса.

Коли студбатівцям роздавали довідки та медальйони, було раптом виявлено, що досі в багатьох із них є при собі ще й студентські квитки, і матрикули, і навіть цивільні їхні по різних міліціях видані паспорти.

— Багаті ж ви,— сказав комісар Лещенко, для якого це було, видно, несподіванкою.

Він наказав негайно зібрати по всьому ешелону паспорти, а також усі інші цивільні документи і знести до нього в вагон.

Невдовзі перед комісаром просто на вагонній підлозі лежала величезна купа зданих паспортів, студентських матрикулів, посвідчень...

Курсанти першої роти, з якою їхав комісар, обступивши його, непорозуміло ждали: що він робитиме з усіма цими їхніми документами?

— Всі поздавали?

— Всі.

Комісар деякий час сидів мовчки над купою їхніх документів. Потім узяв навмання чийсь паспорт, що лежав на купі зверху, розгорнув, прочитав рік народження: 1917. Взяв другий: 1918. Став далі переглядати: 1918, 1919, 1920...

— У ті роки, коли ви народжувались,— сказав комісар задумливо,— ми якраз бралися за зброю, у червоногвардійські загони йшли. Тоді ми теж були юні, вашого ж віку або ще й молодші.

Сутеніло надворі, у вагоні по кутках стояла вже темінь.

Комісар запалив сірник, потримав перед собою, доки розгориться, потім повільно підніс його до ріжечка чийогось новісінького паспорта і так тримав.

Студенти затаїли подих: що він робить? У думці ще не вкладалося, що паспорти їхні можна палити.

А він, підпаливши один, підклав його знову під інші, розтребушив над ним документи кострищем, як десь у полі.

— Хай горять. Там, куди ми їдемо, нічого цього не треба. А допустити, щоб ворог, на випадок чого, скористався чесними вашими іменами... Ні, цього ми допустити не можемо.

Взялася вогнем уся купа, полум'я освітило вагон. Комісар Лещенко, одхилившись від вогню, сидів на ящику, студбатівці тісним колом стояли біля нього і заніміло дивились на яскраве вогнище своїх розтребушених паспортів, жарко палаючих матрикулів. Он скручуються в полум'ї чиїсь прізвища, роки, національності, маленькі фотографії, круглі, невідомо ким вдарені печатки... Скручуються у вогні їхні права цивільні, їхня студентська безповоротна молодість. Там, куди вони їдуть, не треба буде ніяких паспортів. Паспорти ваші віднині — це оті чорні пластмасові закрутки-медальйони в кишенях, по яких санітари та похоронні команди узнаватимуть ваші імена.

Ешелон гримить, важкі двері вагонів розсунуто навстіж, і за ними в безкрай — темно, незнайомо. Тепла липнева ніч пролітає в тил садками, гущавинню вітрозахисних смуг, скиртами в полях. У тих скиртах ще, може, шукатимете притулку, в тих лісосмугах ще, може, займатимете бойові рубежі...

— Заспівали б ви, хлопці...

— А чому б і ні...

Їхав козак за Дунай,
Сказав дівчині прощай...

Уночі, коли всі, крім вартових, міцно спали по вагонах, розбудило їх клекотання зеніток. Очманілі спросоння, вихоплювались із вагонів, кидалися у світ титанічних кошмарів, моторошних видінь. Тьма і вогонь. Весь світ тільки це — первісна тьма і тривожний, небачених розмірів вогонь. Земля в заграви щах, усе небо в рухливих прожекторах, у вибухах снарядів, у погрозливому гудінні невидимих літаків. Ще дужче заклекотіли зенітки. На землю обвалилося громом. Десь за вагонами, за ешелонами, як із кратера вулкана, виметнувся вогонь. Ще удар. Ще вогонь.

Їх бігцем одводять від ешелону вбік. На ходу озираючись, бачать за собою Помпею, новітню, розвирована вогнем Помпею — в образі щойно розбомбленої станції, бачать безліч освітлених пожежею колій, палаючі вагони, цистерни, склади... Всюди вибухи, тріскотнява, вже зовсім неподалік беруться полум'ям

вагони, може, навіть ті, в яких вони щойно їхали. А небо гуде.

Знайти б хоч будь-яке укриття.

Розташовують їх по садках, по городах, поки кінчиться наліт. Аж тут, трохи отямившись, намагаються розібратися в цьому вируючому жахітті, в стугонливому космічному хаосі...

Знов шаленіють зенітки. Прожектори ганяють по небу, по хмарах рідких, високих. Як руки війни, рвонуться вгору, охоплять усе небо, схрестяться, на мить якусь зупиняться в хмарі світлим вогняним кулаком, вкоротяться й зненацька щезнуть, сіючи тривогу. І вже в іншому місці ніж прожектора знову з'явиться, помацає, поповзе по небу, то заспішить, то повільно охопить хмару, наче докопується, чи є там що. А ще за мить у небі виростає цілий ліс прожекторів. І ось на самому вістрі одного з них раптово зблиснуло щось біле, сліпуче. І вже зникло все, і над безкраїм хаосом тьми зостається тільки вона, ота цяточка — людина у нічній високості. На вістрях прожекторів — людина, дюралюміній і бомби...

XV

Ще раз прийдуть до табору дівчата, і мати Духновича прийде.

Буде це наступного дня після відправки батальйону на фронт. Між деревами, біля знайомої табірної арки, стануть чекати, розглядаючи натовпи інших жінок, згорьованих, заплаканих, з дітьми, з оберемками щойно переданої їм з табору чоловічої одежі.

— Мамо! Мамо! Тато передав ось мені свою розчіску! І поясок...

Біля Тані прошмигнуло хлоп'я в батьковій кепці, що насувається аж на очі, мале, кирпате, в одній руці — затиснутий гребінець, у другій — пасок від штанів. Дівчина років десяти несе матері, ледве обіймаючи рученятами, цивільну батькову спадщину: фуфайку, штани робочі, черевики, зв'язані міцним сирицевим шнурком...

У таборі ще людніше, ніж було в неділю. Повен табір чоловіків! Видно, як їх стрижуть, перевдягають, роздають казанки, каски, нові сірі шинелі. А де ж студба-

тівці? Чи загубилися в цьому вирі людському, чи... Попросили через вартового дізнатися про своїх.

Ждали.

Діждалися:

— Нема таких!

Студбат у цей час був уже за Дніпром.

Залізниця для них кінчилася на тій розбомбленій станції, де застав їх наліт, далі до фронту добиралися пішки. Ішли решту ночі, не присідаючи, не знаючи, де йдуть, куди їх ведуть командири. Тільки по тому, як тривожно жевріє небосхил попереду, по стовпищах військ на шляхах почувалося, що війна вже десь близько.

Коли розвиднілось, один із студентів упізнав ці місця. Виявилось, що йдуть шевченківськими місцями чи десь недалеко від них, а верби, що так розкішно хиляться понад ставками,— це, може, ті самі, що були описані ще Нечуєм-Левицьким. Ранок народився у росах, у зелених буйнощах левад. Весь край засвітився соняшниками, що могутньо розвертаються своїми тугими коронами для цвіту. Картоплі по пояс. Прядива по балках густі, непролазні. Все буяло, все наливалося життєвою силою в цю благодатну пору раннього літа. Здавалось, земля тут прагне нестримно виявити всю свою щедрість, силу родючості, порадувати людей усім найкращим, що тільки може їм дати. Цвітуть картоплі, і мак по них цвіте. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються. Левади ваблять холодками зеленими, водою ставків блищать, розкидаються на півбалки шатрами верб, яворів, кущами калини.

У садках біліють хати дивної краси. Що не хата — то витвір мистецтва, скільки хат, стільки й доклало рук художників та художниць народних! Одна підведена червоним, друга — синім, та вкрита соломою, сусідня очеретом з чепурними китицями по вуглах і тугим гребенем зверху; в однієї наличники на вікнах голубі, а в другої — по голубому ще й червоненькими візерунками розмережано. Ніби змагалися в красі. І всі білі-білі, ще не оббиті дощами, чисті, святкові. Не для війни, для щасливого літа, видно, білились.

Коли сонце підбилось, зробили нарешті привал. Хлопці сиділи на згірку край шляху, милуючись селом, що біліло внизу по долині.

— Геніальною була та українська жінка, яка перша отак побілила хату,— заговорив до хлопців Степура.—

Гляньте, яка он чепурненька визирає по той бік дороги з садка. Була б вона рудою мазанкою — дивитись би не захотів, а так очей не відведеш. І як гармонує оце біле із зеленню верб, із рожами червоними, із барвою неба. А якою гарною стає така біла хата вночі, при місяці, коли тіні від гілок помережать її... Яку це душу треба було мати, щоб такою білою зробити свою оселю, який треба було від природи відчути в собі витончений смак естетичний...

Навіть далекий від поетичних розчуленостей Дробаха — і той змушений був приєднатись до Степуриних міркувань.

— Справді, тут що не хата, то окрема індивідуальність,— говорив він, наминаючи пирога, яким устиг десь розжитися в селі.— І що не по ранжиру стоять, теж здорово. Та тут, та там, як влита в ландшафт. Якби сказали мені вибирати — вибрав би оту, що край села, що в неї жито аж попід вікнами голубіє. Справжня вілла польова. Хто в ній живе? Славна, видно, якась молодичка, що так її причепурила... До білого, бач, ще й синенького, небесного додала!

Привал швидко минає. Вставай знову, надівай каску, крокуй далі своїми стопудовими від утоми ногами.

Оце вона, Київщина. Ще не дістають сюди снаряди, ще не стали пустками білі хати, не палають пожежами нищень колгоспні ферми, але й над цим розкішним краєм, де проходить у важких зелених касках студбат, війна вже мовби занесла своє невидиме крило. Воронки край шляху. Свіжий горбик землі — когось там поховано. А ось ціла колгоспна череда біля водопою лежить, розстріляна з літака: туші порозбухали на сонці, нудом, смородом б'є від них.

Десь з-під фронту колгоспники, одягнуті по-зимовому, все женуть худобу в евакуацію, і корови тужно ревуть назустріч студбатівцям, спотикаються, натираючи ногами давно не доєні, порозбухані вим'я, гублячи молоко на каміння розбитого шосе.

В одному місці край шосе лежить, не вибухнувши, авіабомба — застряла, стирчить із грунту чорним оперенням. Ніби якесь чужорідне планеті, залетіле з космічних безвістей астральне тіло, уламок метеорита абощо. Поглядаючи на бомбу, студенти вже засперечалися, якої ваги вона: двохсоткілограмова? Півтонка? І чи не вибухне, коли спробують її витягати?

— Дивно, як у дикості багато спільного,— відходячи від авіабомби, заговорив до Лагутіна Колосовський.— Пам'ятаєш стріли із скіфських могил? Чи стріли Батиєвих орд? Вони теж з подібним оперенням. Сумно стає від таких асоціацій.

Усе дужчим, потужнішим гуркотом дає знати про себе фронт. Раз за разом налітають німецькі штурмовики, розганяють студбатівців по хлібах, по канавах. Тоді носом у землю — і слухай, як, вивертаючи тобі душу, верещить над тобою сирена, як просто на тебе падає з дзвенячим пронизливим свистом металевий хижак. Томить гидке, принизливе почуття власної безпомічності й страху. Лежи і жди — судилось чи не судилось... А над тобою виє, виє, вимотує душу...

Вибродять з хлібів, і ніяково дивитись один одному в вічі за приниження, що їм оце завдано, за те, що мусять повзати, ховатися, щулитись по рівчаках на рідній землі.

— Ганебно... Зайцем зацькованим себе почуваєш,— обтрушуючись, зізнається Мороз.— Землю носом риєш, повзаєш на чотирьох, і це ти — людина двадцятого віку!

Філолог Чемерис сміється нервово:

— Ми ось із Калюжним саме сперечались, хто видатніший: Стендаль чи Флобер? Я кажу — Стендаль, він — Флобер, я — своє, він — своє. А коли налетіли та шарахнули, так він брик і руками замахав: «Стендаль! Стендаль!»

Смішно, але й не смішно.

Поміж хлібами високими іде студбат, сухим металевим дзвоном подзвонює туге колосся; колосковими хвилями переливаються жита; густо засмуглявіли червонясті, покручені бурями пшениці.

Дедалі більший неспокій, зловісна розтривоженість у всьому. Везуть поранених, бредуть біженці, гуркочуть грузовики з боєприпасами. Тисячі людських облич пролітають перед тобою і жодного серед них веселого. Нема в цьому краю веселих облич!

Під час одного з привалів товариші зібралися коло Духновича. Просто незрозуміло було, як він досі йшов. Проколоту ногу йому весь час наривало і зараз рознесло так, що насилу могли стягти з нього чобіт.

— Чого ж мовчав?

Але Духнович і зараз не скаржиться ні словом,

і тільки по його ластуватому, зрошеному краплистим потом обличчю можна догадатись, яких мук йому завдає оця посиніла, розпухла, як колода, нога.

Ще вночі у вагоні, коли всі спали, він мучився. Ніколи не думав, що це такий біль, коли нариває. Здається, якби ногу відрубали — не так би боліло, легше б переніс. Нікому не міг і поскаржитись, не хотів відкриватись. Хіба міг він зізнатись, що на півдорозі до фронту уже він не годен! А як розцінив би це помкомвзводу? Оце, сказав би, доброволець! Ще й до фронту не дійшов, а вже знайшлася в нього причина відстати. А головне — товаришам, як їм дивитись у вічі? Не як про римлянина Муція Сцеволу, а як про легкодуха чи навіть симулянта подумають про нього.

Безпорадний, лежав край дороги з своєю відкритою, гидко розпухлою ногою і не вірив уже співчуттю товаришів, що стовпились над ним, вважав, що зараз вони можуть почувати до нього тільки одне — презирство. Найбільше його зараз турбувало, як піде він далі, адже нога, здається, і в чобіт не влізе.

— Гарну маєш вавку,— підійшовши до гурту, заговорив помкомвзводу Гладун і, нахилившись, помацав рознесену ногу майже з заздрістю, наче шкодуючи, що такий дарунок послано долею не йому, а цьому недотепі Духновичу, який не вміє своєю вавкою до пуття й скористатись.— Вавка хоч куди. Маємо перше ЧП.

Підійшли комісар Лещенко, з ним командир роти — молодший лейтенант із училища, стали радитись. Ясно було, що в такому стані Духнович далі йти не зможе. Куди ж здати? Кому його доручити?

Духновича злякали ці розмови.

— Я йтиму. Я можу йти,— вхопився він за чобіт.— Прошу, нікуди мене не здавайте. Це швидко пройде, Богдане, дай руку!

З допомогою Колосовського та Степури він підвівся і так, спираючись на них, рушив у однім чоботі далі.

Гвинтівку і скатку його тепер несли інші, а він, повиснувши на плечах у товаришів, рухався ззаду за колоною, мов живе розп'яття, у важкій своїй касці, що зламувала голову набік. Кожен крок коштував йому нестерпного болю. Духнович стрибав по шосе, як по вогню, бо, що б там не сталось, мусив іти по цьому розбитому камінню вперед, іти хоч беззбройним назустріч війні, назустріч усьому тому, що гриміло й стогна-

ло по обрію. Нічого не було для нього зараз страшнішого, ніж бути покинутим, зостатись самому, без товаришів у цьому велетенському хаосі прифронтового вировища, де ти нікому не потрібен. Хіба ж не жахливо опинитися поза всіма, визнати свою неміч, неповноцінність і не бути там, куди готував себе внутрішньо весь цей час після райкому.

В ногу стріляло й стріляло вогнем, світ запливав жовтизною, і тільки мокрі гарячі плечі товаришів були йому тепер єдиним опертям, рятували від ганьби і безсилля.

Першу ж машину, що порожняком мчала назустріч, комісар зупинив. Перемовившись про щось з закіптюженим лейтенантом, що сидів поруч з водієм у кабіні, комісар зачекав, доки товариші підвели Духновича до грузовика.

— В кузов його!

Сльози розпачу й безсилля бризнули Духновичеві з очей.

Благаючим голосом він знову став просити не здавати його, не кидати.

— Товаришу комісар, я йтиму, я прошу...

Але його таки підсадили через борт у кузов, між брезенти, між порожні ящики з-під снарядів, туди ж кинули йому його чобіт, гвинтівку і скатку, ще й речовий мішок з прив'язаним до нього теплим від сонця казанком.

— Прощай, друже...

Він мав вигляд людини смертельно покривдженої, знищеної, відкинутої геть, у нічогість.

Коли машина помчала, помкомвзводу Гладун, озирнувшись, промовив не без заздрощів їй услід:

— Вважайте, один відвоювався...

XVI

Чадно грохкають міни в хлібах, бігають люди знетямлені, той мертвий падає на бігу, той,заюшений кров'ю, волає:

— Добийте мене! Достреліть!!!

Спека і кров. Грохкання й чад. Весь світ уже ніби просмердівся цим гарячим нудотним чадом вибухлих мін, свіжі воронки ще димляться, і перепалена розрита зем-

ля пахне смертю. А повітря знову пружинить, і знову то тут, то там між хлібами — грохк! грохк!

Просто з маршу студбат попав під шквал вогню. Коли наближались сюди, попереду серед розливу хлібів бачили на пагорбі хутірець якийсь — хата, повітка, садок. Їм уже відомо було, що там командний пункт дивізії і саме туди їх ведуть. Хліба стояли могутні — по око людське — жита, пшениці. Тихо було, і курсанти чули навіть крик перепела в житах і бачили лелеку на хаті, а під хатою — просвічені сонцем високі рожі цвітуть, прекрасні, мов дівчата! І раптом чорні гейзери вибухів, ближче й ближче гупають міни в хлібах, біжать звідти бійці, закривавлені, закіптюжені, щось кричать... Мінометний наліт, а вони стоять вишикувані цілим своїм студбатом край садка, де сказано їм ждати огляду, поки з-поміж дерев не вилетів на них дебелий чолов'яга — генеральські зірки в петлицях:

— Студбат? Чого стовбичите? — і мало не з кулаками накинувся на їхніх командирів.— В оборону! В оборону, вашу-перевашу, кладіть їх! Ось тут оборону займайте!

Миттю розсипавшись понад садком, до якого звідусіль прилягають хліба, курсанти падають притьмом, вони лежать тепер уже поруч з автоматниками комендантської роти і нікого й нічого не бачать, окрім хлібів та груддя землі, що рвано летить аж до сонця. А міни знов розтинають повітря, б'ють сухими ударами в землю, студбатівці щуляться по своїх борозенках, шарахаються від кожного вибуху — їм хочеться жити!

Мало не наступивши на Колосовського, над ним пробіг якийсь невідомий у поруділих чоботях, у касці,— обличчя все заюшене кров'ю, розтрощене, страшне,— поранений біг, охопивши його руками так, ніби тримав у руках власну зрубану голову, і все кричав, ревів нелюдським голосом: «Достреліть! Добийте!»

«Так оце вона, війна в своєму справжньому образі! — встиг подумати Колосовський, глибше втискуючись у борозну, і весь світ перед ним уже заступився тим кривавим палаючим обличчям.— Тут і тебе щоміті може накрити, в криваве місиво перетрощить тебе разом з твоєю відвагою та хоробрістю, яких ти так і не встигнеш виявити!»

Неподалік від нього в цій же борозенці ще хтось щулиться — каска при самій землі. Степурині плечі.

— Ти живий?

— Живий.

А міни б'ють, і невідомо, кого з них накриє оця, що знову ось шавкотить у повітрі, що з сухим тріском грохкає десь неподалік. Шелестить, тріщить колосся, хтось підбігає, з розгону падає біля них — хто це? Теж заюшений кров'ю, сама каска і кров. Колосовський ледве впізнає його — Ярошенко з геофаку.

— Міна! — хрипить він.— Упала отак від мене, рукою міг би дістати. В плече ось і в обличчя. Очі не повипікало? Я бачу? Я не осліп?

Колосовський, роздерши індивідуальний пакет, сяктак перев'язав йому покремсану щелепу і направив далі до санітарів.

— У садку вони! Біжи!

І Ярошенко побіг, зоставивши після себе кров, розбризкану на сухому грудді, на білій, повитій по стеблах березці.

Осколки щойно вибухлих мін, розлітаючись, прокосили в хлібах радіальні смуги, перерили землю, як дикі свині. Свіжі вирви смердять якимось нудотним смородом, Колосовський аж кривиться від огиди: «Війна — це сморід!..»

Обстріл посилюється. Вібрує, пружинить від металевого свисту повітря. Це вже не міни — снаряди летять, прошуговують, здається, над самою головою, аж глухнеш від них, аж лопаються барабанні перетинки. Один із снарядів жахкає в хату, просто в лице їй, у вікна, вивалює стіну і з гуркотом вибухає всередині, в самім нутровищі людського житла. Ще один б'є під стріху, витребушує хмару солом'яної куряви, і весь дах розвалюється, осідає, охоплений вировищем диму, полум'я, і вже не видно ні підстрижених китиць по вуглах, ні лелечиного гнізда з лелечатами біля димаря, сама тільки лелека кружляє в повітрі.

Нема штабу. Рознесло штаб. Після цього вогневий наліт припинився.

— Найгірше, що можна отак і пропасти — і ніякої користі від твоєї смерті,— чує Колосовський Степурин голос. Присівши, Андрій розглядає в руках коструватий — ще теплий — осколок.— Ворога живого в вічі не бачили, а вже потрапили в отаку кашу...

— Тільки ж початок... Перше хрещення...

Справді, мов той чорний ураган, що з корінням ви-

вертає дерева, змітає людські оселі, трощить усе на своєму шляху,— так і тут пронеслось, пошматувало землю, отруїло польове повітря запахом гару, пороху й крові...

Пронеслось, і знов задзвеніла тиша.

Колосовський ще лежить долілиць, голова під каскою, мов чавуном налита.

— Глянь, мураха,— каже до Степури, і вже дві каски схиляються в тому місці низько до землі.

Мурашина маленька без поспіху перебирається між стебельцями, між травинками. В цих заростях вона — як у дрімучому лісі. Проте ж орієнтується. Якісь таємничі життєві сили допомагають їй триматися в певному, тільки їй потрібному напрямі, терпляче петлює, обминаючи перешкоди, рослинки та грудочки, деколи ніби навіть завагається в нерішучості й знов-таки виблукається до невидимої своєї стежини, щоб невтомно далі посуватись кудись... І спокій, спокій. На все поле битви — найспокійніше створіння! Йому не страшно. Воно не боїться зникнути. Йому нема діла до всього, що діється у вашому жахливому, анормальному зараз, сатанинському макросвіті! Бо ж невинній цій мурашині, на щастя, не під силу збагнути, що опинилась серед лютування смертей, серед жахіть, де землю рве, шматує метал, де бризками мозку розлітаються інтелекти, де щойно шаленіли зблиски вибухів яскравіші за сонце... Мініатюрне загадкове створіння, воно терпляче й без поквапу звершує через поле бою свій шлях. Не існують для нього земні ваші гуркоти, недоступні йому ваші пристрасті й ваші страждання... Живе воно поза вашим розпаленим світом і невтямки йому, що чиїсь очі зараз невідривно стежать за ним з-під навислого небозводу касок...

— Може, й ми такі перед кимось? — Колосовський глянув на змученого Степуру, глянув у небо й підвівся.

Озирнувсь. Дим стелиться над хлібами, над садком. Від палаючої хати віє жарким повітрям, вона горить собі й горить, ніхто й не пробує її гасити. Не до цього зараз. Серед гарячої чадної тиші то тут, то там стогнуть поранені. В одному місці на межі, що відділяє величезний лан жита від пшениці, збігся цілий гурт студбатівців; посхилявшись, вони щось там розглядають. Колосовський і Степура, плутаючись у густому житі, подалися до них.

Неймовірним було те, що вони побачили.

Як від удару блискавки, що в літню грозу б'є серед поля, так була розрита земля в цьому місці, і серед цієї розритвини, серед розтолоченого, змішаного з землею стеблиння лежав Дробаха. Ноги розкидані, голова незграбно вивернута під спину, зуби оскалені, а обличчя чорне, спалене геть. Права рука лежить окремо від тіла, жовта, присипана землею. Моторошно дивитись було, що це лежить відірвана, обезкровлена Дробашина рука, яка могла одним ударом збити противника з ніг, юнацька міцна рука, що торкалась у житті книг, і відбійного молотка, і твердих яблук дівочих грудей. Нема Дробахи. Загинув з усіма своїми подвигами, до яких був готовий і яких так і не встиг вчинити.

Посхилялись курсанти. І хоч криком повняться груди, мовчки стоять.

Тут же, край хлібів під садком, вони взялися копати перший і останній для нього окоп — вічну, з темними стінами хату.

Маленькими саперними лопатами копають першу студентську могилу, нагортають мовчки, і росте вона висока — на весь степ, і видніє далеко, як Савур-могила, і вже з вітрами говорить. Та це лише уявляється вона їм такою. Насправді ж невисока вона, ледь помітна серед густих колосистих хлібів.

XVII

Колоски стояли, як люди.

Той високий, випростаний, ніби на варті. Той менший, похилився, думає. Поспіталися вусами, посхилялись, незліченні, один на одного в мовчазній переджнив'яній задумі. А той, дивись, з підламаним колінцем і зовсім провалився в гущавину, і все наче хоче піднятись. Буря його зламала, чи дощ, чи осколок?

Тих, що в задумі, найбільше: все поле думає колоскове. Коли вітерець торкне, задзвенить шорстким металевим дзвоном.

Дим розійшовся, чад розвіявся, і знову дише поле гарячими пахощами літа. Перепелиний, коніковий світ оточує свіжу студентську могилу. Березка польова поблизу в'ється по стеблах, звисає білими чарочками, степовий горошок червоніє краплинами крові...

А день згасає. Тривожне, марсово-червоне сонце лежить над хлібами, а там, де стояла на пагорбі хата біла, чиїмись прекрасними руками побілена, вже дотліває чорна купа руїн. І тільки рожі високі, стрункої дівочої краси, як і раніш, стоять на причілку, присвічені сонцем, ще більш яскраві, ще більш розпалахкотілі в цей передзахідний час.

XVIII

Духновича до самого вечора возили на тім самім грузовику, який підібрав його на дорозі. Трясся в кузові серед ящиків із снарядами і почував себе тут зайвим, нікому не потрібним баластом, так не до речі накинутим оцим мовчазним суворим людям. Усі вони на своєму місці, знають своє діло і цілковито поглинуті ним. Заїдуть в ліс, наберуть снарядів і без розмов, без затримки по тряскому шосе мерщій до вогневої, де в садках край села жде їх, уже розстрілявши снаряди, батарея.

— Що ви повертаєтесь, як волами!— сердились батарейники, і, не встигнеш озирнутись, уже вони розметають з кузова ящики, знов грузовик порожній.

Коли вперше побачили в кузові Духновича, зацікавились:

— Що за пасажир?

А потім уже й уваги на нього не звертали, тільки щоразу, коли розвантажували ящики, мимоволі давали йому відчути, як він тут їм заважає. Це було нестерпно — почувати, що ти всім на заваді, почувати себе тягарем для цих людей, які біля своїх гармат не знають спочинку і поводяться так, мовби вони тут єдиний заслон, мовби тільки від них і залежить стримати, не пропустити противника.

По дорозі грузовик їхній кілька разів потрапляв під обстріл ворожих літаків. Духнович, залишаючись у кузові, бачив струмені вогню, що лилися з літаків на землю,— чи з вогнеметів вони там били, чи з якихось особливих швидкострільних гармат. Уперше він бачив людські трупи понад дорогою і сам щомиті міг стати трупом.

Потім артилеристи скинули його в лісі біля звалища своїх снарядів, сказали тут почекати.

— Ще ось одну ходку — і тоді вже завезем тебе до медсанбату.

Але робили одну ходку, і другу, й третю, а він усе залишався біля цієї гори снарядів, проте навіть і претензій ні до кого в душі не мав — сам бачив, не до нього їм зараз.

Біля снарядів стоїть вартовий зовсім молодого віку червоноармієць, він так сторожко тримає свою гвинтівку, ніби ворог десь тут, за кущем. З Духновичем вартовий у розмову не заходить, знає лише свої обов'язки. «Посадили — й сиди,— ніби говорив він Духновичу своїм виглядом,— а в мене свій клопіт, я на посту».

Вночі пішов дощ. Після денної спеки враз війнуло вітром, зашумів ліс, магнієво зблиснуло небо, розламуючись у бомбових ударах грому,— розгулялась справжня горобина ніч. Усе небо, здавалось, здригається, трепеще спалахами світла, голубого, нетутешнього. Спалахне й вихопить з темряви контури хмар водянистих, розбухлих дощем, з розвіяними по небу пасмами. Ще видно стає розшарпані вітром дерева, і крізь блискуче листя верховіть знов зблискує, здригається в магнієвих спалахах небо. Грім гуркоче й гуркоче на різні лади в глибині хмар, ударами неземної сили стрясає, розколює небо в різних його секторах — то ближче, то далі, то вище, то нижче. Ще тут не вщухло, а вже вибухає там, сердито перекочується, і вся земля ніби жде чогось неминучого, катастрофічного.

З годину, мабуть, отак здригалося небо, бушувала гроза, а тоді нарешті відгриміло, відблискало, зосталась лиш темрява, і лив, лив дощ. Немає неба, ніде ні зірки, тільки темрява й хаос, і по всьому лісу — плюскотіння води. Справді ніби прорвалось небо. Чорний нічний дощ ллє й ллє, як у Ноєві часи, коли все потопив потопом.

Вартовий, коли почався дощ, дбайливо прикрив снаряди брезентом, а Духновичу й такої схованки не було. «А що вдієш? — думав він.— Снаряд зараз потрібніший, ніж ти, людина, вірніш — каліка з розпухлою ногою».

Дощ не вгавав. Вартовий, зрештою, запропонував Духновичу перебратися під брезент, але він вирішив терпіти, киснути до кінця. Зіщулився в самій гімнастерці й кис, кис ще більше, ніж пеньок, на якому він сидів під кущем. Мав при собі шинель у скатці, але не догадався її розкрутити. Як скрутив її ще в таборі з

допомогою і за вказівкою Гладуна, так і зараз тримав на собі скручену в туге повстяне, наскрізь набрякле водою ярмо. Вода ручаями стікала з гілок йому за комір, він уже промок до нитки, але не ховавсь, знаходячи навіть якусь відраду в тому, як природа знущається з нього, сидів закоцюбло, беззахисно горбився на тому ж пеньку, де його посадили артилеристи. Виставив на дощ ногу, налиту болем, і, поникнувши над нею, все думав. Справді, що цей дощ, що пітьма, коли в темряву поринула вся планета. Фашистська ніч огорнула Європу, хвиля вандалізму накочується дедалі ближче, на дорогах Київщини валяються трупи, літаки вогнем поливають з неба людей. Рушиться, руйнується все, і нічим уже, здається, не поправити становища. Були мрії, були перспективи, а тепер війна заступила все, зяє під ногами чорним бездонним проваллям.

«Та оце поступ? Оце прогрес? — саркастично звертався він до якогось уявного опонента.— Всього сто тисяч років тому похмурі неандертальці з низькими лобами виходили в звірячих шкурах з своїх печер, озброєні примітивним кремінним знаряддям. Минуло, по суті, зовсім небагато часу, і людина здобула крила, піднялася в повітря, перетнула океани. Людина стала Гомером, стала Шекспіром, Дарвіном, Ціолковським... Богорівна! І ось тепер, на верховинах двадцятого століття, знову цей чорний, смердючий вибух дикунства, канібалізму. Високорозвинута, культурна нація раптом породжує армію бандитів, убивць. Планета в темряві. Одне за одним гаснуть міста. Ну, як тут бути оптимістом? Як вірити далі в те, чого ви нас вчили у своїх книгах, що навівали нам у світлих університетських аудиторіях?»

Перші спогади дитинства для Духновича — це батьків заставлений від підлоги й до стелі книгами кабінет, пізніше другою домівкою для нього стала міська Короленківська бібліотека. Як інші виростають серед степів та хлібів, так він виростав серед книг. Він вірив їм чистою вірою серця, і для нього Толстой і Горький, Роллан і Барбюс були не просто іменами, не корінцями на книгах, вони були для нього такими ж живими, реально відчутними, як батько, відомий у місті хірург, як Микола Ювеналійович, їхній університетський професор. Але сьогодні він був у такому глибокому розпачі, що і з ними, з найдорожчими своїми вчителя-

ми, йому важко було порозумітись. Зараз, коли він, одірваний від товаришів, зостався отут напівкалікою в лісі серед апокаліптичного гуркоту горобиної ночі з її чорним дощем, він не здатен уже нічим і ніким захоплюватись, у сповнених відчаю думках він бачить лише, як усе нищиться навкруги і всі сили людські, весь розум людський поставлені на службу цьому нищенню, і у власній душі його руйнується щось найдорожче, розсипається під ударами дійсності оте прекрасне, що було навіяне в душу книгами батьківської й Короленківської бібліотек. Вічний поступ, прогрес, рух людства по висхідній? Хотілося заперечити книгам, хотілося вступити в цинічну й злу полеміку з професорами, вражаючи їх силою фактів з оцієї снарядної кафедри, на яку його поставило цієї ночі життя.

Весь ліс шелестить дощем, зловісно темніє, сповнений невідомості, а він тут один, без товаришів, біля звалища боєприпасів... Канонада то вщухне, то загримить знов. Машини возять і возять снаряди. Заскакують в ліс ще мовби частіше, ніж раніш, і возії снарядів, оті мовчазні роботи війни, ще з більшою люттю кидаються вергати в кузов ящики. Його, Духновича, для них нема, нещасний оцей індивідуум для них не існує, про медсанбат уже йому й не згадують. І він, одначе, не міг навіть звинуватити їх у жорстокості, бо він не те що набрид їм,— вони його справді-таки не помічають за своєю запеклою роботою. Він виявився просто зайвим у цьому величезному, безперервно діючому механізмі війни. Не вийшло з нього бійця. Не вийшло для вас захисника, Роллани, Барбюси й Горькі! А які мав поривання! Не тільки свою альма-матер, свій рідний університет і рідне місто з хмарочосом Держпрому, але й Акрополь в Афінах, і паризький Лувр, і Софію київську, і німецьку готику — все, все він готовий був прикрити своїми грудьми, а чим кінчилось? Не воювавши, навіть не спробувавши бою, сидить калікою в лісі під дощем біля купи снарядів, начинених смертю. У вирішальний час, для великої справи він виявився непридатним, то для чого ж тоді жити? Для чого плутатись під ногами в тих, що вміють діяти, що знають кожен своє місце на арені війни?

Якби піймав десь кулю, коли вдень за їхнім грузовиком ганялися «месершміти» по шосе, то, певне, було б

найкращим для нього виходом з цього тупика. Чи, може, самому собі пустити кулю в лоб з оцієї гвинтівки, яка ще ні разу не вистрелила? Може, це справді вихід? Щоб раз назавжди кінчити і з цією ногою, і з душевними терзаннями, зникнути й не бути тягарем ні для кого! І хай зрозуміють товариші, хай не осудять його за те, що він свою кулю, першу й останню, випустив не по ворогові, а по собі...

Машина знов набирає снаряди. Ось вона від'їхала, затріщавши гіллям дерев, пішла в гущавінь, як у печеру.

— Що, поранений?

Духнович аж сахнувся з несподіванки. Ззаду нього стоїть під кущем хтось у напнутій плащ-палатці. Очевидно, новий вартовий, який тільки-но змінив попереднього. Духнович за своїми думками цього й не помітив.

— Поранений, товаришу?

У голосі вартового бринять людяні нотки, теплі, співчутливі. Це, мабуть, тому, що він вважає Духновича пораненим. А він не поранений! Він передової й не нюхав! Він просто недовчений студент, що уявив себе воякою і так ганебно вибув із ладу, наколовшись на першу ж очеретину! Болотяна торішня очеретина зламала його, зробила безпомічним і ні на що не придатним!

Про це Духнович так і сказав йому, коротко, нервово, з надривом.

Але вартовий, виявилось, мав на такі речі свій погляд:

— Як болить, то однаково болить, від чого б там не було: від кулі, чи від осколка, чи від нариву. Я знаю, як це воно, коли нариває. Ще малим коли був, корова одного разу на ногу наступила. Ніготь з великого пальця так і зчесала, довго наривало потім, ночами не спав...

Тихо вийшовши із-за куща, він уже стояв перед Духновичем, видно було гвинтівку в його руці, і чути було, як дощ плюскотить по його нахалабудженій плащ-палатці. Присвітивши ліхтариком, він нахилився:

— Ану покажи, що там у тебе...

Духнович розмотав мокре ганчір'я з ноги.

— Ого, рознесло,— сказав артилерист і покрутив головою.— Знаєш що, товаришу, давай я тобі проколю: воно вже визріло.

Духновичу змигнули перед очима батькові ланцети, блискучі, добре дезинфіковані хірургічні інструменти.

— Чим же ви проколете?

— Найду чим. Ось хоч би й багнетом.

За мить перед ним уже зблиснув багнет.

— Посвіти мені,— він передав ліхтарика Духновичу.

Світло ліхтарика вихопило з темряви щетинисте мокре обличчя, грубі руки, що саме знімали багнет з гвинтівки, освітило полу плащ-палатки, якоїсь рябої, не нашої.

— Німецька?

— Їхня. На тому тижні взята.

Присівши, він вправно затиснув хвору ногу Духновича коліньми, наче коваль, що збирається розчищати кінське копито, і не встиг Духнович схаменутись, як щось там чикнуло, потекло, а він, цей доброволець-хірург, усе ще не випускаючи ноги, тримаючи її, як в лещатах, обережно, але міцно видавлював своїми твердими пальцями гній із рани; разом з гноєм наче вичавлював і самий біль з організму. Як йому полегшало одразу! Духнович ніби на світ народився. Хотілось плакати від вдячності, хотілось поцілувати оті грубі солдатські руки, що так допомогли йому.

А вартовий уже підвівся, просто й буденно витирав руки об мокре листя, гомонів до Духновича:

— Тепер тобі полегшає. Якби оце ще подорожника, тільки де тут його знайти вночі. Вранці пошукаємо.

— У мене батько лікар, хірург досвідчений, але, гадаю, й він краще б не зумів.

— Солдат все мусить уміти. От якось новачок у нас запріг своїх гнідих, а вони не тягнуть, ковзаються на місці... «Ти, мабуть, в упряжці їх поміняв?» — кажу йому. Він перепріг і... побігли!

— Видно, в них виробилась певна координація рухів.

— Факт, що помогло... А чого ти шинель не розкатаєш? Бач, промерз, аж зуби клацають. Розкатай, надінь.

— Боюсь.

— Чого боїшся?

— Розкатаю, а потім не скатаю,— відповів Духнович напівжартома.— Це мені в таборі товариші допомогли.

— Скатаємо й тут, коли сам ще не навчився. Хліба хочеш?

Десь з-поміж ящиків він дістав півхлібини, розділив її й половину подав Духновичу. Хліб розкис від дощу, прилипав тістом до рук.

— Що, глевкий? — весело запитав артилерист.— Це нічого. Хліб глевкий — на зуби легкий.

Вмостившись під брезентом на снарядах, вони їли розкислий, набряклий дощовою водою хліб, і артилерист — тихо, розважливо — розповідав Духновичу своє життя.

XIX

— Кадровик я, кадрову служу. А прізвище моє Решетняк. Восени був би вдома, якби оце не війна.

Артилерист якийсь час помовчав, прислухаючись до плюскотіння темного мокрого лісу.

— По всякому для людей війна починалась,— провадив він далі.— Того застала в морі або в полі біля хлібів, того — в дорозі, тебе ось за книгою, а мене застала вона на самім кордоні, на річці Буг. Знаєш, що таке кордон? Це така собі смуга землі, проорана й заволочена, оплетена, переплетена колючим дротом. Перший ряд дроту високий, другий — нижчий, третій — ще нижчий, а далі дріт по землі клуб'ям стелиться, як огудиння на баштані, а земля чому проорана, ще й приволочена — проти диверсантів. Отам ми й гартувались. Незадовго перед тим були на учбових стрільбах, кілометрів за вісімдесят від своїх зимових казарм. Безлюдні місця, болота, піски, сосонки колючі, низенькі... Вузькоколійка була там, по ній тягнуть тросами фанерні танки, а ми по них мусимо влучати. Як трахнеш, так і розлетиться. Кілька днів воювали з тими фанерними танками, а в суботу прибули до себе на зимові квартири. Казарми наші саме на ремонті були, і нам команда — напинати намети. Не хвалячись, кажу, що завжди я був дисциплінований, і коли куди треба, то — найперше мене. Так і тоді: «Біжи, Решетняк, до отих сосонок, вирубай чотири кілки»,— посилає мене командир взводу. Взяв я сокиру, побіг, вирубав три кілки, а четвертого підходящого ніяк не найду, бо вже смеркає і сосонки коло мене все якісь криві та низькі. «Та рубай який-небудь,— чую раптом над собою голос і, підвівши голову, бачу командира батареї.— Може, їм недовго й стояти». Мені дуже запам'ятались ці слова командира батареї, що, може, їм недовго й стояти. «Чого б то недовго?» — думаю. Потім вирішив, що, мабуть, незабаром в казарми переберемось. І вирубав кілочок, який попавсь. Розіпнули нашвидку намети,

матраців уже й не набивали, бо втомлені були дуже після маршу. Так на порожніх матрацах полягали й поснули. Міцно поснули. Відомо, який сон після маршу. І от пізно чи рано чую крізь сон раптом щось проквоктало в повітрі: невже снаряд пролетів? «Це ми ще, мабуть, на навчанні!» — подумалось крізь сон, а воно, як на те, знов у повітрі — гул, гул. Удари якісь. Розплющую очі, а брезент наді мною вже як решето — посічений, подірявлений, а звечора ж був цілий! Видно, бив на шрапнель, чи, може, зенітні осколки осипались, бо хоч шкоди нікому з нас і не завдало, а брезент посікло. Та це я вже пізніш над цим роздумував, а тут мерщій почав будити товаришів. Мотаю онучу, тягну чобота на ногу, а другою товариша розштовхую: «Сивков, чуєш? Уставай! Почалось!» А він — здоровенний, дві порції з наказу командування одержував — ніяк вірити не хоче,— знов головою в подушку.

В цей момент тривогу заграли. Всі посхоплювались, вискакують, хто як, а я все пілотку не знайду. Так без пілотки й вискочив. Прибігаю до конов'язі, бачу, один мій кінь харапудиться біля афішки, а другий уже зірвався, гасає аж біля казарм. Кругом метушня, галас, ну, що ти хочеш — війна. Я вхопив чийогось коня та до свого, накинув посторонки і з гарматою — в парк! А в передку гільзи холості; і в нас усіх жодного патрона бойового — все холості в підсумках, з самим порохом. Для учби! Горобців лякати! Склади снарядів поруч, склади величезні. І там, знаємо, боєприпасів сила. Коли, було, стоїш біля них у караулі вночі, то аж моторошно. Що, думаєш, як вибухне? До хмар летітимеш! Кинулись ми тепер до тих складів, а вартовий не підпускає. Бачить же, що свої і що коїться щось не те, летять із-за Бугу снаряди, але ж — устав! Без начальника караулу не підпущу — і все. Станемо наближатись до нього, а він як дасть, дасть бойовими вгору: «Не підходь!» А начальника караулу вже вбито, і ніхто того вартового зняти не може. Лише коли підбіг командир дивізіону,— відкрили склади, хапаємо бойові припаси — і вогонь за Буг! Доки й житиму, не забуду того дня. Нас полягло, але ж і їх наклали — чорно. На дроті висять, в дроті лежать, позаплутувались. Уся смуга кордону, правду тобі кажу, була завалена, як жаб'ям, тими першими фашистами. І відтоді оце з боями відступаємо аж сюди. Бачили вже, як і не фанерні — бойові їхні танки горять

від наших влучань. В одному місці вони обманом на нас танки пустили в червоних зірках, думаємо — наші! На поміч ідуть! А тоді як обкосили нас з кулеметів — одразу стало все ясно. Ну й ми ж їм здачі дали... Ніхто не скаже, що ми, артилеристи, погано присягу виконуєм. Так уже за цю землю чіпляємось, так уже її держимось — кожен вершок її з кров'ю у нас видирають.

Артилерист зітхнув, помовчав, прислухаючись з-під плащ-палатки до віддаленого гуркоту канонади, до лісу, який все ще плюскотів, стікав у темряві дощем.

— Підкріпився? — звернувся він до Духновича, коли той дожував свій розкислий хліб.— Це ще нічого, хліб як хліб, я он у тридцять третьому всю весну бур'яном харчувавсь. Насічу, було, лободи та в казан, заллю водою і варю.

— А ви що... без матері?

— З усієї сім'ї один я тоді вижив. Пухлий, ноги у водянках, а якось вижив. Трудна була весна, ох трудна. Куди не зайдеш — пустка... Вікна повидирані, і в хатах тхне... Кому б наче я потрібен, а настане ніч — защіпаюсь у хаті на всі защіпки: страшно! Сам не знаю чого. Ну й те ж подумати — хлопчак... А коли стали хліба поспівати, візьму, було, наволочку та ножиці — і в поле. Жито високе, вродило тоді не гірше, як цього літа. Заберусь у гущавину, щоб об'їждчик не побачив, і нишком наріжу, настрижу тих колосків повну наволочку. Багато хто ходив тоді отак стригти колоски, і їх об'їждчики ловили, називали «куркульськими парикмахерами», хоч ніякі вони й не куркулі, а просто голодні люди. Вернуся додому, натоплю піч, вигорну попіл прямо на долівку — не до чистоти було! — а на черінь насиплю колосків, насушу, перетовчу і тоді вже спечу з них собі коржів. Колоски були ще зелені, і коржі з них теж виходили зелені та гіркі, але наїсися — і живіший.

— Стільки пережити,— сказав Духнович.— А втім, це, видно, не заважає вам бути зараз добрим солдатом.

— Я собі так думаю, товаришу: Батьківщина, вона не тільки для тих дорога, хто все життя паски їв...

«Виходить, це я все життя паски їв,— подумав про себе Духнович.— А чим віддячую? Цей ось грудьми проти ворога стоїть, а я? Що я в порівнянні з ним, який стільки витримав і стільки ще витримає?..»

- Скажіть,— запитав він Решетняка,— чи бувають у вас такі хвилини... Ну от хвилини розпачу... розпачу такого, що й жити не хочеться?

— Звісно, всяк буває. Хіба легко дивитись, як здаєм рубежі, як плюндрує ворог нашу землю радянську Побачиш уночі небо в пожежах — просто все закипає отут. Не злий я натурою, а тепер нема в мені пощади, хотів би стріляти так, щоб жодна куля мимо не летіла, щоб кожен снаряд фашиста по черепу влучав... Ось і сьогодні день був скажений який. З ходу німець хотів прорватись. І таки прорвався б, і в оцьому лісі фашисти вже гельготіли б, якби не наш артвогонь.

Він став докладно розповідати про сьогоднішній бій, про втрати на батареї, про те, скільки снарядів було випущено, а Духнович, притулившись до нього, зігрітий вогким розпареним теплом його твердого плеча, вже ледве чув його крізь дрімоту, таку солодку після двох безсонних ночей. А потім і зовсім не стало йому чути Решетнякових слів, бачив лише буйні садки під селом, гармати вкопані, а біля них метушаться люди, зарослі, аж чорні від спеки та кіптяви, носять бігцем ящики із снарядами, заганяють снаряди в стволи, і серед тих, що тут трудяться, він бачить знайому постать Барбюса із скаткою через плече, а поруч із ним працює біля гармати і оцей новий товариш його — артилерист Решетняк.

XX

Полк був кадровий, червонопрапорний, ще недавно він шикувався на оглядах у повному складі, а тепер... Жменька мужніх, обстріляних, прокипілих ненавистю до ворога людей — оце тепер і був полк. Він був не те що поріділий у боях, він був майже знищений, і все ж він тримав такі рубежі, що їх за кращих умов мусило б тримати по кілька полків; і не лише тримав, але ще раз за разом випадало йому йти в контратаки. Що менше зоставалось кадровиків у полку, то більше виростав кожен із них у своїй солдатській вартості. Один кадровик, здається, вартий був трьох поповненців, так цінувалась тепер людина по її вмінню тримати зброю, по її в боях перевіреній чіпкості й витривалості. Якби ворог знав, скільки їх стоїть отут проти нього понад

річкою Рось, занурившись у зелених садках та високих картоплях огородів, він не повірив би, що це вони його стримують, вони, хто зазнав уже стількох жертв і хто має в своїй обороні стільки порожніх окопів.

Втрати були величезні, особливо від мінометного вогню, проти якого в них не було іншого захисту, крім оцієї рідної землі, в яку вони могли зариватись. Міни молотили по них з рання й до ночі, трахкаючи по камінню шосе, що підходило аж до мосту через річку, міни шугали крізь гілля над окопами, траплялось, що влучали і в самі окопи — чадний задушливий дух від них не розвіювався над обороною цілий день. І тільки з настанням темноти, коли сила вогню зменшувалась, можна було полічити, скількох не стало сьогодні.

Від ворога їх відділяла Рось, мальовнича річечка Рось, що тихо, безплюскітно лине між буйною зеленню берегів, між розлогими вербами, що подекуди майже змикаються над нею своїм плакучим віттям. За мирного часу в цих берегах щовесни витьохкували солов'ї, а зараз цілу добу цьвохкають кулі, і немало вже свіжої крові людської потекло звідси із водами Росі до Дніпра. По березі попід кущами верболозу лежать загиблі учасники контратак, і коли їх уночі торкає хвилею, то здається, що вони ворушаться, що вони ще живі, хоч лежать там уже по кілька днів. Тяжким трупним духом тягне звідти. На дерев'яному мосту через річку, щоб з'єднувати шосе, побитих навалено цілі купи: то ті, що ходили в контратаки, але кому так і не вдалося перехопитись на той бік. Щоразу, добігши до середини мосту, атакуючі падали, скошені перехресним вогнем ворожих кулеметів, замаскованих десь зовсім близько в потойбічних вербах. Ночами наші робили кілька спроб повідтягувати, позабирати з мосту вбитих, однак це коштувало нових жертв, купа тіл, мертва ота застава на мосту тільки ще збільшувалась.

Ось у цей полк, до цього мосту доля привела серед ночі студбатівців.

— Студенти прийшли!

— Курсантський батальйон!

— І грому та блискавки не злякалися!

У словах, якими зустрів їх полк, вчувалася щира солдатська вдячність за те, що вони прийшли, принесли сюди своє життя, свою підтримку.

Під суцільною зливою, при спалахах горобиної ночі займали студбатівці вільні окопи по городах, а кому не вистачало вільних, то втискалися по двоє разом із старополчанами, поки оговтаються та вириють свої. Після мінометного шквалу, під який вони потрапили у відкритих житах біля штабу дивізії і де зазнали своїх перших втрат, тут, у мокрих окопах, студбатівці відчули себе значно безпечніше, дарма що ворог пострілював десь зовсім близько, а звечора, як розповідали ветерани полку, їм навіть чути було німецькі губні гармошки за Россю.

Вдосвіта, коли розвиднілось, дощу вже не було, небо виядрювалось з-під хмар. Над студбатівськими окопами звисало яблуневе гілля, обважніле від зелених плодів та рясної роси. Коли противник, починаючи день, сіконув з кулеметів по садках, то роса посипалась, як дощ, а яблука-зеленчаки падали студентам просто в окопи, зайвий раз підтверджуючи давню істину Ньютона.

Ці терпкі зелені яблука вже кілька днів були тут для солдатів полку ледве чи не єдиним харчем. Щоправда, був у них ще цукор, багато цукру, який вони добували, як пісок у кар'єрі, неподалік від своїх окопів у підвалі одного з будинків над шосе. Раніше в цьому будинку був райпродмаг, а в підвалі склад, який тепер уже нікому не належав, нікого, крім них, не цікавив — містечко було безлюдне й безвладне. З усієї оборони бійці повзали з казанками до того підвалу і, набравши, хто скільки міг, повертались до себе у свої нори. В кожнім окопчику, поряд з патронами та гранатами, стояли казанки, наповнені цукром, з якого бійці готували собі цукряну саламаху, приправляючи її терпкими кислючими яблуками, щоб не нудило.

Такою цукряною кашею-саламахою пригощав Колосовського вранці його сусід по окопу — веселий довговязий сержант, один із кадровиків полку. Губатий, з орлиним носом, із зухвало-веселими сірими очима і басовитим соковитим голосом, він був з тих людей, що запам'ятовуються з першого погляду і з першого ж погляду чимось викликають до себе довіру й симпатію.

— Ти тут повоюй, а я тим часом приготую сніданок,— сказав він і, витягши з ніші казанок, до половини наповнений цукром, долив туди з фляги води, покришив кислиць, старанно розколотив усе це й після

того запропонував Богданові:— Діставай ложку і за діло!

Бруствер, замаскований картоплинням, одгороджував їх від противника. Земля була мокра, глянцево-чорна, і рожеві пелюстки маку, вночі оббиті дощем, всюди поналипали по ній, різко виділяючись. Прибравши на краю окопу місце, поставили казанок і заходились коло своєї саламахи.

Голосно сьорбаючи, сержант для ближчого знайомства розповідав Богданові про себе:

— Цаберябий я. Дивне прізвище, еге ж? Декому може здатись смішним, а є ж іще смішніші: Пищимуха, Непийпиво, Обійдихата. Був ще у нас в полку старшина Панібудьласка, тепер уже нема. Був і нема... Ти їж, їж,— підохочував він Колосовського,— бо сніданку не буде, а обіду й поготів. Похідні кухні наші всі порозстрілювано, третій день отак, на підніжному кормі...

Незабаром Богдан уже знав від нього про те найважливіше, що необхідно знати бійцеві: звідки німець найдужче б'є, і коли він особливо скаженіє, і якими рівчаками треба пробиратись за оцим ось цукром чи коли тебе, скажімо, викличуть на КП батальйону.

З розповідей сержанта перед Колосовським поставав тяжкий бойовий шлях цього полку, шлях, позначений кровопролитними боями на різних, починаючи з кордону, рубежах, з-поміж яких оця Рось виявилась рубежем чи не найтяжчим.

— Доконче вони хочуть зіпхнути нас звідси, щоб вирватись на шосе,— пояснював сержант,— та коли без вас не зіпхнули, то тепер дідька лисого! Хіба що обійдуть. Де в лоб їм не вдається — десанти закидають в тил, паскуди. Ну, ми їм не Греція, то вони могли нещасну оту Грецію парашутними десантами взяти. А в цілому можеш не шкодувати, що опинився в нашім полку. У нас без паніки. Командир полку — старий вояка, ще в Котовського воював.

Слухаючи сержантові розповіді про цей полк, про його командирів, Богдан легко уявляв собі на чолі такого полку свого батька, Дмитра Колосовського. Один час, у перші роки після громадянської, батько теж служив у прикордонні на Збручі, поки не перевели його звідти в Запоріжжя. Мабуть, і зараз командував би саме отаким полком стрілецьким, червонопрапорним...

Безгоміння. Стрільби не чути. Бійці сміливішають: видно, як то тут, то там вигулькне котрийсь зі свого окопу. Колосовський та сержант теж не ховаються. Схилившись над казанком, вони вже дошкрібували ложками солодку свою саламаху, як раптом між їхніми головами — дзись! Куля дзиськнула! Не встигли й злякатись. Схаменулись лише після, коли, інстинктивно присівши, переглянулись, тороплено дивлячись один на одного.

— От гад,— лайнувся сержант.— Снайпер їхній. Виткнулись, а він одразу й нагадав, щоб не забувались.

«Оце вона, близька смерть, пролетіла»,— подумав Богдан, усе ще з удаваною веселістю дивлячись на сержанта, який так само дивився з торопленою посмішкою на нього, мовби радів, що не тільки він сам живий, а й студент теж.

Ніколи потім не зможуть вони забути цієї кулі, що пролетіла між ними, між їхніми головами і зблизила їх якоюсь особливою близькістю, поєднала якимись особливими тайнощами — тайнощами самого життя. «Тепер ми з ним справжні побратими»,— подумав Богдан про сержанта.

— Оце називається — на волоску,— полегшено мовив сержант.— Сантиметр сюди або туди — і одному з нас ложка була б уже не потрібна.

Після цього вони понадівали каски. Цаберябий добув з кишені нерозірвану пачку махорки, спершу понюхав, потім розірвав.

— Бери крути, товщиною хоч з пальець, у нас цього зілля вдосталь. Хліба не постачають, так замість хліба махорки лантух вночі притягли нам до самих окопів... Крути, чого ти?

— Я не палю.

— То поки студентом був, а зараз, брат, починай. В окопах з цим веселіше... Правду кажу, ось попробуй...

Піддавшись на його умовляння, Богдан невміло взявся крутити з шматка газети цигарку; вона розклеювалась у нього, але він таки скрутив, припалив, ковтнув диму. Голова одразу пішла обертом, він відчув, що п'яніє, і після перших затяжок змушений був кинути цигарку геть. А Цаберябий попихкував так, що з окопу валило, як із паровоза.

— Чи диму нашого не помітять? — запитав Богдан.

Сержант заспокоїв його.

— Подумають, що земля після дощу парує. Воно ж таки пригріває, аж на сон хилить. Мабуть, завалюсь я зараз хвилин так на двісті. Раджу й тобі, бо в нас тут тільки вдень і поспиш, уночі не дадуть.

— Ні, я не спатиму,— відмовився Колосовський і знову виглянув з окопу.— Цікаво, звідки він б'є, снайпер отой?

— Хочеш вистежити? Навряд. Десь він отам в гущавині, у вербах лівіше від мосту. Ну, я сплю. В мене закон: неясна обстановка — лягай спати.

Сержант скоцюрбився на дні вогкого окопу, зігнувши в три погибелі своє м'язисте тіло, і справді швидко заснув.

Богдан, вмостившись у другім кутку викопаного «коліном» окопу, припав поглядом до верб протилежного берега. Він стежив за тими шатрами зелені, чи не ворухнеться де гілка в глибині, чи не зблисне де постріл. «Ти снайпер, але я теж не мазав на стрільбищах»,— думав він, напружуючи зір.

Верби, здавалось, дрімали. Жодного руху в наповненому тінями вітті, жодного пострілу звідти, тільки десь на лівому фланзі потатакує кулемет.

Неподалік за кущами картоплі хазяйнує в своєму окопі Степура,— он його важка щелепа висне з-під каски.

— Чатуєш? — озивається він до Богдана.

— Та хочу вистежити, звідки він б'є.

— Тоді запасайся терпінням...

Богданові терпіння не бракувало. Весь час, доки сержант спав, він, прилаштувавши гвинтівку для стрільби, напружено вглядався в зелені хащі протилежного берега. Одного разу йому здалося, що в глибині верб перемайнула якась тінь, і він уже ждав пострілу, але його не було.

Сержант, виспавшись, солодко потягся в окопі, позіхнув:

— Ну, як там? Не з'являється фашистська зозуля? — Він підвівся, похрустів суглобами, потягаючись.— О, Корчма мій знову землю пудить...— Цаберябий кивнув Богданові кудись праворуч.— Ото тільки занудьгує, так і за лопату, гребе й гребе, все йому здається, що мілко. Ох і трудяка ж!

— Хто він, той Корчма?

— Земляк мій, всю кадрову разом служимо. З одного

села ми і якісь навіть родичі далекі, а от характери в нас — небо й земля. Я більше пісні люблю, а він — чоботи. Весь час тільки й турчить — «от якби мені, батечку, командирські чоботи роздобути». А я, скажімо, і в обмотках себе добре почуваю. Мені головне — поспівати. Жаль, що тут співати не можна — одразу почує, дасть прикурити. Агей, Корчмо, до води доб'єш — гукнув він туди, де летіла земля, і знов обернувсь до Богдана.— Там у нього в окопі цілий склад: в одній ніші патрони, в другій гранати, в третій пудра, вазеліни та креми всякі.

— Нащо вони йому?

— Нагріб у крамниці, де оце цукор беремо, і ноги та ботинки змащує, щоб м'якіші були. А пудру й не знаю — може, для Фанаски береже. Дівчина у нас була з ним одна на прикметі, Фанаска, недавно за третього у Вінницю віддалась...— Сержант помовчав, і голос його помітно змінився, посмутнішав.— Це ж там у нашім селі зайди німецькі порядкують. Хоч убий, не віриться, що вони вже там. Нахаби арійські, з засуканими рукавами зіскакують з мотоциклів, млеко давай, яйка. Ну, матимуть же вони в нас яйка! Поклали вже ми їх від кордону, а ще більше покладем. Вигублювати по одному, винищувати десятками, сотнями, як пацюків,— так я собі ухвалив.

— Тихо, стривай, здається, щось промайнуло,— припав до гвинтівки Богдан.

Сержант, налігши грудьми на бруствер, теж став вглядатись у потойбічні верби. Сонце, повернувшись, змістившись у небі, тепер глибше просвітлювало верби, проте й зараз не видно було в їхніх шатрах ніякого руху.

— А чи не спробувати нам виманити його? — запропонував сержант.— Німець він же таки дурніший за нас, як ти гадаєш?

Прилаштувавши на багнет каску, він посунув її вбік, у кущ картоплі і, пригнувшись, став там нею ворушити. Богдан тим часом, не спускаючи очей, стежив за вербою, що була найпідозрілішою.

Минуло чимало часу, доки Цаберябий таки спровокував німця на постріл. Ворожа куля дзенькнула об каску, і тієї ж миті Колосовський дав постріл у відповідь. Верба гойднулася у глибині віттям.

— Падає, падає! — гукнув сержант, і їм добре стало

видно, як, пробиваючи гілля, валиться додолу розкарячене тіло, вони мовби навіть почули, як воно гупнуло, впавши там додолу з верби.

— Упав, єй же єй, упав! — загукали з окопів.— Гупнув, як груша! А кажуть, груш на вербі не буває!

— Хто це там його? — почулося від дороги з командирського бліндажа.

І Цаберябий відповів туди голосно, хвальковито:

— Студент мій збив!

XXI

Ворог майже не тривожив їх у цей день. Він неначе забув про них чи не хотів їх помічати. Далеко зліва гула канонада, десь і праворуч все стугоніло, мов танки своїми панцированими лобами розбивали, таранили десь там залізне небо. А тут, над тихою Россю, серед розмлявлених верб війна ніби задрімала, як дрімали, поскручувавшись, по своїх окопах бійці, пригріті сонцем та паркою землею.

Надвечір знову пройшов дощ, короткий, летючий, і студбатівцям було видно, як він, мовби втікаючи від сонця, швидко віддаляється за Рось, за густі верби, де було збито снайпера, високими пасмами сивіє, освітлений сонцем, на луках, зелених, далеких. А тільки дощ відшумів і сонце проблиснуло, бійці помітили, як десь на левадах за Россю з-поміж мокрих блискучих верб райдуга воду бере.

Степурі добре видно було райдугу з окопу. Вона стояла по темній тучі, здіймаючись над війною, над побоїщем, що шматувало землю, стояла у вічній семибарвній красі своїй, недосяжна для ворожих снарядів.

Потім райдугу майже всю закрило тучею, лише шматок її зостався на обрії, круглий, мов яблуко. Велике яблуко рожевіє в темних далеких хмарах. «Німий стою перед твоєю красою, природо»,— хотілося вигукнути Степурі. Дивна душа людська: дивився на райдугу в небі, а бачив Мар'яну, харків'янку червонощоку. Заміжньою стала, і мав би викинути її з голови, а вона приходить і сюди, до нього в окоп, із своєю пекучою недосяжною любов'ю. «Хіба б вона не могла покохати мене, якби не було його? — думалось Степурі зараз в окопі.— Адже ж є і в мені, мабуть, щось таке,

що могло б привабити дівчину. Он приходила в табір разом з дівчатами Ольга-гречанка, то ж таки вона приходила до мене, до кого ж іще?» Ота некрасива, тиха, але добра серцем Ольга, якої він три роки ніби зовсім не помічав, вона тільки в ці дні зважилась відкритись подругам своїм почуттям і разом з ними принесла йому в табір свою подолану дівочу гордість, своє вигорьоване кохання. Якщо вона могла, то могла б і Мар'яна, коли б не приворожив, не перехопив її інший!

Окоп Лагутіна недалеко від Степури, навскоси, як дивитись до мосту, під розчахнутим стовбуром яблуні. Степурі й зараз видно Лагутіна, вірніш його потилицю. Прилігши грудьми над бруствером, задивився кудись у бік річки. Без каски, в шинелі пом'ятій, ще й комір підняв — видно, як спав, так і залишився в шинелі, щоб висихала на ньому, як оце висихає вона зараз і на Степурі. Гвинтівка Степурина лежить умощена на бруствері, пристріляна до мосту, щомиті готова відкрити вогонь, коли тільки з'явиться противник. По лінії прицілу око Степури бачить кущ верболозу одразу за мостом (чомусь здається, що саме з-за того куща має вискочити противник), а трішки звихнувшись убік, око знов натрапляє на Лагутіна, на його виставлену над окопом потилицю, захищену тільки піднятим коміром шинелі...

Досадливо одвернувшись від Лагутіна, Степура бачить в окопі Колосовського, що все пильнує з-під каски за ворожим берегом, та його сусіду — сержанта Цаберябого, особу примітну, його вже кожен тут знає за гучний голос та веселу компанійську вдачу. Цаберябий — дивне прізвище. Тисячами проходять отак повз тебе люди, і серед них раптом: Цаберябий. Звідки? Чому так, а не інакше? Колись, мабуть, пани для сміху записали його так у свої кріпосницькі реєстри, зрівнявши людину з волом, і так несуть з покоління в покоління це найменння і прадіди його, і діди, і батько, і він сам. У його рідному, Степуриному, селі багато з його односельців теж мають прізвища чудернацькі, дані їм колись панами ніби на поглумки та знущання; однак у революцію імена й такі ставали крилатими і лунали грізно та славно, а в наш час деякі з них стали іменами знатних людей, орденоносців, учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки... Розмір-

ковуючи над цим, Степура не без гордощів згадав, що й батько його, бригадир городньої бригади, теж був учасником виставки.

З хліборобського роду вийшов Андрій Степура в студенти. Будучи вже й студентом, не лінувався вставати, як хлібороб, на зорі, спішив, квапився зібрати урожай знань, до очманіння сидів у бібліотеці обкладений горою книжок, висиджував до закриття навіть у вихідні. Знав: там, куди він поїде після університету, не буде таких книгосховищ. Син села трудового, він з дитинства пройнявся любов'ю до хліборобської праці, парубчаком вмів уже водити трактор чи стати штурвальним біля комбайна, перейнявши цю науку від старшого брата, і щоліта під час канікул земляки-колгоспники бачать його як не коло штурвала степового корабля, то серед тих найплечистіших, що возять зерно на станцію. Змалку йому прищеплена глибока повага до хліба, ставлення до нього, як до чогось святого, і коли війна просто з маршу кинула їхній студбат в ті масиви колгоспних хлібів біля штабу дивізії, і Степура побачив, що хліб тут уже ніщо, його топчуть, толочать і сам він, бредучи з гвинтівкою серед зарум'яненої, повноколосої прекрасної пшениці сорту «українка», змушений толочити її чобітьми,— то це був день найбільшого болю в його житті, це було для нього найжахливішим з усього, що принесла з собою війна. Золоте колосся, що красувалось снопом на народних святах у День урожаю, колосся, що ясніло тобі у державнім гербі, побачити знівеченим, присипаним землею в чорних смердючих воронках... Це досі стояло йому перед очима, як і образ розшматованого міною Дробахи, що ви його поховали там, у хлібах. Відсміявся Дробаха, відгуляв. Хто ж за ним? Безглуздя й кошмар війни — це те, до чого Степура ніколи не звикне. Якби можна було безумство це припинити одним ударом,— нічого іншого не хотів би він у житті!

З настанням сутінків загадали одержувати сухарі. Сухарів було обмаль, і боєць Корчма, ставши навкарачки серед картоплиння, почав їх ділити, вправно розкладаючи уламки сухарів рівними купками на розстеленій плащ-палатці.

— Ти ж гляди, бо собі якраз найменше покладеш,— підсміювався над Корчмою Цаберябий.

А Корчма, розіклавши; підрівняв купки і, звелівши поодвертатись, жваво вигукнув:

— Кому?

Це означало, що той, хто озветься, одержить саме ту купку, яку Корчма у цей момент накрив своєю долонею. Точнісінько, як ото діти, що, заховавши руки за спину й затиснувши в одній із них цукерку, заставляють угадувати: «В якій?»

Студенти, одначе, не пристали на такий спосіб дільби.

— Давай без фокусів,— буркнув Лагутін.

— Помиримось і так,— підтримав його Колосовський.— Розбирайте, я згоден останнім.

Корчма, видно, був трохи ображений, що його справедливий метод дільби не дістав з боку студентів схвалення і що вони тільки посміялись на оце його завзяте «кому?»

— Значить, ще не зовсім виголодніли, коли крутите носом,— сказав він докірливо.— Ось як попідтягуєте животи на останню дірочку, тоді й самі закричите «кому?»

— Поспішай, земляче, своє з'їсти,— весело казав до Корчми Цаберябий, коли той забирав належну йому долю сухарів,— бо вб'ють — і пайка пропаде.

Ще не догризли вони й сухарів по окопах, як із сутіні садків з'явились постаті командирів, почувся над окопами молодий, бадьорий голос політрука Панюшкіна:

— Ану, орли, хто хоче розім'ятись? Є завдання.

Поруч високого, туго перетягнутого поясом у талії Панюшкіна Степура впізнав командира своєї роти лейтенанта Осадчого, невеликого на зріст, із задеркувато випнутими грудьми. Ось він, приглядаючись, схилився над Степуриним окопом:

— Це хто тут?

— Курсант Степура.

— Ну як, Степуро, підеш? Душа не здригнеться?

Степурі хотілося спершу дізнатись — куди, про яке завдання йдеться. Але не встиг він про це запитати, як з лагутінського окопу вже пролунало — з готовністю і аж ніби з викликом:

— Іду, товаришу командир!

Це Лагутін відповідав Панюшкіну згодою, і Степура теж поспішив відповісти:

— Іду, іду.

Йому стало навіть досадно, що й тут Лагутін випередив його.

Колосовський та сержант Цаберябий теж виявили згоду, але Панюшкін, який перед тим приходив поздоровити їх за збитого ворожого снайпера, відхилив їхнє бажання.

— Снайпери? З вами в мене буде окрема розмова.

Незабаром кільканадцятеро відібраних з різних підрозділів бійців уже були на темному подвір'ї, позад цегляного будинку, в підвалі якого розмістився КП батальйону.

Майор Краснопольський, щуплявий, хворобливий на вигляд чоловік, який до самого початку війни завідував військовою кафедрою в одному з харківських інститутів, а тепер був призначений командиром студбату, пояснював відібраним суть завдання.

— Містечко безлюдне,— говорив Краснопольський сердитим надтріснутим голосом.— Мешканців евакуйовано. Одначе, як нам доповіли, в тилу батальйону у вікні одного з будинків було щойно помічено підозріле світло. Завдання вам — обшукати будинок, з'ясувати, в чім річ. Що за вогонь? Хто світить?

Майор не висловив уголос припущення, що це, можливо, німецькі автоматники вже забрались туди, засіли в порожнім будинку, але кожному й так було зрозуміло, що саме Краснопольський має на увазі.

— Зблиснуло і одразу погасло,— схвильовано озвався до бійців Гладун, який досі стояв майже непомітний під темною стіною. Це він, виявляється, першим і помітив той підозрілий вогонь, коли повертався з полкових тилів,— Гладун тепер виконував обов'язки старшини батальйону.— Жителів у містечку нема, нікого з наших теж там нема, то кому ж світити? Не виключено, що й автоматники забрались...

— Отже, не гайте часу, виконуйте,— сказав Краснопольський.— На завдання вас поведе товариш Гладун. Забирайте людей, товаришу Гладун, і ні пуха ні пера.

Гладун не сподівався, що справа обернеться саме так. Думав, що досить буде сповістити, висловити підозру і пошлють когось, а воно посилають тебе! Чути було, як він аж захлинувся повітрям, відповідаючи Краснопольському статутним неминучим: «Єсть!»

І ось вони йдуть. Мовчазні, зосереджені йдуть на це завдання, яке невідомо чим для них скінчиться. Біль-

шість тут студбатівці. У темряві Степура впізнає знайому постать Лагутіна з піднятим коміром шинелі, чує біля себе Ребрика, Бутенка з філологічного, що зрідка обмінюються на ходу уривчастими фразами. Для кожного з студбатівців — це перше бойове завдання, перша перевірка нервів, витримки, мужності. Тут можеш зустрітися з ворогом лице в лице. Тут або ти його, або він тебе. Саме на таких завданнях пускають у хід і багнети, і приклади, може трапитись, що й цупку руку ворога відчуєш на своєму горлі...

Гладун іде поблизу Степури нахнюплений, весь час гнітить його думка, що дав маху, такого маху, що тепер може коштувати йому життя. Навіщо його потягло за язик бовкнути комбатові про свою підозру, про чортяче світло, що він помітив у будинку в тилах? Промовчав би і не встряв би в оцю халепу, не попав би на це нічне завдання, з якого чи й виберешся живим.

— Випало ж нам завданнячко,— каже він довірливо до Степури.— Гіршого не придумаєш...

За той час, що він з ними на фронті, помкомвзводу їхнього не впізнати. Схуд, змарнів, увесь якось обвис і обкис. Де й поділася та самовпевнена молодцюватість, якою він так відзначався в таборі. І зараз веде їх поміж темними будинками, не шикуючи, просто юрбою, йому байдуже, що в того комір піднятий не по статуту, а в іншого хлястик теліпається обірваний, і що протигазів на багатьох уже нема, і що скляні фляжки потовчені — саме бите скло в зелених капшуках.

Не до цього тепер Гладуну. Поставлений випадком на чолі групи, він веде її кудись хащами городів, щораз зупиняючись, зненацька шарахаючись, сторожко вслухаючись в будинки, в садки. Бур'ян під ногами і розложисте гілля дерев — усе повне тьми. Оця зловорожа тьма, що їх оточує, вона, видно, повністю володіє Гладуном, бентежить його, відлякує; він ступає в темряву, як той кінь, що за кожним кущем чує вовка. Нарешті вони, здається, підійшли туди, куди треба. Гладун приклав палець до губів:

— Тс-с!

Усі завмерли. Великий, темний і ніби насторожений будинок. Побиті вікна, бур'яни вище фундаменту.

— Тут.

Руки самі стискають зброю, холодок близької небез-

пеки пробігає по тілу. Ждуть команди. Вона передається пошепки:

— Оточити будинок!

Скрадливо, обережно ступаючи, обходять, оточують будинок з усім, що є в ньому. Поприсідали, защухли під вікнами, в росяних бур'янах чи, може, у квітах. Якби не дихати. Стати невидимими. Бо, може, на них уже спрямовані чиїсь погляди з вікон, з горища? Цілять ся? Ось-ось, може, гряне звідти блиском і громом. Під кущем бузку навпроти причілкового вікна бійців збилася ціла купа. Гладун, присівши серед них навпочіпки і вказуючи на провалля вікна, шавкотить якимось не своїм, згубленим голосом:

— Хто перший?

Це означає, хто першим полізе в оте видерте вікно, хто першим кинеться назустріч автоматному вогню, назустріч власній смерті.

— Ну?

Мовчать. Позирають на будинок, як на фортецю. Безмірно вигідніше становище в того, хто зараз там, усередині будинку. Причаївшись за стіною, він, може, тільки й жде, поки ти полізеш, подерешся до вікна, він чутиме кожен твій рух, а ти лізтимеш в ту дірку, мов у темну пащу крокодилячу.

— Ну хто, хто? — нетерпляче повторює Гладун, і голос його лютішає.

З-поміж тих, що, затьопані росою, принишкли в бур'яні, раптом підвелася постать, мовчки рушила до вікна.

Степуру обкинуло жаром: Лагутін! Знову він першим іде, бере на себе найважче. Підвівся з бур'яну і наче одразу піднявсь над ними всіма, став найкращим, і наче Мар'яна його побачила в цю мить — як він, подолавши страх, першим рушив назустріч небезпеці, щоб тільки виручити цим товаришів.

За мить Степура опинився біля другого вікна. Майже водночас вони вхопились за лутки, підтяглись на руках і — один — легко, другий — важко, незграбно — шугнули, зникли всередині.

Гладун, ще нижче присівши в бур'яні, завмер у крайній напрузі. Здавалось йому, що весь будинок от-от заходить ходором, заблискає вогнем із стволів, почуються зойки, передсмертні хрипи, борюкання, але нічого цього не було. Навпаки, чути було, що обидва

вони, живі, неквапом ходять в лункій порожнечі будинку — один тут, другий там,— чимось там грюкають, щось перекидають і вже, подершись угору, товчуться на горищі, мов домовики.

Через якийсь час каски їхні з'явилися в отворах вікон: одна — в одному, друга — в другому.

— Нема,— сказав Лагутін, і в голосі його старшині вчулась насмішка.— Схоже, що їх тут і не було. Плід уяви.

Гладун підвівся з бур'яну рвучко, енергійно.

— Не може бути. В погріб ви заглядали?

— Порожньо скрізь,— відгукнувся Степура.— Можете зайти пересвідчитись. Я двері ось відчиню.

Незабаром двері були вже відчинені навстіж, і бійці всі разом ввійшли в будинок, обшукали, обнишпорили його весь. Шафи перекинуті, купами пір'я, шмаття газет. Думали, хоч газети німецькі, виявилось — наші.

Зібравшись знову, стали радитись. Якщо вони були тут, оті, що сигналили звідси світлом, то куди вони могли зникнути, де могли так швидко подітись?

— Може, це не той будинок? — висловив сумнів Степура, звертаючись до Гладуна.— Ви не помилились?

— Ні, я не міг помилитись,— твердо заперечив Гладун.— Он там, попід отими кущами я йшов, отут повернув...— Він раптом пригнувся, наче когось помітив у темряві.— А що, коли вони в сусідній будинок перемахнули?

— Ми б же помітили.

— А ще до нашого приходу?

— Давайте й там оглянемо, все прочешемо.

Розбрівшись і вже голосно розмовляючи, стали заглядати у вікна сусідніх будинків, торгати двері, перегукуватись.

— Ей, ану сюди! — раптом пролунав серед подвір'я голос студбатівця Бутенка. Почувалось, що він щось там виявив, відкрив.

Коли збіглись до нього, він звернув увагу товаришів на будинок, який вони щойно так старанно обшукували.

— Ось звідси гляньте на нього, в оцьому ракурсі. Бачите, жевріє, переливається?

Справді, в одному з вікон жевріло, переливалося світло. Видно, там зосталось кілька шибок, а далеко за Россю саме щось горіло і давало відблиски аж сюди.

Оці відблиски ви й бачили, товаришу помкомвзводу,— сказав Лагутін.— Вітаю.

— Такими виявились ваші автоматники! Каганці в очах! — докинув Бутенко, і вся напруга їхніх нервів ураз розрядилася реготом.

Незважаючи на комічність свого становища, Гладун, здається, теж був вдоволений, що справа обернулася так і все кінчилось безкровно.

— А про мене хоч вовк траву їж,— сказав і в наплині доброти дозволив хлопцям перекур.

Забравшись у якусь темну повітку, де було затишно й сухо, вони стали крутити цигарки.

Степура вже палив, забившись у кутку, коли його хтось торкнув рукою:

— Дай прикурити, браток...

По голосу впізнав Лагутіна. Підніс йому цигарку, і він, жадібно смокчучи, почав прикурювати від неї. Навряд чи й догадувався зараз Лагутін, від чиєї цигарки бере оце в темряві жар. Коли він міцно потяг в себе, вогонь розжеврівся, і від нього освітилось худе, змарніле, замазане грязюкою Славикове обличчя, заблищав перший, якого не було раніш, світлий пушок на підборідді. «Мар'янин фронтовик»,— подумав про нього Степура, і йому чомусь стало до щему жаль обох — і Лагутіна, й Мар'яну.

XXII

Що там за Россю? Що за отими темними купами верб, де небо цілу ніч тривожно червоніє від пожеж?

Невідомість, заграви, тьма. Ворог уже панує по той бік. Легко сказати — по той бік. Здавалось, що саме повітря там згубне для людини, що й дерева там не такі, як тут, і земля не така, і вода. Здається, і птиця, залетівши туди, впаде мертвою. Непроглядно, непроникливо. А виявляється, можна було проникати й туди. Проникали розвідники.

Десь близько дванадцятої ночі Богдана Колосовського викликали на КП батальйону.

— Підете в розвідку, товаришу курсант.

Це сказав Колосовському комісар Лещенко, якого він ледве впізнав у півсутіні підвалу, серед потонулих у цигарковому димі людей.

— Політрук Панюшкін поведе вашу групу.

Тільки тепер Колосовський помітив серед присутніх політрука Панюшкіна, злегка усміхненого, і за ним у глибині підвалу гуртик незнайомих бійців. Декотрі з них саме скидали з себе протигази, шинелі й з похмурим виглядом недбало складали в куток.

— В тил ідете, до ворога в тил,— говорив комісар, зупинившись перед Колосовським і суворо оглядаючи його.— З собою — нічого, крім зброї. Документи, які є, здайте ось писареві батальйону. Це тимчасово, на збереження,— додав він ніби між іншим.

З кутка одразу з'явилось непривітне вичікуюче обличчя Спартака Павлущенка. Останнім часом він виконує тут писарські обов'язки і тому майже не вилазить з КП.

Колосовський, ступивши до столу, знехотя поклав на видноті курсантське своє посвідчення, а перед тим, як покласти й комсомольський квиток, він мимоволі затримав його в руці, глянув на комісара:

— І комсомольський квиток здавати?

— Все, все,— нервово підтвердив комісар.

КСМ квиток — то було останнє свідчення його людської особистості. Поклавши його, згадав раптом, що є ще ж при ньому медальйон, чорний отой медальйон, виданий їм у дорозі.

— І медальйон?

— Ні,— заперечив комісар.— Медальйон залиш при собі.

Після цього Богдан Колосовський приєднався до групи розвідників.

— Усе це нам повернуть, не сумуй,— заспокоїв його політрук Панюшкін, що, здається, один ще тут, серед цих суворих людей, не втратив дару посміхатись. Його широкі, випнуті наперед зуби, мовби не вміщаючись під губами, щоразу так і зблискували в дружній усмішці.— Шинель теж залиш, кидай її сюди,— зневажливо кивнув він у куток, де були звалені купою розвідницькі шинелі та протигази.— Нам треба, щоб легко, щоб вільно!

Сам політрук Панюшкін був мовби взірцем такої легкості та вільності: стрункий, пружний, ні шинелі на ньому, ні ранця, навіть каски нема на голові, тільки пілотка весело збита набакир, з крилом світло-русого чуба з-під неї. Пілотка з рубіновою зіркою та чорний

трофейний автомат впоперек грудей, якийсь ніби іграшковий на його широких грудях. «Ось так я живу, я люблю, щоб нічого на мені зайвого, щоб тільки автомат через груди та гранати стирчали з кишень»,— мовби говорив він усім своїм виглядом, і в Богданові ворухнулось бажання й собі бути таким.

Серед бійців, які мали йти з Панюшкіним, Богдан загледів сержанта Цаберябого, котрий кивнув йому підбадьорливо, решта відібраних все були Богданові незнайомі. Попереду стояв окоренкуватий єфрейтор з монгольським типом обличчя. Богдан так і назвав його в думці — Монгол, а за ним набивав патронами підсумок кирпатий, цього так і назвав — Кирпатий, ще один був у кашкеті прикордонника — для Богдана він став Прикордонник... Так само і він для них був поки що майже ніким, просто новий із студбату, і, мабуть, вони його так і назвали — Студент. І ось уперше зведені в групу, здебільшого навіть незнайомі між собою, об'єднані тільки усмішкою політрука Панюшкіна, вони мають вирушити з ним у темряву ночі, в зону смерті — за Рось.

То були дні, коли з розвідок мало хто повертався. Як на приреченого, як на смертника глянув Спартак на Богдана, коли цей з новими своїми друзями виходив уже з КП. Завдання, видно, було якесь особливе, бо на подвір'ї до їхньої групи приєдналося ще кілька саперів з важкими ящиками,— ці важкі, з вибухівкою ящики вони потім нестимуть по черзі.

Одійшовши далі від мосту, непоміченими перебралися в темряві через Рось. Прикордонник, що був родом місцевий, перевів їх убрід на той бік — просто в кущі верболозу, у грузький пісок, перевів так тихо, що жодна ракета над ними не спалахнула, жодна куля до них не цівкнула.

За піском, за верболозами почалися болота чи озера — побрели по них. Треба було брести так, щоб не хлюпало, не булькало, не чавкало, брести нечутно і в той же час не загубити в темряві товаришів. Руки обтягували важкі цинки з патронами; незручні ящики з вибухівкою раз у раз сповзали з плечей — для тих, хто їх ніс, це було катуванням.

Ворог тримався десь понад шосе, а розвідники йшли весь час убік від нього, в обхід. Почуття близької смертельної небезпеки весь час не покидало їх. По болотному купинню ступали, як по мінах, кожний сторонній

шерех насторожував, адже причаєна тьма з-за кожного куща могла засичати межи очі ракетою, вдарити пострілом. Світ, у який вони поринали, був для них справді зоною смерті, де за найменшу необережність доведеться розплачуватись життям.

Богдан Колосовський, при всьому своєму юнацькому життєлюбстві, зараз боявся не так навіть смерті — він її щодо себе просто не уявляв,— жахало його інше: бути пораненим, бути покинутим, потрапити до ворога в полон. Це поставало зараз як найімовірніше і найстрашніше. У відкритім бою, якщо й поранено, тебе вирятують товариші, винесуть з-під вогню, відправлять у тил — там є тил. Там навіть якщо й загинеш, то всі бачитимуть, як загинув, і смерть твоя буде ясною, як і життя. Якщо ж ти не вернешся звідси, ти зник безслідно, пропав безвісти, в зафронтовій невідомості, ти для кого чесним, а для кого й безчесним зостанешся назавжди. Найдорожчі для тебе люди, як вони узнають правду про тебе, про твої останні кроки в бою? У медальйоні залишив дві адреси: університетську адресу Тані й другу — матері, на Кубань, де вона живе при старшому синові, механікові радгоспу. Дві найдорожчі адреси в медальйоні. Але хто його відкриє, хто пошле звістку, коли настане той час? Відправляючись на фронт, Богдан так і не зібрався написати матері й зараз почував себе перед нею глибоко винуватим.

Дедалі важче їм іти, болота не кінчаються, розвідники бредуть спотикаючись об якесь корчомаччя, плутаючись у жилавих густих верболозах. Вода то зникає, то знов плюскоче під ногами, чорна й важка, мов нафта, з куширем та жабуринням, її ледве прогортаєш ногою, а на дні там повно м'язистого голого коріння, і ти на ньому щораз спотикаєшся, грузнеш, ловиш сторчаки. Кожен крок — дедалі більша напруга й зусилля. Чоботи стали пудові — в них повно води.

А політрук Панюшкін, йдучи попереду, квапить їх: швидше, швидше, бо скоро почне розвиднятись!

Від Панюшкіна вже вони знають, куди йдуть. Їм доручено захопити й знищити залізничний міст, який у метушні відступу не встигли зруйнувати, і він цілим залишився у ворога в тилу. До мосту їм треба вийти затемна, поки ранкова зоря не зажевріє, поки можна підкрастись до мосту зненацька. Ось чому політрук Панюшкін, хоч і він дихає важко, хоч і з нього, як із

кожного з них, піт котиться градом, не дає їм спочинку, жене до знемоги вперед.

— Ще ривок, хлопці, ще ривок!

Найбільше затримують їх ті, кому, згідно з чергою, випадає нести ящики з вибухівкою. Змучені ношею, вони не встигають за іншими, запирхавшись, щораз спотикаються в чагарях, падають, відстають. Зрештою стало ясно, що при такім темпі ходьби до мосту їм затемна не вийти. Панюшкін на ходу прийняв рішення — розділити групу надвоє: сапери на чолі з сержантом Цаберябим залишаються нести вибухівку і рухаються по їхньому сліду, а Панюшкін, підхопивши основну групу чимдуж подався з нею вперед.

Він погнав їх майже бігом. Ніхто не парікав, хоча вони аж падали, вибиваючись із сил, знов і знов умиваючись солоним потом. Кожен відчував — скоро розвидниться, скоро кінець темряві, яка їх перекриває.

Хоч знали, до якого об'єкта мали вийти, все ж для них було разючою несподіванкою, коли із мли передсвітання попереду раптом проступила, мов на величезному негативі, сива райдуга мосту. Причаївшись у чагарниках, стали вглядатися в ту холодну, застиглу в туманах райдугу, якою мали заволодіти. Оце він, міст. Цілий-цілісінький! Наче тільки збудований. Хтось не встиг чи не зумів вчасно розпорядитись його долею, а вони за цю чиюсь нерозпорядливість мають зараз ризикувати життям. Позгинавшись, обережно рухалися в чагарях уперед. На тлі світліючого неба все виразніш проступали металеві ферми, стало видно між ними — по цей бік — непорушну постать вартового в плащ-накидці, за мостом бовваніла сторожова будка, там, безперечно, теж у них пост.

Негайно треба було, підкравшись, зняти вартового. Вони ждали, кого з них Панюшкін пошле. Але він не став нікого посилати.

— Колосовський, зостаєтесь за мене!

І, припавши до землі, поліз, покрався до насипу сам. Колосовський і Монгол, що лежали найближче біля нього, теж поповзли за ним. Вони вже були всі троє біля насипу, коли з мосту раптом ударило струменем вогню — рваним струменем трасуючих куль. Бив з автомата вартовий. Кулі йшли високо над ними, вартовий бив поки що навмання, навздогад, розстрілюючи повітря. Але це був поганий знак: тривогу піднято. Тепер не

можна було гаятись. Звідси, з-під насипу, постать ворожого вартового на мосту добре окреслювалась, і Панюшкін, виставивши автомат вперед, дав по фашистові коротку чергу. Один чирк — і вартового не стало. Вони бачили, як він упав навзнак, мовби переломившись у хребті.

— Вперед!

Панюшкін, підвівшись, махнув у бік мосту своїм чорним суцільнометалевим автоматом, що здавався зараз якимось особливо легким у його великій, побілілій від напруги руці. Тільки вони кинулись по насипу вгору, як з другого кінця мосту, від будки, озвався кулемет. Панюшкін наказав Монголові забрати решту бійців, які ще зоставалися внизу, й разом з ними захопити будку.

Незабаром, перехопившись попід мостом через баюру на той бік, розвідники вже дерлися по насипу до сторожової будки. Вони квапились, стріляли щедро, шалено. Панюшкін та Колосовський теж підтримували їх з цього боку вогнем, але охоронники, видно, встигли поза будкою шугнути в хліба, бо, коли бійці вскочили до будки, в ній було порожньо.

Ще смерділо тут ворожим лігвиськом, консервами, валялись купами задимлені гарячі гільзи і кілька ще не вистріляних кулеметних дисків, запасні ріжки до автоматів. У хлібах, що далеко тяглися від будки по той бік залізниці, ще встигли помітити, як майнула чиясь зігнута постать,— певне, то був один із тих, що вискочили звідси. Пальнули йому навздогін, але щоб догнати, про це годі було й думати. Хліба високі, густі, а далі — вітрозахисні смуги, в тумані ледь видні садки якогось села.

— Як же ми їх випустили? — бідкався Прикордонник, озираючи хліба.— Тепер держись! Приведуть цілу зграю!

Головне ж — міст був у їхніх руках. Збуджені, розбурхані, зібралися на мосту, де, скоцюрбившись, лежав той, що по ньому в першу мить черкнув з автомата Панюшкін. Рудий, з облізлим носом німець був зовсім не страшний, лежав, як зарізаний, підпливши кров'ю на рябій своїй плащ-накидці.

Бійці за мить випотрошили в нього кишені, забрали документи, сигарети. Колосовському було аж ніяково дивитись, як вони похапцем вивертають кишені,

стягають з німця чоботи... Лише після цього труп зіштовхнули з мосту, і він полетів сторч головою вниз, важко плюхнувся в круте, зарослe оситнягом баговиння.

І ось вони — господарі мосту. Навіть не вірилось: один натиск, кілька хвилин бою, і вже вони заволоділи об'єктом — уже їм належить оця срібляста металева споруда, що могутньо зводиться у світанні серед рідних просторів! Усе тут справне, добротне, ферми аж гудуть, рейки ще не поржавіли, сталево поблискують,— хоч зараз пускай по них поїзди!

Не переживане досі почуття охопило Колосовського, почуття першої бойової гордості, що здатна була сп'янити. Там, де війська фашистські вважали себе цілковито господарями становища, де, здавалось їм, усе мре перед їхньою знахабнілою силою, ось вони, жменька радянських бійців, приступом відбили й тримають серед відкритих полів високі сріблясті ферми, що здіймаються над цим краєм, мов залізний прапор безстрашності й непокори!

Однак де ж сапери? Чи встигнуть вони підійти, перш ніж біля мосту з'являться з підкріпленням оті ворожі охоронники, що встигли випорснути звідси? Саперів, саперів швидше б сюди! Але ж із вантажем вибухівки не побіжиш...

Залігши по насипу, розвідники з нетерпінням стали ждати своїх.

Панюшкін, теж прилігши на насипі, розглядав документи вбитого. Не покладаючись на своє знання німецької мови, він підкликав Колосовського, і Богдан, як міг, заходився перекладати йому записи солдатської книжки.

За сухими відомостями, що їх залишив у солдатській книжці якийсь німецький штабний писар, Колосовському хотілося розгледіти людську долю цього, що лежав зараз під мостом, у тванюці. Хто він і як опинився аж тут, на Росі? Сам пішов чи змусили? Назва частини, рік народження та ще гучне ім'я Ernst — усе це мало про що могло сказати. Як він жив, хто жде його дома? Кому напишуть про нього тепер писарі, що такого нема, пропав безвісти? Одурманений фашистською пропагандою, може, й справді уявляв себе надлюдиною, був певен, що дійде до Уралу, стане володарем світу, а тепер, відкинутий цим світом,

лежить під мостом у багнюці, і вже не для нього встає цей погожий літній світанок.

— Так, цей більше не стрілятиме,— каже Панюшкін, ховаючи документи вбитого до кишені.— А сонце, глянь, яке сходить!

Червоне, соковите, воно виткнулося з вранішнього туману за далекими садками, освітило хліба, ферми моста і їх, залеглих на насипі розвідників. Проте й сонце не порадувало їх. Зараз, при його світлі, почували вони себе голими на цьому мосту, що виcочить серед просторів, як величезна мішень.

— Одначе де ж це наші?

Панюшкін нетерпляче оглянувся з насипу в болотяний верболозовий край, звідки мали з'явитись сапери. Богдан теж озирнувся: ніде нікого.

І цієї миті вгорі, по фермах моста, лунко, залізно заклацали кулі.

— Каски он у хлібах! — вигукнув Прикордонник, прищулившись на мосту, за металевою опорою.

Незабаром вони всі уже бачили, як, вибрівши з тіні посадки, заблищали над хлібами каски фашистів. Автоматники. Їх багато.

Розсипавшись у хлібах, бредуть повільно, врозбрід, але з кожним кроком все ближче до мосту. З ходу ведуть огонь, стріляють не цілячись. Автомат до пуза — і дркає, строчить перед собою, мов сліпий. Металевий град все густіше вицокує по фермах. Розвідники поприпадали вздовж насипу, вони поки що не відкривають вогню.

А ще по якомусь часі на польовій доріжці попід лісосмугою задеркотіли мотоцикли. Влетівши у хліба, вони швидко наближались, на мотоциклах уже видно було кулеметників з кулеметами.

Найтяжче для розвідників починалося зараз. Це кожен розумів. Захопити міст виявилось справою нескладною, головне було — втримати його, будь-що втримати ось тепер до приходу саперів! Кулі дзенькали вже об рейки, рили землю на насипі перед обличчям розвідників.

— Без наказу не відступати,— попередив Панюшкін, готуючи автомат для стрільби.— Триматись будь-що! Бити прицільно!

Автоматна тріскотнява наростає.

Каски зринають в хлібах усе ближче. Видно оскалені зуби, чорні від крику роти.

Панюшкін, як і його сусіди, приготувався для стрільби навлежки, рейка йому опертям, але в останню мить, підхопившись, почав прицілюватись з коліна.

— Прицільно! Прицільно!

І тільки встиг він вистрелити, як рука його неприродно шарпнулась, і автомат, відлетівши, посунувся з насипу вниз. Панюшкін, поникнувши, зостався лежати на місці.

Колосовський кинувся до нього й, стягнувши з насипу нижче, підвів, стряснув за плечі.

— Товаришу командир! Товаришу політрук! — і в нестямі знову тряс, тряс його за плечі, ніби хотів оживити.

Але в обважнілому, ще теплому тілі вже не було життя: автоматники увігнали йому кілька куль, одна із них вдарила в скроню, розтрощила Панюшкіну голову — бризки мозку та крові загусли в його русявому чубі.

Поклавши політрука на траві, Богдан підхопив його автомат і кинувся знову на насип. Усі вже вели вогонь. Колосовський з ходу ліг на тому ж місці, де було вбито Панюшкіна, і з тієї ж рейки, звідки щойно збирався вести вогонь політрук, тепер уже він, стискаючи зуби, відкрив вогонь по противнику. «Прицільно, прицільно! — уперто повторювала думка.— До останнього патрона!»

Живі фашистські каски в хлібах так близько, цілься, не промахнись! Колосовський вистрілив. Злетіла каска, німець упав. І ще один упав, а він цілився знову по тих ненависних касках, бачив, як вони падали, і це тільки розпалювало його, він кожну хотів розщепити, розлущити власноручно, разом з черепом, який під нею ховавсь.

Про себе він не думав. Кулі видзвонювали по фермах дедалі лютіше, кресали об рейки все ближче, впивалися в шпали, але він не хотів їх помічати, він їх люто нехтував, він уперше в собі відчув зараз те, що батько його колись називав цілковитим презирством до смерті.

XXIII

Мабуть, цей міст мав якесь особливе значення, був стратегічним об'єктом, або ж хтось і справді почував свою провину за те, що він залишився воро-

гові цілий, бо з полку весь час телеграфували на КП батальйону, нетерпляче допитувались, як там, чи не повернулася нічна розвідка.

— Ще нема, нема,— відповідав комісар Лещенко і сам дедалі більше нервувавсь.

У кутку підвалу після безсонної ночі спав на розстеленій шинелі комбат Краснопольський, біля нього в узголов'ї сидів Спартак Павлущенко і, стежачи за комісаром, безпомильно вгадував на його обличчі тривогу й занепокоєння. Він добре розумів його настрій, комісарові було чого непокоїтись — розвідка цілком на його сумлінні. Сам підбирав людей, сам порадив Панюшкіну взяти з числа студбатівців Колосовського. Павлущенко вважав своїм обов'язком застерегти Панюшкіна щодо свого однокурсника, але той не зважив на його застереження.

— При такому підході й воювати буде нікому,— засміявся він, вислухавши Спартака.

А даремно. Це ж розвідка. Там найменша щербинка може прірвою обернутись...

Винен, звісно, комісар. Спартак відмовлявся зрозуміти причину тієї посиленої уваги, яку, починаючи ще з райкому, комісар Лещенко виявляв до Колосовського, до людини, як собі хочте, а все ж заплямованої і, безперечно, багато чим невдоволеної в душі. Були моменти, коли в Спартака прокидалася підозра навіть і до особи самого комісара Лещенка, підозра на предмет того, чи не був коли-небудь товариш комісар у дружбі з Богдановим батьком або чи не потрапляв і він сам у таке ж, як і той, становище. Інакше-бо чим пояснити оце протегування Колосовському на кожному кроці. Стріляє добре? Та хіба один він тут добре стріляє! Чи, може, рішення послати Колосовського в розвідку продиктовано іншими якимись міркуваннями, можливо, навіть і не тільки комісарською волею? Адже йти зараз у розвідку — це майже рівнозначно смерті. Можливо, є яка-небудь таємна вказівка щодо цього, вказівка посилати на такі завдання тих, кого найменше шкода, а людей найбільш відданих, навпаки, прибеpігати на майбутнє. Але як тоді пояснити, що на це ж завдання комісар послав і Панюшкіна, кадровика, комуніста, улюбленця тутешніх бійців? Усе це було неясно, сумнівно.

«Добре, що хоч документи в них відібрано,— думав

про розвідників Спартак.— А то ворог ще міг би і їхніми комсомольськими квитками скористатись...»

Комісар, прилігши в кутку між телефоністами, знову з кимсь розмовляє по апарату. Видно, з Дев'ятим. Розмовляти з Дев'ятим — мало в цьому приємності. Крутий, лайливий, він і зараз, видно, лається, бо Лещенко червоніє і, ледве стримуючи себе, відповідає з підкресленою ввічливістю. Мабуть, і там цікавляться, що за люди пішли, чи достатньо перевірені, бо Лещенко запевнює, що людей послано надійних.

— А я і зараз вважаю, що не всі там такі,— дозволяє собі сказати Спартак, коли комісар, скінчивши розмову, кладе трубку і зосереджено дивиться на апарат, ще щось думаючи.

— Що ви сказали? — не прочманівши ще після розмови, обернувся Лещенко до Спартака.

Спартак повторив своє міркування. Комісар помовчав.

— Це ви з мотивів перестраховки?

— Ні, щиро.

Лещенко пересів ближче до нього, глянув йому в вічі уважніше:

— Кого ви маєте на увазі?

— Ви ж знаєте. Я ще в райкомі попереджав.

Комісар підвівся, пройшовсь по підвалу, присів на ящику навпроти Спартака.

— Товаришу комсорг, у якій ви сім'ї виховувались?

— Сім'я надійна. Батько завкадрами на обороннім заводі, мати — юрист...

Комісар пильно видивився на Спартака.

— Чи не здається вам іноді, товаришу Павлущенко, що у вас аж надто розвинута підозріливість до людей? Якщо ця риса властива характеру, скажімо, слідчого, якому за службовим фахом доводиться мати справу здебільшого з злочинцями, то це зрозуміло, але вам, студентові гуманітарникові, у якого очі мусять бути відкритими на все найсвітліше в людях,— вам така роль... До чого вона? Ось ви, починаючи з райкому та, певне, ще й раніше, уперто переслідуєте одного із своїх однокурсників...

— Я не переслідую. Я просто не до кінця вірю йому.

— У вас є якісь підстави не довіряти Колосовському?

— Я вважаю, товаришу батальйонний комісар, що логіка тут мусить бути така: людина, батько якої

засуджений радянським судом, на основі наших радянських законів, навряд чи так уже щиро піде вмирати за ці закони, за цей лад. У всякому разі, посилати таку людину до ворога в тил...

— Ну-ну?

— Я нічого не сказав. Певен тільки, що не серед таких людей нам шукати справжніх, до кінця відданих патріотів.

— У вас, товаришу курсант, викривлене розуміння патріотизму,— промовив Лещенко холодним тоном.— Ви, певне, вважаєте, що патріотизм, священне це почуття, доступне лише вибраним, лише тим, до кого життя наше було обернуте весь час своєю сонячною, своєю найщедрішою стороною. Бути патріотом, коли життя тебе тільки по голівці гладило,— це, я вам скажу, не штука. Ні, ти побудь ось у становищі того ж Богдана Колосовського, коли серце кровоточить, і з таким, кров'ю облитим серцем зумій стати вище всіх кривд і образ! Оце, по-моєму, якраз вона і є, справді священна любов до своєї Вітчизни.

— Ви так мені це говорите, ніби я сам недостатньо маю цього почуття.

— Ні, товаришу Павлущенко, я знаю, що при потребі ви теж не пошкодуєте себе для захисту того ладу, який вам так багато дав у житті. Ви учасник фінської, ви доброволець тепер, ваш патріотизм для мене поза всяким сумнівом. Але ви повинні зрозуміти й мене, людину, яка бачила в житті трохи більше, ніж ви. Я знаю людей, які, опинившись навіть за гратами, не зрадили своїх переконань, не перестали бути ленінцями. Колосовський мені теж видається людиною такого складу.

Спартак сидів замислившись. Уперше йому доводилось чути такі речі, такі незвичні для нього міркування про людей, про ставлення до тих, хто тебе оточує. І почувалося, що це ж не фрази, не схоластика, почувалось, що комісар не на словах, а на ділі вірить в людину, в її високі якості, в непохитність її переконань. Бач, він каже,— гуманітарник. А що, коли ти дійсно був несправедливим у своїй недовірі, в своїй упередженості до того ж таки Богдана? Може, твоя лінія в житті справді була хибна, і перед тобою відкривається можливість жити інакше, керуватись у взаєминах з людьми іншими нормами, ніж ті, якими ти керувався досі?

Зв'язківці, попрокидавшись, зачадили цигарками і теж завели розмову про долю нічної розвідки. Один із зв'язківців запитав комісара:

— Якщо виконають завдання, товаришу комісар... подасте їх на ордени?

— Ордени їхні там зараз, може, кров'ю обкипають,— сердито відповів Лещенко й, підійшовши до вузького підвального вікна, почав дивитись на той бік, за Рось, мовби намагався побачити крізь гущавінь верб групу своїх розвідників, і стежки, якими вони йдуть, і той далекий, облитий сонцем залізничний міст, що вони його пішли відбити у ворога й знищити. День, білий день, а їх нема, і можеш які завгодно робити припущення...

Стрільби не було, і раптом за річкою серед полудневої тиші прогримів далекий, приглушений відстанню вибух. Комісар переглянувся з телефоністами, зиркнув на Павлущенка:

— Чули?

— Чув.

— Наших розвідників робота! Сумніву в цьому не маю! Вони діють саме в тому напрямі.

Комісарові, видно, одразу відлягло від душі. Почав ходити по підвалу, схвильований, прояснілий.

Нарешті вони дали звістку з ворожого тилу, дали почути про себе. Міст висаджено в повітря. Мосту більше нема! Тепер зостається інша тривога: чи вийдуть, чи повернуться вони після цього самі? Адже той вибух — це могло означати, що вони живі, але це могло значити також і протилежне — що їх уже нема.

XXIV

— Встать! Струнко! — гаркнув десь при вході знадвору Гладун, і всі, хто був у цей момент на КП, посхоплювались і, виструнчившись, звернули погляди до входу. Останнім у підвалі підхопився майор Краснопольський з перележаною під час сну щокою.

По кам'яних східцях, що вели до підвалу, спускався Дев'ятий. Кремезний, широкоплечий, з вольовим маслакуватим обличчям у плямах рум'янцю, як це буває в обпалених морозом. Незважаючи на спеку, на ньому була шкіряна куртка нарозхрист, з-під неї на гімнастерці виднівся міцно загвинчений орден Червоного Прапо-

ра; всі знали — той орден у Дев'ятого за фінську. Віком він був значно молодший за командира студбату Краснопольського, старого вояку, учасника громадянської, якого війна тепер ось після тиші військової кафедри поставила на командування курсантським батальйоном, одначе різниця у віку, видно, цього разу для Дев'ятого не існувала. Влучивши очима Краснопольського, що виструнчився перед ним, сивий і закошланий після сну, з рубцем від чиєїсь шинелі на щоці, Дев'ятий безцеремонно накинувсь на нього:

— Спите? Інші воюють, а ви рухтите?

Можна було б йому заперечити, що командир студбату приліг усього на годину після безсонної ночі і що попереду в нього знову безсонна ніч, однак сказати про це Дев'ятому — означало б накликати ще більшу бурю гніву та лайки, і тому ніхто про це не заїкнувся.

Пройшовши до щілини вікна, що виходило на річку, Дев'ятий виглянув туди, запитав, чи не повернулася розвідка.

— Розвідки ще нема,— сказав комісар Лещенко,— але завдання, гадаємо, виконано.

— Ви все гадаєте. Які підстави?

— Тільки що ми чули звідти великої сили вибух.

— Е,.до чорта тепер усяких вибухів,— махнув рукою Дев'ятий, одходячи від вікна, і тим нетерплячим різким рухом мовби одразу відкинув розвідників кудись у минуле, перевів у розряд тих, про кого більше не говорять.

Наступ! Перейти в наступ! — про це він заговорив, широко крокуючи по підвалу, і це, видно, зараз володіло всіма його думками, сюди була спрямована вся його бурхаюча енергія.

Наказав негайно викликати сюди на КП командирів рот і політруків, він сам пояснить їм завдання, підніме їхній бойовий дух. Ходив з кутка в куток, як лев, у цій кам'яній клітці КП і все тлумачив Краснопольському, що не такий чорт страшний, як його малюють, що там, за річкою, їх як кіт наплакав, а коли командири та політруки один по одному посходились, заповнивши підвал, могутній голос Дев'ятого залунав ще дужче, а сірі скалки його очей, глибоко запалих під надбрівними кістками, збуджено розблищалися, ніби вже бачили довкола себе вировище бою і повержених ворогів. Так! Він переходить зараз на цій ділянці в наступ. Наказує негайно готувати атаку! За його даними, ворог відтягує

звідси сили, можливо, там, за річкою, взагалі вже нікого нема, а ми тут, наче ховрахи, зарилися в землю і тільки прислухаємось, як гоготить на інших ділянках фронту війна. Він уже розмахував картою, вихопленою з планшета, тикав пальцем на якісь пункти: захопимо цей, відіб'ємо той, до вечора і той розпроклятий залізничний міст уже буде в наших руках, втрати якого нам досі не може простити старший хазяїн. Запалюючи інших, він розпалювався й сам, видно було, що душа його щиро жадає атаки, бою.

Спартак дивився на нього захоплено. Отаких би нам більше! Прощав йому і брутальність, і гарячковість, і навіть мордобій, до якого, як чув він, Дев'ятий іноді вдається, все прощав йому за оцю залізну волю, жадобу кинутись на ворога, зім'яти його, перемогти.

— У вас там хто біля переправи? — звернувся Дев'ятий до Краснопольського.

— Третя курсантська.

— От і підніміть її для початку.

Краснопольський спробував був заперечити, що зараз, мовляв, навряд чи вдалий час для атаки, до того ж без артпідготовки, серед білого дня,— може б, краще спробувати атаку нічну, щоб запобігти зайвих втрат, але все це не похитнуло Дев'ятого в його намірі.

— А ви ж думали як? — присікався він до майора.— Війна — і щоб без втрат? З моїх ось що залишилось, а ви над своїми все тремтите?

З самого прибуття сюди майор Краснопольський, як і його друг комісар Лещенко, відчули незрозумілу неприязнь до себе і до свого батальйону з боку цієї людини, якій тепер належить влада розпоряджатися ними, їхньою долею.

«А ми що — гірші?» — це було перше, що почули вони від Дев'ятого, коли він дізнався, що в його підлеглість передається батальйон студентів-добровольців. Дев'ятому чомусь здалося, що командування студбату претендує на якесь особливе, винятково бережне ставлення до своїх вихованців, бо все ж це, мовляв, люди, які ще вчора сиділи за студентською лавою, а тепер ось з власної волі змінили затишок аудиторії на фронтовий окоп. До того ж усе це були курсанти, без трьох днів політруки та комісари, і хоч насправді ні про які привілеї вони й не думали, однак Дев'ятий, сам приписавши їм це, вважав своїм обов'язком швидше

переламати в них цей дух винятковості, нещадно піддати їх гарту і тим випробуванням, яких уже зазнали його кадровики.

У боях, тяжких, кровопролитних, Дев'ятий втратив на шляхах відступу більшу половину довіреного йому особового складу. Зазнаючи з перших днів війни ударів моторизованих частин ворога, зубами хапаючись за кожен рубіж, він не щадив своїх людей, не щадив ні самого себе, ні найближчих помічників, а цих мусить жаліти?

— Хто поведе?

Майора Краснопольського і комісара Лещенка, які тут же виявили згоду, він мовби й не почув, одвернувся від них, командира роти — літнього вузькогрудого лейтенанта з чугуївських — він теж пропустив, аж поки погляд його не впав на Павлущенка, що, виструнчившись у кутку, весь час дивився на Дев'ятого захопленим поглядом.

— Ви хто?

— Комсорг, товаришу підполковник.

— От ви, комсорг, і очолите.

— Єсть! — відповів Спартак, бліднучи.

Гладун, що принишк біля виходу, видно, молив зараз усіх богів, щоб пронесло мимо нього цю чашу. Але не пронесло.

— А ви, старший сержант? Де ваша гвинтівка? — несамовито крикнув на нього Дев'ятий.— Щось багато вас тут тиняється без діла! В атаку теж!

За кілька хвилин Дев'ятий з револьвером у руці вже стояв на самій спеці під стіною облущеного снарядами будинку біля шосе, яке недалеко попереду переходило в дерев'яний настил мосту, перекинутого через Рось. Комісар Лещенко та комбат теж стояли тут, стежачи разом з Дев'ятим, як з картопель, з окопів, з садків виповзають бійці третьої роти, скупчуючись в кюветах шосе для атаки. Їхні каски вже густо зеленіли, поблискуючи по кюветах, мов достигаючі кавуни.

Перед самою атакою Дев'ятому доповіли, що прибуло поповнення.

— Де воно? — крикнув він на пристаркуватого, з землистим обличчям лейтенанта, який доповів йому про це.

— У садках он. Ще й окопатись не встигли.

У глибині садків всюди сиділи попід деревами но-

воприбулі, десь там була кухня, і в декого в руках уже димились маслаки з гарячого, щойно відвареного м'яса.

— Тільки прийшли — і жерти? Сюди їх!

Лейтенант на мить зам'явся.

— Це здебільшого приписники, колгоспники київські, щойно з військкоматів... у багатьох ще й гвинтівок нема.

— Гвинтівки добудуть! Зброю в бою добувають, ясно? Сюди їх!

Коли лейтенант потрюхикав виконувати наказ, Дев'ятий, обернувшись до Лещенка та Краснопольського, кинув їм як докір:

— Бачите, скільки резервів? Людські резерви у нас невичерпні, їх тільки розворуши!

Незабаром, пригинаючись у кюветах шосе, до студбатівців уже наближалися цілими гуртами поповненці, здивовано, оторопіло роззиралися на всі боки, довірливі, слухняні. В того гвинтівка у руці, в того граната, а в того й зовсім нічого нема, крім гарячого, щойно одержаного з польової кухні маслака, що він його й тут на ходу обгризає.

— Вперед! В атаку! — гукнув Дев'ятий, коли людей уже було повно в кюветах.

Бійці один по одному повільно почали підводитись, рушаючи кюветом до мосту. Попереду твердою ходою ішли командир роти і Спартак Павлущенко.

Тиша гарячого літа окутувала верби за Россю, жодного пострілу звідти, з ворожого боку; здавалось, і справді там нікого нема, в тих зелених берегах, і що війна — це тільки мара, безглузда вигадка чиясь, і про реальність її нагадував лише тяжкий нудотний сморід з мосту, де під палючим промінням сонця розкладалися трупи вбитих.

Наближаючись до мосту, передні спершу пригиналися, ждучи, що противник ось-ось відкриє по них вогонь, але там усе було тихо, і передні, осмілівши, випростались і вже в повний зріст натовпом кинулись на дерев'яний настил подірявленого снарядами, але ще міцного мосту. Затаївши подих, стежили за ними з окопів бійці. Уже перші атакуючі наближались до тих трупних куп, що видніли по мосту, коли з протилежного берега зненацька сіконув по них довгою заливистою чергою кулемет.

Міст, видно, був добре пристріляний: з верб справа і зліва озвалися кулемети, взялися люто сікти по мосту перехресним вогнем, на шосе грякнули по каменю перші міни.

Звідси, з-під будинку, де стояв Дев'ятий, видно було, як захлинулась атака: видно, як падають на мосту атакуючі, а ті, що встигли перебігти на той бік, скочуються попід мостом униз, плигають у воду, рятуючись від шквального вогню. Пальба, лемент, кров на поранених... Дев'ятий мовби цього всього не бачив, а ловив своїм зором лише тих, які ще не встигли побувати на мосту, які ще були живі й непоранені і щулилися по кюветах, чекаючи команди. Вони, певне, ждали, що Дев'ятий відмінить атаку, заверне всіх назад, а він, знесамовитівши, мовби забувши всі інші слова, крім слова «вперед!», все шпурляв їм це слово.

— Вперед! Вперед! — вимахуючи револьвером, кидав він в гущу атакуючих, мов заклинання.

«Для чого це? Кому потрібна ця безглузда атака?» — стоячи біля Дев'ятого, ледве стримував себе комісар Лещенко. Серце йому обливалося кров'ю від того, що робилося на мосту. Гнати їх туди — це тільки губити й губити... Аж сюди чути, як там кричать поранені, видно, як кидаються вони у воду, рятуючись від куль та осколків, як то тут, то там вибираються закривавлені з прибережних заростей уже назад, на берег.

— Вперед! Вперед! — не вгамовується Дев'ятий, ніби поставивши собі за мету будь-що домогтися, щоб усі до єдиного побували на мосту, пройшли оте диявольське хрещення.

— Та що ж **ви** робите? — не стримавшись, закричав Лещенко.— Припиніть цю м'ясорубку!

Дев'ятий, озирнувшись, обдав його невидячим, помутнілим поглядом. Понурив голову. Потім звернувся до Краснопольського:

— Що, будем кінчати?

Краснопольський промовчав, а Лещенко відповів різко:

— Цього не треба було й починати.

— Відставити атаку,— кинув Дев'ятий упалим голосом і, запхнувши револьвер у кобуру, неквапом побрів у глибину садка, мовби не чуючи куль, що цьвохкали над ним у листі, глухий до мін, що люто грякали на шосе.

XXV

Знов стало тихо.

Тільки купи непорушних тіл на мосту побільшали та сліди крові позалишалися всюди на картоплинні, на камінні шосе, а найбільше — на подвір'і біля підвалу КП, де нашвидкуруч було влаштовано перев'язочний пункт. Уся трава подвір'я червоніє свіжою кров'ю. Поранених тут не затримували. Як тільки обстріл припинився, їх одразу ж стали направляти садками в тил на край містечка, де їх уже потім мали забирати грузовики.

А з тилу в напрямку до передової знов ішли маршовики, рухались розтягнутими колонами; командири, що вели їх, не дозволяли порушувати рядів, і лише один якийсь брів понад дорогою окремо: це був Духнович.

У медсанбат він так і не попав. Після того як він трохи оклигав біля артилеристів, Духновичу здавалось просто злочином шукати притулку десь у медсанбаті. Він вирішив будь-що розшукати своїх і робив це з упертістю, несподіваною навіть для нього самого.

І ось, здається, знайшов, натрапив на сліди рідного свого студбату.

Вже в містечку, пробираючись кюветом попід садками, Духнович зустрів Гладуна. Це було приголомшливо. Гладун біг назустріч із сліпими від жаху очима, біг, пригнувшись (хоча й не стріляли тут), неприродно виставивши вперед, мов тліючу головешку, свою поранену руку, товсто накудлану набряклим кров'ю ганчір'ям. Духновича вжахнув його вигляд, і в той же час він зрадів помкомвзводу розчулено, щиро. Помкомвзводу тут,— значить, тут і студбат! І хоч як він натерпівся від Гладуна в таборі, усе він зараз прощав своєму мучителеві й ладен був кинутись йому на шию, як братові!

— Товаришу командир!

Гладун зупинився перед ним запирханий, якийсь зацькований, з дрижачими поблідлими губами. Невідомо навіть, чи впізнав він Духновича, бо у здичавлених очах його зараз горіло одне:

— Грузовиків не зустрічав? Грузовиків з пораненими, га? Мене ось теж поранено, осколком поранено! — забелькотав він, витягуючи Духновичу напоказ свою замотану в закривавлене ганчір'я руку.— В нас тут таке

робилось сьогодні, таке! — продовжував він, злякано роззираючись і переходячи на довірливий тон.— Дев'ятий серед білого дня на кулемети погнав! Третьої роти, вважай, половини нема. Ще одна-дві таких атаки — і всім нам хана. Тільки той і врятується, хто поранений! Так грузовиків там з нашими не зустрічав?

— Нібито ні.

Духнович усе дивився, як жива кров з Гладунового ганчір'я скапує й скапує під ноги.

— А як думаєш, будуть? — аж на шепіт перейшов Гладун.— Кажуть, що в лещатах уже ми, що Умань і Білу Церкву німець захопив, а це ж тут ось, близько!

Духнович просто не впізнавав свого помкомвзводу. Гроза студбатівців, та чи це ж він стоїть зараз перед Духновичем в образі цієї спотвореної жахом, зацькованої людини? Так ось як тут, ось що тут робить з людьми війна!

Для Гладуна Духнович зараз мовби не існував. Для нього зосталося непоміченим, що це ж стоїть перед ним його курсант і на ньому все, як у таборі, по формі, ціле-цілісіньке, ніде не розгублене: і протигаз у сумці, що їх інші вже покидали, і скляна фляжка в чохлі, що їх інші вже потовкли,— все ніби спеціально збережене, щоб утішити Гладуна, який все це недавно йому видавав і позаписував у свій формуляр. Але зараз Гладун був до всього цього сліпий. Весь світ зійшовся йому лише на пораненій руці, на жовтих з кігтистими нігтями пальцях, що дублено стирчали з намотаного сяк-так кривавого ганчір'я, яке він тримав перед собою, мов найдорогоціннішій скарб життя.

— Тепер усе,— шепотів він.— Тепер тут хоч вовк траву їж — усі ваші атаки без мене...

Був би він огидний зараз Духновичу з оцим тваринним страхом за своє життя, якби не оті краплі крові, рясні краплі свіжої людської крові, що скапують повільно з його ганчір'я на бур'янину в кюветі.

Десь далеко застрочив кулемет, і Гладуна аж пересмикнуло судорожно:

— Ну, я побіг!

Але Духнович затримав його:

— Стривайте, де ж наші? Студбат наш де?

— Прямо і прямо, їх не минеш,— забелькотав Гладун скоромовкою і, вже залишаючи Духновича, на мить затримався на ньому поглядом, мовби тільки зараз збаг-

нув, кого бачить перед собою.— Ми думали, ти уже десь за Дніпром у лазареті на білих подушках, а воно не вийшло, га?

І, втягши голову в плечі, пригнувшись, він чкурнув кудись у садки.

Духнович ще якийсь час пристояв, нахнюплено розглядаючи закапану Гладуновою кров'ю бур'янину. Потім поправив на собі скатку, підтягнув на плечі ремінь гвинтівки і закульгав своєю дорогою далі.

Студбатівці перші помітили його. Було надвечірнє затишшя, і вони, повистромлявши голови з окопів, ще здалеку загледіли, як попід садками краєм шосе пробирається хтось разюче схожий на їхнього Духновича. Єй же єй, то він клигав, то брів воювати їхній факультетський Сковорода! Це було майже неймовірно — побачити Духновича тут, на передовій, коли вважалося, що він для війни вже списаний, неіснуючий. Але це таки був він, рудий та ластуватий їхній Духнович, це таки він, сутулячись, ішов назустріч війні, по-журавлиному витягши вперед свою худу хрящувату шию, що, здається, ледь-ледь тримала на собі вагу сталевої каски.

— Ей! Курсанте! Духнович!

Духнович розгублено озирнувся, не одразу второпавши, звідки це голос.

— Сюди давай! — гучно подав йому з окопу голос Степура, і Духнович, не згинаючись, мов і не на війні, в повний зріст почалапкав через картоплі на Степурин окоп.

— Пригнись! Пригнись, йолопе! — загукали йому чиїсь незнайомі голоси.— Це тобі не в тилу. Тут одразу причастить!

Підгійкуваний криками, засторогами, він поспішив спуститись до Степури в окоп.

— Де ти взявсь? З яких небес звалився? — зраділо розглядав Степура товариша, його розчервоніле від ходьби обличчя.— А як нога?

— І втечу, і дожену... Народна медицина допомогла.

— Невже знахарка якась підлікувала?

— Ні, артилерист багнетом проколов. Прооперував у справжніх, так би мовити, польових умовах... А тоді ще й зілля якогось приклав...

З ближчих окопів позлазились свої університетчики — позаростали, замурзані, тільки очі блищать. По-

мітно схудли всі, в Мороза аж вилиці випирають. Облігши окоп, хлопці розглядали Духновича та його курсантську амуніцію, що була на ньому в такому зразковому порядку.

— Гладун похвалив би.

— А я його щойно зустрів. Поранений біг.

— Поранений? Хіба й він наступав? — Степура здивовано глянув на Мороза та Підмогильного, що лежали біля окопу.

— Не знаю,— сказав Мороз.— В усякому разі, серед тих, що йшли першими, його не видно було.

— Зате наш Спартак сьогодні героєм показав себе,— озвався Підмогильний.— Першим в атаку пішов, кров'ю довів, що слово в нього не розходиться з ділом.

— Що в нас тут робилося!.. Добре, що ти й не застав,— схвильовано почав розповідати Духновичу Степура.— Бачиш ото купи тіл на мосту? Якби не комісар Лещенко, то, мабуть, і ми вже там трупом лежали б.

— Дев'ятий тут такий над нами є, просто самодур якийсь,— заговорив Мороз, а Лагутін, що в цей час саме підповз до них із картоплиння, поправив голосно:

— Вважайте, що зірка Дев'ятого закотилась.

Хлопці глянули на Лагутіна з подивом.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те, що сказав. Я тільки оце з перев'язочного, відправляв Яланського з геофаку,— він сам не добрався б,— і якраз при мені на Дев'ятого корпусний комісар налетів. Ох, давав йому за цю безглузду атаку... Так що Дев'ятий своє, здається, відкомандував.

— Але тих уже не піднімеш,— глянув у бік мосту Степура.

— Аспіранта Чорного вбило, літфаківця Скибу здорово покалічило,— глухо розповідав Духновичеві Підмогильний.

— А Дробаху ми втратили ще того ж дня, як ти відстав,— сказав Мороз.— У житах серед відкритого поля накрило нас. Там і могилу ми насипали Дробасі.

Усе, що він чув, було таке неймовірне, жахливе, що майже не сприймалося Духновичем як реальність.

— Де ж це Богдан, що не видно? — з тривогою запитав він і помітив, як хлопці — й до того не веселі — ще більш спохмурніли.

— Богдан там,— кинув Степура за Рось.— Ще вночі пішов у розвідку й досі нема.

Степура стояв в окопі понурений, і хлопці, нависаючи касками над окопом, теж мовчали похмуро.

— Ану, що за зборисько там? — почувся різкий пронизливий голос командира роти десь із-за яблунь.— Марш по окопах!

За хвилину Степура з Духновичем зостались самі.

— Нічим тебе й пригостити,— заклопотався, нишпорячи в окопі, Степура.— На ось хоч цукру пожуй.

Витягши з ніші, він подав Духновичу казанок, повнісінький жовтуватого вологого цукру-піску. Духнович, присівши, почав слухняно жувати. Степура тим часом показував йому своє немудре окопне господарство.

— Ось у цій ніші гранати, щоб ти знав, а це продукти, а в цій — пляшки з горючою сумішшю...

— А я дивлюсь, що то за купи темних пляшок по садках...

— Розбагатіли. Тільки оце підкинули нам.

Узявши з ніші одну пляшку з важкою темно-бурою рідиною, Степура, сколотнувши, почав розглядати її проти сонця:

— Та чи цим навоюєш. Хіба що впіймаєш фашиста та в горлянку йому наллєш.

— Мені теж видадуть? — запитав Духнович.

— На всіх вистачить. Бачиш, ціла батарея, аби влучав.

Із-за річки лунко вдарив німецький кулемет. Духнович, поставивши казанок, схопився здивований.

— О, та вони у вас тут зовсім близько!

— А ти ж думав. Тільки Рось і розділя.

Їм було видно міст, завалений трупами, розкішну зелень протилежного берега, густі верби, облиті червонястим призахідним сонцем. Десь там причаїлись ворожі кулемети, міномети, готові щомиті бурхонути сюди вогнем.

— Пішов у саме пекло, а звідти вибратись... великого щастя треба,— заговорив Степура, дивлячись за річку, і Духнович догадався, що він має на увазі розвідку, з якою пішов Богдан.— Усім нелегко, а їм найважче.

— Богданові завжди випадає найважче.

— Випадає, бо сам шука.

Те, що їхній друг один з усього студбату опинився в складі розвідгрупи, взяв на себе завдання найнебез-

печніше, для них не було дивиною, вони знали його вдачу. Але чим це скінчиться? Чи живий ще він там у тій погибельній зоні? Чи відбивається десь із зброєю в руках, чи, може, терзають його вже фашистські кати, домагаючись від нього відомостей, яких він їм ніколи не дасть? Скоріше язик відкусить, ніж стане відкривати ворогові військові таємниці,— в цьому певні вони, його найближчі друзі. Для обох них Богдан був і є взірцем мужності, людиною обов'язку й честі. Три роки Богдан був душею їхньої університетської дружби, і зараз, коли він так тривожно відсутній, коли вони, тулячись в окопі, думають про те, що більше, можливо, його й не побачать, він постає між ними в ще привабливішому світлі, стає для кожного з них ще дорожчим. За три роки спільного навчання в університеті, дружачи з Богданом, вони вивчили його достатньо і знали, що в усьому — і в дрібницях, і в більшому — на нього можна до кінця покластись. Рідний університет не уявлявся їм без Богдана, як не уявлялась їм без нього Таня, його весела пустотлива супутниця. Як вона буде без нього? Ніхто їй ніколи його не замінить. А їм втратити такого друга, як Богдан,— це вирвати з грудей шмат свого власного серця. Замкнутий, нахмуркуватий, він зближувався далеко не з кожним, але ті, що були близькі з ним, що користались його довір'ям, добре знали, яка це чиста й глибока душа.

— Я шкодую тільки,— похмуро промовив Степура,— що мені не випало з ним іти. Це велике діло, коли в скруті маєш біля себе вірного товариша...

— Може, він ще повернеться,— з надією сказав Духнович.— А коли повернеться, знаєш що, Андрію... Давайте так, щоб не розлучатись. Звичайно, вам з мене користі мало, цей незугарний Духнович частіше для вас тягарем був...

— Та що ти,— перебив його Степура.

— Але ж і я не пропащий,— вів своєї Духнович.— Я оце, поки розшукував вас, багато що передумав. А ще більше від артилериста одного навчився. Які є люди, Андрію, на світі! Зустрінеш такого — і цілий переворот у душі...

XXVI

Уночі війна з усіма небезпеками виявляє себе ще видиміше, постаючи в образі ракетної заметілі та зловісних червоно-багрових заграви по обрію. Пожежі ятряться уже не тільки за Россю, але й на флангах, і навіть десь позаду змикаються зловісним кільцем. Ракети злітають то тут, то там навкруги, підступають дедалі ближче, і вже ймовірними здаються ті чутки, що доповзають на цю ділянку фронту,— про загрозу бути одрізаними від дніпровських переправ.

На обріях пожежі, невідомо ким запалені, а тут, у садках над Россю, темрява, як у ямі, тільки ракета час від часу спалахне над вербами мертвим полум'ям та смужка води поблискує біля тих, чиї окопи понад самим берегом. Як і минулої ночі, зараз знов було послано наряди бійців відтягати убитих з мосту та з берега понад Россю. До мосту противник людей не підпустив, одразу відсік кулеметами, освітивши ракетами весь міст як удень. А далі від мосту посланим на завдання вдалося пробратися аж до води. Серед тих, хто тут безшелесно прокрадався в заростях берегових, були й Степура та Духнович. Їх теж було послано, і вони під покровом темноти витягли з води когось невідомого, руки в нього вже були задублі, закістявілі, наче муляж.

Навіть не розгледівши, який він собою, відтягли труп у картоплі, похапцем пригорнули його в порожнім напівобваленім окопі, а самі, відпущені командиром, повернулись до себе в окоп.

Вовтузіння з трупом, липкі його руки, трупний сморід,— усе це скінчилось тим, що Духновичеві стало погано. Його тяжко нудило, вивертало, і руки його, як він казав, тепер «тхнуть смертю», дарма що він відтирав їх і землею, і листям.

— Це від перенапруження нервів, це минеться,— заспокоював його Степура, коли той судорожно звивавсь у приступі, а потім, знесилений, розпластався горілиць біля окопу.

— Ні, це не минеться, ніколи, ніколи,— заговорив Духнович після того, як йому трохи полегшало.— Ота рука, той лоб, що я його ненароком торкнувсь... Загребли як... а що ми знаємо про нього? Хто він?

— Чийсь батько. Чийсь син,— глухо озвався з окопу Степура.— Ще один боєць чи командир.

— Не тільки це, не тільки! — знервовано заперечив Духнович.— Щось більше знищено, зруйновано, вбито передчасно! З планети пішов її володар, в небуття пішло найвище створіння природи, найрозумніше, що є у всесвіті...

— Це так... Може, єдиний син у матері...

Чули, як хтось повзе до їхнього окопу. Підповзло, озвалося:

— Браточки, гвинтівки зайвої нема?

— Тобі що тут, склад? — безпричинно визвірився на нього Степура.

— Та, може, зайва. Ми з поповнення, обмінялися б. У нас пляшки є горючі...

— Свої маємо,— буркнув Степура сердито, і чути було, як той поліз далі, до інших окопів, уже десь там питаючи, чи нема зайвої гвинтівки.

Ніч була темна, небо визоріло, стало над садками, над фронтом високою смугою Чумацького Шляху. Степура і Духнович, поскидавши каски,— щоб відпочила голова,— сиділи в окопі, притиснувшись один до одного коліньми; сиділи, в небо дивились. З окопу воно було зараз якесь особливо зоряне. Гронилось сузір'ями, мерехтіло світлою порошею невідомих галактик...

— Отаке ж зоряне небо,— роздумував уголос Степура,— було і над Гете, і над Коперніком, і над філософами та поетами Еллади. Люди мінялись, покоління за поколіннями проходили, а воно над ними все було, все зоріло, як вічність.

— Зоріло-то, зоріло,— зауважив Духнович,— бачило багато, але ніколи, мабуть, не бачило стільки пожеж на землі, стільки передчасно обірваних життів людських...

Десь над Россю противник пужнув у небо ракетами, аж повиднішало в окопі. Степура підвівся. Його знов пойняла тривога за Богдана.

Кожна ракета, що зривалась за Россю, здавалось, освітлює, переслідує десь там Богдана; кожен кулемет, що раптом гулко прострiляє темряву, здавалось, б'є по розвідниках. На душі в Степури ставало все гнітючіше. Ракети над Россю. Кулеметний стукіт по левадах. Аж ось куди насунулась із заходу війна. Залізні лапища танків рвуть груди української землі...

Десь опівночі над окопами пролунав зненацька знайомий голос сержанта Цаберябого:

— Де тут мій Корчма? — Сержант, ідучи, пригля-

дався до окопів.— Чи живі ви та здорові, всі родичі гарбузові?

А невдовзі в Степуриному окопі вже стояв і Богдан Колосовський. Обновка на ньому — чорний автомат через груди, одяг просотався болотною тванню, наче цілий день кис у болотах.

— Вибрався,— обійняв його Степура.— А нам уява тут всяке малювала... Ну розказуй же!

Присівши в окопі, Богдан, на подив Духновича, скрутив товстенну цигарку, почав жадібно затягатись махорковим димом. Мовчав. Усе не знаходив слова... Що він їм розкаже? Як із сімнадцяти їх залишилось п'ятеро? Ціною життя своїх товаришів та власною надлюдською впертістю вони таки втримали міст до приходу саперів, тримали, поки сапери підготували вибух, і тільки тоді відійшли. Віддаляючись у болота, бачили, як розламується, окутана димом вибуху, арка мосту, як десь аж біля сонця розлітаються порвані вибухом ферми. А потім кошмар відходу.

Противник, що спершу був спантеличений цим величезної сили вибухом, незабаром схаменувся, кинувся їх переслідувати. Це було жахливіше, ніж бій. Вони почували себе дичиною, що на неї полюють, що її розшукують і ось-ось найдуть. До вечора вони ховалися в очеретах, у болотах, занурившись у теплу, з жабенятами воду. Плин часу ніби спинився тоді для них, дневі не було краю, а потім він таки змінився ніччю і ніч вивела їх куди треба: після доби відсутності вони знову ввійшли до підвалу КП. Повертаючи Колосовському його комсомольський квиток, комісар Лещенко міцно потиснув йому руку.

Це успішно виконане завдання було б для Богдана найбільшою радістю, якби вони всі сімнадцятеро повернулися звідти, якби не залишили назавжди біля того мосту стільки товаришів та політрука Панюшкіна, від якого Богданові перейшов у спадщину тепер оцей чорний трофейний автомат.

— Друже, чого ж ти мовчиш? — ласкаво стряснув Богдана за плече Духнович.— Доповідай...

Богдан підвівся:

— Іншим разом, хлопці... Добре? А зараз піду, бо просто очі злипаються.

І якось винувато всміхнувшись, він утомлено поплентався розшукувати свій окоп.

XXVII

Відчувати в окопі живу душу біля себе — це щастя. Ніде, мабуть, не зможеш так по-справжньому оцінити людину, друга, як тут. Після блукань по дорогах, після того непевного становища, коли Духнович мовби повис був десь між фронтом і тилом, йому тепер глибокий Степурин окоп здавався таким затишним, таким надійним. Гарно тут, безтривожно. Земля, правда, за комір сиплеться, і ноги мліють, нікуди їх випростати, але й тіснота тут не тіснота; здається,ніколи Духнович не почував себе так просторо, як зараз, з головою закутавшись у розкручену аж тепер шинель, одгородившись нею від усього тривожного світу. Попереду була ніч, вільна від усяких клопотів, кілька годин матимуть для спочинку — Степура наполіг, щоб йому, Степурі, першому стати на варту. Ось він стоїть у кутку окопу, насторожений, недремний, а Духнович, підмостивши каску під вухо, замість подушки, загорнувшись в кокон шинелі, може вільно тепер віддатись найінтимнішим спогадам, подумати, безтривожно поспати. Дарма що тіло як у прокрустовім ложі; але на душі — простір, воля і дивна якась безклопітність. Яке все відносне на світі! Просто палацом може обернутися для людини оцей тісний фронтовий окоп. Чи довго тільки тобі доведеться розкошувати в ньому? На скільки днів і ночей він стане для тебе оселею і фортецею?

З цими думками Духнович і заснув.

Коли засинав, навкруги було більш-менш тихо, лише де-не-де прохоплювались постріли над Россю, а вгорі вітерець злегка шарудів, колихав верховіттям дерев десь аж біля зірок непорушних. А коли Степура розбудив його, з силою затермосивши за плече — «вставай! вставай!», то Духнович, схопившись, побачив щось фантастично страшне: вогняний метеоритний дощ з шипінням шугав навкруги. Все було неймовірним, приголомшливим зі сну — і ніч, і гомін людей, і шаленство ракет, і цей дощ метеоритний, аж доки Духнович розторопав, що це ж трасуючими б'ють по садках.

З пітьми ночі, з-за річки, чути було суцільний незрозумілий гуркіт.

— Танки за річкою! — закричав хтось нестерпно голосно.

— Танки! Танки! До мосту йдуть!

— Без паніки, товариші! — студбатівці впізнали напружено спокійний голос комісара Лещенка.— Гранати, пляшки в усіх є?

— Є! Є!

— Гранати, пляшки з собою — і до мосту!

Метушня по садках, різкі окрики командирів, що збирають у темряві своїх людей, а за річкою — гул, гул...

Степура, вихоплюючи з ніші гранати, пляшки, ткнув пляшку й Духновичу:

— Бери! Біжімо!

Пригинаючись від скісної зливи трасуючих, через окопи, через картоплиння, вони кинулись бігти туди, куди бігли всі: до річки, до мосту.

Гуркіт за Россю наростав. Небо над вербами помітно поблідло — починало розвиднятися.

У кюветах біля мосту вже було повно людей.

— Падай, падай! — гукали командири тим, хто підбігав, і Духнович та Степура теж попадали, як інші — тілом в кювет, головами до шосе.

Лежали тут впритул один біля одного, студбатівці й кадровики та резервісти, обличчя під касками в них були сірі від світання. Декотрі з бійців, прилягаючи підборіддям аж на холодне каміння шосе, визирали вперед, кудись за річку. Духнович теж визирнув: по обидва боки шосе в кюветах повно касок, повно голів людських, що бавваніли в сутіні аж до мосту; і навіть за мостом, там теж метушилися людські постаті, чалапкали попід берегом,— то, видно, якісь сміливці уже встигли перебратись уплав на той бік.

Потойбічна гущавина верб ще була сповнена темряви, таємничості, крізь яку все дужче насувався важкий, давлячий гуркіт.

Духнович відчув, що дрож пробігає йому по тілу. Чого він дрижить? Чи що прохолодою тягне від річки та від нахолонулого каміння шосе, чи, може, в дрож вганяє його отой гуркіт, що зловісно, методично наближається і від якого стугонить все заріччя...

«Але ж я не боюсь! — запевняв він себе.— Мені не страшно, не страшно зараз нічого! Це, мабуть, і є ота мить, коли навіть найзвичайніша, найневоєнніша людина — і та стає здатною на рішучий вчинок». Він почував себе часткою цього застиглого в напрузі колективу і з

подивом відкривав для себе, що він теж не страхополох, що він з цього місця не відступить, не втратить самовладання, не поникне перед отією чорною силою, що насувається. То насувався фашизм, його віроломство, кривава жорстокість, дикунство. Був у тому гуркоті зараз для Духновича і Лейпцігський процес, і закривавлена Іспанія, і розтоптана Чехія, то сунули із-за розплаканих верб концтабори, глум і смерть — все те, що він не міг прийняти. Презирство до смерті — є ж таке почуття? Оце воно!

Погляд його впав на пляшку, що маслянисто лиснілась, міцно затиснута в руці у Степури, глянув на свою і теж міцніше стиснув її і, стискаючи, мовби відчув весь зібраний, весь замкнутий в ній вогонь.

— Он він уже! Виповза!

За річкою, там, де в густій сутіні верб зникало продовження шосе, в цей момент з'явилося попелясте скреготливе потворище. Як десь із кайнозойської ери, виповзало воно з хащів, із їхньої сутіні, сунуло на застиглих в заціпенілості людей.

Фронт мовчав, стрільби не було, був тільки скрегіт заліза по каменю, скрегіт, що насувався грізно, невблаганно.

— Приготуйсь! — почув Духнович неподалік себе голос командира взводу, а за мить десь аж біля мосту пролунав на високій дзвенячій ноті голос комбата Краснопольського:

— За мною! В атаку! Вперед!

І всі, підхоплюючись, кинулись з кюветів натовпами на міст.

Стрілянина, якою прорвало враз береги, шматувала повітря, передній танк скреготом гусениць кресав, рвав дорогу, а люди, мовби знесамовитівши, летіли вперед, запруджували собою весь міст, і Духнович теж біг між ними, спотикаючись об трупи, об тих, що падали поранені, біг, щось гукаючи, забувши страх, бо все навкруги було ніби нереальним, схожим на кошмар, на жахливу феєрію, в якій зблиски вогню, дзижчання куль, крики людей, скрегіт сталі — все змішалося в єдину круговерть.

Котрогось бійця, що біг поблизу Духновича, обдало раптом полум'ям, видно, куля влучила йому в підняту пляшку, і він, так увесь облитий полум'ям, біг іще далі, поки хтось зіштовхнув його з мосту вниз у воду. Ніби

на вулкані були вони, такий стояв тут гуркіт, передні вже зійшлися з танком у смертельному поєдинку, видно було, як летять на нього пляшки, б'ють у башту, в борти, а він, в текучому полум'ї, все повзе далі на міст, чавлячи, підгрібаючи людей з пляшками, з гранатами, з касками, що тріскались на головах. Сталева наповзаюча гора була зовсім близько. Духнович уже чув на собі мазутний дух полум'я, запах горілого заліза й фарби, бачив, як струмливе полум'я повзе, обтікає башту, а пляшки все летять туди, бурхають полум'ям по танку й довкола нього, і Духнович, боячись лише одного, щоб не промахнутись, пошпурив туди, в гущу, й свою. Удар в башту, і пляшка його лопнула легко, мов ампула.

«Попав! Влучив!» — радісно майнуло йому, і в цю мить хтось ніби каменюкою вдарив його в стегно і він відчув, що падає. Інстинкт самозбереження дав чіпкість його рукам, і незабаром він уже був під мостом, спускався, задиханий, кудись униз по бантинах. Тут усе було обліплене людьми. Як мавпи, лазили вони в півтемряві, ті кудись поспішали, ті перепочивали, вчепившись руками за металеві скоби, за стропилля, за перекладини, і Духнович, щоб перевести дух, теж прилип на одній із таких перекладин. Він вважав себе врятованим, хоч нагорі все ходило ходором, звідти летіли шматки полум'я, міст увесь дриготів,— видно, громадина танка саме проходила по ньому на той бік. Чи той це, що запалили його, чи це вже інший? Тільки цей прогуркотів, стрясаючи міст, за ним знов гуркіт і знов шматки полум'я. Танки йдуть по мосту! Їх не спинено! Крізь пляшки, крізь гранати прориваються, крізь усю відвагу їхнього студбату! Духновичеві хотілось кричати від неспромоги зупинити їх.

Згори вже й сюди падало клаптями полум'я.

— Горимо! — почулося з-поміж стропилля.— Міст загорівся над нами!

— Давно треба було його спалити! — почув Духнович біля себе голос якогось пораненого і чиюсь сердиту відповідь йому:

— Може ж, для своїх берегли?

Пробираючись між стропиллям усе нижче, Духнович у півсутіні впізнав студбатівця Чирву. Вчепившись за скобу, той висів, ніби підвішений десь у застінках інквізиції, хотів, видно, стрибати вниз, але боявся, щоб не напоротись у воді на палю.

— Стрибай, стрибай! — гукнув хтось йому знизу, і він стрибнув, а за ним стрибнув, шубовснувся в воду й Духнович.

Води було попід руки, і вона одразу зачервонілася довкола них, розплилася кров'ю.

— Потекла із студбату нашого кров! — сказав Чирва і глянув на Духновича.— Тебе куди?

— Десь вище коліна.

— А мені, здається, ребро потрощило. Краснопольського, бачив, як? Гусеницями підм'яло, на шмаття розтягло.

Брьохаючи у воді, вони стали пробиратись до берега і, коли вже підіймались між заростями до своїх окопів, побачили осторонь біля мосту нерухому брилу палаючого танка. Недалеко від нього по той бік шосе, визираючи баштою з кювету, горів чорним полум'ям другий. А там, де їхня оборона, ще один непідбитий ходив — з чорно-білим хрестом на борту,— бушував, зблискуючи гусеницями, ламав дерева, чавив, утюжив людей. На нього з окопів летіли пляшки, легко лопались від ударів об нього, розбризкуючи жовте полум'я, поки й цей нарешті не спалахнув; люк тоді відкрився — і з'явилися з нього підняті замазучені руки фашиста.

Мине час, німецькі воєнні історики досліджуватимуть ці дні. Писатимуть, що раптові дощі завадили їхнім танкам вчасно взяти Умань, Білу Церкву, але ми знатимем, що не про дощі то йдеться, то буде сказано про тебе, піхото з горючими пляшками, про тебе, невеликий курсантський студбат, про вас, кадровики й резервісти, незліченні подвижники сорок першого року, що на смерть стояли на кривавих своїх рубежах.

XXVIII

Палає міст, горить залізо танків, і далеко стелиться в садках понад Россю незвичний для цих місць запах горілого заліза, фарби, бензину.

В бій з фашистськими танками незабаром вступили артилеристи, про яких досі мало хто й знав, що вони десь тут є поблизу. Піхота довідалась про них тільки тепер, коли їхні снаряди один за одним низько загули понад шосе в напрямку мосту. Артилеристи били з

прямої наводки, просто в лоб фашистському танку, що, вигримівши з верб, здиблено зупинився перед самим мостом, уже палаючим, напівобваленим. Танк, видно, було підбито, бо він так і зостався стояти на місці, відкривши, однак, шалений гарматний вогонь.

Тепер, коли дорога танкам на цей бік була відрізана, противник обрушив на позиції студбату шквал мінометного вогню. Затріщали садки, чорно стало від піднятої вибухами в повітря землі, гарячий свист осколків не вщухав. Здавалось, навіть метал летить сюди, начинений злобою, так злобно рили міни землю картоплищ, почавлених танками окопів, з люттю вгризались у дерева, трахкались об камінь шосе.

Багатьом із тих, хто вцілів у бою з танками, тепер судилося впасти у цьому нерівному поєдинку із зливою безперервного виючого в повітрі, гарячого, в осколки роздробленого металу.

Студбат стікав кров'ю. В берегах понад Россю, в садках, в напівзавалених окопах — всюди чувся стогін поранених. Не від сонця, що зійшло із-за верб, а від крові студентської червоніла цього ранку Рось.

По глибоких кюветах понад шосе, пригинаючись від осколків, повзли й повзли, вибираючись у тил, ті, хто ще міг самостійно пересуватись. Невідомі шляховики, що задовго до війни, будуючи це шосе, копали вподовж нього глибокі кювети, чи думали вони тоді, для скількох нещасних людей стануть котрогось дня ці придорожні канави місцем рятунку, скільки поранених проповзатиме тут, із стогоном тягнучи в тил свої скалічені ноги, перебиті руки, обгорілі, пошматовані, стікаючи кров'ю тіла? Повзли студенти, повзли старопольчани, повзли вчорашні маршовики, переважно колгоспники з тутешніх районів, які ще, можливо, зовсім недавно по цьому шосе мчали на грузовиках з прапорами, з піснями поспішаючи до райцентру на яке-небудь своє колгоспне свято.

Духнович теж рачкував тут, натужно працюючи ліктями, волочачи за собою обважнілу поранену ногу, яка все дужче починала горіти раною, котрої він ще й не бачив. Бачив перед собою лише свіжу кров тих, хто відповзав попереду: крові було стільки, що вона аж плющала по дні кювету, калюжами червоніла, не встигаючи втавати в землю. Перед Духновичем хтось, згинаючись, поніс званого собі на спину тяжко

пораненого Лагутіна. Кров дзюрчала з нього весь час, і чути було, як він безперервно стогне глибоким нутряним стогоном. Духнович не міг розпізнати, хто саме то рятував Лагутіна, виносячи його з бою, і лише коли вони виповзли із зони найпосиленішого обстрілу і зупинились передихнути, Духнович, підлізши ближче, побачив біля Лагутіна мокрого, в патьоках грязюки Степуру. Гімнастерка, штани його були в крові — чи в своїй, чи в Лагутіновій. Лагутін лежав поруч нього бліднй, з безтямно закоченими під лоба очима.

— Порвало йому і груди, й живіт,— кивнувши на Лагутіна, сказав Степура Духновичу.— Мені теж ось і в ноги, і в плечі понаганяло... Ну, де ж санітари? — і він глянув на Лагутіна, скривлений жалем.

— Давай його на плащ-палатку,— підповзаючи до них з плащ-палаткою, запропонував сержант із другої роти Грицай.

Лагутін аж заревів з болю, коли вони вкладали його на палатку. Поклавши, потягли кюветом далі.

Духнович тим часом вирішив скинути чобіт з пораненої ноги, гадав, що так повзти йому буде легше. Поки він силкувався стягти з себе мокрий чобіт, біля нього вже зупинилося кілька бійців, що, видно, відносили когось із тяжкопоранених до місця перев'язки, а тепер поверталися знов на передову. Один із них — з резервістів — був без гвинтівки і пристав до Духновича, щоб він віддав йому свою.

— А як я без гвинтівки з'явлюсь?

— Пораненому можна. То якби кинув — отоді начувайсь...

Духнович, мить повагавшись, передав йому гвинтівку, і той розглядав її зацікавлено:

— Новенька, мабуть, ні разу й не вистрелила... А патрони?

Духнович відстебнув з ременя брезентовий, туго набитий змащеними обоймами підсумок.

— На, забирай усе.

Другий боєць — якийсь бугаюватий, з нахмуреним лобом — уже мовчки розглядав Духновичів чобіт, витрусивши перед тим з нього мокру онучу, набряклу кров'ю та водою ще з Росі.

Вусатий санітар, нагодившись, розпоров на Духновичеві холошу штанів, почав оглядати рану, що виявилась

не страшною, просто прошило м'ясо вище коліна, а кістки, видно, не зачепило. Санітар нашвидку став накладати Духновичеві пов'язку, а той, бугаюватий, мнучи в руках Духновичів чобіт, усе розглядав його, спробував вивернути навіть халяву, щоб глянути, яка підклейка на ній. Сам він був у ботинках з обмотками, і курсантів чобіт своєю добренною юхтою, певне, розжадобив його, бо, підм'явши під пахву цей правий, він уже потягся й до лівого:

— Дозволь, товаришок, і цей.

— Де твоя совість? — присоромив санітар.

— А нащо йому? В шпиталі у тапочках ходитиме,— і, надимаючи налите кров'ю щокасте обличчя, бугаюватий почав смикати до себе, цупити з Духновича й другий чобіт.

Духнович не дуже й заперечував, але інші бійці вступились за нього, накинулись на бугаюватого:

— Що ти робиш, Корчмо?

— З живого тягнеш, як мародер...

Корчма на мить відпустив ногу, але Духнович сам простяг йому:

— Гаразд, тягни, забирай.

Справді, що йому чобіт, коли він душу готовий був зараз віддати всім оцим людям, що залишаються тут! Одну ніч він переночував в окопі, одну пляшку пошпурив в атаці, і вже повезуть його в тил, а вони, що, видно, були тут і до нього, залишаються й далі, і хто скаже, які ще випадуть їм випробування.

Бугаюватий, однак, хотів бути справедливим: взамін здертих з Духновича курсантських його чобіт віддав йому свої ботинки з обмотками. Зв'язав їх обмоткою і сам ще й накинув Духновичу на шию:

— Мені вони малуваті, а тобі будуть якраз...

Зоставшись босий, Духнович з полегкістю поплазував понад шосе все далі від річки, все далі від війни. У садках і між будинками було гомінливо, в одному місці артилеристи на руках перекочували через дорогу заклечану зеленим гіллям гармату. Серед інших, що пхали її, Духнович упізнав і свого друга Решетняка.

— Товаришу Решетняк!

Той, озирнувшись, одразу впізнав у ньому свого пацієнта.

— О, вже колупнуло?

— Уже.

— Молодці ж ваші студенти. Показали себе сьогодні. Ну, ремонтуйся, браток, бувай...

І, нагнувшись у зелене маскувальне віття, Решетняк напружився, попхав, покотив з товаришами свою гармату далі. Духновичу якийсь час ще видно було, як працюють під змокрілою гімнастеркою його широкі лопатки.

На околиці в садках, де поранені ждали машини, було людно, завізно. Як снопів, тут людей, кривавих снопів. «Хто ж там іще не поранений, хто воюватиме?» — вжахнувся Духнович, підповзаючи до місця перев'язки, і йому аж голова пішла обертом від цього кривавого звалища. Всюди бачив довкола себе скалічені ноги, скалічені руки, розтрощені плечі, спотворені, в набряклих кров'ю бинтах обличчя. Тих ще тільки перев'язують — він загледів між схиленими санітарами чийсь жахливо розпоротий живіт,— інші, яких було вже перев'язано, зморено лежали на закривавлених шинелях, у проталих кров'ю бинтах, декотрі без гімнастерок, декотрі, як і він, уже босі. Ті стогнуть, ті дрімають, ті, позлазившись купами, розмовляють про щойно витриманий бій.

— Мороза при мені вбило,— чулося в гурті поранених біля колодязя, куди, спираючись на дрюк, приклигав Духнович.— Уже на воді осколок його догнав, на дно Росі пішов наш Мороз.

— А Підмогильного, сам я бачив, як уже пораненого гусеницями підгребло...

— А Борисова в окопі роздавило...

— Де Химочка? Де Колосовський?

— Колосовський по той бік мосту був.

— Чи встиг, чи вихопився звідти?

— Живий він, ваш Колосовський...— пробираючись до цебра, сказав географ Щербань з почорнілим, ніби задимленим обличчям.— Біля КП щойно його бачив... У голову черкнуло злегка. Не вважає себе навіть вибулим з ладу — просив у комісара дозволу зостатись.

Стільки скалічених в одному бою — сумно було дивитися на таке.

— Був студбат — і нема,— сказав високий, поранений в руку філолог Гречишин.— Півтисячі нас було, а тепер скільки зостається на Росі? Жменька.

Поранені все прибували. Більшість із них, як і Духнович, добирались сюди самотуж, а тяжкопоранених

санітари приносили на ношах, приводили зів'ялих, знекровлених попід руки і розташовували тут по садках ждати грузовиків.

Грузовиків не було, і ніхто не знав, коли будуть. Ширились чутки, що навряд чи прийдуть вони сюди до ночі, бо вдень їм прорватись по шосе майже неможливо — напередодні колона грузовиків з пораненими попала в дорозі під бомби, під кулемети ворожої авіації, і багато з тих, що виїхали звідси живими, так і не добралися до дніпровської переправи.

Дотовпившись нарешті до цебра, що стояв на мокрому обхлюпаному зрубі колодязя, Духнович напився різкої, джерельно-свіжої води і ніби поздоровшав одразу. Спираючись на дрюк, він знов пострибав садком і невдовзі розшукав між пораненими Степуру. Степура, уже з перебинтованими ногами, сидів біля поваленого тину, неподалік від цього ж колодязя з журавлем, і час від часу відгонив мух, що роїлися над Лагутіним. Лагутін лежав перед ним на траві майже голий, смуги бинтів перетягли йому в різних місцях і ноги, і груди, й живіт. Духновича вразила блідизна його обличчя. Очі були заплющені, він важко дихав, і кров'яниста піна з кожним видихом пухирилась йому в кутиках губів.

Духнович сів поруч Степури. Сиділи вони й мовчали. Їм чути було, як раз у раз щось ніби клекоче Лагутіну в грудях і в горлі.

Рипів і рипів журавель колодязя, де бійці тягали воду важким цебром, зеленіли садки довкола, червоніли вишнями вгорі, і сонце, піднявшись, світило яскраво, плями світла і тіней від листя лежали на бронзовому від весняних загарів голому тілі Лагутіна. Було таким протиприродним бачити серед цих буйних садків та рясного липневого сонця стільки покалічених людей, ще звечора здорових, квітучих, бачити біля себе знесилене, понівечене тіло товариша — стрункe юнацьке тіло майже еллінської краси... Чи виживе він, їхній Славко? Чи наллється оце чудове тіло коли-небудь силою, чи набуде отієї пружності, з якою хлопець недавно так легко і красиво крутив «сонце» в університетському спортзалі на турніку?

— Головне, щоб його швидше вивезти звідси,— зручніше підмостивши Лагутіну під голову скручену клубком гімнастерку, заговорив Степура.— Напевне ж, таких забиратимуть в першу чергу?

— Йому треба б уже бути на операційному столі,— сказав Духнович.— Бач, як дише...

— Осколком, мабуть, легені порвало.

— Де ти його підібрав?

— Біля мосту, майже з-під танка витяг. Уже був непритомний. На руках у мене опритомнів, щось забелькотав, а потім знов...

— Ще в Чугуєві Славик якось признався: більше, ніж убитим, казав, боюсь бути скаліченим... Страшно найбільше, що в обличчя вдарить, знівечить, зробить із тебе потвору... Задрімав він, здається?

— Та якби вдалось йому задрімати...

Самі того не помічаючи, говорили про Славика так, ніби його тут не було. Він, видно, щораз провалювався в забуття. Часом його омертвілі, в синіх прожилках повіки важко відкривалися, і з-під них викочувались білки безтямно пущених під лоба очей.

Підійшов таранкуватий студбатівець Бондар з рукою на перев'язі.

— Бачите он ту хату біленьку? — кивнув хлопцям у глибину садка.— В тій хаті зараз трибунал засідає! Твого друга, Духновичу, судять.

Духнович його не розумів.

— Якого друга?

— Гладун там, наш табірний бог, вироку жде.

— Ти щось плутаєш. Я сам учора зустрів його, поранений біг.

— А ти й повірив? Не поранений, а самостріл він! Перепанікував так, що бахнув сам себе в руку. Десь у кущах долоню собі прострелив, думав і кінці в воду, а під час перев'язки одразу все й виявилось. Ну, та з такими тепер недовго: стаття кодексу — і он уже наближається розв'язка... Ганебна розв'язка.

На сусідньому подвір'ї, видно, справді, щось готувалось. За невисоким тином, за вишеньками стояли під хлівчиком групою бійці в зелених прикордонницьких кашкетах. Насуплені, не зводячи поглядів з дверей хати, вони чогось чекали, і була якась недобра напруга в їхньому чеканні. Поранені, зібравшись по сей бік тину і стежачи звідси за тим подвір'ям, теж були напружені, наелектризовані.

Хата біла-білісінька стояла облита сонцем, проміння сонця грало на вишеньках, на петуніях та нагідках попід хатою. У маленьких віконцях видно було горнятка

з розквітлими червоними калачиками; аж не вірилось, що в тій біленькій, чепурній, такій не схожій на судилище хаті зараз засідає військовий суд і якраз, може, лунають страшні слова вироку і що скоро звідти виведуть на подвір'я розжалуваного Гладуна.

Але його все щось не виводили.

Тим часом прийшли грузовики; санітари, квапляючись, узялись забирати поранених. Лагутіна вдалося покласти на першу ж машину. Степура й Духнович теж влаштувалися тут, і вже з кузова грузовика побачили востаннє колишнього свого помкомвзводу. Не загледіли, звідки його вивели, але стояв він не під хатою, а під хлівчиком, під низеньким рудим курником у протилежнім кінці подвір'я. Без пілотки, без пояса, гімнастерка халабудилась на ньому, а плечі були в пір'ї та в курячому посліді,— певне, він у тому курнику й ночував. Знічений, із по-старечому обвислими плечима, згорблено стояв під хлівчиком і ждав, тримаючи напоготові свою простріляну, темним кривавим ганчір'ям накушкану руку. Коли грузовик рушив, Степура й Духнович загледіли, як за вишнями навпроти пониклого в приреченості Гладуна вже сквапно шикуються зелені кашкети, а він, чекаючи того, що мусило зараз статись, підніс угору свою намотану брудним ганчір'ям руку і, мовби захищаючись від невидимого удару, затулив нею обличчя...

Грузовики з пораненими вихопилися з садків на шосе і на повній швидкості помчали розбитою дорогою в напрямі до Дніпра. На вибоїнах шосе машини нещадно кидало, і стогін та зойки все дужче вихоплювались над кузовами — повні грузовики стогону мчали по шосе. А назустріч їм раз у раз виникали обіч дороги маршові роти поповнення: ішли щойно мобілізовані, сяк-так озброєні, хоч не в кожного гвинтівка на плечі, зате в кожного у руці поблискує пляшка з горючою сумішшю проти танків. «Людина з горючою пляшкою в руці... В ній зараз усе,— подумав Духнович.— Безсилі, як Прометей, і великі, як він». Розтягнувшись вільним строєм, бредуть і бредуть понад шосе похмурі маршовики, спідлоба поглядаючи в небо, яке не раз уже обстрілювало їх у путі й проти якого вони зараз тільки й мають оті чорні, чорним вогнем налиті пляшки.

XXIX

Наче з вогню вихоплювали їх цього дня грузовики. Мчали по шосе на безтямних швидкостях, і не тільки тому, що хотіли швидше втекти від літаків, які раз у раз з'являлися тут над дорогами, а ще й тому, що примара оточення, загроза бути відрізаними усе густіше нависла над цим краєм. Стугоніло, гуркотом насувалося вже з усіх сторін. В одному селі грузовикам їхнім довелося зупинитися,— дорогу перегородила колона кавалерії, що саме проходила через шосе на змиленому галопі, мчала кудись, певно, рятувати становище. Десь прорвались, обходять, відрізають — ці слова не сходили з уст, на устах в усіх також було ім'я відомого заслуженого маршала, який ледве не потрапив нібито десь тут поблизу до ворога в руки разом із своїм штабом і якого лише на літаку вдалося вихопити з ворожого кільця.

В іншому селі, перечікуючи наліт авіації, грузовики їхні знов стояли під прикриттям садків. Чиїсь матері підходили до них у старовинних корсетках, у чорних хустках, пов'язаних ріжечком на голові, виносили їм молока в глечиках, хліба духмяного, вишень у підрешітках. А одна бабуся вже й ранніх грушок у пелені принесла до Степуриного кузова.

— Нате, синочки...

Дивлячись на молоді знекровлені обличчя поранених, жінки ледь стримували плачі, сумно допитувались:

— Знову, мабуть, студенти?

— Чому знову?

— Усе студентів звідти везуть. Це ви там з танками б'єтесь?

— Та в зуби їм не дивимось.

— Були б учителями, якби не війна, вченими людьми, а так — за що оце вас покалічено?

Коли наліт припинявся, валка машин знов вирівалась на дорогу, побиту, бакаювату, нещадно підкидаючи в кузовах закривавлені юнацькі тіла.

В ногах Степури нелюдським криком кричить всю дорогу Славик Лагутін, корчиться з розпореним животом, з порваними легенями. І ні товариші, ні фельдшер, що їх супроводжує, ніхто не може йому зараз допомогти, вони навіть від водія не можуть вимагати, щоб не так

гнав машину, бо всі розуміють — гнати треба. Швидше, швидше його на операційний стіл — це тепер єдине, що може Славика врятувати.

«Не гинь! Не вмирай! Витримай!» — забувши про всі раніші незлагоди, звертався до нього в думці Степура, з болем дивлячись, як Славик корчиться на дні кузова, звивається судорожно, блює кров'ю. Душу шматували Степурі муки товариша, його надсадний стогін. Зараз не хотілося й думати про те, що він колись його ревнував, ненавидів у ньому суперника, жадав йому смерті. Усе те відійшло, згинуло, розвіялось десь за чадом, за димом їхнього бою, і перед Степурою зараз був тільки товариш, друг, брат, для якого не пошкодував би власної крові, взяв би на себе найболючішу частину його мук, аби тільки стало йому легше. Мов дитину, хотілося взяти Славика на руки, тримати, щоб не струснуло, і так на руках і понести його аж за Дніпро, рятуючи з цього пекла.

Степурині рани теж розболілись, печуть. Привалившись до борту кузова, він зціплює зуби, щоб не застогнати, коли машина гуцає. При кожнім такім ударі він почуває свої порвані атлетичні м'язи на ногах, всі осколки, що, як залізні остюки, позастрявали йому в тілі.

«А як же йому,— думає Степура про Славика,— він же слабший за мене, такий тендітний, він — як дівчина...» Обережно потяг рукав чиєїсь закривавленої шинелі, підмостив Славикові під голову, наче це могло допомогти.

— Мені здається, що він агонізує,— шепнув, нахилившись до Степури, Духнович.— І це наш Славик! І це ми сидимо над ним! Просто неймовірно.

Стогін, скрик, лайка чиясь... Машини з снарядами промчали назустріч.

— А ті, що залишились там? — заговорив після паузи Духнович.— Колосовський, комісар Лещенко? Ми відступаємо, а вони зостаються. Що їх жде?

— Добре, що їм хоч підкріплення пішло... Але ж такі втрати.

— І це тільки один рубіж.

«Історики, географи, філологи — скільки вас полягло на однім рубежі!» — з болем думав Степура. Кров'ю стікає їхній студбат. На криваві тріски розметала його війна,— ті в боях, а вони ось тут, покалічені, мчать під гуркіт канонади через села, повні тужби, повні триво-

ги й непевності... Оце твоя Україна, ось такою бачиш її. Не пісня, яка ще недавно лунала над цим краєм, над його садками та левадами в місячні ночі, а велика народна тужба розливається тут всюди по селах. Нею шумлять дерева, вона розлита в повітрі, вона в прекрасних очах матерів, що приносять їм до грузовиків молока, в поглядах молодиць, що стоять між соняшників, сумовито поклавши груди свої на тини, і в поглядах дівчат, що тоскно дивляться пораненим бійцям услід очима рафаелівської чистоти... Прощальне моління в очах, зойки, стогін, канонада й тужба материнська — оце зараз твій голос, Україно. Хто зостанеться живий, не забуде цього довіку.

Вечоріло вже, коли їхні грузовики під'їхали до Дніпра. Хмари заволокли небо. Лагутін на останніх кілометрах стогнав усе тихше й тихше, а коли зупинились біля переправи, то й зовсім затих: зняли з кузова мертвого.

Тут, неподалік переправи, біля підніжжя Тарасової гори, його й поховали. Чиюсь розбиту, розколену каску поклали на горбику Славикової землі. Спи вічним сном...

Здушений сльозами, Степура стояв над могилою, і думка сама собою клалася в горьовиті рядки: «Ми пройдем, і нас не буде. Що ж залишиться після нас? Каска розбита? Білі кістки серед жита? Чи обеліски встануть до хмар?»

Годилось би, за народним звичаєм, посадити Славикові в узголов'ї калину червону або тополю. Але де та калина? Де ви, тополі? Прийде колись Мар'яна сюди, прийде й посадить — і виросте її туга, її любов живою піснею стане над цілим дніпровським краєм...

У метушні біля переправи трапилось так, що Духновича було відправлено з першою партією на той бік, а Степурі після цього довелося ще довго чекати. Сидів осторонь під горою і дивився на Дніпро, на велику ріку, оспівану Кобзарем. Хмари низько висять над водою, вітер хвилю жене, і весь простір води вилискує хвилями, як рілля. Пружинять, б'ються на вітрі верболози, біля них купами позбивались поранені, чекаючи переправи. Кажуть, що вчора якраз тут розбомбили баржі з пораненими, чи не повториться це й сьогодні? Правда, хмарно зараз, небо насупилось, низькі хмари аж черкають високу могилу Тараса, виснуть над дніпровою широчінню.

Уперше бачить Степура Дніпро. Коли правились на фронт, проспав Дніпро уночі й тепер уже бачить його на зворотній дорозі. Сподівався, що буде світлим та сонячним, у розливі блакиті, а він ось постав перед ним у важкій сталевості надвечір'я, в непривітних вишумах вітру, в присмерковій засумованій широчіні. Ще тільки середина літа, а вода в річці якась важка, збурена, по берегу поривно шумлять верболози, далі старезні верби гнуться, осокори ряботять, наче лускою, листям своїм, що стане враз то темне все, то раптом, вивернуте вітром, замерехтить білим. Оці пригнуті вітром дерева, і поораний хвилями Дніпро, і Чернеча Тарасова гора, що височить поруч, і хмари вечірні, що йдуть над нею, над самою могилою Кобзаря,— яку тугу все навіває, яким смутком лягає на душу!

Згущається сутінь, і за Дніпром зловісно яскравішає загравище далекої пожежі,— мабуть, щось там бомбили вдень. А з-за спини долинає гуркіт війни. Вже аж сюди дістає її грізна хода. Як хотілось би Степурі зараз прозирнути, заглянути в прийдешнє... Чи стане Дніпро останнім рубежем для війни, чи куди ще далі перекинеться її невгамовний вогонь? Що буде з тими, хто зостався на Росі? Що буде з тобою, свята могило Тарасова, з тобою що буде, рідний народе мій? Чи вистоїш, чи перебореш? Чи, може, з'явився лише, щоб дати світові пісню, пісню свою невмирущу, і знову відійдеш у небуття? Сонячною, квітучою називали тебе, Україно недавня, вчорашня, а тепер? Якою назвати тебе сьогодні? Темно-багрова, в пожежах до хмар, в тужбі матерів і жагучому горі синовнім — така нині ти, Україно 41-го року...

XXX

Протитанкові рови копала, земляними валами оперізувалась у ці дні Україна. Де був їм початок, оцим довжелезним ровам протитанковим, де мав ім бути кінець? Від самого моря через виноградники Півдня, через сонячні роздольні степи тяглися вони в глибінь республіки, оперізуючи Донбас, огинаючи Харків, свіжими розкопищами землі з'являючись по Лівобережжю все далі на північ. Рови й рови. З нещадною прямолінійністю лягали вони по стернях ланів, по

баштанах, через гречки медові та колгоспні рясні садки, продиралися крізь золоте військо соняшників квітучих (неблизько ще той час, коли квіт їхній погасне, почорніє і пилюка впаде на шорстке їхнє листя).

Станеться, може, так, що й непотрібними виявляться ці рови безконечні, може, й не затримають жодного ворожого танка, але про це не думається зараз, коли тисячі людей з лопатами в руках працюють на спорудженні оборонних ліній, коли з ранку й до ночі, мов чайки морські, біліють хустинками по степах дівчата, жінки-солдатки та солдатські матері. Віриться їм, що немарною буде їхня праця, що тяжкі ці рови, які вони риють,— три метри завглибшки, сім метрів завширшки! — таки зроблять своє, допоможуть рідній армії перепинити ворогові шлях.

Так принаймні хотілося вірити харківським студенткам, котрі в числі тисяч і тисяч городян, чоловіків і жінок, опинились у пекучу спеку далеко за містом на земляних роботах, або, як тут кажуть,— на окопах.

Високі стерні після наспіх скомбайнованого хліба, суха та тверда земля від обрію до обрію — це твій рубіж, заганяй лопату, копай. Криваві водянки, що першого ж дня повискакували на дівочих долонях, уже встигли й полопатись, запектись та затвердіти, а роботі не видно було кінця.

Таня Криворучко, Мар'яна і Ольга-гречанка потрапили в один робочий загін, де працювали переважно жінки.

— Оце наша Ольвія,— каже Таня, згадавши мрії факультетські і всім тілом налягаючи на лопату, що не хоче йти в землю. Піт заливає дівчині очі, вона почуває, як він під одягом великими краплями котиться по спині, по грудях. На губах солоно від нього. Після кількох годин роботи лопата вивалюється з рук і в очах темніє від перевтоми.

Так дико все обернулось: не ольвійські розкопки ведуть, а степ розкопують проти танків. І професор іхній Микола Ювеналійович теж тут. Засукавши рукави, мовчки вергає землю цілими днями, вергає з думкою, мабуть, все тією ж: чому загинула Ольвія? Адже мала вона й сторожові башти, й земляні вали проти диких степових кочівників...

Спека та польові гарячі вітри пообпалювали дівчат, стали вони аж чорні. Але що їм спека, що втома

в такий час, коли кожному випадає найтяжчий іспит і коли ця грабарська тилова робота все ж мовби якось єднає їх з тими, що на фронті.

Війна була ще далеко, однак і тут про неї нагадували підводи евакуйованих із-за Дніпра, та тривожні зведення з фронтів, та ще оці тяжкі рови, що їх доводиться рити. Небезпека не віддалялась, а ближчала, бо одного дня привезли звідкись верескливу сирену, і встановили на окопах, і час від часу давали нею пробні сигнали повітряної тривоги. Було також наказано поскидати білі хустки та яскраві косинки, щоб не привертати увагу повітряних піратів. Отже, й сюди може бути наліт? Де ж тоді ховатися всьому цьому людському комашнищу, що аж до крайнеба розтяглося серед відкритих степів, по золотих стернях? Ходили чутки, що десь на таких, як вони, окопників, котрі ближче до фронту, повітряні фашистські розбійники вже налітають, обстрілюють з кулеметів, скидають на голови жінкам листівки з безграмотними глузливими звертаннями: «Дівчата й дамочки! Не копайте ямочки, прийдуть наші таночки, позагортають ваші ямочки...»

Тут ще цього не було. Тут ще тітки не хочуть скидати з себе білих хусток, хоч цього й вимагають військові, що керують у них роботами. Військових небагато, лише де-не-де зеленіють гімнастерками, а то все цивільні та цивільні. Студенти, викладачі різних інститутів, працівники установ, колгоспники. Чи за віком, чи звільнені до особливого розпорядження («поки гвинтівок нам нароблять») — усі вони зараз тут. Життя ведуть циганське, ночують хто де: по корівниках колгоспних, у яслах ночами хропуть і під яслами, а більшість ночує просто неба, по розтовчених скиртах або ж поробивши собі кубла з соломи по степових лісосмугах, у колючій гущавині здичавілих абрикосів. Хліб доставляють їм грузовиками з Харкова, а воду підвозить бочками дід Лука, що крутим лобом своїм нагадує студенткам історичкам афінського громадянина Сократа. Вдачі дід Лука веселої, не пропускає нагоди пожартувати з студентками, і його поява завжди підносить їхній настрій.

Сигнал подає Мар'яна:

— Дівчата, он дідова кобильчина вже виринає з глибини століть...

Дід Лука сидить у передку водовозки, кобила своїм

задом майже зовсім закриває його, низькорослого, тільки солом'яний дідів бриль видніє із-за кобили, як знак того, що дід є. Поява дідової водовозки викликає пожвавлення й серед хлопців-пастухів, і вже котрийсь із них на всю горлянку вітає діда з-під посадки:

— Гей, діду Лука, вас Махно гука!

Дід свариться на нього пужалном:

— Ах ти ж байстрюк!

— Байстрюк росте, як стрюк!

До окопниць дід під'їздить усміхнений, він не сердиться, що хлопчаки його дражнять. Та й сам він як хлопчак, маленький, щуплявий, ситцева сорочечка на одному гудзику, з-під сорочки ключиці проступають гостро. А голова, коли дід з неї скидає бриля, справді Сократова: лобата, повна розуму, круто всаджена в щупляві плечі.

Окопниці, оточивши дідову бочку, спрагло, жаждденно п'ють, а ті, що понапивались, одразу веселішають, і Таня Криворучко жартома зачіпає старого:

— Дідусю, а то правда, що ви були махновцем?

— Значить, правда, коли діти дражняться,— спокійно кидає дід Лука.

— І Махна бачили?

— Бачив і Махна, і царя, і кайзера. Всіх бачив і всіх пережив. Дасть бог, і Гітлера переживу.

Ольга, сівши на купі землі, припрошує й старого:

— Сідайте з нами перепочити, дідусю... Розкажіть що-небудь історичне.

А Мар'яна своїми лукавими очима критично оглядає непоказного цього водовоза, ніби приміряє до когось.

— Не уявляю вас махновцем, діду,— посміхається вона.— На тачанці, галопом десь у степах... Та вас же, мабуть, і баба ваша б'є?

— Баба має право, бо вона моя, а іншим зась,— каже дід Лука, повагом сідаючи біля окопниць на землянім валу.— А махновцем, дівчата, я став не з своєї волі, а скоріше з принуки. Наскочила отака, як би й ти, цвиндря,— він киває на Мар'яну,— вся в пуговицях та в ремінні: «Давай у тачанку, будеш мені за візничого!» А де дінешся? Сідаєш, береш віжки. А вона, шейма, ще ж і заставляє, щоб стойма стояв у тачанці, так щоб і правував навстоячки для більшого фасону...

— Ну й правували? — аж у вічі заглядає дідові Таня.

— А що вдієш, коли вже попав до тих бандитів, не

зумів від них виховатись. Перед тим я три тижні ховався у тестя свого на баштані. Якось уранці зварили каші, снідаємо, коли — гульк! Їдуть підводою денікінці, а ми їх уже знаєм: найдуть,— ага, дезертир! Тут тобі й кришка. Їдуть, звертають бричкою прямо до нашого куреня. «В солому заривайся!» — каже мені тесть. Заліз я в схованку під солому, принишк, як миша. Чую, під'їхали. «Ну, дєд, дезертири є?» — «Нема».— «А кавуни є?» — «Кавунів, як бачите, вродило».— «Вибери нам де найкращі...» Пішов старий вибирати їм по баштану спілих кавунів, а я все лежу в соломі, вже й миші мене кусають. Думаю, наберуть кавунів та й підуть собі, а вони не спішать, тут-таки, під куренем, стали і вгощатись. Один сів просто на мене, вгузався, як на мішку, так на мені й поснідав, стерво.

Дід Лука, скинувши бриля, розважисто потирає долонею зрошену потом голизну широкого сократівського черепа.

— А вухо чого то у вас перерване? — запитує Ольга.

— Пас корів та заснув, а теля підійшло та й віджувало,— каже дід, і оком не зморгнувши.

— І не чули?

— Міцно спав. Крізь сон наче чую: щось тре і тре. Прокинувсь — теля наді мною і вже вухо дожовує.

Дівчата майже вірять, так серйозно це дід Лука розповідає, але тітка Хотина, огрядна доярка з тутешніх, знає ціну дідовим лясам.

— Послухайте його! То дід ще з тієї війни таке вухо приніс.

— Так ви й на імперіалістичній були, дідусю? — зацікавлено запитує Таня.— Ветеран двох війн?

— Ех, дочко...— Дід мружить кудись у далеч маленькі зіркі свої оченята.— Найкращі літа свого життя війні віддати довелось, змарнувати в солдатчині... Справді, пройшли года, як вода. Хіба ж такий я тоді був! — Він хвальковито зиркає на свою улюбленицю Таню.— Сила ого яка була в руках. Коня вхоплю за копит — не вирветься. Це теперечки підтоптавсь.

— А от голос і досі в діда молодий,— каже тітка Хотина, зайшовши з-за спини і жартома обіймаючи діда товстою смаглявою рукою.— Вночі як заспіває на току, за третьою горою чути.

— То коли сторожую,— пояснив дід Лука,— сон розганяю.

Таня співчутливо дивиться на нього, на його зісохлу шию, на сорочечку його абияку, з одним гудзиком. Спокоєм і лагідністю віє від цього колишнього вояка.

— Просто не уявляється, дідусю, що ви теж були на війні, в атаки ходили, в людей стріляли. Скажіть, стріляли ж?

— Більше в небо, дочко, в білий світ, як у копійку. На позиціях, було, пригнешся в окопі, голову вниз, а гвинтівку виставиш та й бахкаєш навмання, аби лиш офіцер чув.

Мар'яна прикипіла до нього посуворілим поглядом:

— Ото з вас такий був вояка?

— А я, дочко, за «георгіями» не ганявсь. Людину вбивати віра тоді моя не дозволяла. Якраз перед тим я вчення Льва Миколайовича графа Толстого прийняв.

— Я чомусь так і думала, що ви були толстовцем,— тихо стрепенулась Ольга.— Ви і в Ясну Поляну ходили?

— Ні, в Ясну не ходив, ніколи було за роботою. А ось мати моя, так вона навіть у Палестину ходила, в Єрусалим, і хоч темна женщина, проте аж звідти, з Аравійських пустинь, принесла з собою святого вогню. Більше року ходила, а дома за цей час господарство геть занепало, в хаті немазано, тож батько так розсердились на її походеньки, що, коли наша прочанка явилась з Єрусалима із своєю запаленою свічкою, він спересердя і свічку ту загасив, і геть з хати ікони повикидав — сокирою серед двору порубав на цур'я... А ми, молодші, за своєю вірою нікуди вже не ходили. Толстовські проповідники самі до нас у слободу прийшли, кількох тоді парубків таких, як і я, вченням своїм прихилили до себе. Ото, дівчата, через те й стрільба моя була така.

— Виходить, ви, дідусю, пацифіст? — вигукнула Ольга.— Це ви, як і Роллан, були «над схваткою»?

— У різних схватках бував я, дівчата,— мовби не розчув старий,— а скажу вам одне: нема в тих війнах пуття. Це як чума, що ото колись ходила по світу, або холера. Хто раз війни спробував, йому на все життя вистачить нею відпльовуватись...

— Відпльовуйся не відпльовуйся, а їх, бач, знову несе! Спитати б, чого їм треба від нас? — сердито сказала тітка Хотина, беручись за лопату.— Ніхто їх не чіпав, а вони йдуть, палять, рови проти них, як проти сарани, копай. Хоч би їх там наші добре почистили за Дніпром.

— Крукові мило не поможе,— сказав дід Лука, рушаючи до водовозки.

— Вам, діду, ще нічого,— кинула йому тітка Хотина.— Ваш син у морфлоті, десь аж на Тихому океані, а мій ось Трифон просто у вогонь пішов. Втямки не візьму, як він там воюватиме. Ви ж знаєте, такий він у мене тихий та плохенький, курку боявся зарізати, мухи не вбив. Як же він людей убиватиме?

— Не людей, а фашистів,— поправила різко Мар'яна.— А фашиста я й сама оцією лопатою, як жабу, перерубала б.

— Ох, дівчата, нелегко вам теж,— співчутливо глянула на студенток висока, з набряклим обличчям жінка — багатодітна мати з сусіднього колгоспу.— Молоді, вчені, матерями б вам скоро бути, а де воно, ваше материнство? Де вони тепер, ваші суджені?

— Героями, в орденах повернуться,— сказав, з'являючись із-за водовозки, забризканий водою Штепа із своєю незмінною вивернутою усмішкою. Коли університет відправляв людей на окопи, Штепі доля теж вручила лопату з кривим держаком і послала разом з усіма сюди.

— Та воно й тобі, хлопче,— скоса поглянув на Штепу дід Лука,— більше личило б зараз там бути, а не отут між спідницями плутатись. Однокашники ж твої там?

— А я не потовпився,— відповів Штепа в тоні жарту.

— Іч, йому весело,— з обуренням вигукнула Мар'яна, апелюючи найбільше до жінок-колгоспниць.— Тисячі наших студентів за рюкзаки — і в похід, а він не потовпився! За шкуру свою трясеться! — І, розчервонівшись, крикнула дідові Луці:— Не давайте йому, діду, води! Хай висохне, хай мумія з нього стане!

Займаючи знов своє місце на водовозці, дід Лука чужакувато глянув на Штепу.

— Бач, як воно трясогузові на світі...

Штепу це аж скривило:

— Вам, діду, краще б помовчати з вашим махновським минулим!

Дід, не відповівши, мовчки цьвохнув у повітрі своїм батіжком, поїхав.

Надвечір того дня несамовито заверещала сирена. Завила, завугукала: «Вугу-вугу!..»

— Німець летить!

— Ховайтесь!

Посплигувавши на дно рову, дівчата бачили, як над трасою їхніх робіт у хижому блиску мчить літак. Диркнув над полем кулеметною чергою, потім од нього відділилось щось темне, кругле і з наростаючим торохканням, із свистом полетіло вниз. Літак виром промчав над місцем робіт на невеликій висоті — було навіть видно льотчика в кабіні, його оскалені зуби: він реготав.

— Бочку скинув! — почулися голоси окопників.— Бочку порожню з-під пального! — Ще й дірки пробив, щоб дужче свистіла!

— Нікого не поранив? — пробігаючи, стривожено питав військовий.

— Хотів, та нікого не влучив,— відповідали жінки.

— Бочку кинув — викоїти ж отаке!

— Сатана, іншим разом він трактора, мабуть, на голови нам кине! Під Іванівкою, кажуть, шмат воза отак кинув на окопників...

— Самого б його кинуло об землю! — лаялася тітка Хотина вслід літакові.— Ще й регоче, песиголовець, на кутні б ти реготав!

— Треба вимагати, хай завтра ж зенітні кулемети нам тут поставлять,— лютилась, беручись до роботи, Мар'яна.— Бо надто розперезались ті хулігани фашистські...

З потроєною силою працювали в цей день дівчата. Працювали так, наче мстились за цей наліт, за втрачене мирне життя, за понівечені судьби свої. Таня, дарма що була серед них ростом найменша та найтендітніша, виконала до вечора півтори норми. Горіли долоні, все тіло розламувала втома, коли, допомагаючи одна одній, вони в кінці дня вибрались нарешті з рóву на поверхню.

— Хоч би скупатись де,— озвалася до дівчат Ольга, озираючи сухий степ.

Випроставшись, стояли вони з лопатами на валу землянім, бачили перед собою розгорнуту на півнеба буйну красу заходу. Сонце перед тим, як зникнути за обрієм, розпускало високі вітрила світла по нерухомих, мовби закам'янілих хмарах, що нагадували фантастичні скелясті ландшафти якихось інших планет; і десь за тими ландшафтами, десь під тими сонцевими вітрилами були їхні хлопці на війні.

XXXI

Жнив'яною спекою налиті були дні.

Ніжних акварельних тонів були вечори.

Після палаючого сліпучого дня млисто-бузково синіла польова далеч, леліла, кликала дівчат із ровів туди, де тополі за стернями, де дзумкочуть коники на весь степ і висока золота стерня шелестить під ногами, мов нападале за день з неба зматеріалізоване сонячне проміння.

Ледь бовваніють край степу обриси випростаних тополь.

Там полустанок.

Обійнявшись, туди вони йдуть.

Микола Ювеналійович, їхній професор, після роботи спочиваючи з колегами під посадкою, дивиться услід цим трьом дівочим постатям, і дума різьбить йому чоло: «Мабуть, тільки з задумливою піснею можна порівняти цей настрій душі, коли трійко дівчат обнялися отак і тихо пішли й пішли у вечоріючий степ. Скільки це доброго чуття треба мати одне до одного, скільки спільності мрій і переживань, щоб отак ніжно обнятись і піти...»

Далі й далі бредуть дівчата в бузкову синь, і степовий обшир довкола них все дзвінкіше, все незчисленніше сюрчить та цвірчить. Такий запашистий цей вечір у полі, ще не отруєний війною, повен чистоти й прозорості вечір, що пахне снопами, що лунко торохтить десь гарбою,— так і здається, ось вийдуть з посадки їхні хлопці-студенти, у майках, чубаті, загорілі, перестрінуть з веселими студентськими жартами та дотепами.

«Як ви без нас тут, дівчата?»

А там он уже трактори прийшли з волокушами, розрівнюють їхні нагорнуті протягом дня вали, розтягують по полю вибраний з протитанкового рову грунт. Поле, що було перед цим золотим, стає попелястим, темнішає, а тітки-солдатки, дивлячись, як їхня праця просівається по полю, зачинають співати тієї, де всі гори зеленіють, тільки одна гора чорна, тільки тая гора чорна, де орала бідна вдова ..

Дівчата тим часом уже зовсім далеко від ровів. Земля, волокуші, лопати, денні турботи — все кудись відступає, натомість здіймається лиш одна гора чорна, потім і її поглинає млиста синява степових просторів, і дівчата

поринають думками в недалеке своє минуле, в солодкий світ студентського життя з усіма його принадами, розбурханими пристрастями, де все переплелось: і кохання, й ревнощі, і щастя примирень, і хвилювання на екзаменах, і жагучі мрії про ольвійське літо...

— Такий світ, жити б тільки та жити,— говорить Таня задумливо.— Небо оце. Степ широкий. Пісня. Кохання. Та кому дозволено зазіхати на це одвічне право людське, на працю людську, на щастя? Був час, коли людина була звіром, жила в лісах, печерах, тільки і вміла добувати собі харч що мисливством,— тоді вона змушена була воювати. З примітивним своїм знаряддям накидалась на мамонтів... Нині перед людиною тисячі книг, у яких зібрана мудрість віків, націлені в небо труби телескопів, у які вона розглядає далекі світи. Людина сягнула на дно океанів і швидше за птицю літає в повітрі! Вона стала всевладною, розум її — це диво із див! Усім би вистачило і землі, і неба, й пісень, радості й достатку, якби тільки люди навчились жити без воєн, якби ці дедалі зростаючі спалахи людовбивства не забирали в народів стільки, як вони забирають, і розуму, й сил, а найголовніше, життів людських, квітучих, обдарованих! — Таня розхвилювалась, щирий біль чувся в її голосі.— Досягти того, що досягнуто людством, і ось тепер, після цього, знову назад? До печер, до пірамід з людських черепів? Отой цивілізований бандит, що пролітав сьогодні тут та жбурлявся бочками, чим він кращий за Батиєвого башибузука, хоча й з'явився не на монгольському коні, а на сучасному літальному апараті? Варвар він, тричі варвар!

— Може, Толстой тому так і бунтував на старості літ проти цивілізації,— загомоніла Ольга,— що передчував оці сучасні, не бачені за розмахом руїнницькі війни...

— А, власне, цього ж могло й не бути,— роздумливо сказала Мар'яна.— Варто було тільки всім трудящим Німеччини своєчасно об'єднатись проти реакції, проголосувати за Тельмана на виборах у рейхстаг...

— Ніхто не міг усього передбачити,— з сумом промовила Таня.— О, якби людина могла крізь роки прозирати вперед, усе на світі було б інакше...

Стерня кінчилась, вони вийшли на дорогу, і Таня, ніби зачувши якусь мелодію, прислухалась у надвечір'я.

— А степ сюркоче й сюркоче,— голос її забринів журливо.— Чи й там десь коники отак сюрчать?

І це «там» дівчата розуміють у тому значенні, що це там, де хлопці, де останні барви неба пригасають на заході.

— Не можу простити собі, що ми не одружились раніше,— з болем вимовила Мар'яна.— Могли ж, скажімо, на Перше травня... Правда, Славик усе жалів мене, відтягував моє «уярмлення», як він казав, до закінчення університету, але ж я мусила бути рішучішою. Навіщо я слухалась його? І всі оті ночі весняні, солов'їні були б наші, наші!..

Коли рушили далі, Таня звернулася до гречанки:

— Заспівай, Олю, що-небудь...

І Ольга, так наче мелодія вже перед цим гучала їй у душі, вихопила пісню десь із півслова, із середини.

Пісня незнайома — грецька. Ольга-гречанка родом із Приазов'я, з Ногайських степів. Якось розповідала дівчатам, що вона і вчилася в грецькій школі, такі школи були в багатьох грецьких селах, які потім невідомо чому позакривано.

Ольга вже вся у пісні, чарує степ задушевним своїм голосом, а дівчата, йдучи поруч, думають про неї, про її нелегку дівочу долю. Йде їхня подруга краєм дороги висока, кістлява, темна з лиця, і темні круги під очима. Губи, як завжди, сухі, спраглі, ніби жар її палить весь час. Хоч літами Ольга дівчатам ровесниця, проте збоку можна прийняти її за молоду матір, що вигодувала вже дитину,— така в ній була якась змученість, згорьованість і водночас ласка, тиха материнська доброта. Дівчата розуміють, що змученість ця, певне, від гризот душевних, від невдалого і майже безнадійного її першого кохання. Не вийшла вродою, і тільки, як співає, вона красивішає, особливо тепер, коли після прощання з Степурою в таборі зблиснула їй якась надія. Степура обіцяв їй писати з фронту, і хоч нічого ще не написав, але вона жде, надіється і вже від самих сподівань якось ніби розцвіла, одмолоділа. Та чи не найбільше змінюється подруга їхня від оцих пристрасних клекотливих пісень грецьких, що вона їх співає на окопах, хоча й нечасто, проте щоразу з якимось особливим чуттям, певне, тому, що пісні ці — дівчата знають — призначаються насамперед йому, Степурі. Для нього, для душі його поетичної ллються над степом

її пісні вечорами, це йому, далекому коханому, на своїй грецькій напівзабутій мові посилає вона свою незрадливу любов.

На окопах дівчата зблизились іще більше, стали як сестри, і від Тані й Мар'яни немає тепер у Ольги таємниць. Не криючись, в отакі вечори й теплі ночі липневі вона виливає подругам те, що досі так спрагло й приховано носила в собі.

— Поет! Він же справжній поет, зрозумійте ви! — каже вона запально, коли заходить про Степуру мова.— Я бачу в ньому все краще, що йде від його народу, від рідної землі, все в ньому чисте, як Ворскла його чи Орілька... І сила його. І врівноваженість. І правдивість, і душевна чистота. А голос? А співуча його мова? Та в нього ж мова шелестить шовком, жива поезія світиться в його очах!

— Та додай ще оту вайлакуватість,— зауважує Мар'яна.— То, певне, теж від національного характеру?

— Смійся, але він таки характер. Коли всі пісні твого народу, що складались віками, живуть у тобі, живуть навіть забуті... Хіба це не характер, не вияв дужої, глибокої натури? А в ньому вони живуть.

— Пробач, Ольго, але ота вайлакуватість та сентиментальність ніколи мене в ньому не приваблювали.

— Не тобі, Мар'яно, оцінити його по-справжньому! — розпалившись, вигукнула Ольга.— У твоїх очах перебірливих він тільки ще один поклонник, та й усе, бо для тебе Славко — ідеал, вершина. Інші тобі як забавка. А хто знає, якби не ти, якби не баламутила марно Андрія три роки, може, і в нас воно все б склалось інакше.

— Чим же я винувата? — циганкувато, грайливо повела Мар'яна плечем.

— Не кокетуй хоч зараз. Добре знаєш, що він лише тобою живе, тільки про тебе вірші складає, а я йому... О, якби мені хоч промінчик його тепла, що так щедро й так марно ллється з його душі на тебе! Хіба не могли б ми з ним бути щасливі?

У напливі одвертості Ольга розповіла цього вечора дівчатам те, що за інших умов не розповіла б нікому:

— Якось пізно з бібліотеки я поверталась. Розбита, втомлена, ви ж знаєте, як нелегко мені наука дається,— і ось уже біля Гіганта бачу раптом у вікні на другому

чи третьому поверсі два силуети: він і вона. Студент якийсь і студентка. Хто були вони, з якого інституту — невідомо, але то було мов видіння. Мов на екрані, поставав переді мною кожен рух її і його, розпущене волосся в неї на плечах, вигин тіла, неспокійні руки, що сплітаються в обіймах... Я бачила, як зближаються в поцілунку їхні обличчя і довго зостаються так, впиваючись. Потім, знов віддаляючись, дивились одне на одного, і, здавалось, видно було, як вони, тануючи в ласках, посміхаються одне одному закохано — ті силуети. Ах, дівчата! Збожеволіти можна було від тієї сцени німого силуетного кохання! Наче ошаленіла я там. Озирнулась і побачила раптом, що і весна навкруги, і вечір чудовий, і всі на світі кохаються, люблять, п'яніють у поцілунках, і тільки я поза цим, я одна... Поміж любов'ю й самотністю...

— Знаю я такі вечори,— зітхнула Таня.— Через дрібницю яку-небудь посваришся, а тоді ходиш, мучишся, катуєшся, готова руки на себе накласти.

— Піду! Сама, думаю, зараз до нього піду! — розповідала далі Ольга про той свій пам'ятний вечір.— Як була, з книжками, з конспектами, завернула в хлопчачий корпус. Набралась рішучості, безсоромності, постукала до нього в кімнату. Він був сам. Сидів коло столу, як притомлений косар або тракторист, що повернувся додому з поля після важкої цілоденної праці. Дим стояв хмарою круг нього, і недопалків на столі повна тарілка. Він був для мене в туманах, був тут і не тут. Навіть не здивувався, що я прийшла, і, здається, й не помітив, у якому я настрої. Підвів голову, дивився на мене крізь цигарковий дим, а видно, що думки його літають десь і бачить він когось іншого в цю мить, а не мене. Як мені кривдно стало! Я прибігла до нього, стояла перед ним у такому стані, що здатна була будь-яку жертву принести, а він? Про що, ви гадаєте, він мріяв у ці хвилини? Про кого виливались його поезії в той шкільний розкритий зошит, що лежав перед ним на столі? Не підозрюючи про мої почуття, він довірливо, як дитина, показав мені написане, сам навіть прочитав кілька віршів. Про кого, думаєте, вони були?

— Про місячні ночі полтавські? — з усмішкою запитала Мар'яна.

— Про тебе були ті вірші, Мар'яно. Я слухала їх, і, бо-

же, скільки сил, скільки гордощів треба було мати, щоб утриматись, щоб не залитись слізьми...

— Видно, я таки завинила перед тобою, Ольго,— обійняла її Мар'яна.— Але тепер усе піде по-новому. Я заміжня, я своїх дітей колихатиму, а тебе сама висватаю за нього, хай тільки вони вертаються швидше. Вони ж повернуться — не може бути інакше!

— Можливо, там листи вже є? — сказала Таня з надією.— Давай ми тебе, Мар'яно, завтра командируємо в університет на розвідку.

— Ой, чи пустять?

— Пустять. Ми твою норму візьмемо на себе.

— Що ж, я готова.

Дівчата мимоволі стали чепуритися на ходу: перед ними вже був полустанок.

Що їх тягне, веде сюди щовечора? Самі бояться собі признатись, що приходять виглядати ешелони з фронтовиками — з покаліченими, з пораненими людьми. Учора в такий час саме проходив тут санітарний ешелон. Жінки з радгоспу, бігаючи вподовж вагонів, викрикували прізвища, допитувались, чи нема серед поранених когось із їхніх. Дівчата, припадаючи до вікон, теж питали, в напрузі ждали, чи не озветься з ешелону хтось із харківських студентів. Не було. Прикордонники були. Льотчики. Колгоспники. І навіть студент один був, але ленінградець — а їхніх нікого не було. Чи іншими дорогами везуть, чи в боях ще, чи... Бували тут щодня, але за всі рази тільки одну звістку про своїх перечули з уст пораненого літнього вже командира, з яким розговорилися на пероні під час короткої зупинки. Чув він про студентів, діяли вони нібито десь за Дніпром на Білоцерківському напрямі.

— Ваші чи не ваші, не скажу,— розповідав він,— а тільки добра слава про тих студентів по фронту пройшла, про їхній комуністичний батальйон. З самими пляшками та гранатами ходили на танки, дали прикурити фашистам...

Сьогодні звідти, з боку Дніпра, знов наближався ешелон. «Можливо, знову партія поранених?» — перезирнулись, поспішаючи до перону, дівчата.

Поїзд, наближаючись, так закричав, ніби боліло йому. Без вогнів наближався, чорний, сліпий. Підійшов і зупинився, розтягнувшись далеко за полустанок у вечірній степ, і між посадками на невисокім насипі наче

ще одна виросла посадка: всюди було гілля над ешелоном. Прив'яле розкидисте гілля, що ним замаскували платформи з заводським устаткуванням. На платформах серед верстатів, труб та болванок халабуди якісь, вузли, жінки з дітьми. Не встигли дівчата схаменутись, розпитати — хто і звідки, як раптом з однієї платформи:

— Єй же єй, Таня Криворучкова! Таню, то ти?

Таня вся стрепенулась:

— Я!

— Це ж наш завод! Хіба не впізнала? І мама твоя тут!

Тані, як від удару, аж зблиснуло в вічу:

— Де вона? Де мамуська?

— Десь там, у хвості ешелону! — гукали з платформи жінки.— Біжи питай... А батько ще на заводі зоставсь!

Таня кинулась уподовж ешелону!

— Мамо, мамо! Це я, Таня! Криворучко Таня! Мамо, де ти? — гукала в сутінь, в залізо платформ і знов бігла далі, а в цей час ешелон рушив. Рушив і поплив усім своїм маскувальним гіллям і ніби роз'єднав Таню з матір'ю назавжди, навіки. Чула якісь викрики, бачила хустинки жінок у сутіні на платформах, і все то були їй матері, матері...

Побігла за ними. Ешелон невблаганно перегонив її, чути було на одній із платформ тоскний, тужливий голос якоїсь бабусі:

— Ой, де ж це воно той Урал? Там же, кажуть, і баклажани не ростуть, і ми всі, мабуть, від лютих морозів померзнемо...

Доки ешелон набирав швидкість, Таня все бігла за ним, і навіть коли вже останній вагон джухнув повз неї, вона й тоді ще деякий час летіла в степ, мов неприкаяна. Спіткнувшись об шпалу, не втрималась на ногах, упала в жужіль, здерла коліно. Ось так. Нема домівки. Нема заводу, все на колесах, мама не почула її... Лежала знесилена, задихана, в грудях — повно стукоту серця. Гостро щеміло збите коліно... З натугою підвелась і, не в силі зрушити з місця, стояла серед цієї жужелиці за полустанком, мов безпритульна, і тільки чула, як даленіє сталевий перестук на рейках, як щомиті менше дрижать під ногами шпали.

Усе, що сталось тут, було схоже на сон, тяжкий, неймовірний. За коротку хвилю пережити такий страш-

ний удар. Після розлуки з Богданом для неї це був удар, потрясіння найстрашніше. Прийшла виглядати поранених, а тебе ось з лету саму просто в серце поранено, приголомшено, кинуто напризволяще. Все збиралась поїхати до батьків, відкладала це день відо дня, і ось тепер уже і їхати нікуди, доганяй тепер своїх хтознаде... Чому він не постояв ще трішки? Треба було кинутись, учепитись за першу-ліпшу платформу, а там би вже розшукала маму. Але ж чи в душі готова ти була до цього? Там — мама, евакуація, а тут — університет, сюди ж тільки й може прийти від Богданчика звістка!

Дівчата, підбігши до неї, схопили, шарпнули вбік:

— Тікай, он ще один товарняк іде!

Знов задрижала земля, наближається новий ешелон. Цей теж затемнений, лише з труби паровоза дим вибушовує з іскрами. На платформах труби, верстати, мотори... Також заводський... Може, тато тут? Чи хтось із родичів, із сусідів? Сяде і поїде з ними! Отак, як є! Або хоч перекаже, що вона дожене маму, розшукає, знайде!

Пролітають платформи, заклечані гілками рідних заводських акацій, пролітають і... не зупиняються. Ніби вистрілений, шугнув повз них ешелон, пручко ударив тугим повітрям. Кусаючи губи, Таня стоїть край насипу, дивиться ешелону вслід. Червоне око останнього вагона швидко віддаляється, гасне в степу.

— Ходім,— Мар'яна подала Тані руку.

— Одна тепер,— прошепотіла Таня.— Зовсім одна...

— Ти не одна, будемо разом,— притулилась до неї щокою Ольга.

Зійшли з насипу і, знов обійнявшись, побрели у вечірню тишу, де після гуркоту ешелону, як і раніше, ніжно, невтомно сюркоче кониками степ.

XXXII

Досі, коли Таня думала про війну, коли обговорювали між собою невтішні, ким-небудь завезені з міста фронтові зведення, її, при всій трагічності подій, усе ж не покидала надія на якесь чудо, сподівання на те, що одної прекрасної днини війна враз кінчиться так само раптово, як і почалась... Прийде замирення, знайдено буде спосіб зупинити жахливе це лихо, що втягувало в свій вир уже мільйони й мільйони людей. Тепер же

після оцих ешелонів з дніпровськими демонтованими заводами стало їй зовсім ясно, що були то тільки наївні її фантазії, що ні про яке замирення не може бути й мови. Почувається, що боротьба ця надовго, їй не видно кінця. Війна, підступаючи до кожного порога, зруйнувала вже і її рідне наддніпрянське гніздо. Що буде з мамою? Все життя вона не покидала рідного міста, нездужає часто, а тепер ось у далеку дорогу на платформі — куди і наскільки? А тато? Де дідусь? Що він скаже про свою онуку?

Руйнується той звичний світ, у якому минало її дитинство, гаснуть мартени, порожніють цехи, а батько оце зараз, може, власними руками руйнує все те, що сам протягом життя будував. Нема вже для неї домівки, нема Дніпра, не буде більше погожих ранків із співом заводських гудків. Озираючись у минуле, Таня бачила там життя, залите світлом своєї юності, життя, що в усій повноцінності й привабливості постало перед нею тільки тепер. Знала його, яким було — разом з труднощами, з гіркотами, драмами людей, і все ж то було життя, що зводило Дніпрогеси, злітало в стратосферу, пробивало арктичну кригу і всім рухом своїм було націлене в майбутнє, майбутнє! І ніби вже було освітлене тим майбутнім... І ось тепер ця чорна навала, закривавлені фронти, виття сирен по містах, демонтовані заводи на колесах і вона, полишена на розпутті; ще й зараз не знає, як бути, чи кинути все й доганяти матір, чи й далі триматись університетських своїх подруг, з якими вона більше ніж будь-де і більше ніж будь з ким почуває зараз свою близькість до всього вчорашнього, до свого першого й останнього студентського кохання.

За час розлуки з Богданом почуття, яке мала до нього, заполонило її всю. Не думала, що можна любити більше, як вона любила, а виходить, можна! І оце, що з матір'ю розминулась на полустанку, здається їй заслуженою карою за неуважність до рідних, за те, що не поїхала додому відразу, як почалася війна, забула про всіх і про все на світі, крім одного. Якби хоч слово звідки почути про Богдана, бо листів нема, нема звісток ніяких, і це пригнічує, мучить весь час, в уяві малюються найпохмурніші й страшно ймовірні картини. Поранений? Якби знала, що лежить десь поранений, кинула б усе, майнула б туди, день і ніч сиділа б доглядальницею

над ним. У неволі фашистській? Пішла б і в неволю, щоб там полегшити його страждання. І все ж найтяжчі припущення відступали перед непереможною вірою в його щастя, в його долю, в те, що він живий. Десь є. Десь у боях. Рано чи пізно він до неї озветься!

За думками про нього Таня зараз ледве чує розмову дівчат, хоча вони йдуть поруч попід посадкою,— пухка шляхова пилюка пахкає під іхніми босими ногами. Вони розмовляють про тітку Хотину, про те, як жде вона свого Трифона, отого добрягу Трифона, що й курки не міг убити. «Без рук, без ніг буде — і то заберу...»

— Я іноді питаю себе,— каже Ольга,— чи здатна я на таке? На любов безоглядну, на вчинок по-справжньому добрий? Мені здається, що я ще не зробила в житті нічого справді доброго, і це мене мучить.

— Не наклепуй на себе, Ольго,— заперечила Мар'яна.— Вже коли хто в нас на факультеті був добрим до товаришів, чуйним з потреби, не обов'язку, так це, звичайно, ти. Ти народилась бути сестрою милосердя, з тебе вийде чудова мати, і жаль, що цього досі не міг зрозуміти твій шалапутний Степура.

— Мар'яно, годі про це. Не жартуй такими речами. Кожен, кому доводилось зробити добро іншому, повинен, мені здається, переживати радість якусь особливу, що її ні з якою іншою й порівняти не можна. Мабуть, ото і є щастя. Мабуть, ото й буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось добре, приємне, корисне, може, навіть саможертовне.

— Я думаю іноді, чи не забагато університет дав нам у дорогу різних ілюзій,— сказала Мар'яна.— Ось ти заговорила про суспільство майбутнього. Для нас воно найпрекрасніше, про нього мріємо, за нього боремось. Але коли бути реалістами: чи не віддалить його від нас оця війна з її руйнницькою диявольською силою? Відкинула ж татарська неволя Київську Русь на триста років назад. Ну, нас, звичайно, не відкинуть,— я оптимістка,— але часом, коли замислишся, аж не по собі стає: в який дикий вік живемо, скільки підступності, жорстокості, віроломства навкруги! Тисячі років тому, коли воїни на бенкетах черпали вино черепами своїх противників, навіть тоді перед нападом попереджали ворога чесно й відкрито: іду на ви! А тепер, у двадцятому сторіччі, вчиняють напад уночі, по-розбійницько-

му, бомбами з неба засипають ще сонних дітей, матерів.

— І це після вчорашніх запевнень у дружбі,— скрушно додала Ольга.

Таня не втручалась у розмову, але думки її були про це ж саме.

«Вік кам'яний знало людство, вік бронзовий, вік залізний,— думала вона,— а чи буде ж іще вік золотий, як вістують легенди? Чи такий жде нас попереду? Чи, може, він уже минув, відійшов, людьми й не помічений?»

— Хто це тут вештається так пізно? — почувся зненацька голос із лісосмуги.

Здригнувшись, вони зупинились.

— Хенде хох!

І до них вийшов з гущавини дід Лука. У брилі своєму незмінному, з гвинтівкою на плечі.

— Так і злякати можна,— озвалась до нього Мар'яна.— Непротивленець з гвинтівкою — чудеса!

— Степ сторожую,— сказав дід Лука.— У нас тут тепер стрибительний батальйон є. Удень ми по своїх роботах, а вночі поля від диверсантів охороняємо та й залізницю теж.— І, стишивши голос, він додав:— Само енкаведе нами керує.

— Толстовець — і раптом по лінії НКВД,— усміхнулась Мар'яна.— Та вам же, як толстовцеві, і зброю не годиться брати до рук!

— Тепер і сам Лев Миколайович узяв би,— сказав старий.— Час такий настав. У цій війні старі й малі воюватимуть.

— І не страшно вам вночі отут у посадках? — запитала Ольга.

— А чого страхатись? Як парубком був, чорти за мною ганялись, і то не боявсь. Поки не жонатий — паном діло живеш... Одного разу, як з гулянки йшов, відьма слідом аж на третю вулицю гналася...

— Відьма? — пожвавіла Мар'яна.— Ви бачили відьму?

— Як оце тебе. Тільки ти, бач, стоїш, а вона — клубком, клубком по землі, сірим колесом поперед мене... Я зупинюсь — і вона зупиниться. Я рушу — і вона рушить. Цього разу вже кицькою перекинеться...

— Добре були, мабуть, напідпитку? — сміялась Мар'яна.— Хотіла б і я на ту кицьку глянуть хоч раз...

— Тепер нема,— твердо казав дід.— Усі відьми й відьмаки випропадали: не стало їм життя поміж теперішніми людьми. Раніше, було, здоїть молодиця корову, нацярпає два стакани, несе, та ще й фартушком прикриє, щоб сусідка, бува, не наврочила. А відьмам тодішнім на всю ніч було роботи: чуєш, у тієї корову видоїла, тій поробила, тій присушила. А зараз он моя невістка на фермі дояркою, відро повне набуксує, несе відкрите, і ніхто й не наврочить, і корова не присушує, бо з автопоїлки воду п'є.

— В нечисту силу, бачу, не вірите,— пристає Мар'яна.— А в бога ви ще вірите?

Дід Лука помовчав, зітхнув:

— Чи є бог, чи нема, ніхто не докаже. А совість краще бога.

— «Совість краще бога»,— цей афоризм хоч записуй,— посміхнулась Ольга до Тані.

Пахкає під ногами холодна пилюка, муром темніє вподовж шляху гущавінь посадки. Мар'яна в темряві зачепилась спідницею за якусь глодину, обережно стала відчіпати.

— Яка тут посадка густа та колюча. У вас, діду, рушниця заряджена?

— Усе як слід.

— І якби оце хто — парашутист їхній абощо,— одразу б і бахнули?

— Ще й як! Більше двадцяти літ гвинтівки в руках не держав, думав, уже більше й не доведеться. А бач, довелось. Баба каже: «Ти наче аж помолодшав з нею».

— Справді, у вас з'явилось щось розбишацьке... Недарма ото хлопчаки дражнять: «Діду Лука, вас Махно гука!»

— Та дражнять, шибеники, сміються, що гука. А признатись вам, дівчата, іноді й справді чую вночі, як ніби гука. Тільки знаю, що не Махно то гука, то гука мене моя молодість, степи, коні, воля революції, розгульне, вольовите життя. Не був я вже тоді толстовцем, був чортом, розбишакою степовим, то червоним, то чорним, а тоді пішов на Сиваш і його штурмував. Кликали й мене з Махном у його останній рейд, коли він у Румунії опинився, а потім десь аж у Африці, в іноземному легіоні своїми тачанками гасав... Тільки то не моя дорога, правду свою трудову я тут шукав — вона вдома, на рідній землі.

Спочиває степ, наливається прохолодою після денної спеки. Небо де-не-де в покосах хмар. Місяць — щербате циганське сонце — вибився з-за хмар й став над степом у західній частині неба; десь далеко в той бік горять стерні за балкою, хтось підпалив, і видно, як величезні багрово-бурі валовища диму, освітлені місяцем, вирують, важко стеляться низом.

— Є щось зловісне в нічних пожежах,— сказала Ольга, поглядаючи туди.— Може, то й не стерні горять?

— Стерні,— спокійно підтвердив дід.— Хліба там близько нема... Зерно з-під комбайна просто на станцію пішло.

— А до нашої скирти вони не догорять?

— Ні, там, у балці, стирловано все, нічому горіти. І хоч горіли тільки стерні, й горіли далеко, все ж було щось справді зловісне в тій розлитій по степу, цілим фронтом наповзаючій пожежі.

З іншого краю, десь від села, став долинати ледь чутний собачий гавкіт, що переходив у виття, тривожне, численне.

— На місяць там вони виють, чи що? — запитала Мар'яна.

— Собачі маневри зараз біля радгоспу, учба на всю ніч,— пояснив дід Лука.— Недавно привели їх і тепер дресирують, щоб під танки кидались. Дивитися сумно, коли воно, твар безсловесна, а й та як усе зрозуміє, як жити хоче. Пустять їм танк старий, кидають м'ясо шматками під нього: біжи! хапай! — а воно, бідолашне, хоч яке голодне — їм перед тим цілий день їсти не дають — тут і м'яса не хоче, тікає від танка світ за очі, бо смерть свою чує.

— Мабуть, не думав академік Павлов, що відкриття рефлексів буде отак використано,— промовила Ольга, прислухаючись до собачого скавуління.

— А ти забула,— чомусь дражливо сказала Мар'яна,— що ще в ассірійців були загони бойових собак, які брали участь у битвах?

— Ожесточились, ожесточились нрави людей,— сумно похитав головою дід Лука і, сказавши дівчатам «на добраніч!», повернув до села, на ту далеку гавкотняву.

Дівчата попрямували через стерню до свого табору. Ожеред свіжої сьогоднішньої соломи, недовершений, розритий,— це й був для дівчат їхній табір степовий.

Багато з тих, що на окопах, ночують тут, у соломі, під зорями. Коли дівчата підійшли до ожереду, всі з їхнього загону вже спали, і вони незабаром і самі лежали в ряд покотом на своїй розкішній солом'яній постелі. Солома від місяця поблискувала, вона ніби намокла за день у зливі сонячного проміння, і ще й зараз чути було, як вона пахне сонцем.

Мар'яна і Ольга, зручніше вклавшись, швидко поснули, а до Тані ще довго не приходив сон. Вона чула, як кричить якийсь нічний птах у лісосмузі і хтось бухикає у соломі нагорі, де спали чоловіки, а Таня, підклавши руки під голову, все дивилась на високу мерехтливу зірку в небі. Це був час, коли Таня, як вона казала, «настроювалась на хвилю Богданову», вела найінтимніші з ним розмови, чула голос його і майже фізично відчувала його поряд себе. Вона думала зараз про те, як несправедливо ревнувала його, як ревнощі робили її часом просто смішною в його очах, і хоча вона розуміла все, але не в силі була подолати цю свою владу. Вона шкодувала за кожним тим днем, за кожною часиною, що минали для них у сварці й були тепер безнадійно втраченими. Адже вона ревнувала його до кожної усмішки, якою він обмінювався з кимось, ревнувала до кожної дівчини, яка могла б йому сподобатись. Вона все боялася, що Богдан її покине, знайде кращу, адже кращих, здавалось їй, було так багато довкола! І те, що ревнощі її були від надмірної до нього любові, це однаково не могло бути для неї виправданням. Тепер, коли він пішов на фронт, вона заприсяглася в душі, що ніколи більше не ревнуватиме, хай він тільки повернеться. Хай би його любили всі, хай би всім він подобався, як їй, славний її Богданчик, аби тільки він був живий, не загинув!

Місяць опустився ще нижче, розбух червоно, а стерні й досі горіли, і моторошно було дивитись, як стелиться, клубочиться по улоговині важкий рудаво-червоний дим. З усім денним вигоряють стерні, з сюрчанням коників, з пахощами й золотом сонця — чорно стає там, де пройшла пожежа...

Щось мовби підвело Таню з постелі. Встала, обережно пробралася соломою поміж дівчат і побрела в степ.

Так дивно, коли ти вночі один у степу і на тебе повзе при землі валовище бурого вогню, а над тобою неба

порожнеча й холодне циганське сонце дотліває на обрії бездимною червоною купою...

«Де ти? Що з тобою? Що хвилює тебе, що болить тобі? — зупинившись над балкою, зверталася Таня через палаючі стерні до Богдана, зверталася своїм зойком, болем, своєю дівочою самотністю.— Тобі тяжко? Богданчику, серденько, чим я можу допомогти тобі? Нічого мені зараз на світі не треба, як тільки допомогти тобі, полегшити твої болі, твою долю солдатську, твої страждання. Все довкола живе тобою, все повите тривогою за тебе. Мабуть, у батьків своїх я погана донька, бо вже й домівку втратила, поїзди кричать, повз мене пролітають на схід, а я всією істотою лину тільки до тебе. Днями й ночами чекаю твоїх слів, чекаю вісточки від тебе, а їх нема. Чому їх нема»?

У напівзабутті якомусь пекучому повернулась знову до скирти.

— Це ти все бродиш, лунатичко? — спросоння заговорила Мар'яна й, підвівшись, сіла на соломі, чимось ніби стривожена.— Що то за вогонь?

— Та то ж стерні горять.

— А-а, я й забула.

Коли Таня лягла, Мар'яна пругко-жарким своїм тілом підсунулась ближче до неї, обняла.

— А мені, Таню, сон приснився. Ці степові ночі, які тут дивні сни сняться... Тільки заснула, як аж над вухом ніби голос юначий, такий славний, веселий, слів не розберу, але чую, як цей голос сміється. Чий він? Та це ж Славик! Стараюсь, щоб хоч слово з його шепоту розібрати, сміється, і вже чую його трепетні, Славикові, руки на собі...

XXXIII

Додому, до рідного міста мчав поїзд наступного дня Мар'яну з окопів. Насилу відпросилась — хором окопниці допомагали. Побуває вдома, а заодно і в університеті, може, там будуть листи для дівчат. А їй лист від Славика має прийти просто на тракторний, до батьків. Цього разу лист мусить бути неодмінно, недаремно ж такі радісні, збудливі сни їй сняться... Здається, минула вже ціла вічність, як вони розсталися з Славиком. Його ніжність, усмішка, і весілля оте

летюче, і жарке шаленство їхньої першої короткої ночі — чи було все те, чи тільки наснилось, майнуло в жагучій п'янкій нестямі?

Здається, в неї буде дитина. Буде син. Виросте і буде схожим на Славика. Такий же вродливий, спокійний, трохи насмішкуватий... Але чи й тоді, як він виросте, будуть ще війни? Ні, не повинно їх бути більше після цієї. «Ми не будемо народжувати дітей для війни! — хочеться крикнути в поїзді жінкам, серед яких вона помітила одну, теж вагітну.— Як для війни, то краще їм не родитись. Для радості, для щастя — ось для чого приходить людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її на світ!»

У Харкові, коли Мар'яна, вставши з поїзда, поспішала по перону вокзалу, перше, що впало їй в око,— написи всюди на стінах, чорні, тривожні, з стрілками кудись у землю: «Бомбосховище».

Санітари несуть поранених на носилках. Жінки біжать з неспокоєм в очах.

— На п'ятій колії, на п'ятій!

— Що там на п'ятій?

— Санітарний стоїть он на п'ятій, поранених сортирують: кого знімають тут, кого далі...

І вже й Мар'яна з неспокоєм в очах, з косами, що недбало метляються по спині, біжить понад санітарним ешелоном, жадібно зазирає у вікна вагонів. У вагонах повно поранених. Декотрих лежачих годують сестри. Декотрі, вже поснідавши, товпляться біля вікон з перев'язаними головами, з підвішеними на пов'язках руками, а обличчя в усіх сповнені чекання, надії зустріти когось свого.

— Мар'яно!

Степура перший окликнув її, інакше вона могла б так і пробігти, не розгледівши його серед дядьків заросліх, і сам він був заросліший, у бороді — теж схожий на сільського дядька. Як вона зраділа йому! Як стрепенув він її всю своїм окликом. Вікно напівспущене, і вона, припавши до нього, дивилась на Степуру з радісною жадібністю і острахом:

— Андрію! Голубчику!

Його широке обличчя в цій рідкій русявій бороді було незвично блідим, і сам він у білій госпітальній сорочці був якийсь мовби посвітлілий, мовби очищений пережитим.

— Де Славик? Ти бачив його?

Степура зробив довгу, глибоку затяжку — він курив «Біломор» — пачка «Біломору» лежала перед ним на столику,— повільно випустив дим і майже зник за тим димом. Якось недобре зник.

— Чого ж ти мовчиш? Ти бачив його? Ви ж разом були?

— Разом... У жорна попали ми... В криваві жорна...— і замовк.

Вона бачила, як важко йому сказати щось більше, крім цього.

— Кажи, кажи,— напосілась вона.— Всю правду кажи!

— Правду?

Туго видобуваючи слово за словом, він заговорив. Заговорив про бій з танками. Про якісь пляшки горючі. Про те, як покремсало їхній студбат, як почавлені, подавлені підіймались і як когось там з кров'ю, з ганчір'ям гусениці розтягли по шосе... Поранено було багатьох... І Лагутіна теж.

— А потім, потім? Де зараз він?

Насупившись, він помовчав, ніби підшукував якесь найменш вразливе слово.

— У грузовику на переправу нас везли. Він усе кричав. Аж біля Дніпра вже перестав кричати...

Степура обволікся димом. Потім таки видавив з себе:

— Зовсім перестав.

Мар'яна мало не впала. Міцніше вхопилась руками за вікно вагона, щоб не впасти. Обличчя їй перекосилось, очі налилися злістю. Степура ніколи не бачив у ній стільки злості, якоїсь божевільної злості.

— Ти брешеш! Брешеш! Брешеш! — закричала вона на весь перон.

І вже замість тієї Мар'яни, що з усмішкою чарівною, з щирою радістю кинулась кілька хвилин тому до Степуриного вікна, стояла тепер перед ним роз'яріла вовчиця, яку він навіть не пробував угамувати.

— Це ти вигадав! Навмисне вигадав! — кричала вона, не тямлячи себе.— Вигадав із заздрощів на нашу любов! Ненавиджу тебе, обманщик, ревнивець нещасний! — Вона заплакала, бризнула злими слізьми.— Так знай же: в мене дитина буде від Славика, чуєш? Славиків син!

Поранені дивились на неї, як на божевільну, а вона, припавши до вікна, з плачем і лютістю все кричала Сте-

пурі щось тяжко образливе, а він з похиленою головою покірно приймав на себе удари її горя і відчаю.

— Вгамуйся, Мар'яно, вгамуйся.— Вона відчула на своєму плечі сухорляву цупку чиюсь руку і, озирнувшись, побачила біля себе на пероні Духновича.

Стояв перед нею заросліий, рудий, поганий, на милиці казенній. На ногах ботинки без обмоток, розшнуровані. Штани шкарубкі від засохлої крові.

— Даремно ти лаєш його... Спершу б розпитала... Хай буде тобі відомо, що він,— Духнович кивнув у вікно на Степуру,— кров'ю стікаючи, під кулями виносив на собі Славика з бою.

Мар'яна якусь мить ніби не розуміла його слів, а потім враз поникла, повалившись грудьми на спущене вагонне вікно. Притихла, обм'якла. «Сам виносив, з поля бою виносив...»

— Пробач,— глянувши на Степуру, сказала ледве чутно.

Заточуючись, мов п'яна, вона пішла од них, і, дивлячись їй услід, вони бачили, що то вже пішла вдова. Коси вдовині, горе вдовине невидимим тягарем гнітило її похилені плечі.

Доплелась до трамвая, і невдовзі він уже з дзенькотом мчав її вулицею Свердлова.

Аж чорна сиділа вона біля вікна, дивилась на місто свого промайнулого щастя, з думки чомусь не йшло, все довбало потьмарений мозок оте її недавнє весілля: долина глибока, калина висока, аж додолу гілля гнеться... Десь він за Дніпром похований. Харків без Славика. Вона без Славика. Назавжди без нього. На все життя.

Вдома сестра Клава, зустрівши Мар'яну на подвір'ї, сказала, що її вже третій день чекає від Славика лист.

— Не сердься, що ми прочитали: живий, здоровий.

Мар'яна ледь зайшла до кімнати й одразу побачила на столі у скляній вазі трикутничок того листа.

— Та ти що, хвора? — спитала її мати, дивлячись, як вона сліпо розгортає лист.

Схилившись, почала читати: «Мар'янко, люба моя... За мене не турбуйся... Пришли мені хоч одну свою усмішку, а я шлю тобі запевнення, що ми — невмирущі!..» І далі щось жартівливе. Далі не могла вже читати.

Впала головою на той лист, затряслася в риданні. Мати й Клава нічого не розуміли.

— Що з тобою? Чого ти?

— Славика... Славика ж нема. Його вбито!!!

І ніби потемніло в кімнаті, горе на якусь мить ніби скувало жінок. Потім сестра й мати, самі ледве втримуючись від сліз, заходилися втішати Мар'яну, заспокоювати.

— Може, це помилка?

— Може, щось переплутали, це ж часто буває...

— Ні, це правда, правда,— повторювала вона, втупившись невидющим поглядом у вікно, і очі її чорно застигли в тупій заціпенілості. Вдова. Вдова. Нема найдорожчого. Нема і ніколи не буде вже Славика. А горе тільки починається...

Незабаром Клава зібралася на роботу в другу зміну — виявляється, вона вже працює.

Коли Клава пішла, мати присіла біля Мар'яни.

— Наче віщувало моє серце, коли я дивилась на ваше весілля. Та що ж поробиш? Не в тебе однієї зараз таке горе. Треба переборювати, дочко...

— Де тато?

— Батько тепер і днює й ночує на заводі,— розповідала мати.— Вони тепер танки роблять.

— І я піду на завод,— сказала Мар'яна.

— Ой дочко...

— Піду, піду! — повторила вона.— День і ніч працюватиму. Тільки більше б танків! Тисячі, тисячі танків на них!

І, впавши головою на стіл, вона знову заридала.

XXXIV

«Не треба було їй про це говорити. Нащо їй така правда? — ганив себе цієї ночі Степура, їдучи далі в своєму санітарному ешелоні.— Хай би краще не знала або дізналась від когось іншого, від Духновича, скажімо, тільки не від мене».

Її крик, той крик зараненої людини, досі стояв йому у вухах. «Вигадав, навмисне вигадав!» Невже вона хоч на мить могла це допустити, подумати про нього таке?

Щоправда, вона знала Степуру тільки по минулому, по важких його ревнощах, і звідки їй було знати про той

злам, що стався в Степуриній душі останнім часом. Славикова смерть усе перевернула в ньому. Після всього пережитого Степура глянув на загиблого товариша зором, уже не затемненим своїми лютими студентськими ревнощами, зором, очищеним і просвітленим у горнилі спільних випробувань. Лагутін, він, і тільки він, був достойний Мар'яни, достойний її кохання, тільки він міг бути їй мужем, веселим супутником на все життя. Тепер це було ясно Степурі. Славикова душа, проста й мужня, його розум, блискучий і трішки насмішкуватий, його врода, якась легка і світла,— все це було створено природою мовби саме для Мар'яни, для її жаркого й крутуватого норову, для її дикуватої краси. Страшно подумати, але невже справді мала нагрянути на них оця катастрофа, мав загинути Лагутін, щоб він, Степура, міг чесно оцінити свого суперника? Пригадалось, як побачив його під час перев'язки голого, побачив прекрасне тіло його з жахливо вивернутими нутрощами... То було тіло, що могло б стати натурою для античних різьбярів, тіло Дискобола, або молодого Гермеса, і таким його знала й любила Мар'яна, а тут воно лежало знівечене, порване,— в самому розквіті юності, приречене на смерть і гниття. Перемололо в жорнах війни й викинуло, і не повернеться він до Мар'яни навіть калікою, хоч вона й такому, певне, була б рада...

Санітарний ешелон їхній повільно, але неухильно віддаляється від фронту. У вагоні вже лаштуються до сну, в цей час тут тільки й розмов про уколи, перев'язки, про «утки» та судна — цим зараз тут живуть люди, які недавно були здоровими, знали кохання і пісню і виказували відвагу в бою, а тепер, мов приборкані, тільки лютяться на свою безпомічність або гірко за це висміюють себе.

Навпроти Степури лежить Довгалюк, колгоспник з розтрощеною — взятою в лещата — рукою.

Довгалюк мимоволі був свідком сцени на вокзалі між Степурою і Мар'яною і все, здається, зрозумів у їхніх взаєминах з тієї короткої і такої безладної розмови. Коли сусіди поснули, Довгалюк підсів до Степури на постелю, загомонів упівголоса:

— Ота, що прибігала до тебе,— вона теж студентка?

— Студентка.

— По чому ж вона?

— Історичка.

— Нелегка ж у неї історія. Вона йому жінка була, чи як?

— Перед самою відправкою на фронт одружились.

— Буйна дівчина, з жаром, видно, у серці, і отаке лихо спіткало... Але поки дітей немає, то це ще півлиха. Переболіє, перегорить, а там ще знайде собі. Вдовине горе таку не зігне, не приб'є. А що ти сказав їй одразу всю правду, то за це не кайся. Нема гірше, як ото люди починають дурити одне одного. Коли мого земляка поклало в першім бою, я одразу ж написав його жінці, щоб знала. Хай виплачеться з горя та й починає думати, як жити їй далі, як дітей до ума довести. Ох, діти, діти! Якби не вони, легше б солдатові було і смерть приймати.

— Скільки їх у вас?

— Трійко. В меншого ще тільки зуби молочні випадають, всю весну їх на горище закидав, щоб нові міцніші росли. Не знаю, як там моя тепер з ними...

Довгалюк помовчав, мовби прислухаючись, як стогне ві сні артилерист на верхній полиці.

— Не журись, ти ще своє щастя знайдеш,— знов заговорив він до Степури,— живий би тільки зостався. Незнайомі ось ви мені, ні ти, ні вона, ні той третій, і не знаю я всіх ваших тонкощів, а тільки бачу, що гарно це все у вас було. А буває ж зовсім інакше. Повертався торік хлопець після армії в Тарасівку, сусіднє з нами село. Фінську відбув, строк відслужив, і ось — додому, де мати його жде і дівчина-наречена. Ніч темна, осіння, дощ репіжить, казали йому на станції: «Почекай до ранку, підеш, як розвидниться». Не послухав, не терпілося,— пішов навмання проти ночі. У полі, вже недалеко від села, був колодязь старий, обвалений, давно вже в ньому не було ні води, ні цямрин. І треба ж тобі таке — посковзнувся чоловік у темряві і — шелесь у колодязь. Місцина запущена, хутірець тут колись був, але давно вже нема, люди рідко сюди заходять — кричи не докричишся. Проте на якийсь там день забрів сюди мисливець, рахівник артільський, собака нюхом його навела. Чемоданчик лежить біля колодязя — той, як падав, випустив його... «Витягни!»— просить з ями. «А хто ти?» — «Я Андрій Михайлишин з Тарасівки, демобілізований...» Що ж, згодився витягти. «Кидай сюди все своє реміння». Попробував

зв'язати реміння — не вистачило. «Збігаю за вірьовкою». Забрав усе майно солдатське, пішов додому та більше вже до колодязя й не повернувся. І, думаєш, чого? На дівчину солдатову перед тим він уже накинув оком! Клин не раз підбивав, а вона все відмовляла. А тут, бач, такий випадок. Та ще жаднюций був, навіть на солдатове добро пожаднився...

— А з солдатом що ж?

— Стривай, докажу. Сидить рахівник дома день, і другий, і третій, а в матері і в дівчини вже тривога, бо солдат перед тим телеграму вдарив: «Їду!» Ждуть, а його нема. Телеграму в частину — й там нема. А по якомусь часі рахівник сам не витримав, прийшов у сільраду, заявив. «Так і так, під час полювання в колодязі обваленому куркульському натрапив на мертвого чоловіка... Видно, впав, вибратись силкувався, землі наобвалював, але ж — глибоко...» Пішли всім селом витягли бідолаху. Мертвий-то мертвий, і без ременя, та тільки в нагрудній кишені гімнастерки записка, як від живого. А в записці тій пояснено все: як ішов уночі додому, як упав у колодязь і як такий-то на нього натрапив і, обдуривши, покинув. Таке-то буває.

Слухаючи його, Степура виразно уявив собі ту ніч, і червоноармійця в колодязі, і як той рахівник до нього прийшов, наведений собакою, а потім пішов і не повернувся більше. Отаке ще буває в житті. А хіба ти теж не стояв якусь мить над такою прірвою, хай мала вона інший вигляд? Хіба в твоєму власному короткому фронтовому житті не пробудилась на мить ота злощасна думка, щоб суперника твого не стало, щоб ти зостався перед нею один? Але ж ти переміг, ти розчавив у собі того хвилинного звіра і дав простір людині, і то вже не звір, а людина виносила з бою на собі товариша і готова була, ризикуючи власним життям, під кулями нести його тисячу верст, щоб покласти його до ніг вашій єдиній неподіленій коханій. «Ось тобі твоє щастя, Мар'яно. Я приніс, я добув його для тебе з вогню, я тобі віддаю і нічого не вимагаю взамін! Ніс, але не доніс, і не моя в цьому провина. Замість щастя, звістку чорну тобі приніс, горя стільки, що його вистачить з тебе на все життя». Що вона думає там зараз у цю свою першу вдовинську ніч? Хіба не в такі ночі, не від такого горя ставали дівчата в піснях тополями в полі, проростали кущами

червоної калини з тієї землі, де козацьке біле тіло лежить?

Цілу ніч думав Степура про Мар'яну. Щось братерське з'явилось у його почуваннях до неї. Ще ближчою ставала вона для нього в своєму нещасті, і ніжність почував до неї ще глибшу тепер, але водночас почував і те, що зі смертю Славика виникла між ним і Мар'яною якась межа непереходима, межа, яку, певне, вже ніколи не переступити.

Годину за годиною поїзд ішов нічним невідомим краєм, зупинявся на якихось станціях, і тоді видно було дерева за вікном, темні, важкі, мовби з чавунного литва. Деколи в просторах нічного степу пропливали якісь накопичення темряви, схожі формою на єгипетські піраміди. Що то могло бути?

У вагоні всі спали. Довгалюк хропів на своїй полиці, підтримуючи і ві сні затиснуту в лещата руку. Вже перед світом, зморений думками, Степура теж задрімав.

Те, що вночі здавалось йому загадковим і незрозумілим,— оті чорні єгипетські піраміди по степу,— при денному світлі виявилось териконами Донбасу.

Терикони. Шахти. Димарі заводів — донецький суворий, досі не бачений Степурою край. «Це теж твоя Україна,— все озивалось до нього.— Вугільна, чорна, шахтарська, з териконами, що височать по степу, мов німі величаві пам'ятники людської праці... Цей край вартий твоїх пісень не менше, ніж рідна Ворскла, ніж місячні полтавські ночі з вербами та соловейками».

Зараз, одначе, йому було не до пісень.

Шахтарські жінки зустрічали їх на перонах станцій, і на обличчях їхніх був вираз горя й суворості, а очі шукали й шукали серед поранених когось найближчого, найдорожчого. Згадав Степура, що й мати Павла Дробахи живе десь в отакому шахтарському селищі і, може, виходить щодня виглядати сина, може, й зараз отут у гурті шахтарських жінок стоїть та жде, щоб когось розпитати про долю свого Павла.

Лікарні шахтарські й навіть школи в багатьох селищах були вже перетворені на госпіталі, і в одному з таких госпіталів опинився й Степура. Коли автобус зоставив їх на шкільному подвір'ї, перше, що Степура побачив, була гора безладно звалених серед двору шкільних парт, а біля них кучугурилась величезна купа викинутих після перев'язок брудних закривавлених бинтів.

XXXV

У цей самий госпіталь, тільки на два дні раніше, з партією поранених привезли й Спартака Павлущенка. В тій безглуздій атаці, піднятій Дев'ятим, Спартака було легко поранено в руку, а вже на дніпровській переправі під час нальоту фашистської авіації він мало не загинув від вибуху бомби. У госпіталь його привезли контуженим. Йому скривило щелепу, пом'яло всього, а найгірше — він втратив дар мови. Це його зараз найбільше гнітило, було найстрашнішим: боявся, що на все життя зостанеться німим.

Важкі думки не покидали в ці дні Спартака. Занадто великим виявився розрив між його уявленням і тією новою наукою, яку він виніс з уроків на Росі. До таких випробувань, які звалились на нього, він не був достатньо підготовлений. Синові впливового працівника одного з номерних заводів, йому досі легко все давалося в житті. Ще з шкільної парти, з піонерського загону якось виходило так, що він всюди був попереду, скрізь його обирали, і навіть коли став студентом, то й тут його з року в рік почали обирати то в факультетське бюро, то в комсомольський комітет університету, і він ще більше зміцнився у своїй певності, що життєве його покликання — це керувати, бути весь час на видноті, бути ініціатором, заспівувачем в усьому.

Маючи ораторський хист, він рано звик до трибун. І чи не найщасливішим був для нього той день, коли якось ще на першому курсі під час демонстрації на майдані Дзержинського його, як активіста з добрим голосом, покликано було на найвищу трибуну, щоб він вигукував до колон демонстрантів «ура». День був холодний, осінній, з дощем. Посинілі люди намагались швидше повз нього пройти, а він, не помічаючи й дощу, все впивався своїм голосом, у запалі гукав і гукав до них своє енергійне «ура», аж поки зірвався на найвищій ноті й пустив такого півня, що всі на трибуні засміялись. Кілька днів після того на факультеті йому не давали проходу дотепники, надто ж Духнович, всіляко дошкуляючи йому тими півнями; і хоч Спартакові й неприємно було це, але він намагався менше на такі речі зважати. Люди типу Духновича чи Колосовського ніколи не приваблювали його, до них він ставився з певною упередженістю, бо знав, що

вони дозволяють собі занадто багато, дозволяють собі міркувати про речі, які, за його переконанням, не підлягали ніякому обговоренню, ніяким сумнівам. Він вважав, що за кожним з таких факультетських вільнодумів має бути встановлений постійний контроль і цей контроль належить здійснювати найперше йому самому, людині без жодної плями в біографії, чим не могли похвалитися ні Колосовський, ні чимало інших його однокурсників.

Та безглузда атака на Росі, яку він з наказу Дев'ятого очолив, справді багато чого навчила Спартака. Якщо перед атакою Дев'ятий викликав у нього щире захоплення своєю вольовитістю, то після атаки Спартак ладен був плюнути йому в те вольове обличчя. Він не міг простити Дев'ятому, що атака була так легковажно організована,що вона кінчилася нічим, кінчилася лише марними втратами. Люди, яких Спартак повів у атаку, навіть не побачили ворога, їх розстрілювали серед білого дня. І це тоді, коли кожен із них за інших умов здатен був здійснити подвиг, стати героєм, побачити довкола себе купи знищених ворогів. Тільки тепер, у госпіталі, коли все те віддалилося, Спартак намагався знову знайти якесь пояснення поведінці й наказам Дев'ятого. «Нас послано під кулі, кинуто, як на розстріл, але, може, це було треба? Може, й наші жертви, що нам здаються безглуздими, продиктовані були якоюсь доцільністю і хоч на мить затримали просування ворога?»

В усьому цьому Спартакові хотілося зараз розібратись, дошукатися істини.

Добросерда сестра, смаглява шахтарочка Наташа, доглядає в палаті за ним. Молоденька, хоча й передчасно розповніла, вона стала медсестрою недавно, після десятирічки, і з-поміж інших сестер виділяється тим, що якось особливо ласкава й уважна до поранених. Для Спартака єдина тут радість, коли Наташа забіжить в палату і зиркне в його бік, а потім вони про що-небудь порозмовляють записками. Наташа вміла його підбадьорити у найтяжчу хвилину, і, мабуть, тільки завдяки їй він не занепав духом остаточно. Вона була певна, що йому повернеться втрачений дар і він заговорить.

— Все буде гаразд,— усміхалась вона, і йому легшало після цього.

Коли Спартак дізнався від неї, що прибула нова партія поранених і серед прибулих є кілька студентів, то одразу ж попросив Наташу піти точно довідатись, хто саме ті студенти. Йому дуже кортіло швидше дізнатися, кого привезли, пам'ять гарячково перебирала друзів і знайомих, і він почував, що, хто б це не був, кожному зараз буде радий.

Наташа повернулася радісна (видно, їй приємно було зробити йому послугу), а за нею до палати, стукаючи милицею, стрибав — хто б міг подумати — Духнович! З рудою стриженою головою, в грубому, якомусь обтріпаному халаті, він усміхався, ніби казав: «Дивись, який я тепер смішний...»

Присівши на табуретці біля Спартака і уникаючи дивитись на його скривлену щелепу, Духнович розповів, що поранення в нього дріб'язкове, і що йому тут подобається, та що серед прибулих є ще «славний поет наш Степура»,— він зараз на перев'язці...

«А Колосовський? Чи повернувся він з розвідки?» — запитав Спартак запискою.

І Духнович розповів, що знав про Богдана, про те, що розвідка його кінчилась успішно і що в бою з танками Богдан теж відзначився. Бо то ж був таки бій, студбат, що не кажи, перегородив дорогу танкам. Здавалось, навіть і мертві підводились, щоб кидати межи очі танкам пляшки, як прокляття... Отже, мав де виявити Богдан свою мужність.

— Він і зараз там десь їх колошматить,— закінчив Духнович з гордістю за товариша.

Посидів недовго, пошкодував, що не втік у Харкові з ешелону та не подався на лікування до батьків, покепкував над своїм виглядом, над халатом, який чомусь здавався йому арештантським, але вся ця балакучість його була якась натужна, із Спартаком Духнович почував себе зв'язано, до того ж, мабуть, йому неприємно було дивитись на скривлену Спартакову щелепу і слухати, замість членороздільної людської мови, нерозбірливе белькотання, яким схвильований Павлущенко пробував до нього озватись.

І все-таки після Духновичевих відвідин Спартак відчув полегкість. Духнович не належав до тих, з ким йому було б найлегше порозумітись,— це так, але зараз йому дорогий був кожен із студбатівців. Здається, навіть і з Колосовським він тепер знайшов би спільну

мову. І хіба не насмішка долі, що саме тепер, коли він має що сказати товаришам, має в серці щось нове, людяне, чуле, чим хотів би поділитися з ними,— і ось саме тепер контузія скувала йому уста?

Уночі він не знаходив собі місця.

Безгоміння в госпіталі, лише де-не-де стогін прорветься, а йому якось задушливо,— хочеться кричати, сказати всім на весь світ, що він уже не такий, яким був донедавна, що власне горе зробило його чулішим і до інших. О, якби йому повернувся дар мови, якби він міг заговорити! Вся воля його, всі бажання були зараз спрямовані на це.

Змучений терзанням душі, провалився в тривожний, гарячковий сон, а прокинувшись невдовзі, весь облитий потом, відчув раптом, що здатен... заговорити. Ось так візьме й заговорить! Добуде, вимовить яке захоче слово!

Щоб нікого не розбудити, підвівся, накинув на себе халат і, викравшись на подвір'я, з повними грудьми радісного передчуття подався в степ. Там спробує! Там скине з себе кайдани контузії,— почуває в собі досить для цього сил! Плутаючись у халаті, біг навмання між нічні терикони, щоб десь там на волі спробувати, на волі упевнитись, що йому таки справді повертається материн дар!

Зупинився перед териконом, задиханий, готувався вимовити перше слово, і стало раптом моторошно: а що, коли не вийде? Що, коли втратить отут останню свою надію заговорити?

Набрався духу і, завмираючи від непевності, від страху, видобув з себе спершу тихенько, ледве чутно, а потім сміливіше:

— Мамо... Мамо!

І, задерши голову в небо, щосили вигукнув, зшалений від радості:

— Мамо! Я говорю!!!

XXXVI

Світання, найкраще в житті світання, підіймаючись із-за териконів, нагадало йому, що пора повертатись у палату.

Пробираючись напівосвітленим коридором, зіткнувся з Наташею — вона сьогодні чергувала.

— Звідки ви? Що з вами? — удавано вжахнулась медсестра стишеним голосом (щоб не побудити палат), а цей нічний порушник замість відповіді вхопив її в обійми, радісно пригортав, мов п'яний. І хоча тіло її наче й не опиралось обіймам, але вуста шепотіли: — Що ви робите? Лікар побачить!

— Хай бачить... Я ж тебе люблю! Розумієш? Люблю!

Він говорив. Важко, з натугою, з белькотом, але говорив. Тепер вона зрозуміла, що з ним сталося, уявила стан його душі. І хоч це було дико, було проти всяких правил стояти отак у госпітальному коридорі в обіймах бійця, проте якийсь час вона так стояла, віддавшись на волю його раптовій, напористій, рішучій ніжності. Потім обережно, м'яким, ласкавим рухом відсторонила його:

— Іди. Іди в палату.

— Без тебе?

— Я прийду.

Чомусь він був певен, що Наташа прийде. І справді, вона прийшла, коли Спартак уже лежав у ліжку. Зайшла до палати, скрадаючись, і не засвітила світла, наблизилась до його ліжка тихо, нечутно, сіла на стільці поруч нього, і він узяв її руку. Знав цю руку, повну й шершаву, коли вона торкалась його, виконуючи свої сестринські обов'язки, але тепер ця рука була якась інша. Для нього призначена. Взяв і гладив. Уперше в житті. «Уперше в житті,— думав він,— ось я торкаюся свого щастя... А скільки є ще такого, що ми не завжди вміємо гідно цінувати, а воно буває один тільки раз... Перше вимовлене тобою слово. Перше кохання. Ось і моє щастя, рідкісне, неповторне, знайшло мене,— думав він радісно.— Прийшло в образі цієї смаглявої кароокої шахтарочки, яка з усієї палати, з усього госпіталю обрала мене і сидить ось тут біля мене в світанковій напівсутіні, і я бачу, як схвильовано дихають її груденята під білим накрохмаленим її сестринським халатом. Досі вона була мовби закута в неприступність цього халата, цей прекрасний одяг медсестри відділяв дівчину від тебе службовою неприступністю, а тепер і він не відділяє, рука Наташина в твоїй, ти чуєш її ніжність, і хай би це було так завжди».

Наташа заполонила його з першого погляду. Йому подобалось, як вона заходила до палати. Як усміхалась

лагідно й трохи ніби лукаво. Подобалось, як роздавала термометри і терпляче вислуховувала нарікання тяжко пораненого сержанта, що лежав у протилежнім кутку. Коли вона підходила до Спартакового ліжка, то йому здавалось, що вона посміхається цієї миті якось особливо, мовби приберігає для нього за тією усмішкою щось інтимне. Те почуття, що прокидалось у ньому до Наташі, полегшувало його страждання, в години її чергувань йому приливали радісні сили, і, коли вона присідала на хвильку поруч на стільці, йому щоразу хотілось торкнутись її руки, торкнутись чорних колечок волосся, що кучерявилось з-під косинки. Але тоді він не міг собі цього дозволити, сьогодні ж має право, адже це вона вйходила його, підняла, зробила людиною.

— Я була певна, що ти одужаєш,— тихо, якось шовково говорить Наташа,— одужаєш, і мова повернеться.

— Це завдяки тобі.

— Я цього справді дуже хотіла. Мені так чомусь було тебе жаль. І додому, було, прийду, а з думки палата не сходить: як там мій студент?

У протилежнім кінці палати хтось закашляв, застогнав, заскімлив спросоння тягучо:

— Сестра-а!

Наташа враз зіщулилась, швидко нагнулась до Спартака, торкнулась його щоки своєю розпашілою щокою. Він відчув, як бентежливо пахне дівоче волосся, відчув Наташин солодкий подих.

За мить її вже не було, стояла, схилившись, біля того, що її покликав,— то був артилерійський старшина Христенко, якому вона кілька днів тому дала свою кров. Усій палаті було відомо, що Наташа, коли почали привозити тяжкопоранених, добровільно згодилась стати донором, і за це всі ще більше симпатизували їй, а Спартак, почуваючи гордість, в душі комусь пояснював, що вона й не могла вчинити інакше, його Наташа, його любов.

Так це почалося. Почалось на світанні, а вдень, хоч Наташа й вільна була від чергування, вона, проте, кілька разів забігала в палату, мовби випадково, мовби за якимось ділом, а Спартак знав, що це — ради нього. Вже з порога вона світила очима до його очей, несла йому свою найкращу в світі усмішку, брала в нього якийсь томик, а в тім томику між сторінками вже була для неї його записка. «Люблю, кохаю тебе, Наташо, моє сонеч-

ко, моя рятівнице!.. Як хочу, щоб ми завжди були з тобою разом».

А через деякий час вона приносила йому іншу книжку, мовби взяту для нього з бібліотеки, і він знаходив у тій книжці записку для себе: «І я теж. Не бачила тебе годину і вже скучила. Ми порушуємо госпітальні правила, і, здається, всі вже про нас догадуються, але я чомусь нічого не боюсь...»

Почуття іхнє, так раптово спалахнуле, невдовзі ні для кого не було тасмницею, та й вони перестали ховатися з ним. Чисте, щире почуття, що враз зробило їх і багатими, й дужими, й щасливими,— чого ж було ховатися з ним? Хіба було кому від цього зло?

Одначе наступного дня Спартак зустрів Наташу біля операційної в сльозах.

— Чого ти?

Наташа розповіла:

— Лікарка Євдокія Павлівна дізналася про нас... «Це ганебно, це не дозволено, я не потерплю в стінах госпіталю розпусти!..»

Спартака обсипало жаром.

— Де вона?

— Не заводься з нею, не треба. Вона хороший хірург, золоті руки, тільки що стара діва і нічого в цьому не розуміє.

— Сьогодні ми підемо до тебе. Наперекір усьому. Згода?

— Добре. Підемо.

Після обіду вони справді пішли до Наташі. Через усе шахтарське селище промарширував він з нею у своєму госпітальному халаті, голомозий і шалапутний, і навіть трохи нижчий за неї ростом, ішов і почував гордість, що йде поруч з Наташею на виду у всіх, демонструючи себе як її майбутній муж. Це теж було порушення — вийти отак за межі госпіталю, іти до сестри додому, але він здатен був зараз і не на таке. Мати Наташі вже знала про нього і, видно, ждала його в цій шахтарській хаті, звідки двоє таких, як він, цими днями вирядились на фронт.

Спартак сидів з Наташею у її дівочій кімнаті, де було так затишно й чисто і де на стіні красувались наївні лебеді, над якими він раніше тільки посміявся б, а тепер і вони були йому милі. Вікно навстіж відчинене в садок, там наливались на сонці груші, в кімнатці теж

пахло грушами, бо Наташина мати нарвала їх повну тарілку, занесла й поставила гостинно перед ним:

— Це гливи, скороспілки, пробуйте, будь ласка...

Коли мати вийшла, Наташа сіла на кушетці зовсім близько біля нього, вона вже була не заплакана, тільки блідіша звичайного, бо вчора знову давала кров. Лукаво поблискувала оченятами і сама пригорталась до нього:

— Ти мій, мій!

Дарма що вчорашня десятикласниця, але була вона мовби дорослiша за нього, сміючись, признавалася, що ще в школі цілувалася з хлопцями, бо в них, мовляв, у селищі дівчата рано починають цілуватись, але то все були жарти, пустощі, і тільки зараз вона відчула, як приходить оце, справжнє...

— Розкажи мені все про себе, про університет, про ваших дівчат, про товаришів...

І він розповідав їй все без утайки, як жив, як було в них студентське товариство, які чудові оці хлопці з їхнього студбату, що зараз тут з ним у госпіталі, Степура та Духнович. Ще був у них Колосовський, з яким він нерідко сварився, хоча й не повинен був робити цього, тепер йому це ясно, а сам він часом бував просто нестерпним і зараз навіть дивується, як вона покохала такого.

— Ні, ти хороший, хороший,— запевняла вона.— Якщо ти так хороше відгукуєшся про товаришів, то й сам ти хороший... Я одразу вгадала, що в тобі є щось незвичайне і що на фронті ти був хоробрим, еге ж, ти був там хоробрим, мужнім?

— Не мені себе оцінювати, але тепер як піду, то знаю, в сто раз краще воюватиму,— він пригорнув її й не випускав, і вона по його обіймах відчула, що в цю мить він думає про те, що їм незабаром доведеться розлучатись.

— Сама стаю не своя, як подумаю, що тобі ж скоро виписуватись... Ти не шкодуєш, що так швидко одужав?

— Ні, не шкодую.

— Я була певна в цьому... Бо в госпіталі всякого надивишся: в того нога не згинається, в того рука, він і радий, що більше не піде, працюватиме в тилу, а ви хоч і сто літ воюйте. А ти не такий, не такий!

Вона щиро вірила в свого обранця, уявляла собі його, певне, кращим, ніж він є, але це робило хлопця й справді кращим, і він почував, як багато що зміниться після

цього в його житті. Піде з госпіталю з її любов'ю і воюватиме за цю любов, усього себе віддасть боротьбі з ненависним ворогом. Зараз він не тішить себе, як у перші дні війни, ніякими ілюзіями, не применшує загрози, знає, що небезпека, яка нависла над його країною, над їхнім життям,— ця небезпека смертельна, але знає й те, що боротьба тільки розгортається, приголомшливість перших поразок мине, і ворог ще відчує на собі силу розгромних, нищівних ударів.

— У них техніка поки що краща, але вони не візьмуть нас, не завоюють ніколи. Не такі в нас люди, Наташо, щоб визнали над собою владу завойовника.

— Правду ти кажеш,— поклала йому голову на плече Наташа.— Я ось про подруг своїх думаю... На все готові — в такому вони зараз настрої... Скажуть, в партизани — підуть в партизани. На фронт — на фронт. Сестрами, санітарками, ким завгодно. Ти знаєш, любий, я теж хочу проситися на фронт.

— Ти й тут потрібна.

— Не хочеш, щоб я була поряд з тобою?

— Я воюватиму за двох. За тебе й за себе. А ти й тут уже воюєш — даєш пораненим свою кров.

— Комісар те ж саме каже... Однак не здивуйся, коли на полі бою біля тебе раптом з'явиться одна твоя добра знайома шахтарочка... В шинелі і в чоботях кирзових, з санітарною сумкою через плече.

Він пригорнув її до себе, з ніжністю цілував карі оченята, звертався до неї без слів: «Ти мене відродила. Ти зробила мене щасливим. І хоч де я опинюсь, хоч у яких боях, ніколи тобі не буде за мене соромно...»

XXXVII

Серед звалища парт на шкільному подвір'ї сидять Степура й Духнович. Вони мають тут свій окремий улюблений куток, де коротають вечори у розмовах, і степ їм цвірчить своїми цикадами, і сяють над ними ясні зорі пращурів, і душа сповнюється в такі вечори почуттям незникності, нескінченності.

Коли, вибравшись із пропахлих нудотними ліками палат, зійдуться і посідають отак на кучугурищі парт у своїх грубих госпітальних халатах, дивно їм стає, що це вони вже встигли побувати в боях, що на кожному з них затягуються рани, здобуті десь аж на Росі, і теплий оцей

вечір застає їх в евакогоспіталі серед териконів Донбасу, а не на розкопках історичних місць. Тут зоряно й тихо, а там, звідки прибули,— в димах Україна, в крові.

Нема для них більше університету, нема більше життя, до якого звикли, не існує тих планів, що їх кожен виношував, є лише спрагле бажання жити, вірити, що все довоєнне ще повернеться, що з того клекотливого чорного хаосу, який зараз бушує за Дніпром, народиться перемога.

Народиться, але коли?

Вони довго думають над цим. Вони ще не знають, що будуть сніги Підмосков'я, буде Сталінград і Курська дуга, їм хочеться вірити, що цей історичний двобій розв'яжеться значно швидше, вирішиться тут, в українських степах, на Дніпрі. Живуть тим, чим живе в ці дні весь іхній госпіталь, весь шахтарський край; жадібно ловлять зведення Інформбюро, ждуть втішних звісток про те, що там стався нарешті жаданий перелом... А добрих вістей нема, натомість приголомшливими ударами сиплються на них повідомлення про нові фронтові напрямки, скупі слова про те, що після впертих боїв залишено ще одне місто, здано ще якийсь важливий рубіж.

Скільки подій відбулося за цей час, і розвиваються вони в такому скаженому темпі, що хлопцям здається, ніби то було давним-давно, коли вони пішли в райком, прощалися з університетом, повзали по-пластунськи в чугуївських таборах, проходячи військовий вишкіл. Згорів іхній студбат, розкидало, розмело його кривавим шматтям на полі бою та по госпіталях...

— Ось ми лаємось середньовіччям,— розмірковує Духнович,— вважаємо його найчорнішою епохою, але хіба це так? Інквізиція, вона вся спалила менше, ніж один який-небудь фашистський концтабір... Зате яку силу творчості, жадобу відкрить виявило людство тоді. Марко Поло йде через континенти. Колумб пливе через океан. Солдат Сервантес і актор Шекспір пишуть для людства. Буйний ріст гуманізму, перший телескоп, міста-республіки... Ні, людина там велика!

— А зараз хіба ні? — чують вони голос із вечірнього присмерку.

З-за кучугурища парт з'являється біля них Спартак Павлущенко. Він, видно, від Наташі. Він опоєний хмелем кохання.

— Тепер я бачу, що кохання приходить одразу після контузії,— каже Духнович.— Може, хай би й мене було трахнуло, щоб я теж цього меду зазнав?.. А так лишається тільки поздоровляти інших. Вітаємо тебе, товаришу закоханий!

— Вона таки справді славна дівчина,— говорить про Наташу Степура.— Бачить же, як наші хлопці деколи вивуджують із-за вікна півлітри на мотузку, знає, що декотрі в підштаниках зникають на всю ніч у селище, проте ще ні разу не накапала начальству. По суті, вона порушниця порядку, але... Ти з нею одружишся? — запитує він Спартака.

— Одружусь. Неодмінно.

— Зараз чи після останнього пострілу?

— Обставини покажуть.

— Хотілось би знати,— задумливо каже Степура,— чи багато з нас, студбатівців, зостанеться після війни?

— Якщо зостанемось, нам треба жити інакше,— говорить Спартак, з ногами всідаючись на парті.— Зовсім інакше, друзі.

— Як, дозвольте запитати? — насмішкувато зиркає на нього Духнович.

— Ти не іронізуй, Мироне.— Павлущенко починає хвилюватись, заїкається.— Це, що ми переживаємо зараз, не може минути для нас безслідно. Ж-жити дружніше, я-якось тепліше. З новим чуйнішим ставленням один до одного. Так будемо ж-жити... Хіба це неможливо?

Степура, закуривши, хмуро зауважує:

— Цього таки декому з нас часто бракувало.

— Я знаю, що ви зараз ду-ду-маєте, хлопці. Оце, мовляв, Спартак закохався і заспівав по-новому... В сентименти пустився. Але це не лише тому, що закохався... Рось дечому навчила мене, хлопці: жив, бачу, не так, як мусив би жити. Ви мали всі підстави ставитись до мене зневажливо й холодно, а дехто мі-мі-міг навіть ненавидіти мене.

— Ти перебільшуєш, товаришу комсорг.

— Ні, не перебільшую, Мироне. Почуваю, що перед декотрими із своїх товаришів університетських я справді завинив, глибоко завинив. Фронтовий наш університет, дарма що такий короткочасний, він багато на що мені очі відкрив. Я глянув на себе збоку, порівнюю себе з вами, з тобою, Духнович, з тобою, Степуро, з

Колосовським, і це порівняння, скажу вам одверто, не на мою користь. А я ж претендував вожакувати над вами, контролювати кожен ваш крок, кожну думку, кожен вчинок. Ви здавались мені людьми ненадійними, яких постійно треба тримати в шорах, і я уявив собі, що ця роль падає саме на мене. А яке я мав право на це? Що з пелюшок вважав себе непохибним? Що сам собі здавався бездоганним? Я свідомо культивував у собі недовіру до кожного з вас, називаючи це пильністю, хоча то була скоріше ма-ма-манія пильності.

— Зрештою, це можна зрозуміти,— мовби виправдуючи його, промовив Степура.— Ми жили в такий час. Нас оточували вороги. Капіталістичне оточення — то був не пустий звук, як показала війна.

— Але вона показала й інше. Особливо мені вона показала, що, скажімо, Богдан Колосовський, який здавався мені людиною пощербленою, не вагаючись, бере зброю до рук і йде на подвиг, бо має в серці щось більше за біль особистих кривд і образ.

— Це вірно... Але якою ціною дається нам досвід, кожна краплина його... Скажімо, атака на Росі, коли ти роту повів...

— Повів... Коли я стану командиром, ніколи не буде в мене таких бездарних атак. Я дорожитиму кожним бійцем, як робить це комісар Лещенко. Якщо вже вмирати, то вмри з найбільшою користю для діла — в цьому вся суть, в цьому наука війни.

— Краще б її зовсім не знати, цієї науки,— сказав, копирсаючи милицею землю, Духнович.— Принаймні мене від неї досі нудить... І як все-таки символічно, що першим декретом нашої революції був Декрет про мир. Нічого, мабуть, для простих людей не було й не буде ненависнішого, ніж війна, вояччина, мілітаризм. Я гадаю, що рано чи пізно людство прийде до цілковитого заперечення воєн. Вони стануть для нього чорним минулим, як, скажімо, работоргівля чи звичаї канібалів.

Допізна точиться нічна розмова студбатівців. Могли б і цілу ніч так скоротати, але — пора! Тут не студентська республіка — тут режим.

З ганку госпіталю чергова сестра вже гукала їх, заганяла на ніч до палат.

XXXVIII

Швидко цього літа заживали солдатські рани.

Не встигли хлопці й укоренитись у своєму госпітальному затишку, як їх уже виписували, нагально звільняючи місце для нової партії поранених, щойно привезених з фронту.

Лікарі так і не стали витягати осколки із Степуриних ніг. Просвітили рентгеном, порадились і зійшлися на тому, що краще цього добра не чіпати.

— Хай сидять. Кістки не пошкодили, витягнем після війни.

За інших умов Степурі в його стані, звичайно, ще треба було б залишитися в госпіталі, як і багатьом іншим пораненим, але не той був час. Відправляли їх, ще й пов'язок не познімавши, і сестра Наташа, яка проводжала їхню команду до вокзалу, почувала себе з студентами так, ніби була винною в тому, що їх виписано передчасно.

— Може, у виздоровбаті вас довше потримають,— ніяково втішала вона, кидаючи жалібні погляди то на Павлущенка, то на Степуру.

Найбадьоріше почував себе Духнович. Дарма що він, як і Степура, ще накульгував, але й тут він не міг відмовити собі в задоволенні покепкувати над своїм досить-таки невояцьким виглядом.

— Дон-Кіхоти без Росінантів, рицарі сумного образу в общипаних обмотках,— жартував він по дорозі до вокзалу.— А загалом ви добре зробили, Наташо, що вчасно нас випхали, бо інакше не тільки Спартак, а й я остаточно б у вас закохався. Відбив би вас у Павлущенка.

— Ні, не відбили б.

— Так міцно зійшлися характерами?

Наташа зашарілась.

— Міцно.

На ходу вона притулилася до Спартака, закохано зазирнула йому в обличчя своїми ласкавими розблискотілими очима.

Степурі Наташа нагадувала чимось Мар'яну, може, отими чорними косами, що, закручені тугим вузлом, виглядали на потилиці з-під накрохмаленої косинки.

Наташине простодушне співчуття до їхньої команди і оця її винуватість у тому, в чому вона була зовсім не

винна, розчулювали Степуру, викликали в нього бажання втішити цю добросерду їхню сестру-жалібницю, сказати їй, що виною всьому тільки війна, яка шле сюди все нові партії скалічених людей, а їх передчасно, з непозаживлюваними ранами, вимітає з госпіталів.

На станції саме були проводи. Жінки-шахтарки проводжали юрмами своїх шахтарів, яких нібито мали відправляти звідси на Чугуїв, у ті самі табори, що їх свого часу пройшли студенти-добровольці, а тепер мусили пройти оці люди, які, видно, тільки недавно вилізли із забоїв, повиходили з душових — на багатьох ще мокрі чуби. Плачі, співи, звуки гармошок на все привокзалля, ближче й далі аж горлянки рвуться, натужно гукаючи про те, як «вышел в степь донецкую парень молодой...».

Степурину увагу привернула одна компанія в пристанційному скверику: сидячи під деревом, старанно цигикає на гармошці шахтарський підліток, серйозний, незворушний, як юний Будда, а навпроти нього серед горілчаних пляшок, розкиданих по зім'ятій траві, притупцьовують, танцюють двоє в колі родичів, видно, батько й син. Вони такі ж серйозні, як і гармоніст. Батько повагом, зосереджено лише притупує ногою, наче виконує якийсь важливий ритуал, притупує економно, більше диригуючи руками, а юнак аж заходиться в буйному, відчайдушному танці, б'є, прибиває землю, з розмаху розджунює ногами порожні пляшки, коли нога наткнеться на них. Чуб розтріпаний, мокрий, піт ручаями, а він усе б'є.

В гурті родичів стоїть кругловида огрядна жінка, видно, мати цієї сім'ї, і, склавши руки на грудях, не втираючи сліз, що котяться їй по щоках, усе дивиться на цей сумовитий танок батька та сина. Чорний суконний піджак, мабуть, синів, висить наопашки їй на плечах, родичі звертаються до неї з якимись словами, а вона, не чуючи їх, невідривно стежить крізь сльози за своїми господарями, старим і молодим, за їхнім прощальним танком і, можливо, бачить їх уже на полі бою, серед жахів війни, і Степурина уява бачить їх десь там, віч-на-віч з танками на вогненних задніпровських рубежах.

Розпрощавшись з Наташею, хлопці сіли до вагона — їхати їм було на південь, до моря,— а з вікна ще й тоді було видно, як у пристанційному скверику невтомно танцюють ті двоє шахтарів. Молодий уже зовсім поблід

від сонця та від випитої горілки, але, як і раніш, уперто ходить по колу, а старий, ще більше зсутулившись, сумовито диригує у землю руками.

На великій донецькій станції, шумливій, людній, переповненій евакуйованими жінками та дітьми, хлопці під час зупинки стали свідками бурхливої сцени: біля одного з вагонів почули гвалт, крики, кинулись туди,і в цей час просто перед ними, злетівши звідкись згори, раптом трахнувся об настил перону чийсь тугий чемодан, трахнувся, репнув, а з нього — грошей купа! Повен чемодан грошей. Тугі папуші новісіньких червінців, тридцяток, соток лежали, вивалившись із чемодана, і ніхто їх не чіпав. А слідом за чемоданом зі східців вагона жінки-шахтарки з лементом тягли вже й господаря цього набитого грішми чемодана, якогось лисого товстуна казнокрада.

Притягнутий і поставлений жінками перед своїм розтрощеним чемоданом, він намагався щось їм пояснити, в чомусь виправдатись, а жінки, не слухаючи його, обурено давали йому то зліва, то справа щедрі замашні ляпаси.

— Паразит! Хапуга!

— Наші в боях умирають, а він наживається!

— Зарплату чиюсь присвоїв, не інакше!

І знову чулося на весь перон оте соковите: лясь! лясь! А винуватець тільки по-риб'ячому стріпувався від кожного ляпаса і щораз дужче вирячував очі.

Надбіг міліціонер, високий, з підтягнутим животом, і власник чемодана шарпнувся відразу апелювати до нього. Однак вивалені з чемодана папуші грошей, до яких так ще ніхто й не торкався, промовляли самі за себе, і міліціонерові неважко було зрозуміти, що за суб'єкт стоїть перед ним.

— Ваші документи!

Виявилось, що занесло цього типа хвилею евакуації десь аж із-за Дніпра, сам він працівник банку, і чемодан його, звичайно ж, набитий народними грішми, чиєюсь зарплатою, яку він не забув прихопити, пустившись навтьоки на схід.

Міліціонер, видно, й сам у душі був заодно з жінками, бо коли вони, зчинивши гвалт, стали знов діставати лисого по щоках, то представник влади відстороняв їх більше для годиться.

Чим ця сцена скінчилась, хлопці могли тільки дога-

дуватись: поїзд їхній незабаром відійшов від перону, далі помчав.

— Не позаздриш тому типові,— сказав Духнович, простягшись на полиці.— Не хотів би я його чемодана.

— Накип часу, брудна піна,— буркнув, закурюючи, Степура.— Мене більше оті цікавлять, що танцювали в скверику. Скільки і смутку, і сили в тому танці...

— Може, останній танець у житті...

Того ж дня вони побачили море. Тут, на його узбережжі, край міста, на величезній території приморських парків і відкритого поля, розташувався так званий виздоровчий батальйон, куди їм і належало з'явитися. Не виздоровчим батальйоном, а виздоровчою армією точніше було б назвати це вировище незліченного люду, направленого сюди з різних госпіталів.

Поки хлопці реєструвались, серед писарської братії їм несподівано трапився знайомий — Лимар з геофаку.

— О, й ви тут,— схилившись гострим підборіддям над своїми довжелезними списками, сказав він буденно, нудьговито.— Вже є тут один ваш історик...

— Хто? — стрепенувся Степура.

— А той високий... Колосовський. Він сьогодні з тутешнього шахтарського санаторію прибув.

Хлопці ожвавіли. Світ, виявляється, такий невеликий. Богдан тут, полку прибуває!..

— Де ж нам його знайти? — запитав обрадуваний Степура.

— До вечора навряд чи знайдете, тут на весь день розбрідаються хто куди... Життя табунне.

Звільнившись від своїх списків, Лимар зміг приділити трохи більше уваги хлопцям. Сіли разом у холодку під деревом, і Духнович, розглядаючи Лимареві пальці в чорнилі, кинув насмішкувато:

— Багнет, значить, змінив на перо?

— Комусь треба.

— А чи не міг би ти й мені тут протекцію влаштувати? Писарем або хоч писарчуком?

Лимар зрозумів жарт.

— А як почерк?

— Як курка лапою,— відповів за Духновича Степура.

— Ну тоді важкувато буде,— сказав Лимар, посміхаючись не тільки губами, а ніби і своїм гостреньким носиком.— Писарем тепер — це треба вміти.

— А ти надовго застряв? — допитувався Духнович.

— Та як накажуть. Наше діло солдатське.

— Швидко ж ти переорієнтувався.

Лимар зірвав листок з дерева, пожував, виплюнув.

— Досі морозить, як згадаю оті жита... Закривавлені люди бігають спотворені жахом, а зверху свистить, грякає, серед білого дня чорно стає — кінець світу, ревище, боротьба демонів, стихій! — Він розказував так, ніби вони цього не зазнали.— Чую крик, стогін, біжу кудись, стеблина перечіпає, я падаю, душа рветься од страху, і сорому нема, тільки жах, жах тваринний і каятьба: оце твоє добровольство! Жест! То б жив! А так умираєш! Міна довбоне в спину — і каюк! І бажання одне: тільки б вирватись, тільки б у тил! Ординарцем! Попихачем! Судна носити! Нужники чистити! І після госпіталю таки, бач, пофортунило: писар війська приазовського.

— Шкодуєш, значить, що відстрочку здав?

— Шкодуй не шкодуй, а воно, може, й не слід було нам спішити...

— А коли б усі так думали,— насупився Степура,— хто б воював?

— Ви, хлопці, ідеалісти. Хіба не було у вас в госпіталі таких, що температуру собі наганяли, рани на собі роздряпували, аби тільки виграти день-два? А я — чесно.

— Це, по-твоєму, чесно? — різко кинув Спартак.— Ти просто розкис.

— Називайте це, як хочете. Побув, кров пролив — досить. Хай ще інші спробують. А в тилу люди теж потрібні. Крім того, ходять чутки, що студентів взагалі незабаром відкликатимуть з фронту.

— Це чому ж? — здивувався Степура.

Лимар зиркнув сюди-туди:

— Наказ із центру нібито має ось-ось прийти, і всіх нас, хто, звичайно, втримається до того часу, це я вам по-дружньому кажу, відкличуть назад.

— А тих, що в боях лягають щодня? — сердито глянув на Лимаря Степура.— Або тих, що вже полягли? Хто їх відкличе?

— Чи ми кращі за них — в'їдливо запитав Духнович.— Інтелектуали? Скарб?

Не мав Лимар що на це відповісти, а в хлопців пропало бажання після цього з ним розмовляти.

Колосовського вони розшукали надвечір біля моря,

в гурті якихось моряків та льотчиків, мабуть, госпітальних його товаришів. Богдан і їх п'ятеро чи шестеро ішли берегом і сміялись, один із моряків, жестикулюючи, смішне, видно, щось розповідав. На голові в Богдана з-під посадженої набакир пілотки біліла марлева пов'язка, але рана вже, певне, йому не дошкуляла — він від душі, голосно сміявся, що рідко з ним бувало.

З очима, ще повними сміху, Богдан поздоровкався з хлопцями, радісно потряс за плечі Духновича, обійняв Степуру і, здається, найбільше був здивований, що в їхньому товаристві бачить і Спартака Павлущенка,— йому він теж міцно потис руку.

— Ми думали, ти ще на Росі стоїш проти них ощетинений,— пожартував Духнович,— а ти вже ось біля моря розгулюєш, як і ми, грішні.

— З Росі мене відправили того ж дня, що й вас, черкнуло трохи,— Богдан недбало торкнувся рукою своєї пов'язки.— Байдикував тут ось із ними,— і Колосовський почав знайомити хлопців із своїми новими друзями.

XXXIX

Богдан, хоч сам рідко бував веселим, проте людей любив життєрадісних, відчайдушних, і саме з такими звела його доля в госпіталі, з ними ж він перекочував і сюди, у виздоровчий батальйон.

Танкісти без танків, моряки без кораблів, прикордонники з далеких застав, навіть один льотчик, що горів у повітрі над морем,— усі вони, незважаючи на трагічність часу, не втрачали певності в собі, дух їхній не було зламано, і це найбільш приваблювало в них Колосовського. Це були люди високої проби. Богдан почував, що таким людям можна в усьому довіритись, товаришування з ними надійне, вони ніде не підведуть, такі і в хвилину найтяжчу — чи на полі бою, чи навіть у неволі — з мужнім презирством зустрінуть смерть. Не шукали вони схованок, не шукали для себе щілин у житті, жили з відкритим серцем, на видноті, трималися незалежно, нічим не клопотались, бо все, що треба, було тут при них: і пісня, і жарт, і дружба, й відвага. З ними Богдан разом вийшов з госпіталю, разом прибув і у виздоровбат.

Виздоровбат — це табунища людей на березі моря, людей, які прибувають сюди ще в пов'язках, з не позаживлюваними ще ранами, одягнені в полиняле, з слідами крові БУ і самі вже — люди БУ. Стріляні. Палені. З осколками в тілі. З кулями в грудях. Люди з домішкою заліза, сталі.

Ще ходять тут на перев'язки, але поза тим — майже ніяких обов'язків. Живуть, як птахи небесні. Мають у своїх володіннях парки, альтанки, заміські пустирища, вечорами — наперекір усім смертям — лунають їхні пісні понад морем, а потім цілу ніч ясний місяць освітлює їх, бо сплять виздоровбатівці просто на землі, лицем до галактик.

Вранці на молоді звірячі свої апетити вони мають лише хліб, черствий та цвілий, та до нього приправою старшинські підбадьорювання:

— Цвіль — то здоров'я.

— А для моряка — ще й гарантія, що ніколи не втоне.

Вільного часу мали вдосталь, і користався ним кожен, як хотів. Степура та Павлущенко, зробивши найпримітивніші пристрої, взялися ловити бичків у морі. Духнович хоча й не ловив, але залюбки допомагав їм у цьому майже безплідному занятті, а Колосовський тим часом з вольницею виздоровбатською вирушав на далекі промисли аж за місто, де можна день прожити попаски, де стеляться перед худими виздоровбатівцями плантації огірків, моркви, капусти, помідорів,— червоних, м'ясистих, соковитих. Добуті в цих походах дари природи вони приносять потім і в табір на загальний пай, підгодовують тих, кому поранені ноги ще не дозволяють робити далеких вилазок.

— Тут нашого брата справді тільки ноги й годують,— казав увечері Духнович, гризучи на березі моря з товаришами моркву, принесену Богданом.— Скоро ми з Степурою теж приєднаємось до вас, конкістадори.

— Охлянули б, мабуть, якби не ця заяча їжа,— казав Степура, налягаючи на щедрі дари землі азовської.

— Тілом охлянути — звісно, біда, але не найбільша,— поправляв його Духнович.— Он Лимар, той охляв духовно. То куди гірше, братці.

Богданові приємно дивитись, як хлопці трощать польову поживу, а море шелестить біля ніг, а неподалік у гурті виздоровбатівців ллється розмова про життя довоєнне — тут люблять згадувати про довоєнне.

— Море, бач, гарне,— чути лагідний чийсь голос,— але нічого я так не люблю, як хлібів переливи, коли вони достигають... І того дня саме збирався я в поле,— тільки вийшов на майдан, як раптом з гучномовця: «Увага! Увага! Слухайте важливе державне повідомлення». Різні думки в цю мить промайнули: що за державне повідомлення? Війна? Чомусь думка одразу про війну, мабуть, тому, що це — найстрашніше. А невдовзі після цього вже весь наш районний актив мчав по селах з закритими пакетами для голів сільрад. Приїжджаю в сільраду — голови нема. Де? В польовому таборі! Мчу туди. Подаю пакет голові, він при людях розірвав пакет: повістки! Таким і таким зібратися коло сільради. Мобілізація. Війна. Беруть повістки, мовчки розбігаються по домівках. Оте мовчання чомусь найбільше вразило.

— А мене ця звістка застала в Севастополі,— розповідає інший.— Уночі раптом літаки загули в небі, ударили зенітки в районі порту. У вогнях прожекторів видно, як один за одним спускаються над бухтою величезні парашути,— то, як ми пізніше дізналися, спускали п'ятсоткілограмові міни в бухту. Дві впали на берег, вибухом кілька будинків знесло. Курсанти наші вишикувались по тривозі, стоять на лінійці й не второпають, що таке: вогні, парашути, вибухи. І страшно, і смішно. Тільки цей сміх нездоровий, нервовий якийсь. Чиї літаки? Туреччина? Німеччина? О шостій ранку по радіо місто говорить: були літаки, один збито, по уламках мотора дізнаються зараз, якої держави літак...

Море лежить перед ними спокійне, лише місячна доріжка, простелившись удалечінь, тихо трепеще. Від берега вузенька, а далі широка, вабить душу. Ті, кому рани дозволяють, купаються при місяці в морі, видно, як зблискують їхні мокрі м'язисті тіла, а по узбережжю то тут, то там лунають співи, і ніби війни й нема, все тут її мовби заперечує, не визнає, оце тихе море самим своїм виглядом мовби протестує проти неї: «Я для шелесту тополь... я для щастя закоханих... для рибальських вогнищ... для мартенівських величавих заграв...»

На березі моря, недалеко від їхнього табору, металургійний завод. Він працює пригаслий, замаскований, але ніяким маскуванням не приховати йому своїх заграв, як здоровій людині не приховати свого здоров'я, своїх рум'янців. Заграви злегка пробиваються над цеха-

ми, і їх видно далеко, буває так, що тут цілу ніч лопотять зенітки, все небо — над морем і над заводом — у тривожному гудінні літаків, у вимахах прожекторів. Зараз повітряного нальоту нема, лише десь далеко за небокраєм, у морі, чути час від часу глухі незрозумілі вибухи, може, знов бомблять пароплави, що везуть з Одеси евакуйованих, топлять разом з людьми. У виздоровбаті є вже такі, що чудом врятувалися з тих розбомблених у морі пароплавів.

Коли Богдан сидить отак на березі моря, а хлопці заведуть розмову про університет, перед ним щоразу з'являється з своєю усмішкою Таня. Боса, припорошена дорожнім пилом, така, як бачив її востаннє в Чугуєві. Сяйво очей, сяйво, найкраще в світі... Він написав їй уже дві листівки, але не певен, чи одержала, бо якби одержала, то вже була б тут — він знає її натуру. А може, таки прибуде, може, ще застане його перед тим, як він відправиться знову на фронт? О, як би він хотів побачити її, хоч на мить зустріти отут біля моря, серед гарячих степів приазовських! Де ти зараз в отакий вечір, хороша, рідна моя? Хіба ж не маємо з тобою права на це море, на пахощі степу, на шелест місячних парків отут уночі?

Серце горіло тугою, болем розлуки. Може, Таня вже виїхала з рідними на схід, і листи його лежать в університеті, не знайшовши її? Відкинута штормом війни, невблаганно оддаляється твоя любов, губиться в недосяжностях, а без неї все тут не таке: і ця ніч, повита в гіркі якісь чари, і повний місяць над морем тихим, світлим...

Там, де місяць, затривожились прожектори і вже сягають вістрям аж до нього, до високого мертвого світила. Невже буде наліт? Чи просто промацують небо?

Хлопці говорять усе про той наказ із Центру, згідно з яким нібито відкликатимуть студентів, і Богданові на мить захотілось справді бути відкликаним у життя інше, де не буде ні свисту авіабомб, ні трахкання мін, ні каліцтва людей,— у життя з улюбленою працею, з коханням, з білим, як мрія, університетом. Але й спалах такого бажання Богдан відганяв від себе, бо те, що було пережито, що передумано за ці чорні тижні війни, вказувало йому шлях в інше товариство, до людей, що були вже людьми не миру, а війни. Танкіст Вася і молодий льотчик Андрєєв, що горів у повітрі, і оці моряки,

що півголосом співають, розлігшись неподалік, хіба вони шукають полегшень чи якихось пільг від війни? Вони готові до найтяжчого. Якщо й мріють про що, то мрії у них зараз особливі: танкіст мріє про те, щоб знову сісти в танк і не опинитись у піхоті, льотчик — щоб знову мати літак і злітати в небо, а сам він...

— Не станемо шукати того наказу,— каже він, втручаючись у розмову своїх університетчиків.— Якщо відкликати, то всіх би треба оцих, а не вибраних. Чому саме нам бути вибраними? В нас діти? В нас сім'ї?

І хлопці згодні з ним. Вельми, одначе, кортить знати, куди їх звідси пошлють і коли це станеться?

— Може, про нас забули?— посміхається Духнович, знічев'я кидаючи в море камінець за камінцем.— Я, власне, був би не проти.

Але про них не забули.

Настає ранок — уже їх шикують.

— Артилеристи, крок уперед!

— Танкісти, два кроки вперед!

— Сапери! Кухарі! Хіміки! Топографи...

По всьому табору їх вигукують, сортують, а потім писарі цілими днями переписують, заносять їхні прізвища в довжелезні списки, в численні, лінійками розбиті графи. І що швидше заживають, присихають на виздоровбатівцях рани — то частіше цим людом цікавляться.

Ледь не щодня з'являються вербувальники з різних училищ, з нагоди кожного такого візиту виздоровбатівців скликають, шикують особливо ретельно, і тоді гучно лунає на плацу:

— Бажаючі, крок уперед!

Коли набирали в бронетанкове, Спартак Павлущенко зголосився, спробував умовити й хлопців.

Степура й Колосовський відмовились одразу, бо, мовляв, починали як курсанти піхоти, то хай уже й далі так буде, покладаються на судьбу. Духнович спершу ніби завагався:

— Вологда? Владимир? Це спокусливо!

Але потім одмовився й він:

— Училище випустить командиром, на все життя запряжуть потім в армію, якщо зостанешся живий. А козиряти до кінця днів — то було б для мене нестерпно.

— У тебе викривлене уявлення про життя командирське,— зауважив йому Спартак.— Бути командиром...

— Ні, я вродився бути рядовим,— перебив Духнович.— І хоч нашому брату рядовому перепадає на фронті найбільше, зате після війни — звичайно, коли до того часу вціліеш як мисляча матерія,— будеш собі вільним птахом. Знов перед тобою університет, і Микола Ювеналійович, наш славний кормчий, показуватиме тобі з кафедри якісь допотопні потовчені горшки: «Амфори! Золотий пил віків!»

Імітуючи професора, Духнович так урочисто нависпів вимовляє оте «амфори», що хлопці не можуть утриматися від сміху.

В день відправки Павлущенка вони гуртом пішли проводжати його на вокзал.

— Повірте, товариші, іду в бронетанкове не тому, що, як Лимар, передової злякався,— щиро говорив Павлущенко вже біля вагона.— Війна зайшлася надовго, і кадри командирів — нового сучасного вишколу — будуть ой як потрібні...

— Маршалом хочеш війну кінчати?— підколов його Духнович.

— Річ не в цьому,— спокійно заперечив Павлущенко.— Чини... Ордени... Не криюсь, прагнув, та й хто не прагне відзнак? Рось, одначе, протверезила нас. Я побачив, що війна — це не ордени, це горе народне, кошмар, лихо найтяжче, яке тільки можна уявити... І ще зрозумів, що для перемоги самого бажання мало, це мені видно тепер. У броню хочу закуватись і піти на них з усією силою, а не з голими руками, як отам на Росі. Ще, може, танки мої Німеччину толочитимуть, ось для чого йду.

Богдан уважно слухав Павлущенка. Розумів його настрій. Останнім часом вони зблизилися між собою, і те, що їх раніше розділяло, здавалось обом тепер більше непорозумінням чи навіть чварами, через які їм треба було давно переступити, подати один одному руки з такою ж довірою, як ось тут, біля вагона, коли настав час прощатись.

— Скажи хоч тепер, Богдане,— затри вши руку Колосовського, промовив Спартак, і в голо його прохопилася несподівано тепла нота:— За що твого батька було репресовано?

Богдан ніяк не чекав тут цього запитання, згадки про те, чим була затьмарена вся його юність.

— Думаю, що за вуса,— відповів похмурим жартом.

— За які вуса?

Павлущенко, видно, не зрозумів жарту.

— Вуса любив носити мій батько, довгі вони були в нього, чорні, примітні. Якось, пам'ятаю, ще малим я тоді був, один з товаришів батькових сказав, шуткуючи за столом: «Ох, Дмитре, відпустив ти собі вуса запорозькі, дадуть колись тобі за ці вуса...» І таки по його й вийшло.

— Ну, а крім вусів?

— За зв'язки,— нахмурився Богдан.— Батько дружив з багатьма. З Якіром, з Федьком, з Блюхером...

— За те, що людина з кимось у дружбі була... Ну я, скажімо, за це не судив би,— задумливо мовив Спартак.— Без дружби, думаю, батьки наші й революції не зробили б.

Пролунала команда, і Спартак мерщій кинувся до вагона.

— Ну, бувайте, хлопці. Не згадуйте лихом!

— І ти не забувай... Напиши куди-небудь!

Вагон був повен відібраними до бронетанкового училища, Павлущенко одразу загубивсь у натовпі. Його присадкувата, качанкувата постать, заштовхана іншими, зникла однак лише на мить, невдовзі голова Спартакова виринула знов, видно було, як він, пнучись угору, намагається виглянути до хлопців на перон через чиєсь плече. Було в цьому його намаганні продертись, ще раз кинути погляд на перон, на своїх університетських щось таке, що зворушило Богдана.

— Щасливої дороги!— схвильовано гукнув Богдан, коли ешелон рушив і затиснутий між людьми Спартак, мов від болю скривлений, швидко став відпливати. Вічно були не в миру, а тепер... Де й коли перетнуться їхні дороги? На полі бою? В госпіталях? Чи, може, й не зустрінуться більше ніколи...

Щойно відправився цей ешелон, як слідом за ним рушив у тому ж напрямі, на схід, інший — довжелезний товарняк, забитий заводським устаткуванням.

— Кажуть, авіазавод якийсь,— почули хлопці від пристаркуватого залізничника біля ларка, де вони пили зельтерську.

Ешелон, що йому, здавалось, і кінця не буде, стерегли розставлені на платформах зенітні кулемети, все на ньому було добре вкладено, вкрито брезентами.

— Все це десь знову стане заводом,— мовив услід ешелонові залізничник, і пізніше не раз Колосовському згадувались його слова.

Зі станції хлопці поверталися вже надвечір. Ще здалеку побачили між деревами парку на своїй виздоровбатській території — гора кавунів лежить зеленошкірих. Підійшли ближче — аж ні, не кавуни, каски, звалені горою, тьмаво вилискують на галявині, ждуть їхніх буйних голів. Скрізь метушня, гомін, бійці приміряють щойно одержані залізні свої шапки, з заклопотаним виглядом отримують гвинтівки й патрони.

Крім виздоровбатівців, тут одержували зброю й мобілізовані, що їх напередодні було привезено сюди пароплавом, люди явно цивільні, для котрих усе, що потрапляло до рук із військового спорядження, було дивом і викликало в кого смуток у вічу, в кого — щире зацікавлення.

— Якщо куля з жовтеньким дзьобиком,— допитувався молодий новобранець у свого сержанта,— це які?

— Та я ж казав: трасуючі!

А інший, тримаючи в руці обойму, доскіпувався з другого боку:

— А це — з чорним та червоним поясочком?

— Бронебійні! Запалювальні!— кричав заклопотаний роздачею зброї сержант.— Постріляєте, тоді розберетесь. Усі пригодяться!

Тепле надвечір'я огортало приморські парки. Десь аж над морем зринула пісня, молодий красивий голос вів її вільно, задумливо, і до неї поступово став прислухатися весь цей виздоровбатський вавілон.

Із-за гори світ біленький,
Десь поїхав мій миленький.

Бійці стояли попід деревами, сиділи групами на витовченій траві серед нової своєї зброї, слухали простеньку ту пісню і мовби прощалися з нею.

Літній боєць, з приписників, пригорблений, в окулярах, схожий на якого-небудь бухгалтера, сидячи серед солдатського гурту і дослухаючись до пісні, задумливо все крутив і крутив у руці щойно одержану нову

гранату. Чи вона справді цікавила його своєю будовою та формою, як може зацікавити людину яблуко незнайомого сорту, чи просто, заслухавшись пісні, він механічно крутив її в руках, аж поки сталося те, що сталось: висмикнулась чека, і бійці, що сиділи поруч з приписником, враз відсахнулися вжахнено від нього, від його гранати.

— Кидай! Кидай!— загукали йому.

Судорожно затиснувши гранату в руці, він оторопіло кинув поглядом сюди-туди, мов хотів крикнути: «Що мені робити? Куди кидати? Адже ви кругом?!»

Нікуди було кидати — скрізь люди, розгублений погляд його всюди натикався на обличчя таких, як сам. Тоді він миттю зірвав з голови каску, спритно, як перепела, накрив нею гранату і навалився на неї грудьми.

...Коли розвіявся їдкий дим, на поритій, просмердженій вибухом землі лежала тільки купа ганчір'я та людського м'яса — все, що зосталось від приписника.

— Догрався дядько,— зітхнув хтось у натовпі.

— Його ж попереджали!— сердито озвався другий.

— Чеку ненароком висмикнув — от і все.

— Міг би відкинути геть, але бач, пощадив людей.

Незабаром санітари прибрали його, мовчки й похапливо, а там, біля моря, де, певно, нічого й не знали про те, що сталося тут, усе линула в надвечір'я пісня, та сама — про миленького, про світ біленький.

Це була остання пісня, що її хлопці чули у виздоровбатському таборі. Вночі їх повантажили в ешелон, море і парки зостались позаду, і тільки місяць — високе холодне світило — супроводив їх у нічні степові простори.

XL

Ще б'ється енергетичне серце України Дніпрогес. Ще димить трубами під небом півдня степовий гігант «Запоріжсталь», цілодобово працюють інші заводи і ходять трамваї від старого до нового Запоріжжя, а в небі над містом, як привид війни, вже висять аеростати, тримаючи в повітрі сталеву загорожу від ворожих літаків. Команди дівчат-аеростатниць випускають їх звечора, і повітряні вартові ночують у небі, стережуть рідне місто, а заводи тим часом працюють на оборону, домни й мартени дають плавку.

Аеростати в ранньому чистому небі над Запоріжжям, розбомблені будинки, вирви на вулицях, охоплені тривогою натовпи людей — ось чим зустріло Богдана Колосовського рідне місто.

Коли бійці їхнього ешелону висипали з вагонів, котрийсь, не розібравшись, навіть пальнув у небо по аеростатах, йому спросоння здалося, що то ворожі десанти спускаються на парашутах на це тихе, ранковою млою повите місто.

— Куди стріляєш? Своїх не впізнав?— сердито загукали до нього дівчата, що, стягнувши з неба, саме вели на вірьовках вулицею аеростат, а він усе виривався в них з рук, мовби хотів вернутися знов у небо, на свій високий пост.

Вивантажені з ешелону бійці, нашвидку шикуючись, форсованим маршем рвонулися через місто у бік Дніпра.

— На захист Дніпрогесу! Дніпрогес у небезпеці!— цим тут наелектризоване повітря.

Невже це правда? Невже небезпека так близько? Ще в ешелоні були розмови, що правлять їх кудись за Дніпро, на Кривий Ріг й далі, а тепер ось виявляється, що разом із запорізьким народним ополченням вони стануть тут як захисники Дніпрогесу.

Розтягнувшись по вулиці, біжать, важко хекаючи, і гімнастерки їхні темніють від поту, і з-під касок брудними ручаями стікає піт. У брязкоті зброї біжить з товаришами Богдан через знайомі садки та яруги, потім по центральній магістралі Шостого селища, з болем душевним минаючи сквери, в яких риють окопи, кінотеатри, в яких бував, квартали облитих вранішнім сонцем будинків, у яких жили колись його друзі й знайомі. Так ось куди привела його доля, ось у який час привела! Подекуди на місці житлових будинків уже тільки купи руйновищ, уламки стін, оголені нутровища квартир. Тут він виростав, на його очах виникало, розбудовувалось струнками кварталами це нове, соціалістичне місто. Батько його вважав себе дніпрогесівцем, він служив у полку внутрішньої охорони, в тім добре знанім запорожцями полку, над підрозділами якого шефствували заводи, а він здійснював охорону Дніпрогесу і виходив на першотравневі паради в голубих, як дніпрова вода, кашкетах. Такий кашкет був мрією Богданового дитинства. В батьковім полку було все особливе, їхній з величезними срібними трубами оркестр

славився на все місто, і коли полк з цим оркестром проходив Запоріжжям у своїх голубих кашкетах, то, здавалось, голуба річка тече по широкій сонячній магістралі нового робітничого району. А попереду полку йде, карбуючи крок, людина мужньої і гордої постави; то йде при своїй революційній зброї твій батько, герой революційних боїв на півдні України — Дмитро Колосовський. І ось тепер, замість нього, уже ти, його син, брязкаючи зброєю, біжиш тут по центральній магістралі Шостого селища, тільки не в голубому кашкеті, а у важкій зеленій касці, і вже не парад тебе чекає, а чорна кривава війна.

Запорізькі курсанти на грузовиках, цивільні ополченці в засмальцьованих кепках, у робітничих спецівках, і ви, щойно прибулі поповненці,— всі ви — в одному напрямку — всі до Дніпра.

Богданові аж дух перехопило, коли попереду зблиснула рідна ріка...

Дніпро! Синя пісня твого дитинства, ось він уже вдарив у вічі блакиттю, могутнім розливом світла, вигнувсь дугою биків, забілів мереживом піни з високої греблі... І величезна — через увесь Дніпро — бетонна гребінка биків, і крани над греблею, і схожий на казковий палац будинок електростанції на правому березі, облицьований темно-рожевим вірменським туфом,— усі ці споруди разом з каменем берегів, з блакиттю Дніпра, із зеленими пагорбами Хортиці, з високим розлогим куполом неба зливаються тут в єдине ціле, постають як єдиний гармонійний витвір, розпочатий природою і довершений людиною. Сила й гармонія. Блиск і чистота. Здається, пилинка ніколи не впала на цю споруду, на все, що тут сяє новизною, якоюсь постійною святковістю. Здається, цей шматок сонячної дійсності вихоплений уже десь із майбутнього, як взірець того, що буде колись на землі.

Колона їхня рухається греблею, вимучена, з мокрими спинами, обтяжена зброєю, запалена бігом. Нижче греблі, далеко внизу, видно, як ходить риба біля самих бетонних биків.

— Гляньте, скільки її там!— гукає котрийсь на ходу.

Риба стоїть під греблею табунами, упершись лобами в бетон. Угору далі плисти їй нікуди. Всюди у прозорих, просвітлених сонцем глибинах, як тіні застиглих торпед, темніють риб'ячі спини.

Вниз від Дніпрогесу розкинувся сліпучий Дніпро, по ньому випирає з води знайоме Богданові з дитинства каміння, рудувате, ніби пригоріле, прижовкле на сонці. Он скеля Кохання. Два Брати. Скеля Дурна, на якій запорожці нібито киями вибивали колись дурість із тих, хто провинився... Шуміло тут віками життя! Богдан також не раз там купався, стрибаючи з хлопчаками зі скелі в ласкаву дніпровську воду. Зараз на камінні, як і в роки його дитинства, сидять знесилені спекою білі крячки і дивляться в цей бік, на греблю, на пробігаючих бійців, на курсанта Колосовського в наскрізь змокрілій від поту гімнастерці, дивляться і мовби питають: «Куди це ви? Що сталось на світі? Чому всі ви в такій тривозі?»

За скелями, за крячками — сонячна Хортиця, острів козацький в обіймах Дніпра. Буйні садки по всьому острову, над ними 75-метрові, найвищі на всю округу, щогли. Десь там є залізничний полустанок Січ, з того полустанка Богдан сідав на поїзд, уперше покидаючи рідне місто, пускаючись у широкий світ...

На правому березі, в кінці греблі, контрольний пост, порядкують тут військові в зелених кашкетах. Прикордонники! Чому вони тут? Уже тут кордон? Дожитись, щоб державний кордон по греблі Дніпрогесу проходив... Суворі, замкнуті в них обличчя, невблаганність в очах. Такі ж зелені кашкети виконували присуд над самострілом Гладуном. Перехопивши дорогу, що веде на греблю, прикордонники стримують натиск біженців, перевіряють усіх — кого пропускають, кого вбік. Особливо насторожені до військових: чи не втікач, чи не панікер? Ось затримали якогось верхівця, що сидить на коні охляп.

— Злазь!

Він лається, погрожує, в нього неабиякі відзнаки в петлицях, але для них це байдуже — схопили, стягли, бо нема вже для них ні чинів, ні відзнак, є тільки Дніпрогес, який треба захищати.

Височезні осокори посхилялись над озером Леніна. Нарешті є затінок від спеки. Доки командири щось там з'ясовують, підрозділи поповненців мають хвилину перепочинку. Посхилявшись на бетоновані парапети в тіні дерев, бійці жадібно дивляться на повноводе озеро Леніна, на Дніпрогес, про який стільки чули, а бачать багато хто вперше.

— Я не думав, що це так велично,— не зводячи погляду з греблі, каже до хлопців Степура.— Споруда, в якій відчуваєш народне натхнення... А місце! Виросла ж на тому Дніпрі, де протягом століть стояв невщухаючий гуркіт порогів...

— Так, це справді гордість нашого часу,— озирає панораму Дніпрогесу Духнович.— Пам'ятаєте, як Наполеон казав у Єгипті: «Солдати, з висоти цих пірамід на вас дивляться сорок століть людської історії...» Тут на нас дивиться одна п'ятирічка, зате яка! П'ятирічка нової, соціалістичної цивілізації...

— І ніде ні подряпинки,— зауважив хтось із бійців.— Авіація їхня ще ні разу, видно, його не бомбила.

— Бомбив, та не влучив,— кинув котрийсь із місцевих ополченців, що саме проходили мимо.— Замість греблі, у скелю шарахнув.

«Все оце, що так натхненно зводилось мільйонами трудових рук, хіба воно будувалось для бомб?— думає Богдан.— Будувалось на цілі ж століття мирного життя...»

— На таку красу, мені здається, просто рука не може знятись, хай він буде варвар із варварів,— каже Степура.— Руйнувати бомбами такий шедевр цивілізації... та ж він для безсмертя, цей витвір людський...

— При мені тут укладали перший бетон,— озивається Колосовський глухим від хвилювання голосом, а думка його вже шугає в минуле, в ті часи, коли тут не тільки вдень, а й уночі, при світлі прожекторів,улаштовували аврали, трудові штурми, коли заводські колективи з прапорами ішли до котлована, рятуючи споруду від весняних паводків. Знайомі виринають обличчя, далекі чуєголоси...

«Ви, хто проектував Дніпрогес. Ви, хто місив тут бетон. Дівчата-бетонярки, грабарі, монтажники, інженери-енергетики, люди в гумових чоботях, в комбінезонах, що днями й ночами тут працювали, вас хочуть знищити одним ударом, під ноги війни хочуть кинути вашу працю, ваш навіки зацементований тут пафос, енергію, вашу любов...»

Різкі слова команди обривають Богданові розбентежені думки.

Ідуть.

Зелень і метал навкруги. Мимо чорного залізного лісу трансформаторів, крізь робітничі селища, що по-

топають у садках,— на голі, спалені сонцем кряжі правого берега. Десь між новим Кічкасом і Великим Лугом буде їхня оборона по кряжах. Що вище на кряжі, то гарячіше повітря обвіває обличчя, спекотний подмух степового серпня.

Незабаром уже вони на кряжах. Стали на горбі, придавлені важкими гарячими касками, придавлені небом, гарячим, як каска. Відкриті у безкрай поля, млосний дух полиновий...

— Окопуйсь!

Добуто саперні лопати, відкладено зброю — почалась солдатська землекопська робота. Ще ніде ні пострілу, війни не чути, противника й признаки нема. А вони копають. Земля суха, тверда, трудно дається — окопи їхні тягнуться понад межівником. Усе тут сиве по-степовому: сиві полини стоять, деревій сивий, сріблясто вилискує неподалік у вітрозахисних смугах сива маслина. Колюча вона, терпкі на ній плоди, а бійці вже пасуться й там, у колючому.

Вперемішку з підрозділами армії займають тут оборону й народні ополченці, бійці воєнізованих заводських дружин, що більшими й меншими командами прибувають із Запоріжжя. Є серед них немало таких, які ще вночі стояли біля мартенів, а зачувши про небезпеку, просто із зміни з'являлися в парткоми:

— Розбронюйте нас!

Броньовані й розброньовані, в робочих спецівках, сяк-так озброєні, вскакували біля заводських зупинок у трамваї, і дівчата-кондукторки вперше не вимагали з них квитків, бо знали, куди їх везуть, куди вони підуть, вихопившись із трамваїв. Цілими командами з'являлись вони тепер на правобережних висотах, на спалених спекою степових кряжах.

Де ворог?

А ворога не було, була тільки спека та затишшя степове.

Несподівано випало хлопцям зустріти тут серед ополченських політпрацівників одного із своїх студбатівців — Миколу Харцишина з геофаку, від якого вони дізналися, що рештки їхнього студбату було влито в інші частини, що їхнього Лещенка вже призначили комісаром полку, і він продовжує воювати десь на Київському напрямі.

Розмова з Харцишиним відбувалася на ходу; обвіша-

ний гранатами, закіптюжений, він поспішав із своїм загоном кудись ще далі в степ і на запитання хлопців про становище тільки знизав плечима:

— Ніхто нічого до пуття не знає. На грузовиках послали розвідників у бік Кривого Рога, в бік Нікополя, якщо повернуться — розкажуть.

З лівого весь час прибуває озброєний люд, дружинники, ополченці. На кряжах їх зустрічають жадібними розпитами:

— Як там у місті? Що чути?

— Всяка погань полову підійма. Борошно тягнуть з пекарень, аж віхола кушпелить.

— При мені двох мародерів на вулиці розстріляли — грабували магазин.

— А в нас, чули?— Якийсь білобровий, зашмарований ополченець, що рив окоп неподалік Колосовського, кинув лопату, весело озирнувсь на сусідів.— В нас уночі біля силового цеху... меридіан лопнув!

— Що? Що? Який меридіан?— не розібравши, почали обертатись до нього бійці.

— Звісно який: географічний. Лопнув якраз біля силового. Не минути б аварії, якби не кинулись одразу. А то мерщій електрозварників сюди та бригаду з ковальського,— а в нас братва, знаєте яка — до ранку меридіан той уже знову склепали, заварили, не видно, де й лопнув!

— От заливає,— озвався до Богдана літній робітник, що поблизу ламав полин для маскування.— А становище ж справді погіршується з кожним днем. По радіо передають, нібито бої ще десь ледве чи не в Бессарабії, а ми вже ось тут ждемо, біля воріт Дніпрогесу. Це ж недарма нас підняли?

— Та звісно,— відповів, хмурячись, Богдан.— Хоча просто не віриться: Дніпрогес наш стає об'єктом прифронтовим...

— Приїхав до нас уночі на завод високий чин, мало не з верхнього штабу,— розповідав робітник,— ну, як начальник главку, скажімо. Ми, дружинники, до нього: «Дайте зброю!», а він нам: «Зброї нема».— «Ну, то як же?»—«Куйте шаблі». Думаємо, жартує, а він серйозно: куйте. Звісно, заводи в нас такі, що й чорта викують, але де ж ти вчора був? Партійні організації роблять усе, що тільки можна, підіймають народ, створюють заводські дружини, загони ополчення, винищувальні

батальйони — зброї, зброї тільки давай... Не шаблю, а справжню сучасну зброю. «Чому ж її нема?» А він, той чин, плечима знизує: «Так склалось». Озлило мене це його «так склалось». Не повинно, кажу, у нас так складатись! Чому, коли в мене плавка не вийшла, з мене питають? Чому, коли в солдата складеться щось негаразд, то одразу по кумполу його, а в того, бач, «склалось»— і як з гуски вода!

Багато з того, що Богдан побачив тут сьогодні, було й для нього не зрозумілим, не знаходило виправдання. Почувалася безладь, розгубленість, якої не повинно бути б у такий час, та ще де — біля такого об'єкта. Йому здавалось, що найдобірніші війська народу, найкращі дивізії мусили б бути кинуті зараз сюди, на захист славетної споруди і такого важливого промислового центру,— в усякому разі, якби це залежало від нього, то він би саме так розпорядився. А то скільки їх тут, розсипаних по рубежах, без танків, без авіації, без достатньої кількості артилерії... Запасна дивізія. Курсанти. Заводські воєнізовані дружини. Вони беруть на себе весь тягар. «І чим менше нас, тим більша відповідальність на нас лягає,— подумалось Богданові.— Он заводські, чути, розмовляють, що заводи у них демонтують, ешелон за ешелоном вивозять. Але ж Дніпрогесу не вивезеш, не вивезеш Дніпра! Його треба захищати».

Гурт робітників стоїть у повний зріст на кряжі; заспокоєні тишею, вони розмовляють, поглядають навкруги. Небо над ними повне гарячої блакиті, рідні степи навколо, а внизу, ген за Дніпром, рідне місто з лісом чорних заводських труб, що ростуть наче з землі. Робітники в задумі розглядають усе, що їх оточує: і небо високе, і степи, залиті сонцем, і затуманене, задимлене місто на лівому березі, і Богдан ніби чує їхні роз'ятрені думки. «Це ж наш отчий край. Це те, без чого ми не зможемо жити...»

— Як на душі, запорожці?— вилазячи з окопу, весело окинув поглядом оборону той білобровий, що розповідав про меридіан.— Чи напоїмо їхньою поганою кров'ю нашу землю суху?

— З чого я почав би,— каже високий худий робітник з запалими щоками,— так це отих хортицьких колоністів взяв би за карк. А то тільки літак німецький вночі загуде, так уже йому назустріч і ракети з димарів.

З міста грузовиками доставляють на кряжі озброєння, роздають гранати,— ці гранати щойно тут і вироблені на запорізьких заводах, вони шершаві й ще ніби теплі після заводської обробки. З ближчих колгоспів привезли на обід харчі — величезні густо насолені плахи свіжого сала, що так і тануло на сонці, знімали його з грузовиків, розстеляли перед бійцями, як білі ведмежі шкури.

— Діліть.

Був хліб білий, як сонце, сало в долоню було, тільки води бракувало. Весь Дніпро випили б, якби він протікав ближче!

Ті, кого посилали з кряжів по воду до Дніпра, приносили її хто в чому: у відрах, у казанках, у баклагах, а Степура приніс дніпрової, просто в каску набравши. Гукнув Богдана, Духновича, і вони, зібравшись біля його окопу, бережно й спрагло пили з тієї каски.

Це була найдобріша у світі вода. Тепла, м'яка, солодка, вона пахла літнім синім Дніпром, і коли Богдан пив, не вірилось йому, що коли-небудь вони вже не матимуть змоги цю воду пити і лише в спраглих їхніх згадках житиме для них її прісний, солодкий, ні з чим не зрівняний смак!

XLI

Біля Степуриного окопу — будяки головаті, татарник, цупкий петрів батіг та дика собача рожа цвіте. Під будяками серед полинів сплять, розкидавшись, Духнович та Колосовський, і піт навіть із сплячих із них патьоками, брудними ручаями тече. Степурина каска лежить в ногах у хлопців порожня, вже випито з неї воду.

Степура розморено сидить біля окопу, курить. Оці будяки, та сині косарики, та собача рожа — це все друзі його дитинства. Наче звідти, з-над Ворскли, прийшли й стали ось тут, на запорізьких кряжах. А нижче бурими латками стелиться цупке собаче мило. Влітку, коли, було, попобігаєш за коровою і ноги на тобі курчатами візьмуться від ранкових рос, заструпіють та потріскаються, то щоб у неділю хоч трохи відмити — нічим не відмиєш,— тільки оцим собачим милом. Треш, аж поки всю верхню шкіру з ніг зітреш. Все то було так давно,

ніби й не з ним було. Все змінюється, і сам він змінився, виріс, тільки не змінюється для нього образ матері, постає вона зараз перед ним такою, як була для нього в дитинстві, як була всі ці роки. Випровадила чоловіка й синів на фронти, сама тепер удома, тільки, мабуть, тим і живе, що жде від них звісток. Щоліта, коли він, було, приїздить на канікули, це для неї свято, вона тоді лише тим і клопочеться, щоб він смачнішого попоїв, більше поспав, щоб набрався сил для науки. Ніяк не могла зрозуміти, чому він сам рветься до тієї роботи, що й брат його, комбайнер, хоча в душі гордилася, що загорілого її студента колгоспники день у день бачать то на току, то біля штурвала комбайна. І ось замість золотого літа з мирним стрекотом комбайнів кинуто його в інше літо — літо чорних пожеж! Навалилось горе на них всіх, не для врожаїв, не для мирної праці тепер люди живуть, і жилавий батько його, садівник і городник, пішов тепер на війну з своїми медалями з виставки за капусту, за помідори... А могли ж бути канікули й цього літа, міг Андрій, на радість батькам, бути оце дома, в рідному селі, а не млів би душею отут, на пекучих задніпровських рубежах.

Аж ось куди докотилась війна. Ще два місяці тому сприйняв би як поганий жарт, коли б сказали йому, що серпневого цього дня він лежатиме десь на горбах під Запоріжжям, з гвинтівкою захищатиме Дніпрогес. І все ж хоч як тяжко, хоч який гіркий для них оцей серпень, але нема зараз на душі в Степури того відчаю, що терзав його біля Канева, коли, поранений, він ждав на березі переправи. Тоді йому здавалося, що все гине, що нема порятунку, крізь оту тужбу матерів по київських селах, на яких насувалося хмарою горе, він на мить мовби побачив у чорнім видінні, як вигибає його народ. То був хвилинний відчай, розпука, крик душі, спантеличеної першими нещастями, першою кров'ю і смертю товаришів. Відтоді хоч просвітку й нема і хоч війна, як степова пожежа, ще швидше накочується всезгубним палаючим валом, обпалюючи уже своїм диханням Дніпрогес, але зараз Степура — чи не тому, що справді набув гарту?— має на душі тверду певність в нездоланності сил народних, яких не розтопчеш війною, не винищиш вогнем. Незборимий народ, що воздвиг своєю працею такі споруди, таку красу, яку побачив Степура сьогодні. Он димлять на обрії запорізькі заводи, жи-

вуть — дарма що їх бомблять ніч крізь ніч, а ближче на гранітних плечах дніпровських берегів красується і сам Дніпрогес. Символ нової України, витвір нової соціалістичної цивілізації. Електричним серцем республіки, сонцем електричним назвав тебе народ, і від тебе справді, як від сонця, був осяяний весь край. Перша любов країни будуючої, її енергія, її порив до щастя втілились у тобі, гордому первісткові п'ятирічки. Розум і руки, що зуміли таке збудувати, вони сильніші за всіх руйнівників!

Про Дніпрельстан, ще не бачивши його, Степура вже писав свої вірші. Оте наївне далеке його віршування, навіщо воно було? Слави кортіло? А що таке слава? І чи так уже конче вона необхідна для щастя людського? Ти, хлопче, вважав себе поетом, дряпаючи оті вірші, а поетом, може, лише зараз стаєш, без віршів, коли серце твоє повне горя народного і ближчими, ніж будь-коли, стають тобі думи народу, його болі, його велика боротьба. Ні, не хотів би він ніякої слави, не треба йому нічого, тільки б не було тужби материнської, та не червоніло б небо пожежами вночі над його землею, та вічно б красувався над світом отой найкращий твір його народу — залитий сонцем Дніпрогес!

Заводські ополченці, що разом з бійцями також займають оборону по кряжах, гомонять, перекликаються, підправляють окопи, чистять гвинтівки. Багато тут робітничої молоді, сміливої, тямковитої, але ще більше літніх робітників, у яких вдома сім'ї, діти чи й онуки. Робітники хоч і з гвинтівками, проте мало схожі на вояків, вони й тут, на кряжах, залишаються більше людьми праці, тими, хто ще вночі стояв біля мартенів і для кого нема ніякої радості в тому, що вони змушені були кинути верстати, домни, крани і взяти зброю до рук.

Духнович, прокинувшись, лежить горілиць, дивиться в небо, в його тихо сяючу блакить. Потім озивається до Степури:

— Тебе не дивує, що небо голубе?

— А яким же йому бути?

— Могло ж воно бути чорним, скажімо.

— Небо чорне? При сонці?

— Ну, не чорне, то теракотове, буре чи ще якесь. А то, бач, голубе, ясно-блакитне. Розумна, розумна, Андрію, мати природа! Найніжнішу барву із своєї палітри, чисту оту блакить вона дала небові. Саме бла-

кить, барву, таку приємну для людського ока... Дала, покрила нею весь оцей незрівнянний дах небесний, під яким людині призначено жити. Живи!

— А що з цим небом роблять,— мовив у задумі Богдан, який, теж прокинувшись, лежав горілиць, підклавши руки під голову.— Навіть його запоганили.

— Пригадуєте, хлопці, картини Васильківського в Харківській галереї? — ожвавівши, звернувся до друзів Духнович, пристрасть якого до малювання була їм добре відома (всі факультетські стінгазети він оформляв).— Ніхто так, як Васильківський, не вмів передавати барву неба. «Небесний» Васильківський — так і звали його. І тут ось небо справді — мов на степових його акварелях...

Далеко було зараз від них усе те — Харків, картинна галерея, яку вони не раз відвідували, і Васильківський з його таким поетичним безкраїм степовим небом... Розкидало, розметало у вировищі війни молодий їхній студбат. Нові люди довкола, нові номери підрозділів, тільки чорні медальйони в кишенях іще студбатівські.

— Скільки наших уже ніколи не повернуться до університетських аудиторій,— зітхнув Степура.— Вибув навіки Мороз. І Славка Лагутін. І Підмогильний...

— І наш невгамовний Дробаха,— додав Духнович,— такий покоритель сердець, менестрель, баламут...

Почали згадувати тих, що зостались з комісаром Лещенком стримувати ворожі танки на Росі, заговорили й про самого Лещенка, який тепер уже нібито з новим полком десь там відбиває атаки на Київському напрямі.

— Нам пощастило, що ми з ним починали,— сказав Колосовський.— Не уявляю собі кращого комісара для нашого студбату...

— А як він палив наші паспорти у вагоні, справді видовище символічне,— пригадав Степура.— Вогнищем паспортів і матрикулів освітлена наша ніч випускна...

— А може, хлопці, ми й справді ідеалісти, як каже Лимар?— відкрився раптом своїми сумнівами Духнович.— Може, більшість воює лише в силу необхідності, чи з принуки, чи з інстинкту самозбереження — і все?

— Тоді треба вважати ідеалістами всіх оцих,— підводячись, глянув Богдан на новий загін народних ополченців, що саме виходили на кряж.— А прийшли вони

сюди з власної волі, з власного бажання — як і ми з тобою...

— Бо все це,— додав Степура,— їм, як і нам, життєво необхідне, все безмірно дороге — від споруд Дніпрогесу до оцього будяка...

— Будяк, він теж недаром на світі живе,— кинув мимохідь розвалькуватий дядько-ополченець.— Будяк у степу як барометр, він погоду віщує: якщо колеться — буде сонячно, не колеться — жди дощу...

Духнович потягнувся до будяка, торкнув пальцями.

— Колеться. На спеку, значить. На сушу. Оригінальний мешканець планети: хоч не красивий, зате колючий...

— Чому не красивий?— заперечив Степура.— Мов козак у малиновій шапці... Дозорець степів.

— Хотів би я знати, хлопці,— заговорив Духнович.— Чи в далекому майбутньому залишиться оця властива людям теперішнім прив'язаність до свого краю, до певного місця на планеті... До Дніпра, скажімо, та безкраїх оцих степів, що до них так охоче звертала муза наших факультетських поетів... Закоханість, магія, але чи буде це почуття вічно?

— Не знаю, як буде, а зараз це дає силу людині,— пробубонів Степура.— Як і любов до матері, це ніколи не зникне.

— Та я, звичайно, й не хотів би, щоб це почуття зникло,— не розумій мене так,— уточнив Духнович.— Є речі, без яких душа людська стала б справді безбарвною, зубоженою вкрай. Але все ж — скільки тисячоліть ще хвилюватиме людину оцей будяк, оцей дикий кактус українських степів?

— Доки й світ сонця,— усміхнувся Степура.— Сподіваюсь, ти згоден?

Неподалік проходила група бійців з водою від Дніпра, і Богдан, загледівши серед них Васю-танкіста, подав йому голос:

— Василько, завертай до нас.

Цей веселий, з обпаленою щокою кадровик, єдиний з госпітальних Богданових товаришів, ще на марші познайомився з його університетськими друзями, тож і зараз охоче приєднався до них,— квапитись не було куди.

— Кого напоїти, студенти?— він простяг Богданові погнуте відро, в якому води ще виявилось чимало.

Хлопці стали по черзі пити з відра нахильці.

— А це ось мій сусід по окопу, він теж майже студент,— вказав танкіст на блідолицього, в білій вишитій сорочці ополченця, що стояв трохи осторонь, ніяково усміхаючись.— Учитель тутешній, хортицький, він Київський університет кінчав.

— Голобородько,— чемно назвався вчитель, підійшовши ближче, і на запитання Духновича, хто ж він за фахом, відповів:— Мовник. А ви?

— Ми історики, розуміється, колишні...

— Чому колишні?

— Ну, може, й майбутні. Бо поки що, замість істориків, мовників, поетів,— Духнович іронічно глянув на Степуру,— ми всі тут лише — активні багнети.

— Це правда,— сказав учитель неголосно, і коли Степура передав йому відро, де ще зоставалось води, прийняв його з вдячністю, тихо, неквапом став пити.

Був він середнього віку, з привітним обличчям і одягнутий так, ніби зібрався в район на вчительську конференцію, одну з тих традиційних конференцій, що саме проходили б у цей час: в новій кепці, в чистій сорочці стояв над окопом, випустивши назовні відкладений гарно вишитий комір, костюм теж був новий, шевйотовий, нещадно перетягнутий знизу патронташем.

— Які степи!— в захваті промовив Вася-танкіст, зручно влаштувавшись на бруствері і озираючи місцевість.— Ось де нам треба було танкодроми робити!

— Колись у цих степах дикі тури водились,— лагідно пояснив йому вчитель.

Танкіста одразу взяла цікавість:

— Що за тури?

— Тур — це предок свійського бика, вільний житель степів. Останній тур, як свідчать літописи, загинув на початку сімнадцятого сторіччя.

— Славний край, нічого не скажеш,— задивився в степ Вася-танкіст.— Тільки чому ж противника ні слуху ні духу? Розвідка, правда, нікудишня. У нас, танкістів, за таку розвідку по шиї дають, та воно ж і слід, як вважаєш, Богдане? Тюхи-матюхи, краще б нам доручили, еге ж?

Богдан дивився на нього усміхнено, йому до душі був цей хлопець. Малий, коренастий, віком юнак, а вже зсутулений у плечах, наче зсутулило його від довгого

сидіння в танку. Обличчя землисте, з шрамами від опіків, а очі світлі, широко посаджені, бешкетні,— так і жди від нього якоїсь витівки. Богдан ще з госпіталю знає, що родом Вася саратовський, перед тим як піти в армію, вчився на Уралі в автодорожному технікумі, а службу відбував на кордоні і вже з перших днів війни брав участь у танкових боях. Він і зараз не втрачав надії, що рано чи пізно пересяде «з лопати на танк».

— Це правда, що ваша Хортиця,— звернувся він до вчителя,— була колись столицею запорозьких козаків?

— Була, та ще й тривалий час.

— Так ті ж воювали! А ми що — не тієї кості? Пороху не зосталося в порохівницях? Віддати їм усе оце... Заводи он ще працюють, Дніпрогес на ходу. Це ж по отих жилах, треба думати, струм іще йде,— показав він на щоглу з товстими дротами неподалік.

— Високовольтна, у нас тут усе високовольтне,— підкинув із сусіднього окопу рудобровий, видно, охочий до розмови ополченець.— Після роботи не раз, бувало, почуєш коло буфету: «А мені сто грам «високовольтної»...

— Що ж то за «високовольтна»?

— П'ятдесят шість градусів міцності, і ніяк не менше.

— Сила,— весело зауважив танкіст.— А пам'ятаєш, Богдане, козака Дудку, що з нами в палаті лежав?— обернувся він до Богдана.— На шостий день після операції сто грам уже забажав, і молодиця, каже, приснилася. Ох, Дудка, сміх один! Як почне витівати, вся палата регоче, аж шви на хлопцях тріскаються!

За розмовами, за жартами минув цей день.

Уночі кілька підрозділів було знято з кряжів, і командири, кваплячи, повели їх кудись на нове місце. Спершу гадали, що перекидають їх на Хортицю, бо дійшли чутки, що острів уже захоплений ворожим десантом,— там — чути було — весь час іде бій. Але, здається, не на Хортицю їх ведуть.

Військові й цивільні вперемішку рухаються через селища правого берега, де все потопає в садках і лише дахи будиночків поблискують під місяцем черепицею. Не тримаючись доріг, бредуть навпростець, і тріщать під ногами бійців повалені паркани, палісадники, квітники, толочаться чобітьми чиїсь троянди, падають кущі винограду з лапатим росяним листям і важкими холод-

ними гронами плодів. Час від часу зупиняються в садках, і командир їхньої роти старший лейтенант Лук'янов, підкликавши Колосовського, як тутешнього, починає радитися з ним, і Богданові соромно, що він не впізнає цих місць: почуває, що вони знайомі, але не впізнає,— чи так розрослися запорізькі садки за останні роки та набудувалися нові селища, чи воєнна ця ніч усе так змінила, переплутала. І роса, і блиск яблук між листям, і запах квітів нічних — усе було якимось напівфантастичним, причаєним, тривожним і відгукувалось болем у душі.

Доки вони там звіряють з картою місцевість, Степура стоїть між деревами й слуха, як соковито хрумтять яблука на солдатських зубах, а в нічному небі гудуть літаки. Тривожно гудуть, бомбами нависають над цією землею — землею росяних садків, і гідроспоруд, і нових робітничих селищ, а земля під ними відкрита для ударів, для всіх їхніх пекельних бомбових вантажів, вона протистоїть бомбам лише своєю нічною красою, лише яблуками, що поблискують між гіллям, та ніжними пахощами любистків, фіалок, м'яти. «Красою проти війни, ні, цього не досить,— думає Степура.— Тут ще потрібна сталь, безжальність і жадоба винищення їх, потрібні проти них сталеві дощі-урагани, що могли б прикрити, відстояти це все». Ніч світла, висока. Насторожилась садками безшелесними, прислухається до чогось.

Для пісень дівочих, для чарів закоханих була ця тиха заворожлива ніч придніпровська. Не чути зараз пісень, війна владарює садками. Хтось труснув поблизу гілку, і яблука гупають на землю, мов ядра. Під іншим деревом чиїсь руки шарудять між листям і зривають яблука разом з листям, вгризаються в них, аж чвиркає соком. А Степура не рве, чомусь боїться зірвати, стоїть і дивиться на облите місяцем дерево, що поблискує над ним правічною рясністю плодів.

— Рвіть,— чує він біля себе тихий доброзичливий голос.— Чого ви не рвете?

Це вчитель Голобородько.

— А то ось, прошу, візьміть мого, покуштуйте.

Добувши з пазухи яблуко, він подає Степурі, і цей, перш ніж гризнути, понюхав, як воно пахне. Воно пахло всіма садками цього краю, всією мирною сонячною довоєнною дійсністю... А дерево, що блищить яблука-

ми, уже штурмують, хтось нещадно нагинає гілку, його застерігають:

— Обережніше, відчахнеш!

— А що? Ворогові залишати?

І одразу ж чути тріск відчахнутої гілки, гупають яблука, їх збирають, а до сусіднього дерева тим часом набігли інші, опали, щосили трусять...

— Гріх Адамів починався біля такого дерева,— гірко пожартував Степура до вчителя.

— Справді, як ми трощимо ці садки,— з жалем сказав учитель.— Як знецінилась раптом праця людська. Все ж це виплекане трудовими руками... Так повелось було серед тутешніх робітників, що кожен із них ще й садівник, і квітникар, і виноградар...

— У мене батько теж мав до садівництва та городництва смак.

— Я чув, що ви — поет. Це правда?

— Ну як сказати...

— Коли я вчився в КДУ, були в мене друзі — чудові молоді поети Гнат і Леонід. А зараз — чи й живі. Скільки наших Шекспірів та Чехових ми втратимо під це лихоліття, винахідників, талантів народних...— І після паузи провадив далі:— Звичайно, кому хочеться вмирати... Кожен хотів би вижити, але якщо вижити, то ж не для того, щоб бути рабом у чужинців. Ви чули, яку вони комедію розіграли в Ровно?

— Не чув.

— Привезли в своєму образі якогось Вишиваного, покидька, жалюгідного претендента в гетьмани...

— Знаємо ціну таким спектаклям. По чехах, поляках, по народах Європи видно, що з ними робить фашизм. Це ж саме, або ще й гірше, несе він і сюди...

Знов їх кудись ведуть. У будиночках селища розгардіяш, плачі, двері порозчинювано навстіж, в руках у людей вузли,— там, видно, збираються в евакуацію. Туча якась виникає над бійцями, заступивши місяць. Туча — то дуб крислатий, могутній. Розкинувся віттям у всі боки — кілька взводів бійців могли б від зливи або від спеки сховатись під ним.

— Козацький дуб,— пояснює вчитель Степурі.— Понад сімсот років йому. Ми ще цієї весни ходили до нього на екскурсію з школярами. Колись Тарас Григорович у затінку цього дуба спочивав. Скільки тут

молоді у свята збиралось! Колгоспні збори влітку теж були не в клубі, а під цим дубом.

Стоїть велетень, не шелесне. Століття вистояв, чув голос битв далеких, чув гомін Січі, дзенькіт козацьких шабель. З століття в століття все шумів на вітрах, все вигонивсь незламно вгору, розростався.

Бійці з-під касок позирають на нього. Сила й могуття. Такого ніякій бурі не зломити, такому й блискавка не страшна.

І знову йдуть далі, петляючи по селищу, плутаючись у виноградних лозах, спотикаючись по ядрах яблук, що встеляють цю багатющу землю.

Зненацька над садками спалахнула ракета, одна, друга, стало чути віддалену стрільбу.

Перебігаючи табуном через дорогу, зустріли групу цивільних, що, як виявилось, були працівники місцевого райкому партії, з ними обвішаний гранатами командир винищувального батальйону.

— Ворог близько,— попередив він.— Танки щойно обстріляли вантажне авто наших розвідників, ми посилали їх по Дніпропетровській дорозі. Машину розбито снарядом, а людей частина вернулась... Такі діла.

В цих же садках почали квапливо займати оборону. Степура одразу взявся копати ячейку, копнув кілька разів і вже довелося рубати саперною лопатою м'язисте яблуневе коріння. Важко було рубати. Степура чув, як болить корінню від кожного його удару. Ще не встигли окопатися тут, як їх звідси підняли і бігцем повели в інше місце, де теж садки й виноградники, і лопатки їхні вже крешуть по іншому живому корінню.

Ракети щораз ближче, стрільба лункіше. Неподалік від них за садками чути гуркіт тривожний, гуркіт, що просувається в бік Дніпра.

— Там уже танки проходять!

— Не танки — танкетки...

— Один чорт!

— Курсант Колосовський,— почувся з-поміж дерев голос командира роти.— Візьміть групу добровольців і розвідайте, що за гул...

У групі Колосовського — Степура, Вася-танкіст, вчитель-ополченець, ще кілька бійців і ополченців.

Перебігши через подвір'я, через городи, вони опинилися в якомусь скверику з підстриженими кущами, з доріжками, притрушеними піском. Ракети розсипа-

ються вже зовсім близько, летючі разки трасуючих куль пересновують темряву скверу, трощать десь поблизу скло вікон, черепицю, оббивають листя з дерев, і воно, як під час граду, з гіллячками сиплеться на розвідників.

Колосовський наказав лягти, пробиратись далі поповзом, ближче до гуркоту, до ракет. Кущі туї дурманливо пахли, пісок шелестів.

— Хтось он стоїть між деревами,— штовхнув Степуру незнайомий боєць. Степура приник до землі.

Справді, між деревами бовваніла чиясь постать. Трасуючі кулі, пронизуючи сквер, летіли на рівні з нею, а вона стояла, не падала.

— То ж Ленін!— тихо вигукнув учитель, що лежав попереду Степури.

Вони швидко поповзли туди, де виднілася постать. Так, це був Ленін. Скромний бронзовий Ленін на високій клумбі робітничого селища.

Гаряче дихаючи, бійці підповзли аж до монумента і залягли біля нього щільним півколом. Ракети його освітлюють, а він стоїть. З кулеметів по ньому — аж кулі плавляться, а він не зворухне.

Мить передихнувши біля нього, бійці поправили каски, поповзли далі вперед. На гул, на світло ракетне, що все ближче розпліскується над ними, під вихровище куль, що хвиськають, сичать назустріч.

Недалеко від Степури хтось ойкнув злегка, ніби зітхнув. Степура підповз до нього. Вчитель Голобородько. Сорочка вишивана швидко темніє, береться кров'ю. Нахилився, чи дихає, але той уже не дихав, і тільки теплим потом та яблуками від нього пахло: яблук була в нього повна пазуха.

XLII

Дніпрогес працює.

Безперервний рівномірний гул стоїть у машинному залі. Від роботи турбін усе приміщення злегка двигтить; могутні лапаті генератори, що вишикувались один за одним через зал, сповнені внутрішнього потужного гудіння.

Машинний зал повен сонця. Тут поруч живуть зелені пальми і оливково-сріблясті багатотонні генератори,

поміж якими господарем походжає людина. Відтоді, як пущено першу турбіну, і до сьогодні не перестають крутитись вали, не перестає вироблятися струм. Ритм і розгін тут взято ніби на вічність.

Вище машинного залу — пульт головного управління, світле, напівкругле приміщення з вікнами в усі сторони світу.

Як і вчора, як і позавчора, як рік і два тому, стоїть на вахті біля щитів черговий інженер-енергетик, звично стежачи за роботою приладів, підтримуючи зв'язок з тими, хто віддалений від нього степовими відстанями і хто протягом років одержує звідси по дротах енергію Дніпра.

Приймаючи після нічної зміни вахту, інженер підтвердив, що все гаразд, хоч, розписуючись у вахтенному журналі, він, як і його попередник, що стояв тут, обидва виразно чули кулеметну стрільбу десь на околиці Четвертого селища, чули, як рветься шрапнель уже над Дніпрогесом.

Інженер, що заступив оце на вахту,— високий, прихоплений сивизною, з худорлявим обличчям аскета,— був із когорти кадровиків Дніпрогесу, з покоління тих людей, для яких ця споруда на Дніпрі була їхньою комсомольською молодістю, і мужньою зрілістю, і найбільшою гордістю їхнього життя. Босим підліткомграбарем прийшов він сюди із села, ламав дніпровський камінь, місив бетон, тут і вчився, а тепер стоїть інженером на пульті, і давно вже його ніхто не називає Ваньком, давно вже він тут для всіх Іван Артемович.

Уночі він відправив сім'ю в евакуацію. Разом з сім'ями інших дніпрогесівців дружина його з вузлами та дітьми тепер уже на лівому березі, сьогодні ж ешелон їхній вирушить на схід, піде невідомим маршрутом — Іван Артемович тільки приблизно знає, що ешелон піде кудись на Північний Кавказ. Де їх розшукувати? Якщо і йому доведеться, домовились так: дніпрогесівки їхні там, де зупиняться, щодня виходитимуть на станцію, по черзі вартуватимуть вдень і вночі під станційним дзвінком, щоб не пропустити своїх, останнього запорізького ешелону...

Вся ніч минула в шарварку, в плачах, діти краяли душу своїм зляканим скімленням, неймовірно було їм чути, як кулі б'ють по черепиці будинків, бачити — уперше в житті — моторошні сполохи ракет над сад-

ками, що раз у раз зринали в мертвотнім світлі й знов гинули в темряві.

Проводжаючи своїх, Іван Артемович не встиг поголитись, заріс, чує долонею тепер колючу щетину на щоці, й це дратує його: не годиться в такому вигляді з'являтись на вахту.

Монтери, збившись біля вікон, що виходять на Хортицю, обговорюють кимось принесену чутку, що німці нібито вже в Нікополі, вдерлись зненацька, захопили й міліцію, і НКВД, і міськком, що саме засідав, обговорював заходи по зміцненню оборони міста.

— Хто це може знати? Де той Нікополь?— сердиться на ці розмови інженер.

Як комуніст, він вважає, що не личить піддаватися таким чуткам, навпаки, він вважає своїм обов'язком заспокоювати людей, домагатись, щоб тривога не заповзла сюди. Тривога, що вже розлита над Дніпрогесом, над цілим краєм, вона не повинна дістати право доступу сюди, на пульт! Людина тут має бути спокійна, як оті прилади, що не знають відхилень, як оті сигнали, що суворо й виразно спалахують різнобарвними вогниками лампочок на чорних панелях.

Тут знай одне, стеж, щоб не було аварій.

Серйозних аварій Дніпрогес не знав відтоді, як його збудовано, відтоді, як станція виросла на оцих надійних гранітах Дніпра. Багато гідростанцій бачив Іван Артемович, у Франції був у відрядженні, але такої, як ця, нема другої на світі. Красуня! Серед південної природи, в садках уся, абрикоси навесні зустрічають тебе білим цвітом, коли йдеш на зміну, і з вікон станції теж видно всюди садки. Весною найбільше помічаєш, як багато тут плодових насаджень: ще листя нема на деревах, а вишні та абрикоси вже забіліли своїм цвітом по яругах, підгір'ях, на місцях колишніх смітників та пустирищ. Але найближча серцю енергетика повна сили дніпровська вода. По-різному вона себе тут виявляє. Де пласт води тонкий, там вона ллється з греблі, як білосніжне, щойно виткане мереживо, стікає рівно, ласкаво, а де рине могутній натиск весняних вод, де сотні тонн води падають водночас, там вона летить блискавично, обвалюється важко, мов розплавлений метал, і внизу вибухає з гуркотом грізним, глибинним. Під час повені, коли скидають зайві води, все тут реве лев'ячим ревом, шум могутній стоїть наокіл, а в ниж-

ньому б'єфі, падаючи з греблі, бушує біла буря весняних вод, навкруги в повітрі здіймається сяюча курява розбитої в пилюку, в проміння води! Ніби розщепилася навальна сила ріки, все перейшло в енергію, в світло. Гуркіт, райдужна курява збунтованої води і твоє відчуття, що все це ти можеш приборкати, обернути користю для людей...

Потім з'явилися чорні величезні штори в приміщенні пульта, з'явилися штори і в машинному залі — на всю скляну стіну еркера, і вже тими шторами-запиналами вони на цілу ніч стали одгороджуватись від зоряного неба, від Дніпра, від лиховісного гулу чужих літаків у небі. Потім чули далекі вибухи, схожі на ті, що долинають сюди, коли рвуть каміння десь унизу, на далеких кар'єрах. Але то не були кар'єри, то вже падали бомби. Одна з бомб упала в аванкамеру, друга кресонула в скелю на Дніпрі, і ударом повітряної хвилі так обдало Дніпрогес, що скло їхнього величезного еркера потекло вниз, як вода. Подовбали берег, наглушили риби, а тепер бомблять потойбічні заводи, налітають майже щоночі.

Днів десять перед цим відступали через греблю війська, десь з-під Одеси йшли потоками ті, що уникли в степах оточення. Пройшли, і не стало. А тут життя продовжується, кожен залишається на своєму посту, працює Дніпро, і не вщухає вічний вітер турбінних валів.

День за днем проходили через греблю закіптюжені війська, підводи з біженцями, череди, трактори, комбайни. Мовби все Правобережжя, знявшись із степів та лиманів, рухалося через дніпрогесівську греблю на схід, і корови тужливо ревіли, бредучи повз блискучі вітрини соцміста...

Лавина евакуйованих нарешті перекочувала, тепер кілька днів уже нишпорять по Дніпрогесу команди мінерів на чолі з полковником, приглядаються до споруди, про деякі речі полковник розпитує робітників і його, Івана Артемовича.

— Принцип у нас такий,— говорив йому полковник,— якщо доведеться руйнувати, то руйнувати так, щоб це було лише на час війни. Вивести з ладу, а не знищувати навічно,— і пояснював, як це він собі уявляє:— Розламати частково греблю, випустити мастило з підшипників, попалити генератори. Одне слово, робити так, щоб ГЕС вивести з ладу приблизно на рік.

«Отже, через рік повернемось,— подумав інженер.— Це він хотів сказати».

Проте інженерові в думці все ж не вкладалось, що й тут можна дійти до руйнувань. І ці команди мінерів, і ота стрільба за селищем, і від'їзд сім'ї цієї ночі — все це здається Івану Артемовичу якимось недійсним, примарним, таким, що не похитне Дніпрогесу й того ритму, яким він живе.

Щоразу, коли Іван Артемович приходить сюди й заступає на вахту, він опиняється тут у своїй електричній фортеці, почуваючись у ній певніше й безпечніше, ніж будь-де. Справді, мабуть, людина ніде не усвідомлює так свою силу, як тут, на пульті. Коли інженер заступає на чергування, він на всю зміну стає мовби електричним володарем цього краю, бо його волі на цей час підкоряються і Дніпро з його титанічною силою, і робота потужних агрегатів, і лінії електропередач, що йдуть на сотні кілометрів звідси. Ті, хто звик бачити Івана Артемовича скромним рибалкою на Дніпрі, хто зустрічає його у вихідні десь аж у плавнях на моторці, в самих трусах, худороброго, бузтурботного, не впізнали б його, коли він одягає на себе синю робочу блузу і стає до щитів. Півколом біля нього — чорні панелі з приладами на них, різнобарвно змигують на щитах світлові сигнали, автоматичні пристрої самі ведуть записи на паперових стрічках — ці записують температуру, інші напругу, частоту, і все це сходиться до нього. Відповідальність здатна змінювати людину, під час чергувань особливий вираз з'являється на обличчі Івана Артемовича; розписавшись за долю Дніпрогесу у вахтенному журналі, він починає жити іншим життям, по-діловому напруженим, небуденним. Перед його очима постають у зримій реальності всі, кого він постачає,— рудники Криворіжжя, металургійні заводи Придніпров'я, далекі шахти Донбасу й безліч колгоспних токів у степах, що цілими ночами працюють на його струмі, при його світлі. З тими далекими забирачами енергії у дніпрогесівців завжди контакт, з ними Іван Артемович зв'язаний неподільно, щосекунди, він і в думці не припускає, що зв'язки ці можуть раптом порушитись, обірватись і весь край погасне.

У глибині селища дедалі виразніше чути стрілянину, з Хортиці гухкає в степ артилерія. Добре б'є, може, ще віджене, і становище стабілізується.

— Іване Артемовичу!

Ліда, білява, серйозна не по літах дівчина-практикантка, кличе його до телефону. Він підходить до столика, бере трубку.

— Черговий по щиту слухає.

— МИ — КРИВИЙ РІГ! НАС ОТОЧУЮТЬ ТАНКИ! ВІДКЛЮЧІТЬ НАС!!!

Це неможливо слухати. Одна з найбільших підстанцій, що її живить Дніпрогес, вимагає перекрити струм, відключити себе, умертвити одним ударом. Він чує, як кров приливає, б'є йому в скроні. Відключіть, відключіть!.. Щоб відключити — досить повернути вимикач. Очужілий, ворожий сам собі, інженер підходить до щита, кладе руку на чорний ебонітовий ключ мовби зарядженого напругою вимикача... Треба зробити один рух, але інженерові тяжко, і страшно, і ненависно зробити цей рух. Але ж треба, роби!

Ліда, підскочивши, вирячилась на нього, як на божевільного:

— Іване Артемовичу! Що ви... та як ви можете?

— Відійди.

Посірілий з лиця, з недобрим блиском у погляді, він рвучко повертає ключ вимикача.

— Ні, ні! Це злочин, ганьба!— скрикує Ліда й затуляє обличчя руками.

І в цю мить знову дзвінок. Хто це ще? Нехітьма, якимось здерев'янілим жестом інженер приклав трубку до вуха.

— Щит слухає.

— МИ — ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК! ПІДСТАНЦІЯ В НЕБЕЗПЕЦІ! НЕГАЙНО ВІДКЛЮЧАЙТЕ НАС!!!

Погляд інженера знов на щиті. Важкий прощальний погляд. Укритий рясним потом, ступаючи ніби приречений, інженер повільно йде, зупиняється проти панелі приладів і після миттєвої скам'янілості рука його раптом ще лютіше, з силою повертає ключ вимикача. Практикантка плаче, впавши головою на стіл, в нестямі стискує кулачки...

— Щоб оце ми самі... Ви ж їх вбиваєте... Весь правий берег відключити, ну як це так?..

Він відповідає їй мовчки: «Так, відключаю. Відключаю заводи, що живились нашою силою. Відключаю степи, що ми їх освітлювали ночами. Відрізаю від себе все те життя з нервами, з кров'ю».

Зостається ще лівий берег, що вони його живлять. Лівому потрібен струм — там працюють крани на заводах, іде демонтаж. Струм туди мусять подавати до останнього.

З прохідної дзвонить Поля-прибиральниця.

— Іване Артемовичу! Я тут сама! Перепустки на столі, вся документація лежить відкрита, в кабінетах уже розміщаю поранених. Що мені далі робити, скажіть?

— Будь там. Не пускай на територію нікого.

— А поранених?

— Поранених пропускай.

Монтери і Ліда, набачивши щось із вікна, що виходить на лівий, гукають:

— Іване Артемовичу, сюди! Гляньте, там якась метушня, люди...

Видно грузовики, що під'їжджають з лівого берега аж до виходу з потерни, і постаті бійців, котрі, згинаючись, кидаються носити в тунель якісь ящики.

Ліда стежить за ними в тривозі.

— Нічого не розумію... Що то вони носять?

Іван Артемович знає що. Він знає про це ще з учора. Вибухівку заносять в потерну! Головний інженер та військові підривники зараз уже все там готують до вибуху. Але що їй сказати, чим відповісти цій дівчині-практикантці, яка приїхала сюди вчитись мирної праці, набувати мирного фаху, а бачить, як начиняють Дніпрогес вибухівкою, від якої разом із розламаним бетоном греблі, може, злетять у повітря й вони, люди останньої зміни?

— Невже це буде, Іване Артемовичу? Невже всьому кінець?

Дівчина дивиться на нього з благанням, щоки її мокрі й червоні від сліз, і він почуває ніяковість, навіть сором перед цією юною практиканткою із зляканими, як у птиці, очима, сором за все те, що діється навкруги, де світ зрушився, летить у хаос, і саме життя, втрачаючи лад, опиняється над прірвою.

— Тобі тут більше нічого робити, Лідо. Відправляйся на лівий.

— А ви?

— Нам ще треба.

— Чому — треба? Чому?

— Чому та чому!— сердиться один з монтерів.—

Ми — комуністи, ось чому. Ми підемо звідси останніми.

— А мене першою?— захлипала дівчина.— Не піду, не можу, я буду з вами!

Інженера лютить її впертість.

— Тобі сказано: відправляйсь!

— Не кричіть! Я маю право... Я практикантка!

— Кінчилася твоя практика.

Вона плаче ще дужче.

— Для чого ж я вчилась? Для чого старалась? Щоб побачити смерть Дніпрогесу?

— Цить! Не побачиш ти його смерті!— гримнув Іван Артемович, втрачаючи самовладання.— Іди! Геть звідси!

У двері їй уже не вийти. По дверях уже б'ють снайпери.

Вхопивши дівчину за плече, інженер підвів її до ліфта, сердито штовхнув у кліть, брязнув за нею залізними дверима. Крізь металеву сітку він ще раз побачив заплакане, скривлене болем її обличчя, закарбував пам'яттю це обличчя, перш ніж воно разом із кліттю провалилося вниз.

Коли інженер повернувся до зали, монтери приголомшили його новою звісткою:

— На Хортиці ворог!

Він кинувся до південного вікна. Те, що він побачив, не могло бути виплодом кошмару чи маячні: розкинувшись, як для облави, он вони, пришельці, повільно спускаються по схилах острова вниз до Дніпра, до розкиданих над рікою будиночків. Звідти їм стає видно весь Дніпрогес. Вони вже поганять славну споруду дніпровську своїм завойовницьким оком, уже, певно, вважають її своїм найбагатшим трофеєм. Живий, діючий, рідний Дніпрогес і лави наступаючих фашистів перед ним — від цього можна було збожеволіти. Отже, все те — реальність: і прорив бронетанкових їхніх авангардів, і зненацька захоплений Нікополь, і десанти... Були перед цим ночі тривог, аеростати в небі, бомби падали в воду аванкамери, і дружину відправив, але аж до цієї миті жевріла в серці надія, що все це якось не торкнеться Дніпрогесу, що дух руйнування не запанує тут. І ось тепер, дивлячись на залізноголових тих бестій, що топчуть своїми чобітьми священну землю Хортиці, на власні очі побачивши фашистів із вікна Дніпро-

гесу, інженер відчув, як і в ньому самому вже прокидається руйнівник, росте жорстока готовність хоч цієї ж миті висадити в повітря все, що будував, що протягом років було красою і славою народу. Хай погорять генератори! Хай розламається гребля! Хай купа руїн залишиться тут від усього, аби тільки їм не дісталось!

Інженер кличе за собою монтерів, і, відійшовши од вікна, вони вже радяться про те, чим закінчать цю свою останню погибельну вахту.

XLIII

Важка залізна брама відчинена навстіж, кров запеклась на бетонованій доріжці, що веде на територію Дніпрогесу. Дніпрогесівська територія, ця свята святих, куди раніш без дозволу не міг ступити ніхто сторонній, тепер відкрита, без перепусток приймає групи поранених. Свіжі рани, кров, бинти — це зараз єдині перепустки, на які зважає начальниця прохідної тьотя Поля. Директор сказав: сиди — і от сидить, стереже. Пропустить поранених, пильно придивляючись, чи нема між ними, закривавленими, здорового дезертира, гукне їм: «Отам у садках розташовуйтесь»,— а сама знов займає місце на посту біля вікна бюро перепусток, там, де сиділи раніш караульні начальники в низько насунутих на лоби кашкетах. Ще не висохло чорнило в чорнильниці, ще не використані шорсткі книжки перепусток лежать на столі з корінцями, простроченими, як на швейній машинці. Вперше сіла вона за цей стіл. І руки її, грубі, великі, що потріскались від роботи, що знали тільки ганчір'я мокре, щітки та відра, руки ці тепер на столі, на чистих, незаповнених перепустках лежать владно.

Поля, Поля-прибиральниця... Як назвали так, коли була молодою, так і лишилась для всіх на Дніпрогесі з дівочим ім'ям, хоч давно вже минув той вік, коли годилось так називати. Запам'яталася людям дівчиною-дніпрогесівкою, і так це й лишилося в імені, хоча вона вже мати дорослого сина, студента авіатехнікуму, якого позавчора проводжала до армії. Одинока тепер. З самого ранку на прохідній, на посту, з польським карабіном, з якого не вміє стріляти, серед документів, що їх позалишали хлопці з секретної частини, подав-

шись на виселок, туди, де бій, де з ночі не вщухає стрілянина.

Волею подій поставлена Поля ось тут на воротях Дніпрогесу. Сидить над нікому вже не потрібними перепустками, прислухається до віддалених звуків стрілянини в робітничому селищі. Сірі очі великі, обличчя широке, суворе, в ранніх зморшках — не дуже багато посмішок знало, зате від плачів кривилось не раз. Всяко бувало в житті: було і кривджено її, було й премійовано, але все це тепер кудись відійшло, інші думки обсідають відтоді, коли її отут залишено, ніби саму на варті Дніпрогесу: стій, стережи. Сама тут тепер і за НКВД, і за дирекцію. Хоч малописьменна, а так ясно їй видно зараз, що було добре в житті й що негаразд. Гарно вміли будувати, ночами з музикою приходили сюди з заводів робітники помагати дніпрогесівцям, і цілі ночі кипіла робота в котлованах при прожекторах. А як рятували його від весняної повені, не боячись ніяких простуд, не жаліючи себе! І ось він вигнався над дикими скелями, їхній Дніпрогес. Щоліта екскурсії ішли сюди потоками, зачаровано роззирались приїжджі серед цього електричного царства, де біля самих трансформаторів яблука наливаються, де червоні троянди цілі літо горять серед чорного лісу металевих конструкцій. Тепер там уже хвиськають кулі, бродять по садках поранені, яких вона туди направляє, б'ють снайпери по вікнах, по дверях, і монтерам, щоб потрапити на відкриту підстанцію, доводиться пробиратись підземними ходами. А на тому боці до потерни вантажні машини підвозять вибухівку. Краще б осліпнути, ніж бачити їй, як начиняють динамітами греблю Дніпрогесу, ту греблю, де кожна крапля бетону, кожен прут арматури мовби вкладений нею самою, де ніби не інженери все планували, а розпланувала усе до шурупика вона сама...

Вільність якась у природі й чистота — оце Дніпрогес. Навіть птахи його люблять. Ластівки в греблі коло шлюзу, в неприступних місцях під виступами бетону повиліплювали собі гнізда — цілі купи, цілі колонії гнізд. А цієї весни все зозуля кувала. Не у вербах, не десь у дібровах, як інші це люблять, а на самій греблі, на високому крані, кувала, в його залізній гущавині. Невтомна, багато літ накувала Дніпрогесові — що ж, збрехала, виходить, зозуле?

Бачив горя цей сивий Дніпро, але такого, як зараз, і за віки не було. Скільки хвалилися, що битимем ворога на його території, а тепер ось на території Дніпрогесу свищуть кулі, смертю дзенькають об бетон. Де ж ви, генерали, із своєю наукою? Де ваші літаки, де ваша броня, щоб прикрити нею оцих нещасних, що, стікаючи кров'ю, з самої ночі стримують на селищі ворога, доки інші тим часом мінують потерну?

Прохідна вже у крові поранених бійців, яких Поля пропускає на територію.

У другій половині дня поранених стало прибувати ще більше.

Ось двоє ведуть під руки третього, майже волочать його чобітьми по асфальту, такий, видно, важкий. Каска насунулась йому низько на очі, а ротом — кров.

— Сюди, сюди його,— вказує Поля, заводячи їх через відкриті ворота на територію, де сади, де затінки. У садку недавно скошено сіно, воно лежить ще покосами, сушиться. Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку. Весь у крові: і груди, й живіт, сяктак перев'язаний якимось простирадлом, що густо набрякло кров'ю і стало як ота червона китайка, що нею на зборах накривали столи.

— Зніміть з мене каску,— просить поранений.

Ремінець каски, видно, давить йому на горло.

Зняли.

Ті, що привели,— один якийсь наче підсліпуватий, у щетині рудій, а другий теж у щетині, але чорній, циганській. Обидва сумно стоять над товаришем.

Поранений запитує кволо:

— Що це пахне? Невже сіно?

Мабуть, йому дивно, що на Дніпрогесі пахне сіном.

Не тільки сіном, а ще й яблуками спілими, сортовими. Під деревом, де його поклали, стирчать шпичаки скошеного бур'яну, і яблука, нападавши, густо встелили стернище. Біля плеча пораненого лежить одне блискуче, червонобоке, накололося на стернину, скипілося соком. Пахучі, теплі, нагріті сонцем яблука, вони тут виповнюють пахощами повітря, і поранений, певне ж, вловлює їхній дух, чує, як вони пахнуть йому після пороху, толу, газу...

— Пити,— важко хрипить він.

Поля кинулась до прохідної, там у неї ще є вода,

але один з товаришів пораненого, отой худий та чорний, схожий на осетина, зупинив її:

— Не треба, тьотю Полю. Йому протипоказано.

Чорний назвав її тьотя Поля. Вона здивовано глянула на нього:

— Хто ж ти, що знаєш мене?

— Колосовського пам'ятаєте? Я його син...

— Невже це ти... як пак тебе... Богдан? Нізащо б не впізнала!

— А вас я одразу впізнав...

Син Колосовського. Так, це він. І сухим блиском карих очей, і довгобразим обличчям, і всією вояцькою вродженою ставністю він справді нагадує батька, того червоного командира, що його всі тут знали на Дніпрогесі і якого було потім забрано під час єжовщини. Коли той бравий вусатий Колосовський проводив навчання зі своїм дніпрогесівським полком, Полі не раз доводилось бачити й зіркооке командирове хлоп'я, що після школи крутилося біля червоноармійців, видно, маючи друзів серед них,— хлопченя так і росло при полку. Чи давно хлоп'ям бігало, а тепер ось високий юнак-смаглій стоїть перед нею, защетинений, до чорноти прокопчений сонцем. Одяг зашмарований по окопах, весь у пилюці, в крові, а рука з міцним волохатим зап'ястям тримає важкий — наш уже — автомат,— такий ще рідко в кого й побачиш.

Перед тим як піти, молодий Колосовський нахилився над товаришем, наче хотів щось спитати, щось почути від нього.

І почув:

— Не наживсь я, друже... Не напився краси...

Коли Колосовський підвівсь, в очах його було блискучо від сліз.

— Ви ж тут догляньте його, тьотю Полю... Найкращого товариша вам залишаємо...

— Рада б усіх вас оберегти...

Не встигла вона й розпитати Колосовського, що там діється у селищі, як він уже був із своїм рудим напарником коло прохідної, ще раз озирнувсь на ходу, й бігцем подалися обидва до задимлених боєм садків.

— Пити, пити,— знов хрипить поранений і крутить головою так, наче душить його ремінець каски, хоч каска лежить перекинута осторонь, печеться на сонці.

— Не можна тобі пити, голубе...

— Уже все можна,— стогне він тяжко.— Вогнем усе горить у мені...

Богатирського, видно, здоров'я хлопець. Кров дзюрить з нього, як із вола, життя витікає, а він живе. Нутрощі всі йому порвано, груди порвані, а серце стосило б'ється, не хоче вмирати. Хрипить, хапає ротом повітря.

— Не наживсь...

Помутнілі очі блукають десь угорі, де над садками здіймається залізо металоконструкцій, об нього дзвінко вицокують кулі, і білим череп'ям обсипаються розбиті чашки ізоляторів.

Рука пораненого, помацавши на животі, витягла з кривавого мотлоху якусь закрутку, чорну, маленьку.

— Візьміть, будь ласка...

Поля догадалась: оце він і є, медальйон смерті,— вона чула про них; невміло відкрутивши медальйон, добула з нього смужечку паперу: Степура Андрій Минович...

Не дочитала. Її настійливо кликав до себе з прохідної дзвінок по телефону.

— Ти що, оглухла там?— почула в трубці голос чергового інженера.— Кидай пост і негайно сюди!

— А документація?

— К чорту твою документацію!

— А поранених?

— Їх теж сюди спроваджуй.

— Може, хай просто на греблю?

— По греблі він уже он міни кладе. Потерною відступатимем. Поспіши, ждати не будем!

Вона чула, як інженер кинув трубку.

Оце ж тобі... Мінами ворог б'є по самому Дніпрогесу, пост наказано залишити... Мовби тільки аж тепер збагнула Поля всю міру небезпеки. Мерщій хапати вузол і бігти! Вузол її поруч, вранці прихопила з собою, щоб усе було тут, напохваті, коли доведеться зніматись в евакуацію. А що ж з оцими пораненими, купами перепусток незаповнених? І в кабінетах шафи набиті паперами, що їх начальство називало поважним словом «документація»,— куди все це?

Ні, так цього вона не залишить!

Ухопила свій вузол — величезний напірник, напханий всякими домашніми речами, витрусила з нього все, навіть ковдру з клаптиків, що сама пошила,— ніяке ганчір'я тепер не дороге! Натомість похапцем стала

напихати в напірник папки, книжки ордерів, папери жужмом... Ніколи не думала, що папір такий важкий, ледве підняла цей напірник-канцелярію, а чорнильницю, щоб чужакам не дісталася, змахнула рукою зі столу, аж бризки чорнила заляпали стіну.

В садку поранених уже не було, тільки цей, Степура Андрій Минович, як і раніш, лежав на своєму місці, весь підпливши кров'ю.

— Голубе, що ж мені з тобою робити?— ступила вона до нього.— Як тебе заберу?

І враз одсахнулась. Утихлий, заспокоєний перед нею лежав. Очі прикриті, спраглі губи вже не просять води. Полі стиснулось серце: чому вона його не напоїла дніпровою хоч наостанку! Не напивсь дніпрової, не напився краси... Хто ж тебе, голубе, тут поховає? Садки будуть тобі наші запорізькі шелестіти, святий Дніпро шумітиме, та Дніпрогес буде тобі пам'ятником!

XLIV

З селища наближалася стрілянина, насувався грізний гуркіт, і за мить між садками блиснуло масним боком страховисько танка. Ламаючи дерева, він продирався в напрямі відкритої підстанції, розорював гусеницями клумби, підминав під себе квітучі троянди, обірвані дроти.

Задихана, перехняблена під вагою напірника, Поля незграбно бігла вниз, до потерни, і було їй зараз геть нічого не страшно, не згиналась під кулями, захищена від них бурдюками свого надвоє розділеного напірника, що все з'їжджав їй з плеча ледь не на голову і мовби сам підштовхував Полю вниз по крутосхилу. Кулі б'ють, ляскають близько, залізний град дроботить по ізоляторах, по металу щогл.

Унизу, біля входу до потерни, вже зібралися всі, кого тут застало нещастя: інженер, монтери, поранені бійці.

Коли Поля, задихана, розкудлана, зупинилася біля них і скинула з себе напірник, то всі жахнулися: напірник ущент порваний кулями — клоччя з нього висить, папери вилазять з дірок.

Іван Артемович насупився:

— Треба було волокти тобі ще цю канцелярію?

— Не залишати ж їм,— сказала Поля і оглянулась туди, звідки прибігла.

Там, на величезній території їхнього Дніпрогесу, в цей час уже розгулювали ворожі танки, трощили садки, невпинно вели по комусь вогонь.

Сюди кулі ще не залітають. Звідси видно, як ворог обстрілює греблю, кладе міни точно по ній, хоч там ні живої душі. Через греблю, отже, ходу нема, пробиратимуться на лівий через потерну.

Коли стали рушати і Поля знову взялася за свій напірник, до неї підійшов у закривавленій гімнастерці знайомий лейтенант із спецчастини. Нахилившись над напірником, він сердито порився в ньому серед паперів, потім добув з кишені сірники, черкнув, і за хвилину вся Полина документація, витрушена на землю, пойнялася жарким полум'ям.

— Оце так? А я ж старалася...

— За те — спасибі.

З усіх документів залишено було тільки один — вахтенний журнал останньої зміни, що його тримав під пахвою черговий інженер Іван Артемович. Так із журналом під пахвою він і вступив у потерну.

Потерна — це кілометровий тунель глибоко під водою, у бетонному тілі греблі. Раніше грузовик міг пройти по цьому тунелю, а зараз, може, так усе тут начинено вибухівкою, що й людина не пролізе. Вхід до потерни напівзавалений мішками з піском.

— Що за барикади?— питають поранені.— Для чого ще й тут завалили?

Інженер мовчить. Він знає, що цей завал, ця гора мішків із піском — для посилення вибуху, який незабаром стрясоне зсередини всю споруду.

Вогкістю льоху, холодом підземелля війнуло на людей, коли вони стали заглиблюватись у потерну. Вода плющить, як у шахті, товсті кабелі тягнуться всюди по стінах; із стелі звисають, як сталактити, вапнякові бурульки — вимите з бетону фільтруючими водами вапно.

Попереду йдуть групою інженер, лейтенант із спецчастини, монтери, Поля-прибиральниця, за ними, розтягнувшись, сповнюючи гулом ходьби тунель, бредуть поранені. Їх, здається, там безліч. Когось несуть, когось підтримують на ходу, рухаються повільно. Далеко не всі ще тут усвідомлюють небезпечність цього переходу, далеко не всі почувають титанічну темну силу Дніпра, що мільйонами тонн збуреної води зараз нави-

сає, нуртує над ними. Ідуть, шкандибають, не квапляться.

«Як повільно!— думає інженер.— А треба бігцем би пробігти цей підводний кілометр! Бо там не ждатимуть, там і нами пожертвують, як ворог тільки вдереться на греблю...»

Головінж, передаючи з того берега по телефону розпорядження Івану Артемовичу — негайно забирати людей і відступати потерною на лівий, не сказав йому всього, але по тривожній нервозності голосу начальника вахтенний інженер зрозумів, що там уже все вирішено і досить тільки натиснути кнопку. Коли її там натиснуть? Ноги спішать самі собою, хочеться рвонутися й мчати, але поранені не побіжать, їх не кинеш, і він,обернувшись, тільки вимагає, щоб люди набавили крок.

Котрийсь із поранених, накульгуючи, спираючись на палицю, бубонить невдоволено:

— Нікуди тепер спішити.

— Є куди.

— Може, скажеш куди?

Інженерові нічого не залишається, як відкритися з тим, про що поранені навіть і не підозрюють.

— Гребля ось-ось буде висаджена в повітря.

Тривожний гомін прокотився по тунелю.

— Не може бути!

— Буде.

— Коли?

— Може, через годину. Може, через хвилину. Може, в цю мить!

З лайкою, з стогоном поранені гуну́ли поквапливим натовпом уперед.

Заглиблювались у похмуру тунельну лункість, під нависаючі над головами вапнякові сталактити, чули плющання вод, що фільтрувалися крізь бетон. Дедалі тунель ніби вужчав, і, здавалось, що нижче висне над ними мокре бетонове склепіння в розводах білих вапнякових плям, що серед гідробудівників звуться «білою смертю». Протягом років «біла смерть» не розмила, не здолала греблю, зате чорна воєнна смерть уже ось нависає над нею, давить на цих крокуючих у півтемряві людей всім тягарем приреченого на розшматування бетону. Ідучи, вони відчувають цей тягар, подібно до того, як шахтар відчуває у штреці вагу земних пластів, під якими от-от може затріщати кріплення. І хіба лиш

інженерові ворухнулося в душі щось схоже на вдячність до тих, хто, закладаючи греблю, передбачив ще тоді й ці катакомби, цей дніпровський підводний тунель, куди їх лихо загнало сьогодні.

Чи врятує він їх? Чи встигнуть проскочити вони цим бетонним підводним підземеллям на той бік, чи, може, шнур уже підпалено, і вибух через секунду стрясоне споруду, розламає цю бетонну рукотворну печеру на брили, і безліч тонн дніпровської води, що нависають зараз над учасниками переходу, миттєво розплющать їх, затягнуть навік у темні свої чорторії?

— Швидше, товариші! Швидше!

Тунелеві, здавалось, не буде кінця. Здавалось, скільки йтимуть, усе буде ця вогкість, вапнякові сталактити, гулка беззвучність склепу, куди не долинає жоден звук верхнього світу. Лунки кроки. Постріли крапель згори. Важке надсадне дихання людей і нестерпне чекання щомиті вибуху...

— Стій!

— Що таке?

— Потерна перекрита!

Так, перекрита. Гора ящиків виникла попереду з темряви, захаращує весь прохід. Ящики з вибухівкою. Підійшли, зупинились. Миша не пролізе, так щільно вони вкладені, ці важезні, начинені толом ящики. Тупик. Мішок. Лобами в тол! І виходу нема. Живі в могилі! Саме так — живими в могилі — відчули себе.

І в цей час інженерів голос:

— Товариші, хід є.

В одному місці крізь звалище ящиків — вузенький прохід — якраз протиснутись людині. Прохід, видно, спеціально залишений мінерами для них.

Кинулись в темряві перелазити через ящики, пропихатись тілами в щілину. В тисняві заважали одне одному... Ні, так не піде!

Лейтенант із спецчастини скомандував:

— Поранених вперед!

Це була мука — протискувати в прохід поранених з потрощеними кістками, незважаючи на зойки, пхати їх між ці ящики, і все це тривало нестерпно довго, а вирішальна хвилина наближалася. Пропускаючи поранених, Поля та Іван Артемович з дніпрогесівським лейтенантом усе стояли осторонь, ждали, ждали, поки всі пройдуть, і пробрались останніми.

Вибух не застав їх у потерні. Коли вийшли нарешті з пітьми тунелю, перше, що їм ударило в вічі,— наповнене світлом червоні хмари з неба. Червоні, свіжі, майже як уранці, коли сходить сонце із-за дніпровських скель. Але зараз воно не сходило. Зараз воно заходило. Там, за греблею, за кранами Дніпрогесу, падало в криваві пожарища степові.

На березі коло шлюзу зібрався штаб армії, все якісь високі чини, і Поля, байдужа до їхніх відзнак, одразу накинулась на них, на полковників та генералів, і, плачучи, стала докоряти за погану оборону. Вони не відповідали їй, терпляче слухали і все мовчки поглядали крізь бінокліна той бік Дніпра та на греблю.

Шофер директорів Микола Страшний, підійшовши до дніпрогесівців, схвильовано почав розповідати, що він теж возив сьогодні грузовиком тол у потерну з аеродрому.

— На місці навіть толу не знайшлось, його літаками перекидали в Запоріжжя!..

— Багато ти знаєш,— розсердилась Поля.— На тому боці повен вагон зривчатки стоїть. Так і покинули.

Серед військових та цивільних стояли, тримаючись трохи осібно, директор і головний інженер споруди, і навіть нарком електростанцій, що був тут як уповноважений Ставки. Іван Артемович, підійшовши до нього, передав йому вахтенний журнал.

Той узяв, глянув, насупився:

— Товаришу інженер, через рік знову прийматимете вахту.

Приїхали секретарі обкому і теж стали дивитись у бінокліна той бік та на греблю, по якій усе ще гахкали міни.

Молодий порученець, повернувшись із завдання, доповідав своєму начальникові, що побережні квартали відмовляються виселятись. Ішлося про ту понизову частину міста, яка виросла за останні роки і жила під захистом дніпровської греблі.

— Чому відмовляються?

— Не вірять, що гребля буде зірвана.

З міста підійшли трамвайниці (бо трамваї їхні зупинились), наблизилися до гурту й питають:

— Коли ж струм буде?

Їм ніхто не відповідає.

Вони ще ждуть струму, не знаючи, що гребля ось-ось злетить у повітря.

Сонце зайшло. Небо в пелехатих червоних хмарах згасає, сиві сутінки оповивають усе навкруги, а люди, що зібрались на березі,— і генерали, і рядові, і обкомівці, і дніпрогесівці,— всі не зводять поглядів з величавої споруди, мовби надивляючись на неї востаннє. Справді ж бо вже приречена. Повита сутінню кілометрова гребінка греблі з десятками бетонних биків, водовипускних прогонів, щитів — усе застигло, все наче жде чогось...

Вибух, був він чи ні? Це більше нагадувало землетрус. Ніби від землетрусу здригнулись усіма своїми гранітами береги. Інженери й робітники поскидали кашкети й напружено дивились, як поступово, немов на уповільненій кінострічці, розламується гребля. В пролом одразу ринула вода, ціле ревище збуреної пінявої води, а над нею з'явилася, розпливаючись при світлі заграв, темна вибухова туча. Відтепер панувала тут інша енергія, та, що руйнує. В чорному хаосі вирви все стугоніло й ревло, з дикою силою там скаженіла стихія води. Все, що лишилося недоламаним, вона тепер сама доламувала, вивертала бетон, бушуючи серед руїн, стріляючи бризками в небо — все небо було в бризках.

Як голос минулого, з'явився в присмерках над Дніпром грізний, порожистий гул, що його тут не чути було багато літ, глибинний гул прірви, в якому було щось первісно дике й похмуре.

Гуло, ревіло. Приголомшена тим гулом-ревищем, стояла Поля в мовчазному гурті військових та дніпрогесівців, що зібрались на березі коло шлюзу. Нестямно вчепившись руками в бетон парапету, все дивилась у сутінки на ту чорну клекочучу рану свого Дніпрогесу, і були це ті хвилини, коли пекучі сльози самі застилають зір, і світ темніє, і хочеться вмерти.

XLV

Уночі підійшли танки. Спішили обороняти Дніпрогес, але не встигли — запізнились усього на кілька годин. Поглушивши мотори, стали на Шостому селищі націлені лобами до Дніпра. Чи не можна якось

перебратись на правий? Чи не можна через проламину в греблі зробити висячий міст для танків? Це зараз найбільше цікавило танкістів. На греблю було послано розвідку. Розвідники дійшли аж до місця вибуху. Ні, про висячий міст тут не могло бути й мови. Метрів на вісімдесят вирвало живу частину греблі, і в проламині зубатих бетонних руїн з сатанинською силою кипить вода. Безформне нагромадження брил знівеченого бетону. Деякі брили висять на прутах арматурного заліза високо над водою. А внизу вирує, реве водопад, бушує у чорній прірві так, що відчутно двигтить весь бетон уцілілої частини греблі.

З приміщення гідростанції, з машинного залу бурхає полум'я — горить обмотка генераторів, горить усе, що сьогодні було ще в ділі.

А на правому березі раз у раз спалахують ракети і чути стрілянину. Там бій. Там ще б'ються ті, хто не встиг відступити на лівий або кому забули дати наказ про відступ.

Серед тих, хто залишився на правому, був Колосовський.

День бою — як життя, так багато вміщається в ньому, Вранці Колосовський був командиром відділення, потім став взводним, коли поранило взводного, а годиною пізніш, коли вбило командира роти, він очолив роту, вірніш, рештки її. У спадщину від ротного йому дістався оцей вітчизняний автомат, що скосив сьогодні немало фашистів.

Крім Васі-танкіста, Духновича та ще кількох бійців із старого складу роти, були тепер у нього вже й ополченці з міста, і бійці місцевого винищувального батальйону, були ще якісь люди з розбитих підрозділів, котрі, не маючи де дітись, приставали до нього. Місцеві хлопчаки, яким ще не відомий був страх, добровільно зголосились розвідувати ворога, приносили звідкись бійцям то гранати без запалів, то запали без гранат...

Це був жахливий, неймовірної напруги день. Зранку вони стримували на околиці селища ворожу піхоту, яка прибула на бронетранспортерах і, висипавши з них, з п'яним гелготом пішла в атаку. Позадиравши голови, вперши автомати в пузо, автоматники ішли просто на садки, ішли і строчили, як сліпі.

Богдан підпускав ворога для близького бою, підіймав кілька разів своїх у контратаку. Дивний це стан душі:

ідеш у контратаку, і нічого не страшно, не боїшся вмерти, а тоді, опісля, не можеш цигарку скрутити — руки дрижать, аж самому гидко. Відтиснуті ворогом у глибінь селища, вони вели вогонь з Будинку культури, позасідавши на горищах, відстрілювались із кущів у скверах, із якихось веранд,— на одній з таких веранд Богдана мало не вбило,— німецька з довгою ручкою граната, впавши, уже крутилася в нього біля ніг, в останню мить встиг він ударом чобота одкинути її назад, за ріг будинку. Потім вони билися з танкетками, що прорвались у вулицю, і в цьому бою втратили Степуру. Буває, що боєць іде на подвиг з відчаю, з необхідності, Степура пішов на подвиг свідомо: з піднятою в руці важкою гранатою він кинувся з садка напереріз танкетці й ударом гранати зупинив її, хоча й самого під час вибуху пошматувало, порвало, навряд чи й виживе.

Бачили ворога в цей день зблизька, з малих відстаней стріляли по зеленаво-сірих мундирах, що повзли по городах, енергійно підкидаючи задами, чули гелгіт чужоземних команд із глибини садків, із-за сусідніх будинків, а подекуди билися і врукопаш.

Потім налітали зграями штурмовики. Дзвеніло у вухах від гуркоту їхніх моторів. Суцільний дим і курява стояли там, де вони кружляли та поливали землю вогнем, а коли їхні хрестаті тіні, майнувши по дворах, зникали, бувши, мабуть, певні, що винищили геть усе живе, то й після цього з кущів, із льохів з'являлися уцілілі бійці, і Колосовський знову збирав, збивав їх у загін, здатний продовжувати бій.

У короткі перепочинки, майже приперті до Дніпрогесу, вони все ждали, що їм з лівого передадуть наказ про відступ. Душу Богданові розтерзувало, коли він дивився туди, на лівий, на високі корпуси соцміста, на гарячі потойбічні скелі дніпрові, до яких звідси було раніше всього кільканадцять хвилин ходу, а зараз пролягла відстань страшна, може, й непереходима. Часом здавалось, що живим він звідціль не вийде, що буде їх притиснуто танками до тих скель, буде почавлено панцированими фашистськими лобами і тільки кров та ганчір'я горітимуть на дніпровських гранітах, як біля сірої стіни Пер-Лашез, де колись розстрілювали паризьких комунарів...

Наказу про відступ вони так і не діждались: чи забу-

ли про них, чи вважали, що їх уже нема, чи, може, посильного десь куля зустріла на півдорозі.

Вечірні смерки застали Богдана з його зведеним загоном в тих самих садках правого берега, звідки їх так і не було відкликано. Тут багато було таких летючих загонів, більших і менших, нашвидку зібраних з різного люду, з відчайдушних одинаків, що самі тепер вирішували, як їм бути, як далі повестись.

Загін Колосовського ждав ночі з наміром пробиватися на той бік греблею. Горить Запоріжжя. Сьогодні його майже без продиху бомбили в районі заводів, щораз і над Дніпром, над Хортицею зав'язувавсь повітряний, швидкий, яструбиний бій. І зараз чути, як б'ють над заводами зенітки, товчуть вечірнє небо, мовби натовкують, набивають його чимось. З Хортиці лунко б'ють крупнокаліберні кулемети, після кожної черги в скелях дніпрових далеко розкочується луна.

Колосовський уже готував людей для прориву на греблю, коли всю округу стрясонув зненацька той могутній вибух. Вони не знали, тільки догадувались, що він міг означати. Висаджено греблю? Дніпрогес став прірвою? Їм не вірилось. Їм до крику не хотілось вірити, що шлях відступу до своїх тепер відтято остаточно. Проте й після цього вони не облишали наміру прорватись. Лежали в садках, і ворог їх уже не тривожив, тільки ракетами раз у раз з неприродною різкістю освітлював над ними листя дерев, плетиво металоконструкцій. Ракети падали близько з гадючим огидним сичанням.

Якими силами охороняється вхід на греблю? Треба було це розвідати, і Колосовський вирішив послати в бік греблі кількох добровольців. Поміж інших іти на завдання викликався й Духнович, який сьогодні взагалі дивував Богдана витримкою і вмінням орієнтуватися в складних ситуаціях. Богдан послав і його, призначивши відповідальним за групу Васю-танкіста.

Повернення розвідки ждали з нетерпінням. Принишкнувши по кущах, по ровах, вели стишені розмови, висловлювали різні припущення.

— Тільки ви їх і бачили, тих розвідників,— чув Колосовський неподалік себе за кущем чийсь хрипкий, мовби пропитий голос.— Якщо можна пробратись, так самі проберуться, а ви тут пропадай. Тільки чорта з два проберуться. Чого ото так гухнуло? То ж греблю виса-

дили. Самі вони там тепер, на тім боці, а ви собі як хочете... Тільки й знають давати команди «вперед», «триматися до останнього», коли ж зовсім невикрутка і всім ясно, що треба зніматись,— ні в кого язик не повертається. Весь день ось тут нас дурманили: буде вам сигнал, відкличуть, не забудуть, а чим кінчилось?

— Є нібито наказ, що забороняє відступати,— почулось у відповідь.

— Тим, що накази пишуть, добре, вони далеко,— все бубонів той невдоволений голос.— А нас ось кинуто напризволяще, вже нам і батько Сталін нічим не поможе. Сидимо, а що висидимо?

— Так що ж, по-твоєму, здаватись?

— Не здаватись, а по домах...

— На піч? Під спідницю до жінки? Думаєш, там не знайдуть?

— А як знайдуть, то що? Вони культурні.

— Культурні? Чого ж тоді їхня культурність нашу землю розтерзує?

— Ти мене політграмотою не годуй. Нагодований нею до ригачки...

Богдан не міг далі спокійно слухати цього типа. Підповз до бійців, запитав:

— Хто це тут язика розпустив?

— Це ось він,— вказали бійці на пикатого в касці, що напівлежав поміж них, спершись на якийсь вузол.— Чого ж прищух? Озивайся.

Колосовський пробрався до нього ближче:

— Ти хто?

Впізнавши командира, мордань зробив рух, ніби хотів устати, проте не встав, лише присів навпочіпки.

— Рядовий Храпко.

— Отже, ти вважаєш, що краще «по домах»?

— А що?— в голосі його з'явилися нахабні ноти.— За якого біса тут пропадати? Що я бачив? У житті своєму крашанки не з'їв!

— Бідолаха, крашанки він не з'їв,— глузливо промовив молодий ополченець.— А, бач, який роз'їв портрет.

— Портрет справді, хоч цуценят бий...— засміявся другий боєць.

— Ну ти, легше з цуценятами,— огризнувся Храпко.

— Так от що, Храпко,— заговорив до нього Колосовський.— За ці твої розпатякування...

Але він не докінчив. Повернулися розвідники. Васютанкіст, присівши і ще збуджено дихаючи, доповів, що біля греблі вартує броньовик. Біля нього всього кілька німців — джеркочуть, сміються.

— Якщо з ними розквитатись,— гребля наша!

Колосовський прийняв рішення без вагань.

— Приготуйсь! Ідемо на прорив!— скомандував він упівголоса. І команда, пошепки передаючись, пішла від бійця до бійця.— А ви, Храпко, будете біля мене. Граната є?

— Є.

— Підете першим.

— Чому я? Чому першим?— схопився той, тримаючи вже гранату в руці.— А ви?

— Я піду, але спершу ти,— Колосовський зі злістю штовхнув його вперед.— Іди і вмри. На наших очах умри, зраднику!

І той, зігнувшись, став продиратися крізь кущі, а за ним по п'ятах ступав з гранатою в руці Колосовський, ведучи загін скрадливою тигриною ходою.

Німці не сподівалися нападу. Вони саме про щось голосно розмовляли біля броньовика, коли загін Колосовського підкрався до них. Блиск! Удар! Кількох гранат виявилось досить, щоб коло броньовика зостались валятися трупи.

Чоботи бійців гулко затупотіли по греблі. Греблю захоплено! Гребля знову в їхніх руках! Богдан біг, і серце його заходилось буйним почуттям перемоги. Сила, де взявшись, несла його до того життя, що було на тім боці, де палало в заграві на півнеба Запоріжжя і кликало, кликало... З кожним кроком уперед міцніла надія, що ось-ось вони будуть там, на лівому, на березі порятунку... А назустріч наближався гуркіт водопаду. Той гуркіт тривожив і насторожував, проте вони й далі бігли вперед навально, без підганянь, бігли так, що здавалось, з ходу перескочать, хоч яка там попереду прірва буде!

З розгону Богдан мало не шубовснув униз у провалля, що зненацька виникло перед ним. А хтось таки й шугонув туди, у темний бушуючий вир — чи з відчаю, чи ненароком...

— Хто впав?

Мовчать.

— Храпко є?

Нема Храпка: чи сам упав, чи штурнули між бескеття тих рваних бетонів...

Задиханий Колосовський зупинився край бетонного урвища. Уціліла частина греблі вся двигтить, вібрує під ногами від натиску води, б'є бризками в гаряче обличчя, наче дощем січе знизу, з клекотливої чорної прірви. А там, у руйновищі, все бушує й гуркоче, здається, дикою силою от-от зрушить, розламає і решту споруди.

Ввірватись на греблю, побачити вир і назад? Це було ніби знущанням самої долі... Ну як це можна — вертатись?! І все ж нічого іншого їм не лишалось...

— За мною!— скомандував Колосовський.— Проб'ємось в іншому місці! В плавнях переправимось!

За мить загін їхній уже біг табуном по греблі назад, у пітьму правого берега. Німці ще не встигли й схаменутись, як вони промчали через трупи вартових біля греблі й, переслідувані лише спалахами ракет та безладним вогнем трасуючих, задихані, знеможені вкрай, зникали в нічних садках, у залізних хащах трансформаторного лісу.

З лівого ще чутимуть їх. Ще живий стоїть на березі генерал, командувач їхньої армії, що згодом битиметься й сам в оточенні і разом з усім своїм штабом геройською смертю поляже в запорізьких степах. Ще кілька тижнів триматиметься Запоріжжя. Ще на деякий час відіб'ють у ворога Хортицю і секретар ЦК скаже крилату у військах фразу: «Чим хвалитесь? Запорожці й не здавали її ніколи!»— і це прозвучить як докір, про який вони пам'ятатимуть всю війну. Кілька тижнів ще різатимуть на заводах домни, щоб по частинах їх вивозити звідси, десятки тисяч вагонів з заводським устаткуванням піде з міста на схід.

Але найбільшу рану Дніпрогесу вже не закрити. День і ніч клекотатиме рана, і заголосить затоплювана, тонуча в нежданих розлийводах уся понизова частина міста, до жахіття війни доєднається жахіття стихії; буйна повінь топитиме застрялі у плавнях війська, а вище, на обмілілому озері Леніна, коли спаде вода, вирине старий Кічкас, вилізуть один за одним з води чорні, заплісняві, зеленим слизом покриті пороги, вилізуть і заревуть на всю Україну.

XLVI

Ще безмірно далеко той день, коли наші полки в навальному наступі форсуватимуть Дніпро і створять на правому березі перший плацдарм. Ще ворог сам створює плацдарми, нестримно рветься через Дніпро на Лівобережну Україну, щоб із захоплених плацдармів вдиратися далі й далі на схід, вламуючись танковими армадами в нові простори серед пожеж, серед спеки та куряви цього чорного літа.

Латвія, Литва, Естонія вже захоплені ворогом. Фашистські дивізії збились під стінами Ленінграда. До тяжких оборонних боїв готується Москва. Палає Смоленщина, в лісах Білорусії розгортається партизанська боротьба. Настане час — і страшними для ворога стануть Брянські, білоруські та українські ліси, зачорніють ворожим трупом сніги Підмосков'я, і обморожені, засопливлені колони фашистських вояк брестимуть, згорбившись, під нашим конвоєм, а поки що він, самовпевнений зайда, ще повен віри й почуття безкарності, і, навіть потрапивши в руки до нас, по числах розказує, коли й яке з наших міст буде взято, коли його армія вийде на Волгу та Урал і коли ми загинемо.

Курява війни вирує над Україною. Мільйони людей викинуто на шляхи — на тяжкі шляхи відступу, знеможеності й розпуки. Почорнілі від куряви і горя, бредуть шляхами біженці, а їхній відступ прикривають такі ж почорнілі, знеможені війська. Командири і комісари в перетлілих гімнастерках, невтомні трудівники війни — рядові, кадрові й некадрові, вони тепер беруть на себе найтяжчі удари. Відступаючи на схід, вони весь час обернуті обличчям і грудьми до заходу, до його танків, мінометів, до його моторизованих дивізій.

Дорого обійшлася ворогові битва на Дніпрі, битва за лівобережні плацдарми. Проте Гітлер і його генерали не хотіли помічати втрат. У середині вересня моторизовані війська ворога, перейшовши в наступ з Кременчуцького плацдарму на північ, прорвали нашу оборону на 200-кілометровому фронті й, з'єднавшись своїми танковими групами в районі Лохвиці, відрізали численні війська Південно-Західного фронту, що героїчно боронили Київ, а потім тримали оборону по Лівобережжю від Києва на схід. Багато ще днів і ночей точи-

тимуться тут бої, охопивши величезні райони, пробиватимуться крізь вогонь групи оточенців, змучені, але не зломлені гинутимуть у нерівних боях. Серед полеглих будуть і командувач фронту генерал-полковник Кирпоніс, і штабні його офіцери, і письменник Гайдар. Ще лунатимуть тут постріли оточених, а танкова група фон Клейста, вивільнившись звідси, вже ринеться на південь, ріжучи тили наших армій, займе Оріхів, піде на Маріуполь, і загроза оточення реально нависне над південними нашими військами. Несподіваною буде поява ворожих танків у нашім тилу, в запорізьких степах. Ще не вивезений хліб золотими горами лежатиме на колгоспних токах, ще рухатимуться степами валки евакуйованих, а вже зав'яжеться й тут жорстока битва, така ж раптова й безкомпромісна, як і всі інші битви цього літа. Непримиренні, які тільки в оточеннях бувають, бої знов і знов виникатимуть тут, на останніх рубежах; розбившись на більші й менші групи, в фанатичній затятості пробиватимуться на схід оточенці. Потім настане той день, коли в осіннім присмерку, в терновому степовому байраці генерал — командувач армії — збере всіх ще живих — їздових, шоферів, штабних офіцерів і навіть поранених з польових госпіталів, усіх, хто ще здатен тримати зброю,— збере і скаже:

— Товариші, ми в оточенні. Долі нашій не позаздриш. Та поки зброя при нас, ми залишаємось бійцями Вітчизни.

Кинувши в балці легкову, відмовившись від літака, яким він міг ще вихопитись звідси, генерал поведе рештки своєї армії на прорив. Цілу ніч точитиметься нерівний бій з ворожими засадами, затятість вояцька не знатиме меж, аренами схваток стануть колгоспні подвір'я, огороди, садки, зацьковані червоноармійці відстрілюватимуться із-за сівалок та плугів, відстрілюватимуться із-за кожного деревця, а на ранок біля лісозахисної смуги за селом лежатимуть купи трупів німецьких, купи трупів наших, поміж рядовими лежатиме генерал, а біля нього — двоє бійців по боках.

Німці поховають його з почестями, навіть пам'ятничок поставлять йому в степу, віддаючи належне хоробрості радянського генерала (тоді вони ще дозволяли собі такі жести). А після війни це степове село буде названо його іменем і здійметься в центрі села високий обеліск з викарбуваним на ньому: «Г е н е р а л - л е й-

тенант Смирнов Андрій Кирилович (1895—1941)».

Гинули армії і, може, декому це вже здавалось кінцем, однак то був тільки початок. Навіть і в ті гіркі дні, коли одні полягли в нерівних боях, другі, розбившись на групи, проривались з оточень, ішли степами на схід, були в цих безкраїх просторах ще неймовірно спокійні місця, куди не встиг докотитися гуркіт війни, були такі заповідники тиші, де блищали край степу світлі, мов сон, лимани і ще не полохане жодним пострілом птаство мирно паслося понад морем перед своїм осіннім відлетом...

XLVII

Ногайщина, степ і море, і двійко дівчат ідуть по безлюдному узбережжю.

— Так оце ти тут виросла, Ольго?

— Тут, Таню, тут. Ото он в море потяглась коса Білосарайська, маяком біліє,— той маяк мигав мені все дитинство...

— А як він тепер: погас чи ще мигає?

— Діждемось вечора — побачимо.

У розлогій западині, що тягнеться понад морем, то тут, то там дзеркально світяться спокійні лимани, а між плесами води земля — в розливі чогось синього, ніжного, бузкового.

— То що таке?— запитує Таня.

— Кермек цвіте. Цілу осінь синіє до самих холодів. Це такий наш безсмертник. А ото ж — орли!

Дівчата, зупинившись, задивились у небо, на птахів. Випало їм рідкісне видовище: бачити, як орли велично, саме величаво — іншого слова не найти!— роблять кола у високості, у тій високості, звідки весь світ, мабуть, здається інакшим.

— Справжні орли?

— Так, справжні степові орли... все літо отак кружляють у небі над степом і морем.

Стояли, дивились на орлів у небі, а думали про людей на землі.

Потім тихо рушили далі.

— Під осінь скільки тут збирається перепілок,— розповідала подрузі Ольга,— шпаків, дичини всякої... Повне узбережжя птахів...

Вони йдуть, а чайки білі все летять за ними, кигичуть.

— Цих чайок у нас *каганцями* та *героликами* звуть...

— Як тихо тут. Тільки чайки й скрикують.

— І на морі нікого. Пригадую, як ще малою стою на березі, а далеко отам, аж на обрії, на тихому морі, в мареві, білі вітрила одне за одним пропливають. По морю марево голубе, а вони крізь марево — сліпучо-білі від сонця, фантастично красиві, мов каравели які-небудь. Питаю маму, що то. А вона: то пішли з коси по глину на Крутеньку. Так просто, буденно: по глину...

Війни поки що тут не було, на цьому тихому ніби крайсвітньому узбережжі, і ні ці чайки, ні орли не чули іншого пострілу, хіба що мисливського. Безлюддя, пустеча. Тільки фелюги рибальські, каюки, баркаси та байди просмолено чорніють по березі, лежать якісь осиротілі, покинуті, деякі навіть порозсихалися, видно, давно їх не торкалась рибальська рука.

На одній із таких фелюг дівчата сіли перепочити. Давно вони не зазнавали такої тиші, такого супокою, що ллється просто в душу.

— Віддарунок нам, Таню, за все пережите...

Як птахів кидає в повітрі під час бурі, так кидало їх останнім часом у вировищі подій. З окопних робіт вони знов повернулись до Харкова. Місто було геть розбушоване, непривітне, на вулицях металеві їжаки протитанкові, мішки з піском. Всюди багато продуктів, на майдані біля БЧА розпродують вершкове масло, червоноармійці — коли нема в що — беруть його просто в каски.

В університеті, куди дівчата найперше забігли, з-поміж інших знайомих, які саме одержували стипендію, зустріли й Мар'яну. Вона була якась віддалена, одсторонена від них своїм горем. Дізнались, що вона працює на заводі, але завод незабаром має виїхати.

— І ти з ними?

— Там видно буде,— відповіла скупо і якось багатозначно глянула на глухі, оббиті цератою двері спецвідділу, біля якого вони її зустріли.— Залишитись хочу.

— Як залишитись?

— А так... радисткою, диверсанткою, та ким завгодно піду, мені тепер нічого втрачати,— сказала вона з озлобою в голосі.

З дівчатами вона розпрощалася майже холодно.

В аудиторіях, в коридорах на вузлах з пожитками якісь незнайомі люди, виявилось, що все це евакуйовані сюди з Київського університету. Серед них тільки й розмов, що про бої під Києвом, де в лавах захисників міста було багато і їхніх студентів, що теж пішли добровольцями на фронт. Завтрашнє і київським, і харківським малюється однаковим — евакуація, дорога, Кзил-Орда, там десь у просторах Середньої Азії вони мають знайти притулок.

Дівчата були далекі від цих планів, вірніше, їхня Кзил-Орда малювалась їм не інакше, як із тими, кого вони будь що мусять розшукати. Адже промінчик надії проблиснув! Коли з коротеньких і зовсім не сумовитих листів, що ждали їх на факультеті (Тані — від Богдана, Ользі — від Степури), дівчата дізнались, що хлопців поранено й з ними можна побачитись, то після цього вже ніяка сила не могла втримати подруг у Харкові. Того ж дня вони виїхали в Маріуполь (звідти писав Богдан), домовившись, що по дорозі заїдуть до Степури в його донбаський госпіталь.

У госпіталі вони Степури однак не застали, тільки й довідались, що він теж у Маріуполі, в тому ж дивному виздоровбаті. Помчали туди. З університету везли хлопцям новину, що війна для них кінчилась, що студентів тепер відкликають і їх знову жде університет, навчання.

Уже бачили себе знову разом з хлопцями, разом з ними летіли ешелоном кудись в азіатські простори.

— Це ж здорово,— казала Ольга,— що така велика у нас країна, що є на світі Заволжя, Урал, степи Казахстану, куди не долетить ніяка куля, не дістане ніяка війна!..

У Маріуполі їх ждало гірке розчарування. Від Лимаря, якого дівчата зустріли серед штабних писарів, вони дізнались, що хлопців два дні тому знову відправлено на фронт.

Уперше за час війни Таня тоді розридалась. Досі, за весь час розлуки з Богданом, Таня ні разу не плакала, Ольга принаймні ніколи не бачила її сліз, а тут не втрималась, сама навіть не знає чому. Зате після того в її характері з'явилась якась зла упертість, затятість.

— Оце воно й зветься: не судилось,— глухо казала Ольга, дивлячись у землю.— Бути поруч... Бути ось

тут... Та все ж давай сподіватися, Таню,— обняла вона подругу.

Тільки трохи їх і втішило те, що хлопці відправлялись, як сказав Лимар, у доброму настрої та що вже після їхнього відбуття прийшла на штаб Богданові звістка про орден, яким його нагороджувалось за якісь подвиги ще за Дніпром.

— Орден Червоного Прапора,— розповідав Лимар.— Такі нагороди рідко дають, а йому дали. Пишайся,— казав він Тані і ще хвалився, що його кудись там переводять, відкликають, однак Таня його вже не чула. Вона вже не чула нічого на світі, крім голосу власного серця, що рвалось услід Богданові, шукало його по всіх фронтах.

Куди ж було тепер? Назад, в університет?

Таня сказала:

— Нізащо.

Учитись далі самій, поки він воює, опинитись на різних курсах з ним? У цьому було щось абсолютно неприйнятне для неї. Ні, вона чекатиме, чекатиме скільки б не довелося! Разом довчатимуться колись.

Звідси не хотілося їхати. Ці місця стали дорогими для них обох, дорогими вже тому, що тут ходили їхні хлопці, тут заліковували свої рани, звідси писали на факультет листи... Це була їхня остання адреса, місце побачення, яке не відбулось, і коли дівчата залишаться тут, то вони будуть мовби найближче до них, до своїх. Була в цьому для дівчат певна символіка, знак вірності, чи що.

Щоб якось узаконитись, дівчата пішли в міськком комсомолу, попросились на роботу, на будь-яку, бо не було зараз на світі роботи, за яку б вони не взялись. На кілька днів їх послали на будівництво степового аеродрому. Потім вони влаштувались працювати в госпіталі, стали донорами, збирали в підсобному господарстві за містом городину для поранених. З ранку й до вечора визбирували помідори на плантаціях, а повз них шляхом весь час ішли на Таганрог валки евакуйованих, і вони бачили дітей, постарілих від плачу, і жінок, що родили на підводах, а дівчата тільки й могли допомогти цим людям тим, що носили їм помідори на дорогу.

Потім і городину було зібрано, і госпіталь їхній виїхав, і з'явився у зведеннях новий, Мелітопольський напрям.

Тані нічого не залишалося, як прийняти запрошення Ольги і податися з нею до її батьків.

І ось вони сидять тепер на цій чорній розсохлій фелюзі. Таня, добувши з чемоданчика студентське Богданове фото, стала — в який уже раз!— знову видивлятися на нього. Він. Її суджений. Найкращий з усіх. І цей повносилий високолобий юнак, він може бути вбитий? Невже зітліє в землі ця сліпуча юнацька усмішка? Невже тліном стануть руки, що палко її обнімали, і високий оцей лоб, де зібралось стільки знань від ассіровавілонян і до наших днів?

— Що буде, коли його не стане, Ольго? Не уявляю себе без нього, просто не уявляю. Я відчувала щастя просто бути з ним, навіть коли ми були у сварці й сиділи нарізно в різних кутках аудиторії. Життя, в якому б його не було, для мене втратило б будь-яку доцільність.

— Жени геть такі думки,— порадила Ольга.— Чому він мусить бути вбитим? Уявляй його краще героєм, змужнілим у боях командиром, з орденом Червоного Прапора на грудях... Ти ж чула, його вже нагороди шукають.

— Я в думках благатиму, щоб куля минала його... Це вже я стаю марновіркою?

— Здається, я теж.

Підвівшись, дівчата рушають далі.

Знов кермек синіє, і солонець стелиться темно-зелений, безлистий, мабуть, чимось близький скупій тундровій рослинності або тій, що, можливо, росте десь на Марсі.

Велике село розкинулось по узбережжю за кілька кілометрів попереду, гуртик тополь височить майже над самим морем.

— Ото, де тополі, там ми живемо.

А Тані згадалась пізня осінь у Харкові, холодний вітряний вечір листопада, і вітер жене листя тополь по алеї шевченківського парку, де вони йдуть із Богданом з останнього сеансу кіно. Листя ще зелене, але вже мерзле і дзвенить по нічному асфальту, немов залізне. Чи дзвенітиме тополине те листя ще коли-небудь їй із Богданом, чи все те — навік промайнуло і йому вороття нема?

XLVIII

Дома у Ольжиних батьків повна хата тривоги. Метушня, розгардіяш, збирання в дорогу. Мати — ставна смаглява гречанка, що була ніби старшою сестрою Ользі,— саме ув'язувала вузли, коли дівчата зайшли до хати. В першу мить вона аж розгубилась, потім із сльозами кинулась обіймати дочку.

— Я вже не знала, що й думати! Не пишеш, ніякої звістки від тебе... А це ж хто?— підступила вона до Тані.

— Подруга моя,— сказала Ольга.— Найближча подруга.

— От і добре. Удвох не так сумно вам буде.

Вона одразу посадила дівчат обідати, наче знала, які вони голодні. Сама ж, взявшись знову збирати речі, розповідала, що тут коїться, яка страшна знялась сьогодні зранку веремія.

До останніх днів село працювало спокійно, розмови про евакуацію вважалися ледве що не виявом малодушності, адже на заході були ще Дніпро, Каховка з оборонними спорудами, Мелітополь, тисячі людей — і місцевих, і десь аж із Середньої Азії,— цілими трударміями правили їх туди на риття протитанкових ровів; ворог десь там мусив найти собі могилу. І всупереч усьому раптом з району телефонада: виганяти трактори, негайно гнати за Кальміус худобу, евакуювати сім'ї активу.

Одним ударом було й тут зруйновано життя.

— А Федорка ж Михайлова, уявіть собі, поїхала на фронт,— розповідала мати про сусідку.— Чутка була пройшла, що Михайла вбито, а він оце днями об'явився, із Захарівки дзвонить на сільраду: викличте мені сім'ю до телефону. Виконавець не вірить, каже, тебе ж нема, а він кричить, лається: це я! Побігли в сільраду мати й жінка, плачуть біля трубки, а трубку взяти бояться. Потім Федорка таки взяла, перебалакала з ним, того ж дня випросила бідку в бригадира й гайнула до Михайла в Захарівку,— він там при своїй частині...

Вбіг до хати низькорослий, жвавий, до чорноти засмалений спекою носатий грек, що виявився Ольжиним батьком. Привітався з дочкою, потім мимохідь, окинувши бистрим поглядом Таню, обійняв і її, як свою, і сказав майже весело:

— Ви ж, студентки, тримайтеся тепер наших. За Кальміусом зустрінемось...

Механік МТС, комуніст ще з двадцятих років, він дістав щойно оце завдання супроводити трактори. Трактори вирушають зараз, а сім'ї підводами мають покинути село завтра, рано-вранці.

— Ось тільки без цього, без цього,— обережно одривав він від себе дружину, що зайшлася в риданні.— Ще ми з тобою поспіваємо, стара! Родинною капелою, чуєш?— Батькові й тут, у хвилину прощання, згадалось, яка в них сім'я співуча, скільки в цих стінах пісень переспівано.

Вузол з харчами був для господаря вже наготований, і, підхопивши його, він вискочив з хати. За хвилину жіноцтво вже бачило знайому постать на одному з тракторів, що з гуркотом проходили вулицею.

А незабаром після цього — крик, галас по всій вулиці: Федорка вернулася з фронту, з оточення бідаркою вискочила!

На подвір'ї в неї, куди побігли й дівчата, люду вже зібралося повно з усього кутка, а Федорка — бліда чорнява молодиця ще дівочої стрункості — стояла з батіжком біля запряженої бідки й схвильовано, гордовито розповідала про свого Михайла:

— Вибрехали ж ото про нього, що він убитий, а він — та глянули б ви, людоньки, на нього! Був так собі, а теперечки лейтенант і командує взводом артилерії! Зовсім зблизька я бачила його гармати і повний бойовий припас біля них у зар'ящиках. «Дивись,— каже,— Федорко, в якій каші були, а нічого ж не покидали! І наша гармата, дарма що мала, а танки їхні бере!» Десь вони ще за Чернігівкою потрапили в таке окруженіє, що вже ніби смерть усім, і один лейтенант з переляку давай переодягатись у рядове, підбіг, став просити мого: «Виручай,— каже,— дай мені свою гімнастерку!» Михайло віддав йому, а самому ж не бути без сорочки, одяг його лейтенантську. Потім, коли тривога вляглася, потрапив мій на очі генералові, той зупиняє: «Товаришу лейтенант!» А Михайло йому: «Я не лейтенант, я рядовий, це тільки форма на мені лейтенантська». І розповів, як було. Генерал вислухав і каже: «Ну й будь тепер лейтенантом. Таке тобі званіє за те, що не розгубився!»— гордо переповідала все це Федорка.

Сусідок, одначе, цікавило інше:

— Чи мого там часом не бачила?

— А мого? А мого? — сипалось звідусіль.

— Ваших не бачила, тільки Грицька Харченка з Бахтарми зустріла, він при Михайловій батареї движеться. Я їм ще й вечерю варила з тією хазяйкою, що вони в неї у садку стоять. Наварила їм кулішу, переночувала, а на ранок там як знялась веремія, Михайло подав мені руку та й каже: «Ну, Федорко, відкомандировуйсь, голубко, додому, бо нам воювати. Тільки далі від центрових — *темними* дорогами пробивайсь. А дома передай людям, що відступ — це ще не смерть, паніці не піддаємось, маємо гармати, маємо снаряди, чого нам їх боятись». Він же в мене, знаєте, який бойовий, та ще й комуніст, він і в Берліні побуває — ось побачите!

Натовп ще не розійшовся, як із степу залетів у село військовий грузовик з двома червоноармійцями. Зупинились біля двору, стали питати, де лікарня.

— Перев'язочного матеріалу шукаємо. Щойно під Мангушем був бій, там наші поранені лежать, треба підібрати. Може, й з вас хто поїде?

— А чого ж! Я перша поїду,— з ходу зголосилася Федорка.— Я вже там була. В мене чоловік лейтенант!

— І ми теж поїдемо,— сказала Таня.

— Ми студентки,— пояснила червоноармійцям Ольга,— проходили курси ГСО...

— Сідайте!

Набравши в опустілій лікарні медикаментів та бинтів, помчали в степ.

По дорозі дізналися від червоноармійців, що танкові частини ворога, прорвавшись десь від Бердянська, ринули трактовим шляхом на Маріуполь, рухаються вперед, не заходячи в узбічні села. Все узбережжя тепер з десятками колгоспів, рибзаводом, сільрадами та Білосарайським маяком на косі опинилось відрізаним, ворог відтяв його, як скибку, і кинув, не звертаючи більше сюди уваги, знаючи, що все це від нього нікуди не втече.

Посмутнілі, якісь жалібно беззахисні, дівчата принишкли в кузові. Що ж тепер? Ще вранці йшли понад морем і впивалися тишею та спокоєм, не відчували близької небезпеки, а тепер ось ці розкидані по Приазов'ю греко-українські села, що стали для них останнім притулком, уже й самі опинилися під загрозою оточення.

— Не сумуйте, дівчата,— озвалась Федорка, помітивши їхній настрій.— Я ж ось була в окруженні та й жива, хоча там таке коїлось — не приведи й помилуй... Справді орда, дарма що на мотоциклах... Та брешуть, усіх не оточать. Військо, воно, як вода — крізь пальці протече.

— Протече,— сердито заговорив насурмлений червоноармієць, що весь час зірко роззирався по степу.— А під Чернігівкою до чого дійшло... Бачили ви, як танкісти наші самі себе спалювали в танках, коли кінчились снаряди?..

— Ти мені не розказуй, у мене в самої чоловік там,— твердила Федорка своє.— Михайло мій не панікує. В нього й снаряди ще є, і голова на плечах... Такий, як мій, з пекла вискочить. На морі шкіпером був, а тепер лейтенант артилерії, і мені казав: тримайсь, віднині ти — командирська жона...

Підводи якісь мчали галопом по степу, їх обганяють грузовики з зенітними кулеметами, націленими в небо, попід лісосмугами бродять покинуті коні, поранені, безпритульні. Грузовик, де їхала Федорка з дівчатами, зупинився біля високої нескошеної суданки. Поранені червоноармійці, повиповзавши з суданки, зустріли їх з неприхованою радістю:

— Ми вже й не сподівались, що ви приїдете.

Бійці все були молоді-молоді, і Таня відчула, що мимохіть шукає серед них знайоме, найрідніше обличчя. Його не було, але був серед них один чимось схожий на Богдана — заросли густо, смаглюватий лейтенант, видно, кавказець. Вона кинулась його перев'язувати. Він сам підняв на собі закривавлену, забиту пилюкою гімнастерку, показав рану, вирвану на спині.

— Видно, легеню пробило.

— У Горького теж була пробита легеня,— перев'язуючи, втішала Таня його,— а скільки прожив. Ви теж будете жити.

Поранений глянув на неї з вдячністю за ці слова.

Повен кузов набрали поранених і тільки мали їхати, як один з поранених раптом приголомшив:

— Стривайте. Там ще бригадний комісар... Він теж поранений.

— Де він?— кинулась Федорка.

— Отам під посадкою.

Завернули на край суданки, де вона підходила до

колючої густої лісосмуги. Кільканадцятеро бійців займали тут оборону. Лежали кожен обличчям до заходу.

Бригадний комісар теж був між ними, лежав за станковим кулеметом. Заросле щетиною, закіптюжене обличчя в якихось саднах, очі ввалились, і тільки десь там, у глибині їх, ще видно живий упертий блиск... Голова перев'язана запилюженим бинтом, командирський кашкет валяється осторонь.

— Ми за вами,— гукнула йому Федорка.— Сідайте мерщій.

Він не поворухнувся. Як лежав за кулеметом, так і зостався лежати.

— Сідайте, кажу!— розпорядливо повторила «командирська жона».

— Їдьте,— почули вони у відповідь його сухий владний голос.— Ми прикриватимем.

— Ви ж поранені!

— Це вас не стосується.

Видно було, що комісара їм не умовити. Так вони й поїхали, віддаляючись звідси з почуттям якоїсь провини, востаннє, може, збивши тут колесами куряву.

Піднятою кушпелою застилало дорогу, сірою сухою хмарою поволі окутувало колючу степову лісосмугу, що ставала дедалі меншою.

Їдучи, дівчата мимоволі звертали погляди в той бік, де під лісосмугою лишився з жменькою бійців той дивний прикривач-комісар, і гірко було усвідомлювати, що він ніби сам прирік себе на найстрашніше, може, навіть на розтерзання, залишаючись оце зараз там серед величезного степу, серед безлюддя, затишшя, куряви...

Вже були вони біля села, коли почули від посадки кулеметний клекіт. Наче в пустині десь проклекотіло.

— Оце комуніст,— сказала Федорка.— Поранений, а відмовився. Я чомусь так і думала, що він не поїде.

— Чому — думали?— запитала Ольга.

— Бо я вже бачила таких. Казав мені мій: «Ти не знаєш, Федорко, що таке солдатський сором, який він гіркий. У вічі не можемо глянути людям за цей наш відступ».

Над селом густо клубочився чорний дим. Горіла щойно підпалена емтеесівська нафтобаза, вулицями мчали підводи кудись униз, до моря.

— На косу давайте, на косу!— гукнув їм голова сільради, коли вони зупинилися біля лікарні.— Район уже

не відповідає,— на підтвердження своїх слів він показав їм затиснуту в руці телефонну трубку з обірваним проводом.

Хоч як спішили, а таки заскочили до тітки Федори додому, щоб вона захопила дещо з речей, зупинились і коло Ольжиного двору, але в хаті та в дворі вже нікого — тільки цуценя під хлівцем покинуте скавулить.

На центровій вулиці догнали гурт жінок і серед них Ольжину матір, що, задихана, ледь встигала за навантаженою вузлами та клунками підводою.

— Там, на косі, нас ждіть!— гукнула вона дівчатам.

Їхній грузовик помчав теж униз до моря. Здається, все, що було живого, з усього узбережжя кинулось тепер на косу, що виднілася вдалині деревами, маяком. Бігли до моря з вузлами, мчали кіньми, бідками, тачанками. Звідкись тягли туди трактором навіть комбайна.

Коли дівчата з пораненими в'їхали на косу, їх вразило жахливе видовище: понад самим морем, збившись, стояли трактори, а озброєні ломами трактористи — і Ольжин батько-механік серед них — ходили поміж тракторів і грякали тими ломами по моторах... Розбивали мотори. На Маріуполь колоні вже не вдалося прорватись, з півдороги довелося завернути тракторами сюди, і тепер, щоб не дістатися ворогові, всі ці новенькі «ХТЗ» мали тут бути знищені, на рідному узбережжі, з волі самих господарів обривалась їхня трудова борозна...

А далі, з глибини коси, де чорніли понад берегом судна риболовецького флоту, чувся лемент, там юрмились розбентежені люди — голови узбережних сільрад на ходу заповнюють евакуаційні листки, мовчки б'ють по них до коліна печатками.

На фелюги, на баркаси вантажили борошно, різні продукти, і чути було чийсь розкотистий голос:

— Де паруси? Шукайте паруси!

XLIX

Виявилось, що паруси на складі, а склад замкнутий, двері взято на прогонич і ключів нема.

— То чого ж ви дивитесь?— одразу втрутилася в діло тітка Федора.— Цілувати будете той замок? А вікно?

І, схопивши весло, що попалось під руку, з розмаху

шарахнула ним у раму вікна. Вікно й двері незабаром виламали, взялися тягти зі складу брезенти. Таня з Ольгою теж волочили до берега важкі ці брезенти, що мали незабаром наповнитись вітром і стати тугими вітрилами на їхніх суденцях.

Декотрі судна, на яких були справні мотори, уже відпливали, інші готувались до відплиття, а вони на своєму ще довго вовтузились, ставили парус, і командувала тут тітка Федора, бо вона все вміла. Захлюпана водою, з розтріпаним волоссям, натягала парус, хвальковито розповідала своїм молодим помічницям:

— Бо і сама я, дівчата, рибачка, і родилась на морі. Вийшли батько з матір'ю на лов, далеко відійшли, а тут і я озвалась,— там, серед моря, й пуп мені зав'язали...

Робота наближалася до кінця, коли невідь-звідки налетів фашистський літак, став кидати бомби на косу, одна з бомб зі свистом летіла просто на їхню фелюгу, і Таня, забившись під паруси, бачила краєм ока, як скривлений жахом учитель-інвалід в нестямі рвав на грудях сорочку. Він ніби задихався. Як і Тані, йому, видно, теж здалося, що це на нього з свистом летить уже смерть, однак доля розпорядилась інакше,— бомба, впавши неподалік фелюг у море, тільки здійняла воду важким фонтаном і нікого не зачепила. На косі здичавлено іржали коні, кричала не своїм голосом якась жінка, поранена чи, може, з переляку, а тітка Федора, ще більше збліднувши, гукала до своїх тоном наказу:

— Сітки давайте! Сітки розпинайте!

Дівчата, підхопившись, почали тягти з берега на фелюгу порвані рибальські неводи, плутаючись, розвішували їх так, щоб було видно літакам, що вони мирні, може ж, таки заговорить у тих бандитів щось людське...

Після нальоту дівчата повантажили на визначену для них фелюгу поранених із свого грузовика, сіла з ними ще Ольжина мати, метушливий кооператор з портфелем і той учитель-інвалід. Останньою, просто з тачанки, до них перехопилася розполохана жінка з двома дітьми — сім'я якогось працівника з району. Чоловік тільки допоміг їй зійти на фелюгу, з рук у руки передав дітей, а сам після цього з болісною гримасою знову скочив на тачанку і щодуху помчав у степ,— може, він залишався тут партизанити?

Фелюга їхня вже готова була відчалити, коли з бере-

га, брьохаючись по воді, до них розігнався ще один, найостанніший — мордатий пожежник з місцевої пожежної команди. Федорка люто зчепилася з ним. Він ліз у фелюгу, а вона його не пускала. Щось він їй бельмотів, пояснював, а вона, ще більше лютіючи, галасувала на всю Білосарайку:

— Не пущу! Який ти в чорта комуніст? За пияцтво скільки доган маєш? Он у мене комуніст — так у боях прокипів! Поранений комісар з кулеметом у посадці прикриває степ — так то комуніст! А ти вже й сьогодні очі залив, чаполоч п'яна,— чаполочі на борт не берем!

Вона таки зіпхнула його в воду, і він, побачивши, що нічого з нею не вдіє, кинувся до інших фелюг.

Надвечір вийшли в море. Обов'язки капітана на їхньому судні взяла на себе Федорка, вона знала, куди вести:

— На Кубань підемо. На Должанську косу.

Таня, вмостившись з Ольгою на кормі поміж подертими рибальськими неводами, очей не могла одірвати від берега, який все віддалявся. Рідна земле, покидаєм тебе ж невідомо на скільки!

Узбережжя було краси фантастичної.

Усі обрії над землею і морем повиті молочним матовим світлом, стінами світла стоять, а в ньому розлите золото, і на стінах тих золотих тримається небо високе, прощальне. Ось і цей уже край вони залишають, цю крихітну українську Елладу з її співучим діалектом, з тишею берегів...

Ближче й далі по морю видніють судна, більші й менші, парусно-моторні й просто на самих лише вітрилах та вітрильцях фелюги, байди і ледве примітні при воді каюки, баркаси — всі вони, на поклик Вітчизни, виходять у відкрите море, щоб добуватись на темних рибальських своїх вітрилах інших, ще не зайнятих ворогом берегів.

Довго ще їм видно білосарайський маяк на косі. Коли звечоріло, він не заблимав до них своїм вогником, як блимав тут у морі до рибалок протягом багатьох літ. Замість маяка червоно, тривожно світить їм цієї ночі палаючий Маріуполь — горить порт, горить «Азовсталь».

Ніч застала їх у відкритому морі далеко від берегів. Розплилися далеко один від одного парусники, розгубились у темряві. Кругом вода і вода.

Таня, промерзнувши на вітрі, перебралася з Ольгою вниз, умостилася між пораненими під захистом цупкого важкого брезенту, яким вони вкриті. Холодно. Дрож проймає тіло, а душу не покидає тривога. Стогнуть поранені. Один ще з берега був у маячінні, все скрикував, кликав якогось Мартинова, а потім раптом змовк, притих, і котрийсь із його сусідів сказав з-під брезенту:

— Відмучився.

Федорка з допомогою Ольжиної матері поклала його на якусь дошку. Зітхнули обидві. Потім підважили і за морським звичаєм спустили за борт.

— А документи в нього взяли?— запитав кооператор.

— Все як треба,— буркнула у відповідь Федорка.

Незабаром, певне, бажаючи розвіяти гнітюче враження, вона голосно почала розповідати комусь у темноті про свого чоловіка-лейтенанта та про його непереможну артилерію, а згодом перейшла на свого дивовижного свекра:

— Дев'яносто дев'ять літ прожив і хвороб ніяких не знав, тільки гунадзи по руках від труда, вузли жил. А в той день, як сповнилось йому дев'яносто дев'ять, підкликає мене й каже: «Сповісти, Федорко, на море й на сушу, хай сини поспішають до мене мерщій. Тільки сповісти, що я вже помер».— «Так ви ж іще живі!»— «Не твоє діло. Скажи — помер». Так і сповістила, бо такий, що не можна було йому перечити. Прибувають сини надвечір, а батько... сіно смиче в дворі. Вони накинулись на мене, чого, мовляв, даремно їх від роботи відірвала, а батько до них: «Ні, недаремно. Це я їй так звелів». Сіли обідати, а батько тим часом на лаві приліг. «А де ж Федорка?»— питає. «Я ось, тату. Це ж я». Він уже не впізнав мене. «Дай води холодної». Я подала, тільки хатньої. «Ні, дай колодяжної». Принесла колодяжної, дала, випив, а ми собі далі обідаємо. Раптом один із синів піднявся й каже: «А тато вже померли». І ми поклали ложки і встали всі. Так люди вмирали раніш. Вижив своє — і як заснув. Не те що зараз, коли ось така передчасна смерть ще й цвітущу людину розтерзує. Якого, бач, молодого забрала. Не в дев'яносто дев'ять, а мабуть, у дев'ятнадцять.

Біля Тані під брезентом лежить поранений, той, що схожий на Богдана. Втратив крові багато і тепер дрижить, замерзає. Коли інші притихли, почали дрімати, вона раптом відчула боязку його руку на собі, біля

самих грудей, де тільки Богдановій руці колись дозволялось бути. Від доторку цього їй стало і боляче, й гарно. Не відсуваючись, вона деякий час гріла пораненого своїм тілом, безсоромно гріла.

Але руку його потім обережно прийняла.

— Чому?— ледве чутно спитав.

— Не можна,— тихо відповіла йому.

— Чому не можна?

— Так, не можна!

— Ти мене перев'язувала вдень. Ти так на мене дивилась. На мене ще ніхто в житті так не дивився... Скажи... ти... коли-небудь... могла б мене покохати?

— Ні.

— Чому?

— Я кохаю іншого. Кохаю — назавжди.

Він більше не чіпав її.

Усе далі холодна роз'ятрена заграва над Маріуполем, а над морем гудуть літаки. Фелюги ідуть без вогнів. Мов темні тіні — над темною піратською поверхнею вод.

Багато хто вже спав, лише тітка Федора чатувала біля паруса,— звідти чути було її голос; розповідала комусь, як вони доберуться на Кубань, на Должанку, де в рибцеху працює брат її чоловіка. Кубань — то вже порятунок...

При слові «Кубань» Тані згадалось, що це ж Богданова мати десь там. Таня ні разу не бачила її, але від Богдана вона знає про Таню, як і Таня про неї, про її вдачу, про її ніжність до сина. Вона там у якомусь радгоспі вчителює. Як би пригодилась зараз її адреса! Розшукала б, з'явилась би до неї: «Я Таня, я Богданова наречена...» Спробує розшукати, а коли знайде — разом працюватимуть, разом ждатимуть його.

З другого боку від Тані, зіщулившись, лежить Ольга. Таня думає, що вона вже спить, а вона не спить.

— З морів колись життя починалось,— говорить вона пошепки.— І ось тепер море нас, Таню, рятує... Уже в мені й страх пройшов, бо ж тривога це не страх, вірно?.. Зараз я чомусь певна, що неодмінно зустріну Андрія, розкажу йому при зустрічі про цю нашу ніч у відкритому морі... Коли ми — ніби античні. Коли єдиний маяк, по якому ще можем орієнтуватись,— палаюча хмара над Маріуполем.

— А мені чомусь оце згадався той комісар, що під

лісосмугою зостався... Зостався нас усіх прикривати... Чи врятується він? Скільки їх розсипано по степах...

По тону її Ольга відчула, що вона думає знов про Богдана.

— Ми ж домовлялися вірити, Таню... Ніч не назавше... Ще скличе нас університет...

— І маячок твій ще засвітиться на Білосарайці...

Віддавшись мріям, вони разом полинули думками в майбутнє, коли станеться перелом на фронтах, і все буде інакше, і, рано чи пізно, хлопці їхні живими повернуться до них із війни...

Була вже пізня ніч, коли вони почули з темряви моря чийсь голос, волаючий, зірваний, захриплий від крику:

— Ей, люди, люди! На поміч! Рятуйте!

Виявилось, що вони проходять повз маленький острівець, яких тут немало в Азовському морі. Голий піщаний зализень серед морського простору, драні рибальські курені й одним-однісінька постать мечеться в темряві біля води, надриваючись від крику. Підпливли ближче, підібрали цього Робінзона. Він був мокрий увесь, біг до них по воді, аж падав, а коли, захеканого, втягли його через борт, дихнуло від нього горілчаним перегаром. Тітка Федора впізнала його: заготовлювач із Мелекіна. Відплив він ще першою моторкою, звечора тут у них був привал, добре випили, він заснув, і його забули. Навіть тепер, опинившись у них на судні, він ще не вірив своєму порятунку, протверезілий, трясся від переляку.

— Треба б тебе назад кинути в море,— сказала Федорка,— та хай уже, дітей твоїх пожаліємо... Може ж, ти таки до Кубані прохмелишся?

Врятований, отямившись, почав розповідати, як він бігав тут та кричав до всіх парусників, що проходили в темряві, а вони не чули, минали, може, навіть зумисне не хотіли чути,— думав, що так і зостанеться один серед моря біля драних отих куренів та крилатих голодних мартинів, яких там повно на острові.

Перед світом, коли на обрії вже з'явилася ледь помітна смуга кубанського берега, вітер подужчав, їх стало кидати серед хвиль, загойдувало. Таня, зморена за день, зігрівшись під брезентом, задрімала. У дрімотному забутті зовсім виразно побачила перед собою Богдана, відчула його теплу руку на собі. Їй стало так

солодко, приємно, що вона прокинулась. Але це було чиєсь, не його тепло, і воно одразу перестало її гріти. Відсунулась, скоцюрбилась самотньо, і їй так захотілось раптом побачити хоч на одну-єдину мить того, для кого береже себе, свою ніжність, дівочі нерозтрачені почуття. Вже не могла після цього заснути, все думала про нього. Чи ти є? Чи живий? Чи, може, лежиш десь у степу серед таких молодих-молодих, як оті, що їх підібрали біля суданки? Хмарою суне ворог, день за днем відступають степами на схід почорнілі від горя війська, і гусениці ворожих танків підминають під себе людські життя разом з їхніми мріями, пориваннями, разом з їхньою спраглою, розтерзаною любов'ю. Кудись під холодними зорями жене вітер цей її туго напнутий парус, і той, кого вона жде, все віддаляється в мороці ночі, чи, може, його й зовсім уже нема, а їй усе чується через відстані голос його, все зблискують крізь куряву війни його далекі усмішки.

ЛИСТИ З НОЧЕЙ ОТОЧЕНСЬКИХ

L

Ми не загинули. Ми живі. Попереду нам, як скіфам, степи стеляться порожні. Лише літаки в небі нагадують: XX вік!

Небо величезне, степове. Ночі сухі, зоряні, запашисті. Людським потом, пилюкою, полинами пахнуть ці ночі, з вечора й до світання сухими травами, євшанзіллям шелестять...

Це ми йдемо, оточéнці!

Люди поза законом, люди обірваних зв'язків, ті, кого звідусіль підстерігає смерть.

Цілу ніч ідемо не присідаючи. Птахи пурхають у нас із-під ніг, і нам самим хочеться бути птахами. Хочеться підняти в повітря свої тіла, свої рани, свої ще не розтрощені кулями мізки, злетіти понад заграви пожарищ, понад ворожі заслони і вирватись із цієї злощасної пустелі, що зветься оточенням, з цього величезного вакууму, який ми неспроможні заповнити.

Нас мало. Нас жменька. Ми тільки одна із тих численних груп, що пробиваються зараз степами на схід після

того, як нас розбито, після того, як і штаб нашої армії на чолі з генералом Смирновим поліг у бою під Чернігівкою. Ми вели бої до повного виснаження сил — і не ми винуваті, що так сталось.

І тепер цей виснажливий похід.

Ідучи в степах, всюди натрапляємо на сліди Дніпрогесу, натрапляємо, мов на рештки загиблих цивілізацій. Щогли. Порожнеча навкіл, і в ній — струнке дніпрогесівські щогли. Наче дівчата з коромислами на плечах, пішли й пішли степами на схід, через балки, через горби і пагорби,— ледве помітні зникають у далечі степовій... Обірвані їхні дроти біля нас важко звисають додолу, губляться в полинах. Іноді ми зупиняємося біля такої щогли, і вона високо здіймається над нами, як монумент іншому життю, як нагадування про життя електричне, трудове, коли бджолиний гул електромоторів ціле літо чути було на колгоспних токах і лампочки Ілліча світилися в хатах степовиків. Тепер одірвані від Дніпрогесу, одрубані від сходу, щогли самотньо бовваніють у степах, безрадісно опустивши додолу обшматовані дроти. Струми, силою рівні блискавицям, проносились над степом по цих дротах, а зараз нема в них ні іскри, і дроти звисають над полинами безсило, мов жили, з яких випущено кров. Скільки отак марно стояти цим щоглам? Скільки бриніти в неволі на вітрах степових? Покриєтесь іржею, і полини, мабуть, виростуть вищі за вас, поки ми повернемося сюди.

Щодень нам тяжчає. Нас мучить спрага. Виснажує голод. А головне, що ніхто з нас не знає, чим скінчиться цей наш оточенський похід. Чи проб'ємось до своїх, чи в сутичці з ворогом десь погинемо, чи ще гірше — концтабір, полон. Полон — це лякає найбільше, це гірше, ніж смерть. Таких, як ми, зараз виловлюють по степах, набивають ними кошари степові, кривавими колонами женуть на захід, за Дніпро, звідти вороття нема.

Заградотрядник каже мені:

— Коли що — стріляйся. Інакше спитають: чому? Чому зостався живим?

А я не хочу стрілятись. До останнього подиху хочу боротися — хіба я не маю права на це? Звиватись. Прикидатись. Причаїтись, де треба. Причаїтись, ніби вмерти. Щоб раптом ожити, випустити пазурі й загнати їх у ворога.

Ти скажеш: це на тебе не схоже, Богдане, коли ти цього навчився, адже раніш ти був добрим, я тебе знала ніжним, відкритим, незлобливим...

Так, були ми добрі. Книга, наука була нашим прапором. Цей ось вирощував хліб. Той учився. Той будував кораблі в Миколаєві, а Заградотрядник полював звіра в далекій похмурій тайзі. Багаті були ми кожен своєю працею, творчістю, мріями, думками. Тепер ми маємо тільки зброю — знаряддя смерті в руках та душі, налиті пекучою зненавистю. Для людини це так мало! Он у нього, в Заградотрядника, я знаю, бритва в протигазній сумці. Він хотів нею зарізатись, коли стало відомо, що нас оточили, а тепер готовий без вагань черкнути нею горло першому-ліпшому ворожому вартовому, що стрінеться нам на путі.

Вчора один від нас відстав. Навмисне відстав, приховався. Коли ми спали, він одповз від нашого гурту і заліг у соняшниках, ждучи, поки ми підемо. Але перш ніж рушити далі, ми його розшукали. Саме загрібав у землю документи. Глянули: нема вже в нього зірочки в пілотці. Ще годину тому була, а зараз нема, тільки невилиняла цяточка на тому місці. І ніби погасла без тієї зірки пілотка, погас він сам. У кишеню до нього — там листівка, пожовкла, вилиняла, потай підібрана у степу. Passierschein. Перепустка в інший світ, не наш; перепустка до таборів, до кошар, до безправ'я, до палиць наглядачів. І стали його топтати. Потім, підвівшись, стоячи навколішках перед нами, викачаний у пилюці, він просив пощадити від нашого оточенського суду, жалюгідно канючив життя, не бачачи, як Заградотрядник за спиною в нього вже висмикнув бритву з протигазної сумки, а ми всі дивимось зрадникові нижче підборіддя, наші відчужені погляди там, де адамове яблуко.

Ми пішли далі, а він лишився в соняшниках, на бенкет воронню.

Такі ми стали. І за це найстрашніший, непримиренний наш рахунок тобі, Гітлер, тобі, війна!

Знаємо, що є десь люди, які живуть поза досягом кулі. І можуть ніч спати. І можуть вільно напитись води.

Безводдя — ось чим катує нас степ. Коли випадає перед світом роса, ми, попадавши, по-собачому злизуємо її язиками з трави. Але скупо й роса випадає. Якби

тільки напитись! Хоч раз якби погамувати спрагу! Ми згадуєм повні води Дніпра, ми і вві сні припадаємо до них спраглими потрісканими губами. Якось уночі з темряви забіліло перед нами щось у видолинку — озеречко степове, плесо чи заплесок якийсь? Забувши про обережність, кинулись ми вперед. Гупаєм чобітьми на весь степ і біжимо, біжимо... Аж ось і воно, озерце! Ждали, що захлюпає водою, а воно, мов бетон, загуло у нас під ногами: біле, тверде! Солончак!

Шелестить трава від шугання чобіт, шелестять язики в пересохлих наших ротах.

Важко передати силу нашого устремління вперед, жагу вирватись із оточення. Кожен крок, енергія вся — на прорив. Вперед, вперед! Догнати фронт! Вирватися, пробитись! За всяку ціну! Будь-що!

У путі зустрічаєм зорю світанкову, але вона не радує нас: перед нею, перед світлом її, як нічні створіння, мусимо ховатись, щоб ждати знов темноти.

Вдень нас не видно. Вдень ми як звірина степова. Відлежуємося по бур'янах, по лісосмугах колючих та соняшниках, спимо, обливаючись потом, бо сонце палить згори на нас і вітер не проб'ється до нас у гущавінь. Прокинувшись, бачимо небо над собою і в ньому деколи орлів.

Не знаємо, хто зостанеться з нас живий. Може, всі порохом станемо, вітром, травою... Може, оті орли вип'ють з нас очі в степах. Але, здається, й травою ставши, почуємо радість, коли все це скінчиться, і життя знову заквітне, і розтрощеними фашистськими танками та гарматами завалюватимуть відроджені печі «Запоріжсталі».

Чи звідси ти чуєш, Таню, мене? Може, справді існує в природі якийсь таємничий магнетизм, якісь недосліджені імпульси, струми, що передають людські думки від мозку до мозку — на відстань.

«Пиши хоч у думках...» Про це ти просила, коли востаннє ми бачились у чугуївському таборі, і ось тепер я посилаю тобі ці ненаписані листи, ці думки свої, що не проходитимуть через жодну польову пошту.

Нині ти від мене на відстані зірки, і хай душа вільно говорить до тебе, як до зірки, далекої, недосяжної. Таня Криворучко — називатиметься ця зірка моя.

Як часто я стримував у собі свої почуття, аскетично скупим був на ласки, соромився говорити тобі ніжні

слова, щоб не здаватися сентиментальним. Зараз я даю собі волю, даю волю всьому тому, що клекоче в моєму серці,— хай воно говорить само. Звідси я ще дужче люблю тебе, хоч думав, що дужче — не можна. Руки твої люблю, що мене обіймали, очі, що так сонячно до мене сміялись. Примхи твої, й легковажність, і ревнощі — все люблю. Коли ще на Київщині, в першім випробуванні, підвівшись живим з-під шквального мінометного вогню, побачив під хатою дивом уцілілу серед чорного виру війни високу рожу, розпалахкотілу на сонці, ти мені уявилась, як вона,— вся в красі, в шепоті, в замріянім устремлінні вгору кудись.

Ти мені найдорожча людина на світі, але, страшно подумати, іноді мені находить таке на душу, щоб тебе не було, щоб зник у мені твій суджений, людина, якої ти ждеш, а щоб зостався тільки боєць, що може собою не дорожити, солдат, що несе в душі тільки ненависть. Без близьких, без рідних, один у світі, як багнет. Без любові, може, легше було б нам воювати і вмирати в бою? Але це хвилинне, цьому не вір. Любов якраз і дає нам силу, здатність переносити все.

Біля мене лежить Духнович. З усього студбату біля мене він зостався один. Ти не впізнала б тепер його, нашого Мирона. Заріс рудим, у вухах земля, з протигазної сумки стирчить ручка гранати й сирий качан кукурудзи. Ті, що не забракували його в райкомі, можуть не червоніти за нього: він став солдатом. У боях на Дніпрі і пізніше, уже по цей бік, в степовій Україні, я бачив його безстрашність, байдужу якусь, ніби фатальну, але безстрашність. Неймовірно швидко війна перековує людину на свій лад. Ще «Іліада» бриніла нам у вухах, а ми вже були готові вбивати. Уяви собі, той самий Духнович, що в університеті так і не навчився ні ходити як слід по азимуту, ні стріляти до ладу, тепер навчився убивати. Я бачив, як він робив це, а потім зізнався мені:

— Розумієш, Богдане, чимдалі почуваю все більшу потребу вбити, вбити собі подібного, якого-небудь одноплемінника Шіллера, Гете. Іноді маю просто непереборне бажання випустити з нього дух. Чим це пояснити?

Як давно ми воюємо! Як зістарила кожного з нас війна! Вже ніби не місяці, а роки, десятиліття одділяють нас від студентських аудиторій, від бібліотек, гурто-

житків, від сонця студентської юності... Йдучи по степу оточенському, десь у далечі недосяжній бачимо рідний університет, і залізобетонний хмарочос Держпрому, і ті заповітні райкомівські двері, крізь які ми вийшли в цей буремний, розвираний світ. Прийдуть після нас інші покоління, буде в них інше життя, інші звичаї, і буде їхнє життя, напевне, легшим, ніж наше, але чи пізнають вони в нових умовах очищаючу силу самопожертви, чи переживуть те почуття, з яким ми покидали райком! Звідси, з рівнин скіфського степу, гігантська будова Держпрому для нас як маяк. Отї хмарочоси новітньої індустрійної України в каскадах бетону і скла, вони й тут весь час живуть для нас десь за небосхилом, ваблять, і кличуть, і мають для нас значення символічне.

Пора, однак, збиратися в путь. Встаємо. Заспані. Злі. Їмо гречку, суху, солону,— гречаний концентрат. Коли нас було розгромлено і ми ще блукали в степовому байраці серед розтрощених дивізійних обозів, ми на кожному кроці натикалися на розшматоване, розстріляне, недбало кинуте серед побоїща армійське наше добро. Валялись репнуті рогожані лантухи, з яких сухарі висипались на землю. Цукор купами. Консерви. Концентрати різні в маслянистих паперових пачках — сухі супи. Тоді ні я, ні Духнович, ні Вася-таджік нічого не брали. Нам здавалось усе це непотрібним, бо після всього, що сталось, хіба ж нам ще доведеться їсти? Тільки оцей ось опецькуватий артилерист Гришко, що був до війни комірником у колгоспі, та рядовий Новоселець встигли набрати у свої солдатські мішки сухих армійських супів та концентратів. Тепер усе це стало нашою колективною власністю, і перед тим, як вирушити далі в путь, ми з шкарубкої Гришкової долоні одержуємо кожен свій скупий раціон — жменю сухої солоної гречки, з якої мали б варити супи.

Під час переходів найтяжче з нас доводиться грузинові Хурцілаві. Товстий, задишкуватий, він ледве встигає за нами, ми цілу ніч чуємо, як він дихає важко, і нам його жаль. Усі дні він зажурений, неговіркий і раніш, кахетинець зовсім тепер став безсловесним, тільки й чуємо його дихання та ще оцей хрумкіт, коли друг наш, одвернувшись убік, якось принижено жує гречку, котра повинна зарядити його силою на всю ніч ходьби.

Беручи в долоню порцію чорної концентратної гречки, я бачу інше — бачу, як біліли нам чугуївські гречки, коли ми відправлялись на фронт.

— Чи не та сама це гречка,— кажу до Духновича,— що так біло нам цвіла у Чугуєві?

— Вона. Почорніла.

Перш ніж рушити, підводимось, озираємося навкруги.

Несамовито червоне сонце сідає над степом. Ніби куриться воно, ніби щойно сформувалося в кулю з отих червоних вихровищ, розпечених ураганів, що оточують його, розбувшись на весь захід. Серед просторів степових де-не-де бовваніють давні високі могили. Це той степ, кохана, що його ми з тобою збирались досліджувати. В цих степах батько мій колись за степовими піратами — махновцями — ганявсь.

Вік тачанок минув — танковий вік над степом гуркоче. Чуємо віддалений стугонливий гуркіт. Ідуть танки. З червоної кушпели заходу далеким шляхом степовим сунуть на схід величезною колоною, щоб десь там з такою ж колоною зійтися сталевим клином. Стоячи серед сухих почорнілих соняшників, ми бачимо, як танки один за одним виринають баштами з червоного туману, з моря кривавої мли, що ніби котиться звідти, насувається разом із ними. О Німеччино мінезингерів, Німеччино Бетховена, Шіллера і Гете, подивись на себе сьогодні! Раніше йшли від тебе на схід філософи, поети, великі гуманісти, а сьогодні йде залізний знищувач у касці туполобій, ідуть молоді арійські бестії, закуті в броню, руїнники і вбивці, що хочуть знищити наш край, нашу культуру, нас самих.

Мовчки дивимось із соняшників, як вони проходять. Мовчки стинаємо зубами. Ми не можемо їх спинити. За Дніпром у нас були проти них хоч чорні, налиті вогнем пляшки, а тут і цього нема.

Ревуть, окутавшись пилом, сталеві потвори.

— Будуть і в нас,— цідить крізь зуби Вася-танкіст, стоячи біля мене.— Будуть, будуть! Ще більше буде!

Обірвані, обшарпані оточенці, ми передчуваємо: будуть ще битви переможні. По тисячі стволів виставить армія наша на кілометр фронту. В кілька поверхів авіація висітиме в повітрі. Тисячі танків, першокласних бойових машин, підуть на захід, і здригатиметься, розсипатиметься від ударів артилерії Берлін, і, може, хтось

із нас, що йде зараз в оточенні, побачить Гітлера в клітці, розбитий рейхстаг, визволений Бєлград і Прагу далеку, прекрасну...

Ми вирушаємо, і червоні урагани заходу гаснуть нам уже в путі.

LI

Сю ніч веде нас Колумб.

Він щойно приєднався до нас. Він єдиний серед нас цивільний. Такими мені уявляються запорожці: здоровий, кремезний, з тих, що двох парубків за шкірку підніме, тихо стукне лобами й так само тихо знов на землю поставить. А сам сумирний, повновидий, вуса красиві, русяві. В картузі, у вишитій лляній сорочці й брезентовім плащі поверх неї. Ми майже нічого про нього не знаємо. При перевірці документів лише запам'яталось, що звати його Христофор. Духнович додав — Колумб, і звідси й пішло: Колумб та Колумб. Так і йде з нами тепер цей степовий мореплавець.

Зустріли ми його, як тільки минули плантацію соняшників, де днювали й звідки бачили колону німецьких танків. Ще не звечоріло, коли нам трапився під лісосмугою табун безладно кинутих тракторів. Мов схарапуджені коні, звернувши з дороги, розігнались вони, який куди, і так неподалік посадки на стерні застигли. Раніш ми вже бачили в степу розстріляні череди худоби, убитих пастухів біля них, що гнали цю худобу в евакуацію. Тепер перед нами були розстріляні трактори. Ми ще вдень чули, як диркав тут над полем німецький літак, але тоді не надали цьому значення. А зараз перед нами були наслідки його роботи — залізне кладовище тракторів. На найближчому до нас тракторі схилився на кермо, ніби задрімав після втомливої дороги, юнак білявий, чубатий. Майка в крові, куля — в серце, навиліт... З другого трактора господар його звалився сторчма, видно, в останню мить кинувся ховатись під трактор, і так лежить — униз головою. В пилюці ще свіжа калюжа крові й друга калюжа — мазуту. Оддалік на стерні теж лежать двоє — кулеметна черга догнала... Ми думали, що нема тут уже нікого живого, але коло лісосмуги між тракторами раптом помітили кремезну постать дядька в картузі й плащі. Стояв у глибокій задумі серед розстріляних трактористів, серед мерт-

вих тракторів і, здається, й не чув, як ми до нього підійшли.

— Ти хто?— одразу накинувся на нього Заградотрядник.

Дядько подивився на нього довгим втомленим поглядом:

— Хіба не бачите... З колоною йшов.

— Як же, що ти живий?

— Судилось.

— Уціліти одному серед стількох? Орли клюватимуть твоїх трактористів, а ти живий?

Дядько розсердився:

— Та й ти ж чомусь живий?

— Не тобі мене питати... Ану, руки вгору, ми зараз тебе обшукаємо!

Заградотрядник кинувся був до нього, щоб обшукати, але він не дався.

— Не підходь!— погрозливо підняв над головою стиснутий кулак.

Пуд сили був у тому кулаці. Розміром був мало чи не такий, як Заградотрядникова голова. А на кулаці сліди засохлої крові. Чи допомагав кому та закривавився, чи своя.

Згодом він сам показав нам свій евакуаційний лист, з якого ми дізналися, що він агроном однієї з степових МТС. Був призначений від райкому партії старшим при цій колоні тракторів, а тепер ось що від неї зосталось... Частина трактористів розбіглися під час обстрілу і більше не вернулись — чи поранені, чи просто не вернулись,— а цих ось бачите на місцях: той он лежить, землю свою обійма, той назавжди заснув на кермі...

Вася-танкіст, який уже нишпорив поміж тракторів, гукає до нас:

— В радіаторах повинна ж бути вода!

Вода! Саме ж без неї гинемо...

Але, як виявилось, й радіатори були побиті, повитікало з них. Лише з деяких понаціджували трохи теплої, прокипілої — вистачило губи промочити.

Колумб далі пішов з нами. Ми маємо компас, щоб орієнтуватись, маємо зірки в небі, щоб знати, де схід, де захід, але він, який добре знає місцевість, теж стане нам у пригоді. Він муситиме вести нас в обхід населених пунктів, де вже, напевно, повно німців, він поведе нас глухими степами. Перед тим, іспанським, Колум-

бом були океани води, безвість води, а перед цим — безвість суші. Заграви в степах. Горять емтеесівські нафтобази, елеватори на далеких станціях, скирти. Поміж цими пожежами — наша оточенська плавба. Ми позбавлені можливості йти по прямій. Нам доводиться кружляти, далеко обминаючи село, в якому чуємо гуркіт танків, триматись осторонь великих шляхів. Центрові дороги не для нас, ми тепер люди манівців, люди темних доріг, як каже Гришко. Небезпеки чатують на кожному кроці. Щомиті ждеш, що спалахне, просто межи очі вдарить і гаркне хтось: «Хальт!»

Обережно бредемо якимось перелогом по високих тріскучих полинах. Ми вже пропахли, прогіркли ними наскрізь, власні губи гіркі від них, гірко в роті від полиневого пилу, гірко на душі.

Кінчаються цупкі полини — і, замість них, уже щось легше, ламкіше під ногами.

— Гречка,— пояснює Колумб.— По гречці йдемо,— каже, важко ступаючи по ній чобітьми.— Ніжна культура... Якщо столочив, уже не підведеться, це вам не трава...

Десь неподалік на шляху звиваються ракети, і ми падаємо, повземо далі поповзом. Толочаться, ламаються хрусткі стебла, кожен з нас залишає за собою слід, витолочений назавжди.

Потім уже інше буде під нами шелестіння: просо нескошене. Тече налитим волоттям, як вода. Птаство перелітне ночує в просі, щось крилате випурхнуло просто перед Духновичем, неабияк налякавши.

Ракет більше не видно, темрява всюди, можна підводитись... Раптом десь збоку, з улоговини — приглушений голос Гришка:

— Сюди! Пасіка!

Так, це була справжня колгоспна пасіка, виставлена, певне, ще перед початком війни сюди, до квітучих гречок, на їхній червневий цвіт. На хатки в мініатюрі були схожі ці рамкові вулики, в кожному з яких жила бджолина сім'я, а пасіка вся нагадувала мініатюрне село, що причаїлось попід гречкою, як попід лісом. Бджолине поселення! Весь край розворушено, горять нафтобази, лежать люди, розстріляні по степах, ніщо живе не знаходить собі місця, і тільки це мирне бджолине поселення стоїть собі тут, ще не помічене війною, щасливо нею забуте.

Ненадовго забуте. Вже посеред пасіки в темряві чути шарудіння, тріск — там розламують рамки. Витрушують бджіл, похапцем ділять, паюють налиті медом щільники. Розполохані бджоли вже гудуть над нами, сердито жалять за цей грабунок чи, може, за те, що не гречковим медвяним духом, а полинами пахнемо, за те, що гіркі ми люди, полинові.

З обов'язку командира я мусив би припинити це, заборонити, але я знаю, які ми всі виснажені голодом і як треба нам сил. Мені й самому Татарин уже відламує шматок щільника, і я беру, жадібно висмоктую бджолиний набуток, що пахне літом, сонцем довоєнним, цвітом степовим. Далекими віками, буйним козацьким степом ще пахне мені цей чистий пашистий мед. Ласують усі, тільки Колумб не бере участі в цьому недоброму ділі. Він стоїть осторонь, як докір, як живе сумління.

— Їжте, їжте, синочки,— чуємо раптом голос незнайомий, старечий.

Поруч з Колумбом зупинився хтось. Пасічник! Заклопотані своїм промислом, ми й не почули, як він підійшов. Маленький дідок з костуром у руці, в кудлатій шапці, одягнутий уже по-зимовому. Наче готувався тут і сніг зустріти біля цих гречок та біля пасіки, і зиму з ними намірявся зимувати.

— Тільки в мене у курені — он накачаний є, а вуликів... нащо ж їх так? Це пасіка колгоспна, ще, може, наші заїдуть за нею, голова сказав: «Жди».

— Ніхто вже, крім німців, сюди не заїде,— буркає глухо Гришко.— З наших ми — останні.

— Ой не кажіть. Фронт ще може по-всякому обернутись.

І він знову запрошує нас до куреня, на готовий мед.

Ніхто з нас не йде. Гарячий віск щільників мовби забив кожному з нас горлянку — мовчимо. Зніяковілі, нічні люди, крок по кроку відступаємо, задкуєм від пасічника, від бджіл. Опинившись за межами пасіки, стрімголов кидаємось тікати в темноту.

Самим собі нестерпні ми після цього. Краще б ми вижебрали, вистарцювали в того старого, ніж отак... А в очах Колумба які ми тепер? Ватага обірванців, степових волоцюг, що вже пасіки обкрадають, з бджолами воюють!..

— Що вдієш,— мовби вгадавши наші гризоти, каже похмуро Колумб.— Однаково тим дістанеться. Заїдуть, потрощать.— І додає після паузи:— Кінчився наш медозбір.

Ідемо якоюсь балкою. Здається, не зовсім туди йдемо, куди нам треба, а туди, куди вона сама нас веде, оця кривуляста степова балка. Вже пізно. Небо затягає хмарами; з-під далекої хмари поблискує пізній ущербок місяця, наче то далеке, чиєюсь кров'ю налите око з-під насупленої брови суворо стежить за нами: «Ану, хто ви? Куди йдете серед нічних пожеж? Чого блукаєте ночами в степах, захудорблені, зарослі, мов звірі? Чого не знайдете собі пристановища на цій просторій, ще вчора такій привітній землі?»

— Де ми?— питаю Колумба.— Чи не надто ми відхиляємось?

— Ні,— спокійно каже він.— Тут десь неподалік має бути птахоферма колгоспу Енгельса. Леггорнів розводили.

Незабаром на схилі помічаємо хату, а в хатнім вікні жовтаве, ледь помітне світло. Ніде нікого, ні життя, ні влади, а віконце світиться. Хто там світить? Сторожко пробираючись далі дном балки, натрапляємо раптом на ставок. Забувши про обережність, кидаємось до нього, припадаємо до води, запалено п'ємо її, теплу, густу, з запахом мулу і ще чогось. Пір'я густо біліє біля ставка. Пір'я леггорнів...

Зі зброєю напоготові оточуємо хату. Ось переді мною вже біліє стіна, скупо освітлена щербатим місяцем із-за хмари, а на стіні під самою покрівлею висять, мов на виставці, щедрі дари степової природи: золотисті, зоставлені, мабуть, на насіння качани кукурудзи, перець червоний, стручкастий, величезні вінки цибулі...

Вінки ті одразу заспокоюють нас: значить, війна ще тут не була, не заносило сюди, видно, ще німців, ні таких, як ми, оточенців, інакше б не висіти отак спокійно тугим золотистим вінкам на білій стіні.

Нечутно оточивши хату, припадаєм до вікон. Люди в хаті! Повна хата якихось дівчат... Стоять навколішках на долівці, очима в куток, мов секта яка-небудь: моляться. Електрична лампочка звисає перед ними зі стелі, але нема в ній світла, замість неї блима в кутку лампадка. Біля печі, обпершись плечем об комин, стоїть засмучена жінка, висока, смаглява, щедрої степової

вроди. У вухах півмісяцем блискучі сережки, хоч уже й не молода. Як птиця, що стереже свій виводок у степу, так стояла вона над дівчатами. Сама вона не молилась, був лише глибокий смуток на її чистому материнському обличчі.

Зачувши шерхіт од вікна, вона тривожно сахнулася, сказала щось, і дівчата разом обернулись до вікон, і їхні зосереджені, щойно одухотворені личка враз покривило жахом. У всіх шибках зарослі, страшні первісні люди! Приплюснуті до шибок носи, чорні, закіптюжені мармизи якихось печерних варварів — саме таких, якими уявлялися їм завойовники. Це вже їх оточено в цій хаті, зараз їх хапатимуть, мучитимуть, глумитимуться, вбиватимуть!..

— Відчиняй!— Заградотрядник грубо заторготів у двері.

І ось уже двері нам відчинено, заповнюємо хату нашою хмурою оточенською ватагою, і котрась із дівчат, що сполохано забилась у куток, раптом вигукує радісно:

— Зірочки! Зірочки на пілотках! Наші!

І одразу обличчя дівчат заясніли усмішками, і стали вони такі, мовби вся Червона Армія знову повернулась сюди і можна жити, як раніше.

— А ви вже, значить, молитесь?— підступив до дівчат Заградотрядник, запухлий, покусаний бджолами.— І не соромно? А ще ж, мабуть, і комсомолки!

— А що ж нам зостається, хоч і комсомолки,— відповіла йому одна з дівчат, дуже схожа на ту жінку, що біля печі, тільки тоненька, молода, довгокоса.— Коли ви не захистили, то, може, хоч бог захистить, якщо є він десь там... у стратосфері...

— Зенітки зараз і туди дістають,— рішуче мовив Вася-танкіст і звернувся до жінки:— Невже це все ваші дочки?

— Ото моя,— кивнула жінка на тоненьку чорнявку.— А це шкільні подруги її, теж дев'ятикласниці, аж із села поприбігали. Від танків їхніх проклятих куди ж рятуватись? Сюди, в степ, на птахоферму.

В кутку за лампадкою ікона, більше схожа на картину: на великій тарілці відрубана голова людська в терновім вінку.

— То хто?— питаю у жінки.

— То ж голова Іоанна Хрестителя. Від старих ще зосталась.

— А якими ж молитвами ви молитесь?— запитує від порога Духнович, вмиваючись над тазом.

— А ми без молитов,— відповіла йому маленька, кругловида.— Ми віршами.

— Якими саме?

— Просто, що перше на думку спаде в ту мить... Чи з «Кобзаря», чи з Лесі...

— А я сьогодні з «Мойсея» Франкового читала,— призналась хазяйчина дочка.— Вступ до поеми: «Народе мій, замучений, розбитий...»

— Та хіба вони віруючі?— вимовила жінка.— Церкви й знати не хотіли, все клуб та клуб. Але коли оце підкотилось і рятунку іншого нема, то й молитися почали.

— За те, щоб наші вернулись,— соромливо призналася тонкоброва з кутка.

— Самі вчили, що є тільки атоми, матерія і нічого іншого,— в нервовому збудженні щебетала хазяйчина дочка.— Але так раптом захотілось, щоб хоч яка-небудь сила була над нами отам угорі, щоб хоч які-небудь стратосферні боги там існували та допомагали Червоній Армії...

— Це просто смішно,— каже Новоселець, але ні йому, ні нам не смішно.

Жінка загадала дівчатам, щоб ішли різати та скубти курей, готувати бійцям вечерю із білих своїх леггорнів. Одначе ця розкіш не для нас. Ми не маєм права більше отут затримуватись. Повмивались. Декотрі на ходу встигли навіть пообшкрябувати щетину своїми тупими бритвами. Попідтягувались, помолодшали, стали схожими знов на бойовий підрозділ.

— Коли ж ви повернетесь? Звідки вас виглядати?— накинулись на нас дівчата, коли ми стали виходити.— Кажуть, вони нас ешелонами будуть вивозити в Німеччину, з торгів продаватимуть...

І ніби з майбутнього їхнього вдарив на нас стогін невольницький, стогін дівчат.— чернігівок, полтавок, киянок, яких ешелонами правлять на захід у неволю, а в місті Любліні, на порозі «великого рейху», ганяють їх в бані, а перед тим відьми-есесівки стрижуть дівчат, ножицями коси на них обтинають. (Колись, через багато років, один з нас так і почує: «В подруги моєї були такі гарні коси, а ті вхопили — так і обпекли!»). Чи не оці то будуть коси? Чи не оцієї юної степовички, що молилась тут сьогодні Франковим «Мойсеєм»?

Скоро і хатина, й дівчата зникли з наших очей. Ми від них уже за другим горбом.

З думки мені не сходить «Мойсей».Це була улюблена поема Степури. Не раз і на фронті він повторював карбовані її рядки, особливо оце:

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї...

Та ще оце:

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

Але ми не хочемо вмирати! Ми йдемо для того, щоб жити. Ми проб'ємось, вирвемося з цих степів оточенських, де почуваємо себе, мовби під величезним скляним ковпаком, з-під якого висмоктано повітря.

Шумить і шумить висока стерня від нашої ходи, шелестять бур'яни під ударами дубленого Колумбового плаща.

Ще дужче палахкотять на обріях пожежі.

У небі тісно від хмар, неспокійних, вируючих. Небо і все навкруги потемніло від них, лише там, де сховався окрайок місяця за хмару, світліє її розвіяне пасмо, як величезна Мойсеєва борода у Мікеланджело, пам'ятаєш?

LII

Знаєм — не одні ми йдемо. Безліч таких, як і ми, більшими й меншими групами йдуть у ці ночі степами на схід. Боягузів відгонять. Зрадників страчують. Ідуть, випадково зведені долею, об'єднані лише метою, яка в нас одна: пробитись! Іноді вночі ми зустрічаємо таких, як і ми. Сходимось насторожено, недовірливо. Вони остерігаються нас, ми остерігаємось їх. Вони підводяться з бур'янів, ми теж підводимось, готові щомиті вдатись до зброї. Хто? Свої! — і одлягає від серця. Порадившись, обмінявшись чутками, застерігши одні одних, «туди не йдіть, там засада», знову розходимось

і продовжуємо путь невеликими групами — так виходити легше. Багато із нас загинуть, попадуть у неволю, а інші таки вийдуть, ввіллються в регулярні війська і не раз потім згадуватимуть наші степові оточенські блукання.

Літо відступу, літо тяжких оборонних боїв, оточень, літо швидких судів на дорогах, упертих атак, що кінчаються нічим... Як перший біль, в душі запеклася назавжди Рось, що коштувала нам стільки крові, а тепер уже давно в тилу ворога. Десь там лежить у хлібах Дробаха... І десь аж звідти біліє вілла ота польова, чиясь красунька хатина, що, з колоссям до самих вікон,облита сонцем, сяє перед нашим студбатом на пагорку серед хлібів. Може, тому, що міни довкруг неї грякають чорно, вона особливо вражає нас, іще необстріляних: стоїть, як вічна, стоїть, як жива, перед усіма силами нищення, затаївши в собі самий дух життя, чиюсь мудру злагоду й родинну поезію... Під хатою — квіття грядкою, а на хаті — лелека з лелечатами у гнізді... Так і здається, що ти ось-ось вийдеш з тієї сонячної польової оселі і, всміхаючись, станеш у гущині між розквітлими високими ружами... Але не стій там, не стій! Бо ще мить, гахне снаряд, і палахне полум'я над руйновищем, і тільки лелека, аж стогнучи, закружляє в повітрі...

Ось там, серед повноколосся хлібів київських, наша, Таню, Іспанія почалась.

Потім буде Дніпрогес. Зірваний, він шаленіє десь за нами, реве зараз там дужче Ненаситця, дужче Вовчого Горла, реве разом з дев'ятьма природними дикими порогами, як найгрізніший і найбільший із них. Після зруйнування греблі як шалено Дніпро наш розлився тієї ночі, затоплюючи все пониззя! Горе було тому, хто опинився серед цього розливища, серед божевілля, страхіть... Наші війська, що залишились у плавнях, рятуючись від затоплення, лізли в темряві на дерева, ми теж, шукаючи там переправ, як мавпи, цілу ніч лазили по деревах, аж доки підпливли рибалки із своїми каюками... А може, все це треба пройти? І гіркоту безглуздих втрат, і бої до останнього, коли тобі забувають передати наказ про відступ, і ці оточення — може, все це треба пережити, щоб стати іншими і перемогти? Дехто каже, що ми поспішили висадити в повітря Дніпрогес, каже, однак, забуваючи про те, що, якби ми залишили дніпрогесівську греблю

цілою, ворог негайно б скористався нею, з ходу вдерся б на лівий берег, і ми не встигли б демонтувати заводи, і в степах би опинилося значно більше відрізаних наших військ, ніж тепер... Ні, той вибух зробив своє, як зробили, мабуть, своє і наші невмілі контратаки на Росі, і ці останні, на перший погляд, марні уже бої, що ми їх вели в оточенні. Як ніщо не зникає в природі, так, гадаю, не зникає ніяке, навіть найменше солдатське зусилля.

Світання застає нас у посадці, далеко від доріг. Оце тихе, не стряснуте війною степове світання,— що може зрівнятися з ним? Що може порівнятися з оцією м'якістю повітря, з оцим супокоєм, що настає в природі з першою осінньою серебринкою?.. Туман плаває над степом, п'янливий дух осені струмує від трав. А скільки роси в цій посадці! Ми бредемо по ній, як по воді. Краплиста, рясна, вона синіє на куряях, на листі колючих гледичій, поблискує бісером на кожній павутинці, що обплутує бур'яни. У посадці натрапляємо на свіжі кубла, що їх, видно, залишили такі ж, як і ми, переднювавши тут. Ми теж обираємо собі на день захисток в лісосмузі. Колюча степова гущавінь, що раніше захищала колгоспні хліба від суховіїв, тепер захищатиме нас від ворожого ока. Дикі голуби — горлички — здивовано позирають на нас із верхів'я посадки, вони — як наш дозор, і тут біля них нам буде безпечніше.

Сьогодні маємо можливість поснідати. На шиї в Гришка поблискує золотистий вінок дорідної цибулісіянки, котру, як він запевняє, дала йому в останню хвилину жінка на птахофермі. Добуває з своєї торби ще й білу хлібину, якою його та ж таки жінка наділила на прощання. Гришко розриває вінок цибулі, дає кожному з нас по цибулині, а Татарин тим часом паює хліб. Дісталось нам по скибочці, ми їмо його обережно, щоб крихта не впала. І ми ніколи не забудемо цей хліб, не забудемо цих скибочок.

Степи лежать перед нами рівні до крайнеба, як футбольне поле. Вихри здіймаються по степу — наче снаряди там землю риють.

Колумб, озираючи поля, розповідає:

— Урожай у цьому році — давно такого не бачили. Вийдеш у поле — хліба́ стіною·стоять. Комбайни пустили — коси ламались...

Цікавою, мудрою людиною виявився цей Колумб.

Уявляю, як близько зійшовся б із ним Степура, який так любив відкривати людей міцного народного складу. Не про себе, а ніби про когось іншого розповідає, і ми вже бачимо ранок недільний, садибу МТС, бачимо, як степовий агроном, вставши разом із сонцем, виголився заради свята, чисту вишиту сорочку надів і виходить у поле оглянути пшениці, бо скоро їх збирати, комбайни і трактори стоять напоготові, токи в польових таборах підметені й вистругані для зерна... Чисто всюди, як перед святом. Вийшов агроном і став посеред свого океану: кругом хліб! Голодну Індію згадав, ерозію десь в інших краях, і як по-варварському ліси десь винищують, а тут — розлив хлібів святковий, віддарунок природи тому, хто сіє... Сумирної, лагідної вдачі перед нами людина, за покликанням хлібороб, вирощувач плодів і злаків, людина з тих, що найбільше люблять дивитися, як падають теплі весняні дощі на поля і як буйно після них усе росте. Ішов агроном у той ранок недільний і ще нічого не знав, душа йому тихо співала, і настрій був такий, що хотів усю землю пшеницею засівати, всіх людей готовий був прогодувати цим хлібом...

— То я такий тоді був,— каже Колумб.— Щасливими бачив поля в ту чорну неділю... Двадцять другого червня — день сонцевороту, найдовший у нас день у году, і йому судилося стати найчорнішим днем нашої історії. Які трактористи були в нас, які комбайнери... А тепер трактористи мої, комбайнери лежать постріляні... І степ цей заростатиме бур'янами, не буде від нього радості для людей...

Коли ми, виділивши вартового, лягаємо спати, Колумб теж лягає. Лягає, не скидаючи свого залізного плаща, лише розстебнувши його трохи зверху, щоб не душив.

Першим у дозорі залишається Новоселець. Це тихий, дисциплінований босць, ще зовсім молодий, майже підліток, з блідим маленьким обличчям, з незникаючою загадковою усмішечкою — до всього і навіть до самої смерті. У серйозному ділі йому цілком можна довірятись, але в якій-небудь дрібниці не дуже він делікатний, легко може що-небудь потягти, і Гришко з своєю торбою весь час його остерігається. Це, однак, не заважає їм бути в дружбі, і зараз я чую, як вони розмовляють. Гришко — не вперше вже — розповідає Новосельцеві про свого п'ятирічного сина:

— Вкусить, було, кислого яблука і мені дає: на і ти накисляйся, татку. Або ще так каже: «Татка люблю, маму люблю і сам люблюсь». А як лягає спати, то все просить: розкажи, татку, як ото вітер у лісі ялинками вітерує, себто шумить... Так-то, Новосельцю, а ти, дурний,— нежонатий.

Усі сплять, і я вже сплю, коли мене будить Новоселець.

— Товаришу командир!

— Що трапилось?

— Нічого не трапилось,— каже він заспокійливо.— Тільки таке ось діло... Ідіть за мною, покажу.

Я йду за ним туди, де в кущах, розкинувшись, хропе агроном.

— Дивіться, що ото в нього...

З-під розстебнутої на грудях Колумба сорочки щось червоніє. Вогнем червоніс на сонці... Прапор! Так ось чому він не дав себе обшукати, ось чому ніколи не скидає плаща.

Ми стоїмо і дивимось мовчки на той жаркий багрянець матерії. Шматочок пурпуру. Шматочок китайки. А він яскравів на барикадах. І його, як вимпел, підіймали відважні люди на снігові верховини гір, і, може, десь народились уже астронавти — люди майбутнього, що понесуть його в незвідані далечі космічних просторів...

Ніби відчувши нашу присутність, Колумб ворухнув вусом, розплющив очі.

— Це ти, вожак? Чого ви?— і, глянувши на розстебнуту, з відірваним гудзиком сорочку, догадався і мовби аж зніяковів.— Перехідний. Цієї весни нашою МТС одержаний. При моїй колоні був...

Після цього агроном ще більше виростає в наших очах. І коли увечері знов настає час нам вирушати, то навіть Заградотрядник, із властивою йому недовірою до всіх, каже бадьоро:

— Веди нас, Колумбе!

Йдемо, і мені чути, як розмовляють між собою у темряві Колумб і Духнович.

Духнович мовби жаліється йому:

— Така мала в нас планета і таке, по суті, мале на ній людство. Чи зможе воно коли-небудь об'єднатись — об'єднатись для мирної праці, від цього, власне, залежить усе, усе...

— Ото вони кажуть, життєвого простору їм мало,— гуде Колумб.— А ви знаєте, що одна Індія з її теплом, багатими опадами могла б прогодувати населення всієї земної кулі... Тільки ж дайте піднятись народові... помоєму, славні там люди, чомусь почуваю давню до них симпатію...

— Я теж,— признався Духнович.

По якомусь часі в темряві знов натрапляємо на безладно кинуті трактори та комбайни, до яких ми підкрадаємося з особливою обережністю, бо вони спершу здалися були нам танками. Завмерли трактори. А колись вони до пізньої осені гули тут цілоденно і навіть уночі при світлі фар вуркотіли...

В іншому місці чуємо, як щось плутається у нас під ногами, і Духнович каже схвильованим голосом відкривача:

— Кабель!

Агроном його поправляє:

— Не кабель, а огудиння, товаришу.

Ми натрапили на баштан. Уже він зібраний, перетолочений, перечавлений. Паслися, видно, такі ж, як і ми, що пройшли тут в одну з попередніх ночей. Зостались нам лушпиння, та гниляки, та зелені пуп'янки з дитячий кулачок, але й за це спасибі вам, степи! Повзаємо поміж огудинням, справді, як між переплетеним кабелем, і жадібно висмоктуємо розчавлені, перетоптані чиїмись чобітьми кавунці, і в душі благословляєм тих, хто цей баштан посадив.

Розплутуючи цупке огудиння, Духнович невдовзі натрапляє справді-таки на обривок телефонного кабеля. Звідки він тут? Чи наші покинули, чи, може, це кабель уже прокладений німецькими зв'язківцями, а оточенці, проходячи тут, пошматували його разом з огудиною. Доки ми, стовпившись, розглядаємо кабель та гадаємо всякі догадки, на шляху в глибині степу зненацька зблиснув вогник, задеркотів мотоцикл.

— Зв'язківець!

Німецький зв'язківець мчить просто на нас, лунко роздеркотівшись на весь степ, не бажаючи знати, що тут може бути живий ще хтось, крім нього.

Ми могли б його підстрелити, мов каплуна, але ми не будемо стріляти.

Колумб підказує нам інше: перехопити кабелем до-

рогу і так тримати його на висоті голови мотоцикліста. Взяти його живцем!

Ми не хотіли, щоб він зарізався, з розгону налетівши на кабель, але сталося саме так. Цьому, що сидів за кермом, як ножем пересікло горло, і нам, що тримали кабель, порізало руки до крові, зате другий, що сидів за кулеметом у колясці, дістався нам живим. Він наш полонений, і ми його ведемо тепер.

LIII

Розвиднілось, і якось несподівано виткнулось із-за крайнеба сонце, наше безрадісне оточенське сонце, схоже на якийсь снаряд. Де ми? Що це за земля? Нема тут лісів. Наші ліси — це соняшники.

Бредемо, пригинаючись, через величезні плантації соняшників, серед їхнього шорсткого, а де-не-де вже й зовсім зісохлого, чорного, ніби перепаленого листя. Головешки соняшників, колючі, жерстяні, б'ють в обличчя. Насіння — там, де його не повипивала птиця,— уже висипається само. Гришко та Новоселець виминають його на ходу, лущать, плюються лушпинням, і полонений позирає на них з подивом. Він досить слухняний. Ідучи, робить усе, що ми. Де, зачувши небезпеку, ми присідаємо, і він присідає, де поспішаємо, він теж набавляє крок, не ждучи, поки хтось підштовхне його прикладом у спину.

— Пилюка на листі,— застерігає Колумб.— Близько, значить, дорога.

У такий час при сонці дорогу переходити вже небезпечно. Відступивши трохи назад, в глибину соняшників, ми робимо привал. Отут і переднюємо серед пилюки, під ковпаком цього непорушного неба. Зморені переходом, товариші сідають, роззуваються,— треба дати перепочити ногам. Німець теж сідає і, за прикладом інших, стягає з себе офіцерські свої, десь пошиті в Німеччині, чоботи.

Заградотрядникові не терпиться. Киваючи на німця, він запитує мене, яке буде розпорядження щодо цього типа.

— Допитай,— кажу я Духновичеві.

Духнович, який найкраще з-поміж нас знає німецьку, охоче бере на себе обов'язки перекладача. Під час допиту з відібраних документів з'ясовуємо, що це ти-

ловик, офіцер хімслужби дивізії гірських стрільців, яка вже наступає десь попереду, розгортаючи удар на Ногайські степи. Що особливо вразило нас із Духновичем, учорашніх студентів, так це те, що наш бранець ще недавно теж був студентом і, як і ми, не закінчив курсу, бо під час гітлерівського походу на Францію одягнув військову форму.

— Колега,— звертаючись до мене, каже насмішкувато Духнович.— Хоч «Гавдеамус ігітур» з ним заспівуй.

Однак не до співу тут ні йому, ні нам. Духнович, ставши знову серйозним, розпитує полоненого про різні важливі для нас подробиці. Ми з агрономом дещо розуміємо з відповідей німця, але — боже!— що це за мова, на якій нам судилося з ним порозумітись! Лебенсраум... Бліцкріг... Іприт... Люїзит... Ось такою мовою він зараз з нами розмовляє, потомок Гете, потомок німецьких гуманістів, сучасний лейпцігський бурш!

Він охоче говорить про гази:

— Ота перша в історії газобалонна атака 22 квітня 1915 року, коли ми випустили 180 тонн задушливих газів на позиції французів та англійців, вивела з ладу всього 15 тисяч чоловік. То була наївна спроба в порівнянні з тим, що ми маємо тенер. Зараз у наших німецьких лабораторіях народжується речовина незрівнянно вищої токсичності. До того ж вона не матиме ні кольору, ні запаху, і виявити її в повітрі навіть у смертельних концентраціях практично буде неможливо. Вона викликатиме сліпоту, параліч нервової системи, для цілих армій вона нестиме миттєву смерть, розумієте,— миттєву!

Очі в нього стають блискучі, ошаленілі, коли він говорить про це. Йому, видно, подобається приголомшувати нас своєю таємничою хімічною могутністю. Він дивиться на протигазні сумки, що висять через плече на декому з нас, і скептично хитає головою: не вбережуть, мовляв, не врятують.

А в тих сумках і протигазів нема давно, їх повикидали. Мені пригадуються гумові, схожі на скафандри костюми, що ми в них ходили на заняття в університеті, дегазували уявно отруєну місцевість. Виявляється, і скафандри — не захист.

— Від нових наших газів світ ще не знає захисту. Будуть мільйони загазованих.

І це говорить людина?

— Гадина, кобра,— каже Татарин, замахуючись прикладом за спиною полоненого, але я спиняю:

— Наказу не було.

— А що з ним панькатись? — викрикує Заградотрядник.— Чого ждати? — Рука його шарпнулась у протигазну сумку, ми знаєм за чим.

— Стривай,— одвів його руку Духнович.— З твого боку, mein lieber Genosse, це було б не зовсім гуманно...

Останні слова роздратували Васю-танкіста:

— Не забувай, Духнович, правило нашого гуманізму: коли ворог не здається — його знищують.

— Але ж він здався.

— Здався? — зловісно вигукує Заградотрядник.— Ми силою, хитрістю взяли його! Чорта з два він здався б! Отже, «його знищують»... Тепер він хоче вихитрувати собі життя. А ти, курсанте,— це стосується Духновича,— вже й вуха перед ним розвісив, мов який-небудь беззубий пацифіст!..

— От, бач, уже й ярлик,— криво посміхнувся Духнович.— Тільки мене цим не злякаєш... Нагадаю, що йдеться про життя хоч і нікчемного, та все ж таки представника роду людського...

— Ти ще вважаєш його людиною?

— А хто ж він? Гусак?

— Двоногий звір! Такий же біснуватий, як і його фюрер! Чого з ним цяцькатись? Чиркнути по хрящиках, щоб і не писнув.

Вирішальне слово має бути за мною, за командиром. Я вважаю, однак, що з такими речами спішити не слід.

— Припинити дискусію. Переднює, а там видно буде.

Німець, певно, розуміє, що йдеться про нього, що вирішується його доля. Прищухлий, пристрашений, він допитливо дивиться на мене своїми голубими арійськими очима, аж поки я кажу йому:

— Шляфен. Спати.

Духнович і німець лягають поруч. І ось ми всі вже, крім вартового,— і оточенці, і наш бранець — покотом лежимо в сухих соняшниках, лежимо, як у величезній в'язничній камері, де замість стін мурованих, замість стелі низької — небо високе, відкрите нашим думкам.

Коли мені здається, що всі вже поснули, до мене несподівано підповзає Заградотрядник.

— Ну скажи — чому ти проти того, щоб його прикінчити? Тобі жалко?

— Не жалко.

— Так в чім же річ? Принцип?

— Можливо.

— Ох, Колосовський...

— Охкай за себе, за мене не охкай.

Заградотрядник відповзає на своє місце невдоволений...

Весь день, доки інші сплять, розплатавшись у соняшниках, один із нас сидить над німцем, стереже, розглядає його, свого смертельного ворога зблизька. Він молодий ще, як і більшість із нас. Білявий, стрижений під бокс, із свіжим на щоках рум'янцем. Мабуть, від пережитого нервового струсу він жахливо потіє. Раз у раз обливається потом і тхне ним, і руки в нього липкі, як у солідолі. Коли сонце почало припікати, він скинув із себе френч, скинув штани, зостався в самих трусах, підставивши сонцю ноги і свої плечові добре натреновані м'язи. Він часто перевертається, лягаючи то долілиць, то горілиць, видно, не спиться йому, знепокоєному думками про свою теперішню долю.

Коли мені випало нести варту над ним, він, здається, задрімав, але потім я помітив, що він лише вдає, що спить, бо крізь напівзаплющені повіки голубі скалки його очей недремно дивились на мене. Що він думав? На що сподівався? Може, тільки ждав тієї хвилини, коли мене зборе сон і він, схопившись, дремене у своїх трусах туди, де за обрієм гуркоче війна.

Недалеко від нас проходить степом залізниця, і, коли підведешся, з соняшників видно переїзд з чорно-білим шлагбаумом. Хто опустив його, той шлагбаум? Чи вже ворог, окупант, чи, може, останній наш залізничник перед тим, як покинути степову свою будку, опустив його, перекрив за собою дорогу на схід?

Там ніякого руху.

Час від часу через нас у небі йдуть горбаті їхні літаки. Ніякі шлагбауми їм не перепона. Важко ідуть курсом на схід. Я бачу, що полонений, примруживши, стежить за ними.

— «Юнкерси»?

Німець киває ствердно: «юнкерси». Бомбовози.

— Руки б тому покорчило, хто їх видумав,— каже,

прокинувшись, Гришко і звертається до Духновича, який, виявляється, теж не спить:— Хто його вигадав, перший літак?

— Той, перший, навряд чи думав про війну.

— А той, що винайшов бомбу?

— Той скаже, що теж не хотів її.

— А той, що гази?

— Це ось його спитай,— кивнувши на німця, хмуриться Духнович.— Просто чортовиння якесь,— говорить він після паузи.— Вчені винаходять динаміт і роблять це ніби з добрими намірами; роблять бомбу, запевняючи, що не хочуть, щоб вона нищила; конструктор будує літак теж з найкращими нібито намірами. Все винайшли, поробили, а потім на! — передають це в руки божевільному, в руки маніякові, який усі плоди людського генія повертає на війну, а вони, вчені, мабуть, вважають, що самі тут ні при чому, що вони не співучасники злочину. З кого ж питати? Хто відповість за все це?

Колумб, прокинувшись, розглядає німця впритул.

— От цікаво, чи сам він хотів війни? Хай відповість,— каже він до Духновича.

Німець, вислухавши переклад запитання, заперечливо крутить головою: ні, він не хотів. Батько його, офіцер кайзерівських військ, сам задихався в газах ще в ту війну.

— А чого ж його принесло сюди?

— Він каже, що його воля ніщо в порівнянні з волею фюрера.

— Передай йому,— кажу я Духновичу,— що фюрер їхній ще не раз пошкодує, що це розпочав. Війна має властивість бумеранга. Рано чи пізно буде з них попіл, скажи йому це.

— О! То було б жахливо,— каже німець, вислухавши Духновича.— Побачити готику рідного міста в руїнах, побачити в руїнах середньовічні наші собори, ратушу, старовинні будинки, силуети яких стали відомі всьому світові по гравюрах славетних німецьких майстрів. Майн гот! Хай цього ніколи не станеться! Я бачив Варшаву, Львів, бачив зруйноване ваше Запоріжжя, мене щиро вразив ваш Дніпрогес, ця модерна споруда, якої я не сподівався зустріти в цих скіфських просторах... Скажіть, це вже Скіфія?

Він явно впадає в меланхолію. Голос його стає сумо-

витим, якимось надірваним. Підвівшись, полонений сів серед соняшників і, насторожено поглядаючи на жовчного, що і вві сні супився, Заградотрядника, почав ділитися своїми переживаннями, заговорив про те, яке гнітливе враження справляють на німецького вояка оці вперше побачені тут справді безмежні степи.

— Ми, німці, звикли до малих відстаней, невеликих територій, а тут все перед тобою постає безконечним. Це давить на психіку. Ми не звикли мислити категоріями ваших просторів, і вигляд оцих океанічних степів наганяє на мене зараз почуття майже містичне. Може, я надто вразливий, але з деякого часу я помітив, що степ ваш руйнує в мені енергію, вбиває вояцький запал.

— Це не степ вбиває...

— Нам казали, що ми, німці, є народ володарів і йдемо сюди владарювати. Але коли ми ще за Дніпром, наступаючи на Запоріжжя, зійшли на височину і побачили перед собою грандіозну панораму Дніпрогесу та металургійних гігантів у степу, я подумав: «Мій фюрер, тут буде нам тяжко!»

— Дивно, що молодчиків з гітлерюгенду можуть роздирати такі сумніви,— зауважив Вася-танкіст, прокинувшись і натираючи в долонях соняшникове листя, щоб закурити.

— Вам може видатись, що я вимолюю собі життя,— сказав німець, глянувши на політруцькі зірки на рукавах танкіста.— Але, повірте, ці міркування щирі. Нам казали: доля Німеччини вирішиться на Україні, вирішиться битвою на Дніпрі, казали, що за Дніпро ми не випустимо ваших армій. А ви все далі відходите на схід, а ми тим часом все далі від рейху.

— Ба, розговорився,— підводячись, каже Заградотрядник і зиркає на Новосельця з докором.— Чому він ще живий? Ждемо, поки втече?

Збираючись у дорогу, ми починаємо взуватись. Німець теж збирається. Натягнув мундир і тепер акуратно вичісує гребінцем із свого арійського чуба пилюку та соняшникову труху. Серйозно, без усмішки стежить він, як Гришко роздає нам кожному пайок — уже тільки по півжмені сухих наших раціонів. Коли одержали всі, окрім німця, Гришко зводить запитливий погляд на мене: чи давати, мовляв, і цьому?

Німець розуміє: від того, що я зараз відповім, зале-

жить його доля. Коли звелю дати й йому, значить, він залишається жити. Якщо ж скажу не давати, то це означатиме кінець, капут йому тут, на місці. Так і пропаде, не одержавши нашого оточенського продатестату. Очі його роз'їдені пилюкою, повні блакиті арійської дивляться на мене з чеканням і ніби з смутком якимось уже передсмертним. Дам чи не дам?

Справді, що з ним робити? Вести за собою? Але ж він видасть нас при першій зручній нагоді, погубить нас усіх. Собою він тільки ускладнить, зробить ще небезпечнішим, труднішим і без того трудний наш похід. Що ж залишається? Тільки, звичайно, не стріляти. Мені вже уявляється, як він буде пручатись, відбиватись м'язистим своїм тілом, як хлопці пустять у діло багнети, і все завершить Заградотрядник своєю бритвою, і ворог захарчить. Не загрібаючи, кинемо його тут, у пилюці, серед соняшникового тирла. Ми здатні на це, і сумління не гризтиме нас, бо він прийшов сюди, несучи смерть, і голова його напхана смертоносними хімічними формулами нових засобів винищення людей...

Полонений все дивиться на мене сумовито, запитливо, мовби вивідуючи, що його жде, аж поки погляд його раптом не натрапляє на Заградотрядника, що з похмурим злим виглядом саме насаджує багнет на гвинтівку.

— Бум-бум? — неголосно, сумно запитує полонений, постукавши себе пальцем по лобі. «Уб'єте, мовляв?»

Мовчимо.

— Бум-бум?

Він жде вирішення.

— Як будемо з ним? — підкреслено звичайним голосом, ніби йдеться про найбуденніші речі, запитую товаришів.

— Плюнути й розтерти,— каже Заградотрядник удавано-байдуже, щоб не викликати в того передчасної підозри.

Гришко висловлюється в цьому ж дусі.

— Що з ним воловодитись? Одним ротом буде менше. Харчів і так уже — кіт наплакав.

— Одначе це все ж таки... «язик»,— каже Васятанкіст.

Який дивний і дикий, по суті, вираз: «язик»... Узяти «язика»... Не людина цінна, не розум її, не людська її суть, а лише язик, лише відомості, які вона може дати.

— Доцяцькаємось, що цей «язик» нас якраз і погубить,— стоїть на своєму Заградотрядник, і я бачу, що й Татарин, і Новоселець у душі теж згодні з ним.

Полоненому аж вуха ростуть, так він вслухається. Здається, він розуміє все з наших розмов, з наших інтонацій. Розуміє і, внутрішньо напружившись, жде.

— Духнович, переклади йому,— звертаюсь я до нашого драгомана.— Ось ми чули від нього про якийсь новий, винайдений їхніми вченими газ. Чи відома йому формула газу?

Духнович запитує німця, і вперше за весь час, відколи полонений тут, між нами, ледь помітний усміх скривляє його рот.

— Він каже, що це таємниця, що формула газу є власністю німецьких збройних сил.

— А йому, йому вона відома?

Полонений ще більше кривиться в усмішці, догадуйтесь, мовляв, як хочете: або відома, або ні. Але цього нізащо я вам не скажу, бо те, що зараз притаєно в мені й що вас так цікавить, воно оберігатиме мені життя.

— По-моєму, ніякої формули він не знає, паршивий цей гітлерюгенд,— презирливо кидає Заградотрядник.— Бац-бац — та й пішли далі.

— Усі формули з мозком вилетять,— каже Татарин.— Усі гази в ньому перемішаються...

Вони жадають розправи. Всі ми жадаємо розправи над ним. Не є винятком і ми з Духновичем, вчорашні студенти. Війна показала, як легко розбудити в людині звіра. Але потім вгамувати його буде, мабуть, дуже й дуже нелегко.

Переглянувшись з танкістом, наказую Гришкові:

— Дай і йому, цьому тевтонові, скільки належить.

— Тільки гречку даром з'їсть. Дуже він нам потрібен, ще цей зайвий рот,— буркотить Гришко, але все-таки дає.

Діставши на долоню масних чорних гречаних зерен, німець починає старанно жувати їх. Жує, якось по-телячому підбираючи язиком.

А я думаю про те, що вирішив для себе ще раніш: ми не вб'єм його, ми поведем його далі з собою. Офіцер дивізійної хімслужби, він, напевно, знає ту важливу таємницю, таємницю нової страшної зброї. Газовик, начинений формулами смерті, він ітиме з нами. Але не тільки тому я не віддам його під багнети, що він важли-

вий «язик», і не тільки тому, що існують там якісь міжнародні конвенції щодо полонених,— фашисти самі давно потоптали ці конвенції, і ми знаємо, скільки вони наших полонених по кошарах душать, по шляхах пристрілюють, у протитанкових ровах загортають живими. Принципи гуманності, людяності, справедливості для них не існували й не існують, але я не хочу бути схожим на них! Він нам здався. Зброю вибито з його рук. Тепер щоб над таким чинив я тут розправу? Але ж цим — хай частково, хай на мить — я поставив би й себе на одну площину з ним, фашистом, а я не хочу спускатися до їхнього рівня! Голодні, обдерті, оточені, ми будемо іншими, ми ніколи не станемо схожими на них — убивць, будівників концтаборів і фабрик смерті, катів нашого світлого життя!

Встаємо. Далі за соняшником, за залізницею, куди нам іти, степ рівний, полігонно відкритий, коли опинишся там, ідучи, то, здається, тебе видно буде на тисячі верст навкруги.

— О, сьогодні сонце заходить червоно, з вухами,— каже Колумб.— Бачите, які високі вуха-стовпи вгору поставило? То на вітер.

Невдовзі ми вже в путі. Ідемо в сутінках рідним степом, самі мало не полонені, але й полонений ворог з нами. Цілу ніч він ітиме з нами, і спрагу нашу звідає, і втому, і відчує нашу волю пробитись на схід. Мовби невидимим ланцюгом прикувала доля його до нас, а нас до нього. Ми не можемо його відпустити. Ми не можемо його вбити. Він буде поруч з нами весь час, як прокляття.

LIV

Уночі, коли з глибин космосу проступають зорі, пробиваються скупим світлом до нас, ми відчуваємо, що йдемо не просто по землі — йдемо по планеті. Це, мабуть, простір та відкритість степів дає нам оце відчуття — що йдемо по планеті. Несемо з собою дивну певність, що з усіх витворів природи, з усіх світів, що десь блукають у космічній безмежності, немає кращої, як оця наша — тепла, зелена планета, так добре створена для життя на ній флори, і фауни, і дивовижних розумних істот. Води на ній океани. Сонця вдосталь, родить усе... Ідемо в тому зеленому поясі, в тому під-

сонні, де з давніх-давен буяло життя. Мамонти колись тут водились, було їм тут гарно. Еллінські мореплавці прагнули до цих берегів і складали про них свої золоті легенди. Царства степовиків, царства скіфські, половецькі іржали тут кіньми, зоставивши потім після себе високі степові могили, розмиті дощами, розвіювані, вітрами, але не зітерті часом. У тих могилах, що ми їх збирались досліджувати з нашим професором, ждуть нас грецькі амфори невимовної краси, зображення античних богів і поетів, ждуть німі свідки життя перейдених поколінь.

Небо вдень велике, а вночі ще більше. Всією темрявою, зірками, глибинами всесвіту нависає над нами. Ще недавно в це небо підіймалися райдуги весняні й там світилися соковито; сонцем курились після дощу неозорі, насіяні людиною хліба, і людина стояла серед них, ніби в океані, радуючись своєю працею, плодючістю землі... А нині палають по степах налиті зерном елеватори, і небо не в райдугах, а в прожекторах та ракетах, і лежать постріляні по степу пастухи, колгоспні механізатори і миколаївські діти-фабзавучники, на яких ми в одному місці наткнулись. Вони, як і ми, теж відступали степами, і кулі «месершмітів» наздогнали їх серед незахищеності степових просторів. Дитячі тіла розкидані по стерні, за плечиками дорожні торбинки, до яких ми так і не зважились доторкнутись...

Такою ти стала, земле.

У небі нічному бачимо далеку червону планету Марс.

— Чи й там так? — на ходу озивається до мене Духнович.— Чи й там оця високоорганізована істота не має спокою, радості, щастя? Як би хотілось дожити до тих днів, коли людство вирветься аж туди, на зоряні траси, пошле до інших планет свої космічні дирижаблі... Ціолковський вважав, що це стане можливим ще в нашому столітті. Як швидко розвивається людство. Чи давно ще в оцім степу скрипіли дерев'яними колесами кибитки кочівників, шатра бовваніли половецькі й людина була у віці дитячім, а нині вона напівбог, тільки який напівбог! Візьми тих же німців: були люди як люди, цивілізована нація, а тепер їх ненавидить увесь світ.

— Не за те, що німці, а за те, що фашисти,— уточнює агроном,— що хочуть жити розбоєм...

— Якщо вірити цьому типові,— каже Духнович після деякої мовчанки,— вони винаходять чи навіть уже ви-

найшли нову страхітливу зброю. Ми теж винайдем її, інші теж винайдуть, яка ж перспектива? Самознищення людства? Ні, поки це плем'я, що населяє землю і зветься людством, не усвідомить себе як єдине ціле,— не буде йому добра!

— Ця війна мусить бути останньою з усіх воєн, що були на землі,— роздумує вголос Колумб.— Досі все винаходили для війни, хіба ж не пора вже винайти щось — раз і назавжди! — проти неї. Земля — не полігон. Земля — це нива, щоб сіяти...

Зоряна ніч піднялася небом над степами, висока, велика, і ми йдемо крізь неї з вірою, що жертви наші недаремні, що ми останнє покоління людей на землі, яке змушене було брати зброю до рук.

— Навіть дітей не щадять,— каже Гришко, певне, згадавши розстріляних з літаків фабзавучників.— Орел полює на зайця, яструб на мишу польову, а залізна, людиною створена птиця на людину полює. Ні, далі так неможливо. Хоч діти наші, а мають побачити інше, розумніше життя...

— Створюється якесь ніби замкнуте коло,— зітхнувши, каже Духнович.— Атеїст я, безбожник рудий, але коли дивився на дівчат отам на птахофермі, на їхні натхненно звернені у стратосферу обличчя, захотілось і самому заволати кудись до небес, добутися відповіді: нащо, нащо це все? Оця руйнація... Пожежі до хмар... Шал нищення. Чому це все необхідно? — Деякий час він мовчить, потім голос його стає аж ніби веселішим.— Якщо говорити про себе, то я досі був більше об'єкт війни, ніж її суб'єкт. Солдат з мене був, здається, неважний. Інтелектуаліст, ха! Але ж і я мушу? Як і всяка комаха, я , звичайно, хочу жити, хочу метушитися по планеті ще певний час, але коли б це треба було для цілковитого знищення воєн — даруйте за високий штиль — єй-єй, не пошкодував би для цього свого малого сумбурного життя. По-моєму, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого зеніту...

— Що ти називаєш зенітом?

— Здатність пожертвувати собою, якщо вже буде так треба...

Годину за годиною шелестять кукурудзи, по яких бредемо, соняшники, що залишились незібраними, кинутими на поталу осіннім дощам та зимовим хурделицям. Плоди роботящих рук тисяч людей, вони втратили

тепер свою цінність, нікого вже не цікавлять і стають тільки схованками для заросших, обродяжнених, як і ми, степових оточенців. В одному місці натрапляємо на протитанковий рів і, перебравшись через нього, озираємось, чи не загубили німця в темноті.

— Газуй, газуй,— чуємо голос Новосельця, що підганяє Газовика прикладом, і ось полонений уже коло нас стріпує своїм солом'яним арійським чубом. Про те, щоб вирватися з-під нашої варти, вислизнути, втекти,— він, здається, не помишляє. Тримається слухняно і, хоч не звиклий до таких переходів, намагається не відставати, старається бути ближче до мене, чи тому, що його тут менше штовхають, чи хоче, щоб я бачив його, що він є, що не втік.

— От як собі хочте,— бубонить Заградотрядник,— а не подобається мені його коняча арійська фізіономія. Не терплю.

— По-моєму, в нього клепки якоїсь не вистачає,— розмірковує, плентаючись позаду, Гришко.— Чи не звихнувся він з переляку? Придивіться вдень, які в нього очі. Очі божевільного, і на думці все гази, гази. Він наче вчадів од них.

— Може, ще й з нього вийде колись чад і він стане людиною,— каже Колумб.

— Цей чад уже, мабуть, ніколи з нього не вийде. Чи не він йому й розум помутив...

— Оце буде «язик»,— зловтішно підхоплює Заградотрядник.— Поки приведемо, а він від страхів з глузду з'їде! З тихопомішаного буйним стане. Нате, радуйтесь, божевільного вам привели. Тільки гамівну сорочку мерщій на нього!

Одначе Газовик ще, здається, при своєму умі, бо, зачувши під час розмови слово «Колумб», він ожвавів, його навіть розсмішило, що між нами є Колумб, німчура з цього приводу спробував кинути нам у догоду навіть якийсь жарт, але Колумб так обернувся до нього своїми вусами, що він одразу примовк.

Справді, гірка іронія долі є в тому, що між нами Колумб. Море, розбурхане море війни підхопило нас і кидає з небезпеки в небезпеку, несе в темряву на пожари, у невідомість, і доля наша так схожа з долею мореплавців, чий корабель зазнав аварії у відкритих просторах, звідки не видно берегів. Оті рідні береги, що по-нашому звуться лінією фронту, вони весь час переміща-

ються в просторі і, незважаючи на посилену, виснажливу нашу ходьбу, здається, не ближчають, а, навпаки, невблаганно одсуваються від нас у глибінь ночі на схід. Лінія фронту десь там, де з вечора й до рання поблискують по обрію між зірками величезні освітлювальні ракети, що їх противник розвішує на парашутах. Ми їх звемо «панікадилами» і до них поспішаємо щоночі, бо там, де запалюють «панікадила», там, треба думати, саме й проходить цієї ночі лінія боїв, зіткнення армій.

Німець, якого ми ведемо, розуміє наше становище, розуміє, куди й чого ми квапимось, і коли ми на ходу поглядаємо на далекі оті непорушні ракети на сході, за якими так уперто женемося, він, здається, потайки глузує над нами в душі: «Женіться! Ніколи вам їх не догнати!»

«Але ж і ти в наших руках,— думаю я з ненавистю,— і скільки йтимемо ми, і ти йтимеш разом з нами, і жити тобі не більше, як жити й нам».

— Комуніст? — раптом питає мене полонений.

— Комуніст,— кажу.— А що?

Він пояснює через Духновича свою цікавість:

— Нам казали, що ваша армія розвалюється, що вас силою женуть комісари в бій. Але тепер я бачу, що вони вас не женуть, а ведуть.

Потім вказує на Колумба:

— Теж комуніст?

— Комуніст.

— І той? — питає про Васю-танкіста.

— І він комуніст.

— Скажи йому,— чуємо несподівано задиханий голос мовчуна Хурцілави,— скажи, що всі ми комуністи з 22 червня сорок першого року.

— І ще скажи,— говорить Заградотрядник,— що війну ми таки виграємо, а з його рейху — попелище буде...

— Війну виграємо хоч хай там що,— додає Колумб.— Але ніколи не перестанемо її ненавидіти. Так і скажи.

Деякий час ми йдемо мовчки.

— Уяви собі, Богдане,— чую потім біля себе голос Духновича,— якими очима глянула б на нас людина далекого майбутнього. Сонячні чудесні міста. Вільні люди. Життя, де війни стали вже тільки поживою археологів. І ось звідти, з тих сонячних міст, дивляться на нас чиїсь очі: хто вони, оці обшарпані, змучені люди,

що в темряві бредуть по планеті? Якісь дикуни ідуть із гверами на плечах, ведуть під багнетами собі подібного. Мають повноводі ріки, а вмирають від спраги. Будують десятиліттями, щоб потім знищити за одну мить. Скільки вони ще попалять, поруйнують, чому не бережуть свою чудову планету, ім'я якій Земля?

Перебродимо через якесь стебелиння, високе, як бамбук, ряснисте. Це сорго, червоне просо, у степовиків воно на віниччя йде. Тільки стали обережно вибродити з нього, як раптом — що таке? Музика десь поблизу, радіо гомонить. Не по-нашому гомонить. Присівши, бачимо з гущавини, як по відкритому полю, що розляглося далі, переміщується вогник, певне, ліхтарик у чиїйсь руці, в іншому місці видно розкинутий намет, і то біля нього радіо. Сміх чути, музику, голосне веселе тарабаркання... А далі в степ темніє щось незрозумілими купами по землі...

— Літаки! Аеродром!

Холоне душа з несподіванки.

Так, то літаки. Це ми з ходу наткнулись просто на їхній польовий, може, тільки сьогодні освоєний аеродром. Вогник — то таки вартовий ліхтариком присвічує, а в наметі й зовсім ніякого маскування. Радіо слухають, вечеряють, жирують у завойовницькому своєму наметі. Їм весело, їм спокійно, виставили до літаків одного чи двох вартових і можуть не турбуватись за цей свій степовий аеродром, на якому вони, може, тільки сьогодні посадили, нічим і не маскуючи, свої переможні штурмовики та винищувачі.

— Знахабніли зовсім,— тихо озивається до мене Вася-танкіст.— Танків би сюди, походити б гусеницями по отих їхніх «хейнкелях».— І раптом підводиться.— Знаєш, я піду. В мене ще є ось гранати. Я підкрадуся, підповзу...

Ми коротко радимося і вирішуємо: так! Нападати! На поміч танкістові зголошується Татарин. На поясі в нього кинджал-багнет, і ніхто краще не вміє ним орудувати... Підуть двоє, решта їх прикриватимуть звідси.

Борозною вони швидко відповзають від нас у той бік, де ходить вартовий.

— А як же з цим? — шепоче біля мене Заградотрядник. Це він про німця, що, прищухнувши, лежить між нами затиснутий.— Я, правда, закляпував йому рот, щоб і не писнув, але ж він довгоногий, гад! Як стрибоне, хіба

його втримаєш, за два стрибки буде там, біля своїх!

Полонений лежить, не щурухне. Я відчуваю ліктем напругу його тіла. Воно скрутилось м'язами, підібралося справді як для стрибка, весь він, цей тип, уже націлився туди, де музика, де порятунок. Але хай тільки спробує. Ось він поворухнувся на ліктях, і в ту ж мить чийсь багнет уже ліг йому між лопатками, притиснув, як жабу, до землі.

Попереду ще гучніше веселиться, ірже реготом проклятий завойовницький їхній намет, так нахабно розкинутий серед нашого степу, розкинутий, може, саме на тому місці, де стояли колись Батиєві юрти... Тодішніх змела повінь часу, а спокою й зараз нема степам,— справляють гульбу, відводять душу фашистські аси. Ми беремо їх на приціл, беремо на приціл весь намет разом з його світлом, сміхом, музикою. Напружуючи зір, стискаючи зброю, ждемо. Ми повністю розуміємо ступінь небезпеки, ми вперше, перебуваючи в оточенні, виявляємо себе. Але ж така нагода, і ми не беззбройні, ми готові до цього бою, чим би він не кінчився для нас. Товариші розтанули в темряві, а вартовий ходить. І враз його не стало: упав, навіть не скрикнув.

— Дістав своє,— шепоче Заградотрядник.

Коли перша граната рвонула літак, ми залпом відкрили вогонь по намету. Без продиху я розрядив по ньому свій диск. Доки закладав другий, між темними силуетами літаків зблиснуло полум'я, ще гримнули два вибухи — один за одним. Миттю змінився степ: панічний гелгіт, стрільба, ракети тут і там розтинають темряву... Ми ведем вогонь по літаках, по намету, по вартових. Ми не зійдемо з місця, аж поки товариші не повернуться!

Неподалік чуємо з темряви стогін, і ми з Духновичем поспішаємо туди. Це танкіст.

— Я поранений. Не кидайте мене...

Ми хапаємо, тягнемо його мерщій у наші бамбукові хащі.

— А де Татарин?

— Він там, не ждіть... Його вбито.

На розпити нема часу, не затримуючись відступаємо в глибінь степу, важко біжимо через проса, через соняшники. Озираючись, бачимо, як над аеродромом заграва встає: горять літаки!

Чуємо за собою лемент тривоги. В небі розливається мертвотне світло ракет, знов і знов виникають пунктири трасуючих куль. Наелектризовані боєм, з лихоманковим почуттям відходимо все далі, а ті кидають і кидають услід нам ракети, але до нас вони вже не долітають.

Танкіста ми несемо на плащ-палатці, несемо вчотирьох, і німець несе, важко дихаючи, міцно тримаючи один із кінців плащ-палатки.

Поранений дедалі дужче стогне, він стікає кров'ю, його треба негайно перев'язати. На пагорбі біля скирти зупиняємось. Звідси добре видно вогнища палаючого аеродрому, стрілянина там не вщухає, степ увсібіч вихриться трасуючими.

— В кого є індивідуальні пакети — сюди!

Похапцем розриваючи один за одним пакети, беремося з Духновичем перев'язувати товариша. Зараз хоч абияк, удень роздивимось, перев'яжемо краще. Рана у спині, порвані ноги. Вже ми кінчаємо перев'язку, коли Гришко, що шарудить біля скирти, зненацька приголомшує нас новиною:

— Бомби! Ціла скирта авіабомб!

Схвильований, він доповідає, як висмикнув із скирти снопа і як рука його відчула крізь снопи якийсь решітчастий ящик, за ним ще, ще ящики, а в ящиках — бомби. Ми кидаємось до скирти, розкидаємо сніп'я сюди й туди, і справді: бомби, бомби, бомби. Ціла гора тротилу.

— Наші, наша маркіровка,— придивившись, каже Новоселець.— Точнісінько такі штуки наш завод виробляв...

Видно, завозили їх сюди для степового аеродрому вже недавно, звалювали похапцем уночі, маскували снопами. Так наші й не встигли ними скористатися. Тепер скористаються інші, як тільки виявлять. А виявлять неодмінно. Від аеродрому все злітають у наш бік ракети, мені здається, вони падають щораз ближче. Отже, не затримуймось...

— Взяти пораненого!

Наказ стосується й Духновича, але він не зрушує з місця. Зсутулений, стоїть перед скиртою і раптом каже глухо:

— Це треба знищити.— Це він про бомби. Про оцей склад чорних, начинених смертю бомб, що не

сьогодні-завтра, якщо їх так і залишимо, на наші ж голови полетять. На війська, на станції, на ешелони евакуйованих! Звичайно ж, треба знищити б, але як?

— Як це ти собі уявляєш, курсанте? — запитує Заградотрядник.— Щоб їх підірвати, треба патрон з детонатором, бікфордового шнура хоча б кілька метрів...

— У мене є граната,— каже Духнович уперто, з якоюсь навіть дражливою злістю. Я знаю, у протигазній сумці в нього справді є граната — остання граната, яка зосталась у нас на всіх.

Так, граната може дати початок, і тоді піде само... Але хто кине? Що буде з тим, хто кине її? Не встигне відбігти. Хай буде навіть птицею, не встигне відлетіти. Раптом, з видолинка, де все густіше звиваються ракети, виразно чуємо собачий гавкіт. Погоня! Гавкіт вівчарок. Нас цькують, переслідують.

Духнович несподівано робить рукою різкий жест.

— Відступайте! Я прикриватиму! — в руці в нього зблискує вже вихоплена з протигазної сумки граната.

Пробую отямити його.

— Дай сюди гранату!

— Не дам. Ти йди. Тобі вести людей. Ідіть! Я дожену! — кричить він уже на всіх. І, щоб зрушити нашу заніміліcть, при нас різко вишарпує, вириває з гранати чеку. Тепер тільки стиснутими пальцями він стримує силу вибуху в ній.

Ракети падають дедалі ближче, собачий гавкіт із-за горба наростає, здається, не собаки — самі люди гавкають, наближаючись до нас...

— Взяти пораненого!

Знову вчотирьох ми підхоплюємо його і, віддаляючись, бачимо біля темної скирти бомб — темну самотню постать людини. Він сказав «дожену». Нащо він сказав «дожену»? Адже він добре все розуміє. Деякий час Духнович ще маячить мені з темряви своєю сутулуватою, аж ніяк не вояцькою постаттю. Та сутулуватість для мене як останній знак того, скільки він попогнувсь над книжками в бібліотеках.

Спустившись з пагорба у зарослу густим полином долину, кладемо пораненого, зупиняємось передихнути. Ждемо вибуху, але його нема. Звідси нам добре видно на пагорбі скирту, раз у раз освітлювану ракетами, і сутулувату постать людини, що застигла навпроти неї. Ракети і наростаючий лемент собачий мовби зовсім

не стосуються Духновича, він, як вирізьблений, стоїть проти тієї величезної скирти, де замість снопів золотих, колосистих, бомби на бомбах лежать. Такий він маленький перед нею, а вона пішла своїм верхом десь аж у небо — нібито вся війна зібралася в ній своєю нищівною силою, безглуздям і жахом...

— Боже, який хлопець,— промовив Колумб, стоячи біля мене, а я теж думаю про Духновича: який він прекрасний! Як багато мені хочеться сказати йому! Такого друга, мабуть, ніколи вже не буде у мене в житті...

І в цю мить там, де була скирта, вся земля вивергнулась до неба вогнем і гуркіт потряс земні надра до самих глибин. Ні ракет після цього, ні гавкання, тільки полум'я і удари, удари з надр...

Попадавши в бур'ян, на цю гірку полиневу планету, зціплюючи зуби в риданні, ми все ждемо чуда — ждемо, що з того гуркоту, з того бушовища вогню до хмар з'явиться перед нами постать Духновича, ждемо, хоча й знаємо, що він ніколи не з'явиться більше.

LV

І знову йдемо.

Біль втрат, і дух степів полиневий, і дніпрову блакить, і рожеві, як юність, світання — все забрали з собою і все несемо на схід.

Думаю про тебе, далека моя любов. Чи ти була насправді? Чи я тільки вимріяв тебе? Ні, ти таки була, ти й зараз є по той бік усього цього жахливого, що нас розділяє. Жди, може ж, таки ми вийдемо? Кожен із нас має в серці не зруйновану, а навіть наростаючу силу любові й ніжності, такої сили заряд, що зрештою має вивести нас до мети.

Сильні духом, пам'ятаєш ти такий вислів? Тоді ми трохи по-книжному уявляли собі таких людей, а за цей час скільки я бачив їх у дійсності, цілком реальних, бачу поруч себе і зараз. На танки ворожі вони кидались з горючими пляшками за Дніпром. Грудьми ставали на оборону Дніпрогесу, тримали рубежі, які, здавалось, нічим уже втримати не можна було. Але чи не найбільше ця сила духу людського відкривається мені ось тут, коли ми, одрізані від своїх у далекім оточенні, йдемо в степах під нічийним небом, не підвладні нікому,

крім самих себе. Наче поза часом ідемо, не знаючи, що робиться на інших фронтах. Мета наша десь у тумані, за мороком ночі, але ми готові, здається, хоч усе життя йти, аби досягти її. Мало в нас зброї, але найміцніша гартована зброя — у нас самих, в нашій волі, в наших серцях.

Вітер нічний шелестить лісосмугами і вперше після стількох ночей доносить до нас віддалений гул. То вже гул фронту. Тривожно в пожежах небо жевріє на обрії, і виразно бовваніють на його тлі — ближче і далі — скирти, розкидані по степу, і всі вони нам здаються тепер складами бомб, гори, начинені бомбами. На північ шелестять без краю під вітром темні кукурудзи. І раптом помічаємо там силуети людей! Безліч людей у кукурудзі й поруч гуртами на стернях. Тільки ми їх помітили, як їх не стало. Вилягли. Ми теж прилягли.

Хвилини терпкого вичікування, потім:

— Ей, хто там?

— Свої.

— Що за люди?

— З окопів люди. А ви? Ви — наші?

— Наші.

І ліс людей встав. Ми сходимось ближче. Усі вони з лопатами. Скільки видно в темряву — люди й лопати. Бороди, торби, шапки, картузи... Ціла землекопська армія оточує нас. Навперебій розповідають, як копали протитанкові рови, робили степовий аеродром, трудячись до останнього дня, а потім була їм команда йти по ближчих військкоматах, пішли, а військкоматів уже нема, знялись уже і виїхали. Розповідають, як вони гнались за останнім військкоматом від села до села, вони туди, а його вже нема, вони далі, а він ще далі...

— Скільки вас?

— Багато. Візьміть нас із собою. У вас, бач, компас...

Передні дивляться на світлячок компаса, що фосфориться в мене на руці.

— Приймаєте?

Вони ждуть нашої відповіді.

А я думаю, що без них нам виходити буде легше, дрібними групами безпечніше пробиратись... То що ж, кинути вас у біді? Кинути тих, що, може, стануть завтра солдатами наступів, переможних битв?

— Добре,— кажу їм.— Ми вас беремо. Тільки в нас — дисципліна.

— Дисципліна нам не страшна... Ми народ надійний.

Тепер, коли рушаємо, все поле за нами шелестить. Уже не розбереш, де вітер нічний шелестить, а де люди, що за нами в темряві безліччю йдуть.

Гул фронту ближчає, пожежі ростуть. Ніде я не бачив таких пожеж, як тут цієї ночі. Здається, сама земля горить по обріях, тривожним багрянистим світлом виповнює всю цю вітряну степову ніч. Палаючі степи, палаючі на планеті міста, тривожно-багрове небо над нами — може, все це видно навіть жителям інших планет? Може, й звідти видно в потужні телескопи оце велике спустошення, що охопило нашу рідну землю у 41-й рік XX сторіччя?

Крізь дір'я хмар зірку далеку бачу — планету червону Марс. Кривавий отой Марс, що бачив стільки воєн,— скільки він ще їх побачить?

А може, це — остання? Бо коли-небудь таки ж мусить бути цьому кінець? Може, народжується вже щасливе те покоління, що не гинутиме у війнах, ступить на поверхню інших планет і там утвердить оцей прапор, що його зараз несе Колумб під залізним своїм плащем.

Ідемо, ідемо. Хочемо пройти крізь цей степ, як торпеди, пройти, мов духи безтілесні, крізь його аеродроми, пастки, засади, крізь усі небезпеки, що зустрінуться нам на путі. Здається, тільки вийдем,і вже не буде війни. Здається, тільки проб'ємося, і перед нами, як з високого перевалу, відкриються за небокраєм найдальші комуністичні віки. Хто з нас проб'ється? Хто з нас загине в оцих оточенських, загравами охоплених степах? Чи може, всіх нас чекає за отим пагорбом смерть? Чи не в одних ще будем боях, і пропадатимем безвісти, і питимем воду з боліт, і гинутимем в концтаборах, залишаючись всюди твоїми солдатами, Вітчизно?

Але, навіть гинучи, віритимем, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний День Перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі.

1958 — 1959

Циклон

Роман

Частина перша
ХОЛОДНА ГОРА

І

У бетонних буреломах все узбережжя. Велетень якийсь, Геракл XX віку, бився тут з морем, і зосталось побойовище: багатотонне груддя залізобетону, як після бомбування, лежить вподовж берега в руїнному хаосі. Незадовго перед цим пройшов циклон, кілька днів лютував шторм ураганної сили і такого оце накоїв. Ще й ми, прибувши сюди, застали розмови про хвилі, що їх гнало висотою з триповерховий будинок, про баркаси, що пропали безслідно... Гороїжиться берег. Де все було муроване та впорядковане, стояло в білій геометрії балюстрад та альтанок, зараз на кілометри тягнеться поруйноване, захаращене камінням пустирище. Все ніби в уламках скель, що звалилися з гір. В голову не кладеться, що все це лише робота моря — без тротилу, без динаміту... Поміж бетонової грубої сіризни контрастно біліють рештки потрощених сходів якихось ніби античних перилець та обличкувань з красивого білого каменю. З хаосу брил стирчать покручені рейки, іржаве погнуте пруття... Стихія тут показала себе. Важко повірити, що здатна на таке всього-на-всього лагідна сила води.

Лише коли застугонить увесь берег і почне від ударів здригатися вночі наш будинок, а вранці побачиш, як все узбережжя кипить білопінними бурунами, вирує і аж сліпить, і вали, накочуючись, з розгону розбивають себе об груддя бетону, і стріляють бризки та водяна пороша аж до нас, на другий поверх,— отоді повіриш. Повіриш, що лагідна хвиля здатна ставати силою грізною, що, збурену, її ні в який бетон не закуєш.

Навстріч узбережжю море котить литво бурунів. Весніє вже; цвіте по підгір'ю мигдаль, але весна холодна, з вітрами, з дощами, і шторми б'ють майже день крізь день.

Увечері з Сергієм-оператором подовгу сидимо на балконі. На інших балконах нікого: готельчик напівпорожній, не сезон, вітер гуляє по коридорах. Крім нас, лише

футбольна команда на першому поверсі, та й та вже спить: товариш режим повкладав хлопців.

Стугонить узбережжя. Вдень море, буває, на якусь годину пригамується, перепочине, а підвечір, зібравшися з силами,— знов за роботу! З темряви накочуються вали ще грізніші, ніж удень. Гуркочуть з канонадним гуркотом. По той бік затоки вигинається вподовж берега рядок вогнів рибальського селища. Раз по раз у повітря — між нами й селищем — злітають цілі хмари води, чорні вибухи нічної стихії. На мить вони затуляють від нас той далекий разочок рибальських вогнів, які потім знову з'являються, коли вибухла вода опаде.

Декорація світу досить похмура. Море, що б'є та б'є. Зрідка прожектор звідкись у море сягне, в розшаленілі безвісті темряви. Місяць — димчатий шмат плазми — у подертому хмар'ї... Ще — силуети гір праворуч. На одній із вершин пульсує зірочка маяка. Пульсує отак ніч крізь ніч. Глибше в горах — обсерваторія. Певне, й зараз десь там, біля телескопа, чатує давній знайомий мій — сивий професор. Не спить планета. Ночами, крізь дір'я хмар — очі у всесвіт.

З кожним ударом прибою далеко в темряву берега стелиться шелестке, білопінне, і це та мить, коли виднішає ніч! Бачу Сергіїв замислений профіль. Плечі опущені втомлено. Нелегкий хліб кінодокументаліста. Не перший день ми з Сергієм в супрязі. Де нас із ним тільки не носило! Фільмували археологічні розкопки. Фортецю Овідія над водами лиману. Спуски новозбудованих суден. Граніти монументів на місці колишніх концтаборів. Каменоломні. Птахів перельоти... Було потім ще одне відрядження. Особливе, відповідальне. Одне з тих, що ждеш їх подовгу, а потім воно звалюється на тебе зненацька. Осінь стояла червоно-багряна, палаюча, суха. З балкона такого ж, тільки повитого виноградом, дивився, як лопаються, падаючи, каштани, як смаглявіє листя лапате, а далі, крізь тишу дерев, світяться золоті верхи Софії... Стоїш і весь час прислухаєшся до чогось. І нарешті дзвінок: збирайсь, полетиш далеко, фільмуватимеш... сам знаєш що.

І летиш. Куняє Сергій поруч тебе в кріслі аерофлотнім. Внизу провалля демонів, житловища снігової людини, а ти над пасмом найвищих гір, над білою безмовністю та над циклонами пролітаєш, відділений від планети,— зараз ти людина майже небесна! Повінь світла

довкола тебе. Світло висот купає твій лайнер, і тебе, і твого супутника патлатого, і запаси чутливої плівки... Ще вона ніщо, tabula rasa, а звідти привезете на ній спеку тропіків, джунглі, і горе чиєсь, і чорний напалмовий дим. Монтаж, цех друкування, екран. Потім знову в дорогу. І хіба ж не прагнув ти саме такого життя? Що у вічнім неспокої та в тривогах, у щоденній готовності — одержати завдання й вирушити з кінокамерою хоч на край світу... У вировище надзвичайних подій чи на якісь зовсім буденні кар'єри...

Довелось нам одного разу з Сергієм зафільмувати рідкісний вибух. Епізод із життя каменоломні. Близько дванадцятої було зроблено все, що треба. Змовкли перфоратори, громохкі бурильні молотки. Серію потужних зарядів уже закладено в моноліт, у щойно пробурені шпури. В кожну свердловину вставлено патрон-бойовик: він має виконати роль детонатора. Всю серію з'єднано. Відтепер слово за толом, за амонітом. Перекрито шлагбауми. Піднято сигнальний прапор на щоглі. Всюди стирчать застережні знаки: «Вибух! Небезпечно для життя!» Тиша залягла над кар'єрами, люди поховалися в укриттях. Ждуть у тривожній напрузі тієї миті... Тиша, тиша. Повітря світиться, ряхтить, і бджолиність золота гуде в ньому. Гуде, вібрує, мов далекі великодні дзвони дитинства.

Ми теж покинули небезпечну зону, приготувались: камери налаштовані, плівка закладена, матимем принаймні шістдесят метрів рідкісного вибуху. Ось-ось тишу розломить гуркіт, сонце пов'ється курявою, десь дрижатимуть шибки. День буде повен білого вітру, довкола гупатиме каменепад... Ось-ось уже. І тоді Сергій відкладає камеру вбік:

— Не буду знімати.

— Що сталось?

— Досить з мене. Всі ці вибухи... в печінках вони мені.

— Але ж це вибух творчий, будівничий,— пробую напівжартома умовляти колегу.

Та він затявсь. Музику бджоли, політ її — це він би згоден, а так... Сигарета вже лежала в нього на губі, одутлувате обличчя замкнулось в безконечній байдужості до всього.

— Та бери ж камеру! Зараз вибух!

Оператор не зворухнувсь.

— Ще один гриб вибуху... Та ви розумієте, що він мені нестерпний? Моя психіка його не сприймає. Ні метра плівки не стану псувати на це,— і витягся горілиць у рівчаку. В безодню неба дивився, сумовито й сонно.

— То якого ж дідька ми їхали на ці кар'єри? Адже нам потрібен був саме цей вибух, нам його замовлено, а тепер...

Ми посварились.

І хоч ніби парадоксально, але відтоді ми, здається, потоваришували ще більше. Це зовсім не означає, що між нами панує золотий мир, адже такого, як мій колега, витримає не кожен: злоязикий, причіпливий, все йому щось муляє. На студійних зборах та різних обговореннях виступати не любить, але має звичку репліками обстрілювати промовців, в тому числі й маститих, і це йому, звичайно ж, не минає безслідно. Одначе у своїй справі Сергій віртуоз, один з наших найкращих молодих операторів, і з його професійним вмінням не можуть не рахуватись. Кількома знахідками, хай поки що досить скромними, короткометражними, студія завдячує якраз Сергієвій камері. Жага пошуку, зненавида до штампу, всечасне невдоволення собою — це в ньому є, і хіба ж за таке не варто людині дещо й прощати? Один із наших студійних часом дивується моїй довготерплячості:

— Як ти уживаєшся з тим Сергієм Танченком? Він же псих. В нього... манія справедливості!

«Манія справедливості» — звісно, гандж неабиякий, та все ж, коли довелось вибирати оператора для роботи найскладнішої, вибір знову припав на Сергія. Манера його операторська мені до душі. Дедалі менше трюкацтва, що ним хлопець захоплювався якийсь час. Сергієва камера шукає тепер насамперед точності, виразності, природної глибини. Вона не боїться кадру навіть «некрасивого», якщо це треба; іноді їй, мовби з нічого, вдається раптом видобути справжній самоцвіт... Вперше оце нам доведеться знімати повнометражну художню стрічку. Дали на ознайомлення пуд сценаріїв, дали час на роздуми, і ось ми з Сергієм забрались сюди, якнайдалі від студійного вавілону. Заякорились, терпимо один одного, співіснуємо. Тут справді є змога зосередитись, зібратись з думками.

Сергій уміє читати галопом, запевняє, що вже «осво-

їв» сценарні мудрощі, тепер знічев'я цілоденно тиняється з кутка в куток, посірів від нудьги. Годинами може мовчати, думаючи щось своє. Якщо зрідка й порушує мовчанку, то лише щоб кинути ще одну незапатентовану ідею на винахід портативнішої кіноапаратури або щоб проекти ще якусь дошкульність на адресу своїх ближніх — футболістів, чиє готельне сусідство Сергія деколи навіть дратує. Хлопці як хлопці, живуть за своїм розкладом, тренуються на місцевому стадіоні, готуючись до весняних баталій, але для Сергія їхні м'ячі стають здебільшого каменем, на якому він вигострює свої парадокси.

— Не знаходжу в них нічого ні динамічного, ні демонічного. Дорослі люди, що бавлять дорослих... Слід від польоту м'яча по зеленому полю — невже це той слід, що його має залишити після себе людина?

Його не влаштовує і як вони ходять самовпевнено, і що свистять у коридорах та важаться після кожного тренування, і що під час дощу, зібравшись у вестибюлі, крейдою на чорній дошці забивають уявні голи у ворота суперника. Розробляють підступні комбінації, ламають голови, як краще обдурити суперника,— хіба це чесно?

Спить мій колега мало, а обличчя, проте, ніби запухле, щось є совине в ньому, в круглих, дитинно ясних його очах. Ніс — дзьобом. Щодня бачать дівчата на пошті цей гоголівський ніс і повняве, з недоспаною блідизною обличчя, що якось аж жалібно схиляється до віконечка: може, щось є? Але кінооператорові знов нічого нема. Хтось довго йому там пише...

Часом Сергій дозволяє собі зігріти душу в портовому кафе склянкою кислющого рислінгу, після цього сіра маска нудьги сповзає йому з обличчя,— прийде, розляжеться на канапі нашого холодного напівлюкса і, тонучи в сигаретнім диму, візьметься розв'язувати світові нерозв'язні проблеми. Найчастіше вони в нього зводяться до пекучих проблем десятої музи. До смутків за чимось. Чи не дрібніє екран? А були ж боги! Був Великий Німий...

Цього вечора мій колега теж, здається, не в настрої. Сидить у шезлонзі, курить, спідлоба розглядає екран штормової ночі. Хоч би постригся: патли стирчать з-поза вух, спереду чуб на лоба напущений, як у бітла.

— То на чому ж зупинимось? — питаю Сергія.— Цей пуд сценарної руди... Чи багато він нам радію дасть?

— Радію нема, є мотлох,— Сергій вживає ще різкіше слово.

Це в його манері: з плеча, зі всією категоричністю.

— Отже, даремно й читали? Змарновано час?

— А ви іншої думки? Ви щось знайшли?

Він глузує, бо таки є з чого... Схоже на те, що це ремісницьке сценарне добро побувало вже не на одній студії... Коли в інших не проходить, тоді його нам відфутболюють...

— Ну, а той, про льонарку?.. Ти ж поліщук, а там є поліський кольор-локаль. Невже не помітив?

Сергій деякий час мовчить.

— Не кажіть мені про Полісся. Не кажіть про кольор-локаль! — з болем майже викрикує він, а потім після паузи стишено: — Люди горять, замкнені в школі... Кінь виламується з палаючого сарая... Ніч така страшна: вогонь, стрілянина, крики... Лежу, як зайченя, в бур'яні... дух зачаїв. Не ворухнись, бо прийдуть, приколють! Пожежа гуде, крокви падають, кінь крізь полум'я стогне... Червоне, нічне, страшне, волаюче — ото і все, що звідти. Ото мій кольор-локаль...

Надовго він замовкає. Шкодую, що нагадав Сергієві про Полісся. То драма його дитячих літ. Малоліток партизанський, він лише випадком був тоді врятований від карателів... Почувається, що пережите й досі ранить його. Розмова наша після цього більше не клеїться. Так ні на чому й не зупинились. Виходить, не просто знайти повноцінний сценарій... Досить на сьогодні. Спати. Може, щось вирине в снах.

II

А вранці знову сліпучість, і білосніжність, і якийсь уже не страшний після ночі двигіт ударів по всім узбережжю. Б'є море, сяє побережною смугою, дарма що світ сірий, сіється дощ. Ліс на гірських крутосхилах мокро чорніє, лише шапки гір, як марсіанські полюси, зверху до половини вкриті інеєм. Поміж каскадами підгірних будиночків, з-поміж весняної набухлості ще темних садків де-не-де пробивається рожеве клубовиння: мигдаль цвіте. Цвіте ранньо, аж ніби протисезонно.

Щоранку з далечі побережної з'являється він. Син чийсь. Хлопчик того віку, коли фантазія ївіте і берегові дітлахи почувають себе Магелланами. Десь аж з-під рибальського обрію, з-над сліпучої смуги прибою, як і вчора і позавчора, з'являється його темненька щуплява постать. Все виразніше проступає крізь мжичку, йде узбережжям, і мені одразу стає якось тепліше, відрадніше на душі. Безлюдно, гори в пошматованім прядиві хмар, сиво й мокро вони обснували по схилах ліси, море жене й жене крутогриві вали, буйок, незникний ні в яку погоду, хилитається серед лиснючої гойдави бурунів, пірнає та виринає між ними самотній, а тут — так само самотній на всім узбережжі — з'являється хлопчик. Мабуть, син рибальський. В чорненькій курточці, з-під якої палає комір яскравого светра, в сірій каскетці, він неквапом звершує свій щоденний узбережний маршрут. В руці — школярський облуплений портфелик, що його юний господар тримає якось ніби за вухо... На морі ні човника, ні суденця. Все в біляках воно, текуче, білогриве. Відкритість і неприв'ття простору. Досі нема рибальських суден, що нібито вже мали повернутись з Атлантики. А хлопчик є. Берегова далеч затуманена мгичкою, і з тої мгички щоденно, неминуче з'являється він.

Понад розламищами бетонного бурелому йде: наближаючись, часом перескакує з каменя на камінь, пристоїть, вглядаючись у блідо-зелене, спінене безмежжя стихії. Може, виглядає тих траулерів з Атлантики? Може, там батько його чи брат?.. Часом присяде на сторчма вивернутій брилі і, нахилившись, заглядає вниз, в шумовиння прибою, в його кипуче сяйво. Наче пита: «Що ти є? Чому світишся так?» Чи, може, щось інше його там цікавить. Чи що́ море викинуло... Чи що́ викине? Срібну монетку, може, давно кимось кинуту на щастя? Чи вистежує він рибку якусь, або рачка, або дельфінят обранених (кілька днів тому двійко таких підібрали, під час шторму побило їх об каміння). А може, просто цікаво йому спостерігати, як іржаві погнуті рейки з кипучої піни вишугнуть і знову сховаються в шелесткім, мов весільна фата, шумовинні. Довго можна дивитись, як плавко лиже вода кострубату брилу, як на мить огортає прозорою текучою плівкою уламок сходів отих, що, зцементовані, перекособочені, світять з-під шару тонкої води плитами білого, подекуди ті-

лесно-рожевого каменя; серед грубих бетонних брил ці плити біліють так ніжно, мовби мають в собі щось справді античне...

Ми не чіпаєм юного дослідника моря, не хочем відволікати від стихії його увагу. Не треба нічого питати, не будем доскіпуватись, що він там шукає, бо, може, й сам він, той хлопчик, не зовсім ще усвідомлює природу своєї цікавості, не міг би, може, й пояснити до ладу, чим саме його приваблює вирування прибою, весняний неспокій моря.

— Юний сфінкс у червонім пуловері,— зауважує Сергій, стежачи за ним із балкона.

— І сам він загадка, і для нього кругом загадки... Кажуть, нібито в генах уже закладена потреба дослідження неосвоєного простору... Поряд з інстинктом і кольором очей закодовано потяг у невідомість.

Бачимо перед собою ніби якусь гру: то море підкрадається до хлоп'яти, то хлоп'я весело крадеться до моря. З-під каскетки затяганої, з погнутим козирком червоніють нахльоскані вітром вуха. Кеди, видно, бували в бувальцях, вони відстрибують так спритно, коли хвиля набігає... Личко худорляве, зосереджене. Надто ж коли хлоп'я отак присяде і, нахилившись, усе щось вистежує з терплячістю істинного дослідника. Іноді раптом само собі всміхнеться: сидить хвилину-другу, повите сяйвом усмішки.

Знати б, що спричинює той його справді загадковий усміх? Худорляве личко ясніє, розквітає все, освітлене білопінною хвилею, сама навіть усмішка освітлена, хлопчик у своєму невтомному пошуку ніби переживає мить натхнення. Між ним і морем ніби виникає якийсь контакт, незбагненне ніким іншим взаєморозуміння, виникає гармонія, породжена й підтримувана чимось для нас недоступним. Отак і пройде з своїми розглядками мимо будинку, і ми його не запитуємо, що він шукає, до чого придивляється, нам просто гарно бачити цей його розмислено уважний обхід узбережжя, звершуваний за будь-якої погоди, бо для нього, аборигена, ні вітер, ні дощ не страшний, для людини такого віку, мабуть, нема ні вагань, ні сумнівів чи смутку... Весь у полоні цікавості пізнання, у владі своїх, ніким не знаних пошуків, він подеколи ніби й шторму не помічає, шумів його не чує, увесь задивлений, заслуханий у щось приворожливе, в нерозгадану мову стихії. Та

все ж і під час задуми інстинкт самозахисту його не зраджує, мокрі кеди ні на мить не втрачають чутливої сторожкості, не забувають вчасно відскочити від хвилі з веселою хлоп'ячою спритністю.

Море шаліє, прибій стугонить, бетон, поламаний штормами, лежить всюди навалом, а над усім цим у цілковитій безтривожності, з своїми думками якимись щоранку бреде, розмахуючи портфеликом, юна людина. І щоранку несе в собі оту невситенну жагу вистежувати по берегу щось зовсім, може, незначне для нас, а для нього, школярика, таке важливе, таке вражаюче, що він сам собі всміхається, дивлячись униз, у світле білопіння прибою.

Пішло й пішло чиєсь дитинство, зовсім не схоже на Сергієве... Оператор смутковито проводжає очима школярикову постать:

— Ось він, син людства... Маленький капловухий геракл у каскетці... З антики прямує в майбутнє...

Надвечір стоїмо над морем, на одному з виступів пощербленої набережної. Погляди наші сфокусовані на темній цятці, що раз у раз вигулькує в морі між бурунами — то вона тоне, то знов виринає... Достоту живе якесь створіння борсається серед хвиль, з останніх сил бореться за своє життя. Неподалік готельні футболісти потішаються над одним із своїх, котрий, запізнившись, сьогодні лише прибув і, не встигши оговтатись, одразу зчинив був тривогу на весь берег:

— Людина тоне!

Стара вірменка, прибиральниця, заспокоїла новоприбулого форварда: ні, то буйок в бурунах, не людина...

Тепер і новачок, серйозний, неговіркий, разом з усіма успокоєно дивиться в морську надвечірність.

III

Вночі все та ж декорація світу: море, вершини гір, місяць, що в дір'ях хмар, як сива медуза, пливе...

Сергій сьогодні менше сипле сарказмами, настроєний скорше на філософський лад. Розлігся в шезлонзі, руки заклав за шию.

— «В беспредельных далях космоса наша планета выглядит прекрасным оазисом»,— цитує когось. Улюблена його фраза, чую не вперше.

Згадуєм народного артиста, спільного нашого друга, який іноді відкривається нам інтимним досвідом із сфери психології творчості. «Буваю недобрий, буваю навіть злий, дріб'язковий,— зізнавався він нам одного разу.— Але перед виходом на сцену намагаюсь очистити душу, розбудити в собі що є найкраще, намагаюсь дійти стану, щоб у душі, звільненій від житейської скверни, зосталась сама чистота. Бо тільки тоді до людей дійде мій спів».

— Чудове правило для митця,— каже з цього приводу Сергій.— Так треба робити й літераторові, перш ніж сідати до письмового столу... І нам — перед тим, як братись за камеру... Чистою душею співає! Звідси й божественність його співу, оте враження, що його найкраще висловила не зітхальниця-рецензентка, а проста полтавська селянка: «Коли Іван Петрович співає по радіо, мені здається, що в хаті... квітами пахне».

Відгук цей Сергій, певне, почув десь у ярмарковій гущі,— в Сергія пристрасть блукати по ярмарках, по базарах. Можете несподівано зустріти його серед літа де-небудь у Кагарлику, на районному торжищі, де очі вбирають глечики, горнятка, миски та полумиски — свіжовипалені, мовби ще теплі, дзвенючі — про такі вироби кажуть: вогонь печі дає дзвінкість, вогонь душі дає красу! Біля своїх творінь в незалежних позах посиджують над рікою часу і самі майстри — той покурює, а той просто сидить у задумі, спостерігає натовп. Гідність, самоповага майстра — ось тут вона владно й негучно живе. Нема метушливості, загукування, він сидить майже суворий біля своїх розмальованих виробів, і другий такий, і третій... Небагатослівні, ведуть торг лаконічно, достойно, без ярмаркової жвавості:

— Так буде?

— Не буде.

— А так буде?

— Так буде.

Тільки один з-поміж них — дідусь дрімучого віку, зрання вже, видно, чарку перехилив, бо, розчервонілий, надто весело рекламує свої ложки-ополоники:

— Без такого ополоника — хата порожня... Бери, молодице, то будеш хазяйкою!.. Та не перебирай — вони всі однакові... Що тобі ними — битись?

— А може, й битись...

Каса дідова в недбальстві, забув уже, з кого взяв гроші, з кого не взяв,— підморгує до молодиць, наспівує:

Віддай мене за того,
Що ложечки струже...

— Діду, ви кіно! — сміються жінки, і нам аж тут, біля моря, той сміх їхній чути.

В Сергієвім настрої з'явилась великодушність — ознака того, що на пошті йому з віконечка усміхнулись чи, може, подали нарешті й листа або телеграму. В імпровізаціях на теми рідного міста пробиваються ліричні ноти, постають вечорові алеї, канделябри каштанів... Навіть у ставленні до футболістів пробивається щось схоже на прощення. Десь біля афішної тумби Сергій випадково почув сьогодні їхню розмову про новий фільм, думки хлопців дивним чином збіглися з його власними.

І одразу гнів змінено на милість:

— Не такі вже вони дрімучо й відсталі. Серед них попадаються доволі інтелектуальні фізіономії...

Такої вдачі людина. Думками знов повертаємось до того хлоп'яти, що ми його бачили вранці. Оті його обходини узбережжя, придивляння, жага пізнання, усміхи загадкові — вони чомусь мають для нас значення.

— Вийшов, як із міфа, і знову пішов, як у міф... Мимо нас,— у міфи майбутнього. Він житиме в третім тисячолітті, уявляєте? Ось для кого нам би ставити фільм,— Сергій, як завжди, швидко запалюється.— Фільм для сина рибальського!

— Про що?

Гримаса невдоволення з'являється на Сергієвім обличчі. Пуд сценаріїв, він нам нічого не дав,— їх відхилено безповоротно. І не тому, що всі вони такі вже безнадійні, можливо, інший хтось навіть знайде в тій руді дещо варте уваги... А нам залишається знову шукати. Хочемо віднайти щось співзвучне життю кожного з нас, таке, що відповідало б нашим настроям, уподобанням, бо тільки тоді буде справжня творчість, пристрасна, зігріта душею...

А такого ми поки що не знайшли.

Сергій, дивлячись на білосніжну побережну смугу, дає волю своїм фантазіям:

— Оте світло прибою, що знизу осявало хлопчика

і що відкрило нам його загадкову, як у Мони Лізи, усмішку... Хіба само воно не є чудом? Світло — це сама загадковість, принаймні для мене! Дивовижний, найблагороднішій вид матерії, вияв її найдосконаліший... Границя її можливого руху. Неперевершене в швидкості... Воно — і хвиля, і частка... І, можливо, ще щось...

— Антипод космічної тьми.

— О, ви на жарти одразу... Але ж правда... Вершинний самовияв природи, її шедевр! Зігріває і пестить... Витворює чар фотосинтезу... Диво із див! Недарма ж беремо його як образ чистоти, досконалості, найвищої енергії життя. Може, й справді тут відбувається перехід реального в ідеальне? Кажемо ж: світло розуму. Світло любові. Світло надії... Я хотів би знімати фільм... про Світло! Про Світло, як таке. Так би й стрічку назвати: «Світло»!

— А як це тобі уявляється на екрані?

Сергій роздумує, заглиблений в себе.

— Світло, скажімо, як зміст, а форма... Ну, скажімо, коло. Все в природі прагне дійти форми кола, опуклості, кулі. Планета і електрон, небесне світило і яблуко чи крапля води... І навіть мозок людський з його півкулями... Саме у формі кола природа, по-моєму, найповніше здатна виявити себе, свою досконалість.— Помовчавши, він веде далі: — Чув колись від одного циркача, що коло на манежі має сталий діаметр і такий він у всіх цирках світу: тринадцять метрів. Ні менше, ні більше — саме такий діаметр: інакше кінь по колу не піде, нервуватиметься, заплутається... Треба неодмінно тринадцять. Чому? Просто кабалістика якась!

— Одначе так можна зачманіти, друже. Світло... Коло... Навряд чи це нам підійде. А якщо вже ми вирішимо робити фільм про Світло, то хай це буде стрічка про внутрішнє світло людини... Колись ти, здається, збирався сам написати сценарій?

— З'являлась думка така. Про дитинство хотів... Але потім відмовився. Надто затемнене тло. Болючі уривчасті кадри вражень. Ніч розправи, кінь, що виламується з палаючого сарая... Червоно-багряна тьма, хаос Герніки, і все... А ось ви змогли б.

— Теж про дитинство?

— Або про юність. Якось ви розповідали про себе, про друзів своїх. Чому б не зробити, скажімо, про оту чорну одіссею оточення?

— На цю тему — було.

— Смерчі вибухів, димовища баталій — не це я маю на увазі. Роздум про незнищенність людини — так це мені уявляється... Що вам світило? Що утримувало кожного з вас у житті серед того вселенського хаосу? Які ви були насправді? Це ж, здається, про вас та ваших ровесників: «Мы были высоки, русоволосы... Вы в книгах прочитаете, как миф... О людях, что ушли не долюбив, не докурив последней папиросы...» Тепер, коли відстань часу багато що стерла, пригамувала...

Ні, друже! Ні відстань, ні час цього не зітре. Як болять тобі твої поліські Лідіце, так болить і мені ота гірка, найтрагічніша стрічка життя. Є такий біль, що, мабуть, назавжди в душі запікається. Кровоточить — чого не торкнись... Закривавлений наш студбат, що стоїть у житах, схилившись над першою молодою смертю... І живий Дніпрогес, взятий на коротке замикання, де мертво горять генератори і полум'я мертве бурхає з вікон машинного залу... Той смуток нищення, відчай, той біль, що вже перестає бути болем,— якими кадрами його передати? Нелегко? Виятрює? Болить? Чи, може, саме тому й варто братися, що болить?

— Так, так, ви це повинні зробити,— наполягає Сергій.— Більше того: ви не маєте права не зробити цього!

Фільм про найтяжче? Їх, ніким не зафільмованих, воскресити й вивести на екран... Чи, може, це не зовсім навіть етично — друзів своїх вивести напоказ, зробити об'єктом мистецтва? Адже вони зовсім не готувались тоді до ось такого, до екранного життя. Просто жили. Боролись. Ніхто з них не думав, що якийсь його жест, і слово, і вчинок згодом постане у світлі екрана для всіх. І, нарешті, що скажуть вони, ці твої екранові люди, для нього, який житиме в третім тисячолітті, десь поза межами нашого буття? Може, краще промовчати? Чи треба, щоб знав? Щоб почув їх і зрозумів? І все їхнє щоб взяв собі на карб?

Почуваєш, що, власне, це давно вже в тобі назрівало. Може, ще тоді, коли в шинелі демобілізованого прийшов на відбудову свого Дніпрогесу, де зустрів того заслуженого кіноовока, чия камера саме увічнювала хаос залізобетонних руїн. Робітник-освітлювач був йому потрібен. Хлопець, який досі цим займався, зірвався з руїн арматури, дістав серйозну травму, його відправили в лікарню,— терміново треба було кимось замінити,

і цим кимось виявився ти. Велетенські руйновища гідроспоруди, пороги, люте ревіння води крізь проломини в греблі — все це треба було зафільмувати, сама історія замовляла той кінодокумент. Дніпрогес — столиця турбінного світла, синя казка твого дитинства, вона повинна була знов відродитись! Загоївши рани, дніпровський красень мав знову постати до життя, повністю відтворити себе, і для цього народ не шкодував зусиль: роботи велись вдень і вночі, і сам ти ночами лазив серед руїн із своїм світильником, дерся, перебігав над прірвами спритний, як мавпа, без запізнень з'являвся на перший покрик, висвітлюючи снопом проміння то те, то інше із цього хаосу, бо навіть руїни ці не повинні були пропасти для вічності — мали промовляти вони мовою факту, і звинувачення, і застороги. Все, до чого тільки торкалося світло рефлектора, було тобі там близьке й дороге, і зранений дух твій знаходив живлющі бальзами в самому повітрі народної відбудови, в напруженій стихії робіт, що радісним запалом нагадували ентузіазми перших дніпрогесівських ночей... Освітлювач був із тебе сумлінний, але як він тебе ганяв, той старий кінововк у гумових, завжди забагнючених чоботях! Ні поважні літа, ні астма та огрядність не заважали йому бути невтомним, запалювати всіх ловецькою своєю жадобою. Лови кадр! Лови мить! Не це! Оте! Оте! А чому саме оте? Тріснутий бетон, темна вода в гуркоті вирування, зеленавий лишайник на камені... Навіщо воно йому? Все, все дороге. І тільки вхопив, шукає іншого, шукає отак упродовж цілого життя. Головне — вхопи, не пропусти. Потім уже розберешся — яка цінність того шуканого! Поки що навіть імені йому нема: «Оте, оте!» Часом ти щиро дивувався тому астматичному кінововкові, який і під тягарем літ не розгубив жар життя, серед осінньої мокви ганявся за своїм «оте» до впаду. Чи, може, і вся сіль саме в тому, що десь воно є, але вислизає від тебе, не дається до камери? Може, і вся звабність, що воно, як зайчик променя, безконечно втікає і, не давшись, полишає тобі лиш неспокій, розпалює нову жагу?.. Пізніше ти й сам зазнаєш цього стану, цієї одержимості, вовчих хронікерських апетитів, які спершу тебе лише дивували. Та якраз, може, тоді, коли робітником-освітлювачем терпляче стояв уночі серед бетонного хаосу, й пробуджувався в тобі вже митець, якого назавше, довіку й безповоротно заполо-

нить світлопис екрана? В текучих стрічках розкадрованих знаходив щось спільне з художніми фризами антики...

— Велике мистецтво ставить великі питання,— казав кінооовк.— Вічні, споконвічні питання, вони справді для людства існують, тільки щораз виникають в іншій подобі, в іншій одежі... І хто їх зумів поставити перед своїм часом, змусив над ними замислитись, той недаремно живе на землі...

Поступово міцнішала дружба з кінооовком, з тим пожадливим, завжди ніби запаленим від бігу сивим уже трударем, який півсвіту обгасав із своєю кінокамерою. Сивогривий і неохайний, з першими бійцями вдирався він у концтабори Європи, щоб вхопити на плівку тіні людей, ходячі живі кістяки. А колись, ще юнаком, зафільмував останній похід лоцманів через пороги, через скелястий той Ненаситець, що мав невдовзі бути затоплений. У хвилину доброго настрою, у вечірніх сповідях старий любив похвалятись кадрами своєї молодості, коли фільмував він саму історію в її шаленствах, у найкрутішому злеті, коли дід Яворницький, дивак, академік, козацька душа, стоячи з лоцманами на плоту, віддалявся від кінокамери, відпливав ніби в іншу реальність, махав брилем і щось буйне гукав крізь ревіння порогів тобі в об'єктив...

Давно вже нема кінооовка. До останнього не міг вгамуватись, шкодував усе, що отого, найголовнішого, він так і не встиг... Але саме він прищепив тобі любов до невпокійливої своєї професії, взяв з тебе слово, що й після того, як він сам, старий невгамовець, уже опиниться «за кадром» (так він сказав), ти візьмеш і його «Аймо», улюблену його кінокамеру, перебереш на себе і всі непрожиті клопоти майстра, крізь його об'єктив невловний ловитимеш світ... «В тобі щось є, Колосовський,— казав незадовго до фіналу.— Недарма ти з еллінами запанібрата... Уміеш вхопити ядро події, вилущити кадр із руди неістотного. Не вчився спеціально? А я? А Довженко? Кінематограф любить варягів. Гладеньких багато, а сюди дай кострубатих пришельців із гострим оком, із свіжим поглядом. Ти маеш зір, Колосовський, почуваеш світло, ритм... І взагалі — мислиш... Ну, а вся ця наша алхімія... Не такий чорт страшний, як його в кіноінституті малюють!..» Повірив у тебе, допоміг упевнитись у своїх силах, і ось, замість того щоб

вести розкопки, вимучувати дисертації, сам гасаєш по світу, як «летючий голландець», і причиною все той же, завжди захриплий від крику, від надсади твій перший учитель, який ніби передав тобі і затятість, і невтоленну жадобу відтворити на плівці розвихрений життьовий макрокосм. Живеш, проймаючись почуттям, що справді знайшов себе в цій стихії, дедалі частіше сприймаєш довколишнє в чудернацькому мигтінні кадрів, і вони розпалюють тебе, твою невситенність, бо ти їх ловець, розшифровувач, відбирач. З розшарпаними нервами, з жаданням майже фанатичним ладен гнатись за вподобаним кадром, добровільно висвятивши себе на цю вічну ловитву і навіть лаврів особливих не ждучи,— замість лаврів частіше здобуваєшся лиш на колюче голодиння, а короткі радості знахідок знову кінчаються невдоволенням.

«Лови! Лови кадр, Колосовський!» Вціймай і увічни! Зупини час на його шаленім скаку! Примусь зупинитися мить — прекрасну чи навіть потворну. Чим не доктор Фаустус в його дерзновеннім бажанні? Кожну росинку життя, наймиттєвіший зблиск його зупини і станеш чудодійником, бо осягнеш те, чого ще нікому не вдавалося осягнути. Та, невловне ніким, воно поки що й тобі не дається...

Нудьгуватимуть парочки, дивлячись твою одночастинну стрічку перед повнометражним коханням, нетерпеливитимуться, щоб швидше закінчилась твоя хроніка буднів. Ще одна новобудова в металевих каркасах, в холодності кранів... Комбайни, що вийшли на першу косовицю... Навіть у таке ти намагався вкладати душу. Поетична документалістика, вона ж таки можлива! Не хотілось, щоб хвилі банальностей затоплювали екран. Ти — документаліст, миттєвик, в тобі, здається, виробилась з часом навіть своєрідна психологія документаліста, людини-миттєвика. Йдучи крізь метелицю днів, ти відбираєш їх для екрана, дивишся на них мовби з майбутнього, камера твоя приборкує вихор, сам ти маєш бути об'єктивний, як бог. Власний твій настрій, радість, а надто ж смуток, він мав лишитись за кадром, ти повинен дати факт голий, як цвях... А де ж «оте»? І яке воно в тобі самому, в твоїх почуттях? Наскільки виявляє себе в індивідуальних особливостях твого світобачення? В кінорепортажах не дуже розженешся, хроніці днів не до твоїх суб'єктивних емоцій та філо-

софствувань... А розженешся, то ще потрапиш і в наказ за перевитрату плівки: порушив ліміт!

Тепер відкривається нарешті можливість. Так розкажи ж. Виведи на екран отих, що, крім тебе, ніхто їх не виведе! Але як? Якою має постати ця стрічка? У яких тональностях, у барвах яких? Не одну ще ніч віддаси напруженим роздумам. Бо хто з певністю скаже, на яких шляхах маєш шукати оте своє невловне «оте»? Є стадія, коли вже тобі ніхто не порадник. Мабуть, кожна людина сама повинна шукати найкоротшу дорогу до істини...

IV

Отже, стрічка...

Образ Людської Ріки, важкої ріки горя, міг би вперше з'явитися тут. Сухими, безводними балками тече безкінечна людська ріка. Якщо хто дивився на неї згори, з літака, то, мабуть, такою і бачив: як Усіма річищами балок, під жерлами гармат, що їх уже наводять із пагорбів танки, тече й тече вона, ріка людей, сіра лавина людських життів... По полинах. По тернищах. По вигорілому дну стирлованого байрака — безліччю чиїхось понурених доль, заростих облич, розпечених дум і світів, що їх темну жароту понуро несе в собі кожен, нічим, окрім горя, не схожий на інших...

І друзі твої, десь там вони йдуть, у далечі літ, серед спраглих степів. Запилюжені, змордовані, в поруділих, закривавлених гімнастерках...

Десь там...

Коли після багатоденних боїв таких, що вже й криків людських було не чути, де все чаділо й чманіло в безнастанному снарядному грякоті, де спотворену дійсність ледь ловили останні змички свідомості, і здавалось — нема вже людей на землі, нічого живого нема, тільки перед твоїм узліссям задумано ходить у долині, по замінованому полю обранена самотня коняка,— там це було...

V

Гора над містом.

На горі — тюрма.

В тюрмі — ми.

Kriegsgefangenenlager. Таке слово. Залізне. Мурами, колючим дротом відділені від решти планети. З чотирьох вишок, з чотирьох сторін світу чатує на нас одноока кулеметна смерть. З усього живого зостались нам одні тільки мухи, що рояться над нами, обліплюють, як вороння. Десь є орли, є леви, чайки білокрилі, а тут тільки мухи. Рани загноєні, та палиці наглядачів, та повержені — ми. Душить нас сморід, спалює спека, і майже щасливцем вважається той, хто встиг захопити затінок під муром. Повно нас на всіх поверхах, нема де ступити на сходах, нами кишить подвір'я. Зоднаковілі у своїй поверженості, валяємось, перебуваючи в якомусь трансі; з пригаслими мізками, з пригаслими очима, щодень наближаємось до тої крайньої межі — межі останнього збайдужіння. На півдвору — клоака, криваве дизентерійне багно. Там корчаться люди. Конають в агоніях, там і вмирають. Смерть нікого вже не дивує, вона перестала бути загадкою, таїнством.

Скільки нас тут? Кажуть, сто тисяч. Сто тисяч безіменних, не пронумерованих, повержених у нічогість. Кинутих на розправу мухам і цьому смердючому сонцю.

Тануть день відо дня наші сили. Згасаєм. Щодалі більше випирають ребра, відростають бороди. Скоро будем такі, як оцей висхлий людський скелет, що, згорблений, сидить перед нами на спеці тюремного плацу і тихо, безсило плаче. Горе його величезне. Всі події, всі лиха й проблеми світу можуть, виявляється, померкнути перед таким:

— Вкрали котелок...

Котелок вкрали! Стоїть на колінах, як до молитви, озирається в безнадії, в безсилих своїх сльозах. Нема котелка. Тепер він приречений. Тепер він не зможе одержати навіть порцію тієї відворотної, з червами баланди. Губи його, що перед цим, скривлені болем, щось шепотіли про домівку, про дітей дрібних,— вже не в силі шепотіти, тремтять, висхлі, пергаментні, безжиттєві. Приречений він і усвідомлює це. Не просить, не виблагує допомоги, бо нема тут такого, хто б йому допоміг. Решетняк з його добротою, звичайно, перший би відгукнувся, але сам він змушений підставляти під черпака засмальцьовану свою пілотку,— тільки ця його пілотка поки що й зарятовує нас.

Десь сім'я з дрібними дітьми, десь життя, яким він жив, а зараз тільки ями очей, ще здатних наповнюватися сльозою, підлобні провалля, з яких, може, востаннє лиш отим блиском сльози прозирає тайна людського життя... Він не шукає нашого співчуття, він змирений з найбільшим своїм горем, яке колись би потрясло, схвилювало б і нас, а зараз майже безсиле пробити важку липучу сонливість наших виснажених душ. Невже ми втрачаємо дар співчувати? Це було б найстрашніше. Холодна Гора є для нас не просто місцем ув'язнення, жаховиським табору, вона стає поняттям. Здається, вона на те й розрахована, щоб розчавлювати, спустошувати, руйнувати людину. Так, неволя руйнує людину більше, ніж рани, ніж хвороби, ніж голод, в цьому я переконався тут. Найбільша небезпека, що її таїть проти нас Холодна Гора,— це здатність робити нас байдужими один до одного, повергати в стан очужілості, роз'єднувати, обривати зв'язки між людьми. Ненавиджу власне безсилля і цю очужілість, яка не віщує добра. І я вдячний Решетнякові, який таки спромігся на слово: дораджує нещасному піти он туди, де клепають, де утворився вже цілий цех клепальників,— може, вдасться там хоч за обмотки виміняти консервну бляшанку.

А були ж ми людьми! Знали дружбу, ходили в атаки, і вже з яскравістю галюцинацій ввижався мені той гарячий червневий день, коли з своєю штурмовою ротою я вдираюсь до Харкова з боку Білгородського шосе. Не лякала нас тоді смерть — хто був у бою, хто пережив щасливі екстази наступу, той розуміє цей стан... Тільки якщо вмерти, то саме у штурмі, на льоту, визволяючи рідне місто,— адже воно варте того... Це була майже ідея фікс: якщо кінець, то тільки так, десь отам, на майдані Дзержинського перед Держпромом, влетіти і впасти, як падали колись гінці — вісники перемоги на майданах античних міст... Трохи картинно? Але ж і картинність чого-небудь варта, якщо вона готова підтвердити себе такою ціною — власним життям? В кожному разі тобі з тим юнацьким ідеалізмом, з тими, хай навіть трохи честолюбними видивами легше було вставати в атаки... Чавили, чавили фашистську гидь, а тепер вона опинилась над вами на вишках, над цим квадратом смерті, де юність твоя брязкає кайданами. Нема пахощів життя, тільки сморід, міазми тюрми. Світ, спо-

творений, опоганений фашистами, став не схожий на себе, він ніби промертвів, для нас він тільки суцільна тюрма і тюрмою буде, аж доки загибель або зброя — знову в руках, і знову штурми, атаки...

Уночі всі безшинельні намагаються втиснутись до приміщення: поміж клубками тіл, що завалюють сходи, нам деколи вдається пробратись аж на горішній поверх. Звідти, з вершини своєї в'язниці, намагаюсь крізь темряву ночі розгледіти те, що ми колись з тобою любили. А любили ми Шевченківський парк в шелестючих купах осіннього листя, і білу колонаду нашого головного корпусу на вуличці Вільної Академії, і вечірні ліхтарі в ореолах туману...

Нічого нема! Безжиттєвість. Кам'яні хащі зануреного в темряву міста. Царство мороку й патрулів, а десь звідти, з недавнього, висяють тобі твій Дніпрельстан радісною повінню турбінного світла, що його у вигляді плану ГОЕЛРО колись полишив Україні Ленін. На твоїх очах розламувалась начинена динамітами гребля, люта руйнівна вода, ринувши потопом, пішла на плавні, де ще повно було обозів та військ, спадало озеро Леніна, вилазили з води оброслі слизьким мохом пороги,— і тепер аж сюди, на Холодну Гору, ревуть вони тобі похмурим первісним ревом.

Такі тут ночі. Крають душу болями втраченого, топлять потопом темряви... А вдень знову оцей огидний стан збайдужіння, коли виснага зморює тіло, і свідомість уже ледве тліє, і сморід баланди сприймається як найхарактерніший сморід неволі. Все пережите з'являється подеколи лише маренням із неймовірно далеких казок-ірреальностей. Бо й зараз не всюди ж вишки і дріт? Ще, може, десь, хоч у джунглях, чути людський сміх, люди знають радощі й кохання, а ви, заживо страчені, думаєте тут лише про харч та про втечу!

По той бік тюремної брами день у день вистоюють чиїсь жінки й матері, ці вічні шукальниці, невтомниці, що ось так, з клунками, босоніж, ходять від табору до табору, не минають і цієї заклятої Холодної Гори, сподіваючись у її невольничому вавілоні віднайти, вигледіти свого. Холодна Гора вже має свою чорну славу, тут один з найбільших концтаборів України, і курні шляхи цього літа звідусіль ведуть сюди юрмища збідованого жіноцтва.

Решетняк очима весь час у той бік, в юрби жіночі.

Витягне із-за борта пілотки недопалок — жовтий, недосмоктаний — припалить у когось і затягнеться. Після затяжки сидить блаженно п'яний. Не губить надію, має таку певність чоловік, що рано чи пізно з'явиться біля табору його Катря, побачить він її в натовпі перед брамою, опалену вітром, з дитям на руках. Адже ж десь вона є, колись таки домандрують до неї його записочки, що їх він, ухиляючись від палиць наглядачів, не одну вже перекинув у натовп... Надією живе чоловік, тільки вона, здається, й підтримує його дух у цім невольничім пеклі. Хапає штурхани, а потім знову-таки ворожить коло воріт, де котрийсь із наглядачів, здивований незвичайною впертістю в'язня, іноді навіть дозволить собі вдатись до жарту:

— На волю дуже хочеться? Але дорога на волю вам, голубчики...— і вкаже нагаєм угору,— тільки через небо!.. Іншої звідси нема!..

На межі крайнього виснаження розпалена психіка раптом виявляє дивовижний спротив згасанню, буйні спалахи таємничих сил життя в останній напруженості дарують тут людям незвичайні художні видива. З буття реального людина переноситься у світ галюцинацій, вона стає... «мусульманином» — так на своєму жаргоні табір називає доходяг, тих найвиснаженіших, майже безтілесних, хто вже переступив поріг у царство маревне, чиєму розпаленому зорові, замість табірного багна, малюється розкошистий світ фантазій, хаос прикінцевих найяскравіших малювань... Якщо пішов котрийсь, спотикаючись, наче не при тямі, або сидить з поглядом відстороненим, немов накурившись опіуму, якщо губи цього самі шепочуть до муру щось ніби молитовне, а очі іншого блукають угорі понад вишками, десь у неземному химерійному світі,— так і знай, то вже «мусульманин», недовго йому топтати табірний брук. Решетняк, хоча й не дійшов ще стану «мусульманина», але й він, буває, раптом схопиться зі сну і — як очманілий: «Іде, йде! Біля воріт уже, он вона з дитям на руках!..» І подавсь до воріт зустрічати.

Просто загадково це все: тіло неживе, а мозок горить в останнім зусиллі, дух сам малює оті буйні яскраві химерії, прощальні фільми розпаленої психіки... Чи, може, вони якраз Решетняка найбільше й підтримують, не відпускають із життя?

Інколи нас ведуть на роботи. Крізь розчинену браму

виходимо в гамір спекотного, до невпізнання очужілого міста. Під посиленим конвоєм женуть кудись,— сунемо з гори сірою колоною, плентаємось, істоти в лахмітті, найнужденніші нуждарі цього дивного світу. Босі ноги наші горять від каменю бруковиці. В замороці виснаги, з притемненою свідомістю йдемо в розпашілий камінь, в тунелі задушливих вулиць. Бачимо на тротуарах людей, якихось недійсних, пониклих, каламутяться плями облич, пойнятих болем туги і співчуття.

Ніщо так не принижує, як безправ'я. Є щось ганебне в тому, що тебе пильнують, ведуть під автоматами, підгійкують, як на худобину. І все ж ми спокійні сумлінням. І йти в небуття не спішимо. Смерть там, у бою, мала б якусь цінність, а тут? Випростано ступає субіч мене Решетняк, що навіть з-поміж нас виділяється своєю кістлявою маслакуватістю; з другого боку якось аж злісно-гордовито крокує з люлькою в зубах, у кашкеті набакир Давид-кавказець, що його Решетняк уперто іменує Шамілем. Для інших — він ще один із сірої безлічі, і тільки для нас із Решетняком цей хлопець повитий світлом незвичайності: знаєм про нього більше, ніж будь-хто, знаєм, якими грозами володів цей Шаміль, і наша спільна тайна робить нас мовби ріднішими в табірній веремії... Шаміль так Шаміль — друг наш не заперечує. Головне, що вартові навіть не підозрюють, ким був цей чорний, дистрофічної худорби кавказець на полі бою, як змітав, спалював фашистську піхоту своїми вогняними смерчами... А зараз навіть прикурити нема чим і нема чого. Люлька порожня, давно в ній не було тютюну, але вона міцно стирчить, стиснута в зубах, мовби промовляючи: «Ми ще живі. Ми не зломлені. Ми зробили все, що могли».

Але часом наступає чорна депресія, відчай здушує так, що вже ти ладен на все, ладен би голіруч кинутись на дріт чи на багнети... Хто найбільше підтримує нас у хвилини душевних криз, так це Решетняк. Спокоєм, розсудливістю своєю підтримує, бо розсудливе і мрійливе — це в ньому якось уживається, поєднується за всяких умов. Коли захлинаєшся від розпуки, коли, здається, попереду жде тебе тільки смерть або божевілля, ось тоді Решетняк приходить на порятунок занепалій душі, виводить нас із очманіння своїми спокійними видивами з'явленої звідкись його Катерини — смаглощокої мандрівниці з дитям на руках. Буде вона,

неодмінно буде! Тільки треба не піддатися висназі, дотриматись до тієї заповітної миті.

— Ставаймо! Хутчій! — щоразу він розбуркує нас, коли десь починають шикувати для робіт. Бо на роботі, буває, щось таки перепаде від людей, а головне, може з'явитись отой один із тисячі шансів, ота просвітлина, після якої не дорахуються нас конвоїри!..

Цим тепер живемо.

На роботі нам дають лопати, маємо перекидати гори вугілля. Сізіфів труд. Вибухаючи курявою, шерхоче вугілля, скрегочуть лопати, чманієм, обливаємось потом у чорній хмарі, наковтуючись вугільної пилюки. Решетняк і Шаміль, знаючи, що мене ще не зовсім відпустило після контузії, оберігають, як можуть, мою персону, заступають від вартових, чую шепіт біля себе: «Неповну лопату набирай...» Незабаром всі ми вже чорні, як шахтарі десь у забої. Ниє все тіло, від голоду корчать спазми. «Давай, давай, рус!» Антрацитові гори сунуться нам на лопати, знов скрегіт, підгійкування, вибухи куряви, люди в ній чорні, як звуглені, працюють без передишки. Незрозуміло, навіщо його перекидати — з купи на купу, з місця на місце? І де ми є? Здається, біля електростанції? Давай, давай! — когось уже б'ють, іншому пригрожують автоматом. Угнічує марність цієї праці, її жорстока безглуздість. А де ж обіцяний підобідок? Не буде його! Не заробили! Води попийте — і все!

Знову шикують,— ледь ноги тягнемо до воріт. Конвоїри біля нас невідлучно, з погрозами, лайкою, дула автоматів вистежують кожного, хто лиш спробує озирнутись убік. Під парканом якась бур'янина запилюжена. Один нагнувся, зірвав на ходу, взявся їсти ту бур'янину. Відважно якось їв, ласував бур'яниною, дивлячись конвоїрові просто в вічі. «З'їм оцю травинку і житиму! Не замориш мене! Не знищиш!» І чужинець саме так витлумачив. Як виклик. Як бунт. Холодно дивився своїми голубими вилупкуватими очима. Витер брудною хусточкою зіпрілого лоба. Заховав хусточку до кишені. Поволі видобув «вальтер» важкий з кобури, наблизився і... вистрелив полоненому просто в живіт.

Варта, оскаженівши, підштовхує нас прикладами:

— Век, век! Не озирайсь!

Скорчене тіло в агонії ще звивалося, повалене під парканом. Якщо передається на відстані біль, то десь

здригнеться цієї миті материнське серце. Безіменний. Чийсь... Ненайдений. Зоставсь у пилюці лежати, а колона далі пішла. Звуглена, понурена, придавлена тягарем думки: невже аж так знецінилося людське життя?

Коли витяглись на вулицю, зітхнув Решетняк:

— За травинку...

Мовчимо. По якомусь часі кавказець вийняв люльку з зубів.

— Не за травинку він його.

— А за що ж?

— За те, що не раб. За те, що людина. А якщо людина — довіку ти ворог цій наволочі фашистській...

І люлька знову в зубах. І далі вже мовчимо до самої Холодної Гори.

«Вхід до Дантового пекла»,— подумається тобі перед воротьми табору. «Облиш надію всяк сюди ідущий...» Ні, не облишу! Чуєте?

Коло тюремної брами жінки з передачами накинулись на колону, і котрась, відпихаючись від конвоїрів, таки встигла ткнути Шамілеві паперовий кульочок. У таборі, коли розгорнули, виявили в кульку... локшини чорної грамів із триста... Яке це багатство тут! Вмостились під муром своєю змовницькою трійцею, і чорними від сажі руками було обережно, повністю розгорнуто газетний кульок. Багачі, ми зараз мали його поділити на трьох, кожен одержить свою пайку, одержить і з'їсть.

І, обережно ділячи, відчув я раптом на собі чийсь погляд, гіпноз жаги, мовчазний крик голоду. Глянув і бачу, як стежить за мною, за рухами моїх пальців той, що котелок у нього вкрали, що казав — має вдома дітей дрібних... Ні, він не посмів у нас просити. Тут не роздають. Тут нема щедрих. І, може, саме тому, що він не просив, не принизився до канючіння і що самий погляд його якоюсь зумореною чесністю мовби нагадав нам норми іншого життя,— переглянувшись з товаришами, відчуваю їхню мовчазну згоду: гаразд... Не заперечуєм...

І розділили на четверо.

— Бери, товаришу...

Він аж не повірив. Не спромігся навіть подякувати. Нагнувсь, тороплено згріб свою долю з розстеленого ошматка газети й шаснув геть, провалився у натовпі.

Ось коли душа відчула полегкість! Вперше після днів і ночей неволі, після всіх принижень полону кожен із

нас пережив ніби мить оновлення, ніби просвітленими очима глянули ми один на одного... Бо, коли знайшлося в тобі щось таке, що перемогло спазми голоду, крик шлунка,— ти ще не звір, ти ще людина!

VI

Йтиме далі стрічка Решетнякового життя. Нічим зовні не видатне воно, в буденних тонах витримане, і силове поле його ніби не дуже й широке. І хай це життя не надто купається в мудрощах, а зараз взагалі заклопотане більше тим, де б знайти шматок консервної бляшанки, щоб виклепати котелок, аніж думками про вічність та про можливість безсмертя,— все ж від цього воно не поменшується для мене у своїй значущості. Цінне як рідкісність, як вершинність витвору, в якому закладена сама тайна буття. Значуще вже хоча б тим, що єдине. Неповторне. Нема йому дубліката. Хтось його жде, ось таким хтось його любить, комусь воно найдорожче...

Рядовий Решетняк... Тягач війни — так можна було стрічку назвати, користуючись висловом капітана Чікмасова. Один із безлічі загнаних силою обставин сюди, за колючий дріт. Уже він тут ні герой, ні боягуз. Просто нещасна людина, табірник, виснажений, як і всі, до жовтого туману в очах, до стану, коли вже в тобі все дотліває, все тобі однаковіє, і ти поступово поринаєш, як у трясовину, в оцю кволість, сонливість. Уночі, коли Подвиг спить, приходить Сумнів. Не один, хмара, стовписько їх, Сумнівів, в'ється довкола Решетняка, здається, здолають його...

Та ні: Lager ще не випив із нього життя до решти! Переживаєм історичну мить: Решетняк вирішив сам стати клепальником. Роздобув десь металевих обрізків, а ще перед тим, як гнали з роботи, підібрав десь розчавлену консервну бляшанку і вже влаштувався, сидить у затінку серед цеху клепальників — клепле, кує... Обіцяє на завтра викувати посудину собі й товаришам. Руки працюють уміло, старанно, гнуть, припасовують, а погляд раз у раз за ворота, де все ж таки раніш чи пізніш має з'явитися ген іздалека, як із золотої античності, його закурена мрія з дитям на руках.

Як важливо, щоб людина не стратила віри, не розгу-

била надій. В нашім становищі значення часом майже рятівного набирають речі ніби малоістотні — спогад якийсь, усмішка напівзабута, прикмета, що іншого тільки повеселила б... Перед самим початком війни, коли Решетняк з товаришами ще стояв на кордоні, одного разу привезли їм, замість снарядів, силу-силенну підків — кінну армію вистачило б підкувати. Помилково, чи що, прислали їм стільки цього добра — бо ж не кавалерійська частина, а коні на батареях були в них добре підковані.

— А може, це нам на щастя? — сказав Решетняк, торкаючись рукою гострих шипів, що їм аж тісно було в щойно відкритих важких ящиках. В гурті тих, що задумливо розглядали новісінькі, ще не торкані комплекти підків, стояв і капітан Чікмасов, їхній батарейний.

— Так, кажеш, Решетняк, на щастя? — перепитав він майже суворо і подивився на Решетняка тоді дуже уважно, не виходячи із стану задуми.— Боєкомплект солдатського щастя нам, артилеристам, ніяк не завадив би.

Підкови ті згадувалися потім Решетнякові не раз. Все оте перейти, що він перейшов... ночі, що багровіють у пожежах, і дні, що наче в смерканнях... битися з танками, з прямої наводки розстрілювати їх серед лобатих гранітів Поділля... приймати на себе всю вагу неба, налитого виттям «месершмітів»... все витримати, винести на крутих своїх солдатських плечах і зостатись живим... Ні, це таки треба було мати міцну підкову, кимось тобі куту на щастя!.. Відступали з тяжкими боями. До Дніпра були в них і гармати, й коні, і господарство батарейне, а на лівий берег вийшли без нічого,— тільки душі свої винесли з святої дніпровської води. Жменька колишніх прикордонників зоставалася на той час біля свого батарейного. Стали піхотою, почувалися ніби голими без своїх гармат. Дніпро ненадовго став рубежем. Дерев'яні мости були спалені, а залізничний, для якого не знайшлось вибухівки, мусила розстріляти наша ж артилерія,— курився димами потойбіч, перед мостом, розстрілюваний клаптик землі, на очах звужувалась шагренева шкіра плацдарму... Тисячі солдатських очей засмучено дивилися з лівого берега, стежили, як, невідь-звідки з'явившись, гасає перед зруйнованим мостом збезуміла артилерійська упряжка,— що історикові нагадала б урартійську бо-

йову колісницю, окуту бронзою та обшиту хутром! — а за нею, мов хорти, ганялися німецькі мотоциклісти. Били по ній снаряди, накривали міни, здавалось, уже її нема, розтрощило, а вона в тих вибухах, у димах з'являлася знов, чорна, як лють, як відчай, робила скажені прощальні круги, аж доки, підлетівши до крутизни берега, здибилась кіньми і з високого урвища пішла стрімголов у темні вировиння Дніпра...

Щодалі менше зоставалося їх, учорашніх батарейців, кадровиків-прикордонників, а потім всього їх двоє зосталось: Решетняк і капітан Чікмасов, його командир. Якось у веремії відступу вони загубили один одного, довелося Решетнякові пристати до інших, ішов з незнайомим політруком, довіряючись йому тільки на тій підставі, що він політрук. Бійці ні прізвища його не знали, ні з якої частини — знали тільки, що він політрук, і цього було досить, щоб визнати незнайомця вожаком, і він вів їх полями оточень, ні разу нікому не всміхнувшись. І хоч, здавалось, серед безлічі військ Решетнякові зовсім неможливо буде розшукати свого батарейного, неможливо вигледіти потрібну тобі людину в тій стихії вселюдськості, у хмаровищах відступу, де тільки хто відвихнувся, і вже він потонув, зник, як піщинка зникає в піщаних вируючих бурях,— та все ж Решетняк і в тих бурях вигледів-таки свого капітана, і коли вони зустрілись, бувши в розлуці дві доби, то на радощах ледь не кинулись в обійми один одному.

— Оце тобі й підкова,— сказав тоді батарейний, і сльози зблиснули на очах, хоч був він не з тонкосльозих.

Далі вже не розлучались. Разом ішли нічними полями, разом лягали в оборону, гіркоти відступу ділили однаково терпляче. Обидва були мовчкуваті, але і в мовчанні їхнім жила батарея, і кордон, і товариші, і спільнота обов'язку. Скільки було тих оборон, скільки землі передовбали маленькими саперними лопатками, знятими з тих, кому вони були вже не потрібні... Якось опівночі в їхні окопи стали зненацька ввалюватись — щойно з маршу — мокрі, задихані бійці, що прийшли їх змінити. Хапаючи грудьми повітря, розпитували очманілих спросоння старожильців, де ворог, в який бік стріляти. І хоч заміну наказано було провести якнайтихіше, але ворог таки почув нічну метушню, бо ще не встигли одні відійти, а другі засісти в окопах, як по

них ударило шквальним вогнем, на флангах загуркотіли танки, звідусіль шугнули трасуючі, вогняними струменями утворивши ніби коридор темряви, що тільки й був тепер відкритий для відступу. Танки, весь час рухаючись, цілу ніч гнали їх тим коридором, наскрізь прострілюючи здушуваний простір, де в завірюсі вогню, у вихорах трасуючих летіли наосліп натовпи зірваних з місця людей. Бігли по якихось стернях, кукурудзищах, плуталися у гречках, падали, зводилися і знову мчали, захлинаючись повітрям, в огидну, що аж сичала цівками трасуючих, темряву, з останніх сил летіли в хаос ночі, в диявольську фантастику нічного вогню. Піт — з-під касок ручаями, заливає обличчя, їсть очі, горло пересохло, в грудях горить від нестачі повітря,— коні позапалювались би, попадали б від такого гону, а люди тут падали тільки від куль.

Здається, найбільше турбувало їх тоді обох — щоб не загубити один одного в темряві. І якщо й хотілося тоді Решетнякові жити, то, здається, тільки для того, щоб добути десь росинку на губи: півжиття — за ковток води!

На світанку, змучені, запалені бігом так, що не в силі вже були й пригинатись під кулями, побачили раптом вранішнє диво перед собою: величезне поле помідорне, безконечна плантація червоніла у росах! Всюди під ногами, аж бадилиння поваливши, лежали на землі завбільшки мов каски червоні ці степові дари... Налітаючи на них, бійці падали, в дикій жадобі хапали, розламували, спрагло пили, заливалися соком, і ніщо не могло звідси тепер зігнати змучених оцих людей — спрага була дужча за кулі, за смерть.

Цілий день протримались, зачепившись на тих помідорах. Червоне чудо природи, в якому поєдналися сила сонця і життєтворні соки рідної землі! Розлупиш його, а він весь іскриться інеєм м'якоті, тамує, гасить жагу... Ще й баштан назнали поблизу, і коли Решетняк поповзом котив перед себе великого, в рябій «сорочці» кавуна, яким хотів пригостити пораненого тієї ночі свого командира, джвікнуло перед самим носом, куля наскрізь прошила кавун, так і чвіркнув соком Решетнякові в лице!.. Будь це за старих часів, подумав би, що чиясь душа безнастанно десь молиться за нього, бо й досі Решетняк не може пояснити собі, що ж то за голос йому щоразу в критичні моменти підказував: прихи-

лись на мить, відхились ось туди, а тут приляж, і куля, що призначалась розчерепити голову тобі, тільки кавуна розірве, що ти його котив... А то ще бувало так: затишшя, зрідка постріплюють, нічого страшного, і раптом відчуєш себе ніби не на місці, внутрішній голос якийсь непокоїть, підказує: встань, перейди з цього місця на інше. Тільки встанеш, перейдеш, а в ячейку, де ти щойно лежав,— міна прямим попаданням...

Довго пробирались тоді на схід.

У скиртах ночували, з ворожими патрулями перестрілювались, і щоночі небо над ними клекотіло, залите вогнем, криваво-тривожним пожежним світлом... І всюди тоді, мабуть, таки підкова берегла їх обох.

Після виходу з оточення, коли пристали до котроїсь з відступаючих частин, випадково зустрівся капітану Чікмасову його давній друг по училищу. Вночі, зійшовшись, вони довго розмовляли між собою, а Решетняк, закутавшись шинеллю, лежав поблизу під кущем. На якомусь було це узліссі, ощербок місяця крізь голі рукаті дерева світив, осінній нічний морозенко під шинель уже підбирався. Думали, певне, командири, що спить Решетняк, бо чув, як зайшлося й про нього, останнього з артилеристів, одного з оцих «чесних тягачів війни», що їх подвиги не завжди й помітні... Розповідалось, як від кордону разом ідуть, яку витривалість та відданість виявив цей боєць, чути було, як у щирій задумі сказав своєму другові капітан Чікмасов про нього — прищухлого під шинеллю Решетняка:

— Добрий солдат. Навіки добрий.

І то була найдорожча відзнака, найвища атестація, яку дав Решетнякові — перед тим як піти у темінь безвісті — його батарейний.

А зблизились ми з Решетняком у сибірському госпіталі. В одній палаті лежали. Добре було там: хай біль, хай тортури під час перев'язок до непритомності, коли колупаються тобі в ранах, але ж не виють міни, ніхто не полює на твоє життя. Живеш сьогодні, знаєш, що житимеш завтра і ніби житимеш вічно. Якби тільки не ночі. Вмирають чомусь найчастіше вночі. І рани найдужче печуть ночами. Зкошмарена маячня у палаті, стогони, скрики, карел з роздробленою рукою на сусідньому ліжку — дарма що терплячий — аж сичить

від болю, тихо лається, поводячи в повітрі своїм «аеропланом»:

— О шорт, шорт!

Якщо з'являється «шорт», то значить, що біль уже зовсім нестерпний...

І так ніч за ніччю, до ранку палата болем горить.

З Решетняком в один день і виписувались. Власне, навіть не вдень, а надвечір, проти ночі: це особливо обурювало одного з виписуваних, кавалериста-фокусника, що вмів проробляти різні штуки з гривеником у хусточці й на госпітальному вечорі самодіяльності з цим номером виступав. Запальний кіннотник, ніяк він не міг втямити: чому саме проти ночі виштурлюють їхню команду, виписують навіть недолікованих,— невже світ перевернувся б, якби до ранку перебули, останню ніч провели б у теплі палати?

В підвалі, в каптьорці, все фронтове знову повернулось до них: повернулась Решетнякові його легенька — в рудих плямах від крові — шинель. Повернувсь Колосовському його прострілений і старанно кимось заштопаний бушлат... Гімнастерки складені чепурно, штани збережені. Решетняк, одержуючи взамін госпітального халата своє фронтове, був майже зворушений, що все так до ладу складене і все так терпляче ждало його в підвалі ще з осені, доки він там, нагорі, в палаті, оживав. Коли вже перевдяглись, Решетняк, перевіряючи кишені, несподівано виявив в одній із них залишки фронтові: вивернув кишеню, натрусив із неї на долоню якоїсь сухої зеленавої потерті. Зіллячко якесь. Товариші стежили, як він це повагом проробляє, а він, витрушуючи, спершу й сам, здається, не розібрав, що воно за зілля: тютюн не тютюн... Понюхав — і враз так і зблиснуло в пам'яті: бадиліннячко помідорне! Згадав, упізнав... Сухий потертий гузирець і листячко тих плантацій шаленого відступу, де помідори їм, тамуючи спрагу, життям червоніли в росах світання! Ніколи й не подумав би, що помідорна потерть так довго може берегти в собі пахощі літа, дух сонця, дух рідної землі!

Коли підніс Колосовському, цей, вдихнувши зіллячко, посміхнувсь:

— Євшан-зілля — так воно звалось колись.

Ніби ще дужче зблизило їх тоді те бадиліннячко помідорне. Випадково залишилось тоді в кишені, за-

сохло, а тепер аж де війнуло на них степом, грядовиною, іншим життям...

Сумно було покидати госпіталь. Двері, натиснуті вітром знадвору, наче прикипіли, не хотіли відчинятись. Колосовський, що був призначений старшим команди, наліг на них плечем, відтиснув, і сибірська зав'юга вдарила їм снігом в обличчя.

— Ох, дюдя!

Кінчилося раювання. Пригинаючись, щулячись, один за одним, мов парашутисти в люк, викидалися в ніч, на вітер, на темний вогонь нічного морозу.

Пече мороз. Команда вигнанців з палатного раю крокує вечірньою вулицею сибірського міста, крокує в невідомість, у вітряний, обпікаючий, ніби арктичний морок.

Валитись від вітру — для тебе це було там майже буквально, як і «холод проймає до кісток», бо кров не гріє, бо її мало — війна виціджувала її з тебе то на полі бою, коли цівками било життя червоне з гарячих ран, то в госпіталі під час операцій, коли з тебе виколупували осколки, нагнані в тіло разом з фронтовим ганчір'ям. Позашивано тіло, залатано фронтову одіж, але яка легенька, яка не дійсна ця літня фронтова одежина проти сили п'ятдесятиградусного морозу! Після затишного тепла палати, ошпарений холодом, ідеш наче голий, наче нічого нема на тобі,— як на погибельний випроб, кинуто благеньке твоє життя в цю морозну, мільйонами голок пронизуючу купіль. Вітер валяє, гне, а ти борюкаєшся, уперто пружиниш проти нього, подавшись всією постаттю вперед, назустріч темній шпаркості ночі, і чуєш, як хтось із товаришів люто лається позаду, не втямлюючи, чому справді нас виписано звечора, невже щось би змінилося, якби зробили це вранці, давши ще одну ніч переночувати в теплі? Це одна з загадок, на яку ніхто не відповість.

Приходите в полк, і відтепер за домівку вам — міцна, просякнута духом онуч, казарма. На нарах місця ваші поруч — Решетнякове й твоє, вкривачка одна на двох, і ніч роздумів теж на двох. Біла Церква, і Рось, і темно-багрові ночі поневірянь оточенських — все вас єднає, ріднить. І довгі палатні ночі спільні у вас, коли бурани стугоніли по той бік снігом замурованих вікон. На тих засніжених екранах разом бачили свою Україну — то в небесних шовках дитинства, то в блиску стерень зо-

лотих, то в білоколонній стрункості університетського корпусу на вулиці Вільної Академії...

— Скільки років ти вчився, Колосовський?

— Тринадцять.

— А в мене чотири класи... й п'ятий коридор. Багато, мабуть, на світі такого, що я не проходив?

«Тринадцять. Ти вчишся тринадцять років, ідеш від звичайної азбуки до ассіро-вавілонського клинопису, вбираєш у себе весь той давнезний старовічний світ — і для чого? Невже лиш для того, щоб потім, у фіналі, зоставити собі оцю науку єдину — прикласти гвер до плеча і прицілитись?.. Оці нари, казарма, піраміда для гвинтівок — хто їх винайшов перший? Який геній?»

Казарма вгамувалася після відбою. Гуркоче ніч за вікном, валянки сушить біля грубки днювальний, і про щось далеке, золоте довіряється тобі під шинеллю Решетняк.

...Гарно йти надвечір степом, тихою польовою доріжкою, де безлюддя, сліди коліс чиїхось, а в пилюці сухо поблискує розплескана колесами солома. На тій доріжці і зустрів її Решетняк, ту, що стала потім йому дружиною, матір'ю його сина...

Крізь тисячокілометрові завії снігів, крізь фронти, крізь рублені стіни казарми приходить до нього з тієї польової доріжки вона.

На гребці поверталася з поля, а він, сіроокий хлопець-русочуб, ішов у нічну до трактора,— працював того літа причіплювачем. Кінна гребка зайняла всю дорогу, плила, побрязкувала, пружинисто погойдувалась сталевими зуб'ями, а зверху, на високім металевім сидінні, всміхалось, тримаючи віжки, ніби якесь зовсім незнайоме дівча. Найменше з цілого виводка бригадирових голоногих, метких, забіякуватих, що так і в'язли до коней, гасали верхи, на наряді хапались за хлоп'ячу роботу. Між собою були схожі настільки, що люди навіть плутали — котра ж із сестер Маруся, а котра Ганнуся... Цю звали Катря, Катруся. Найменша. Заклопотаний роботою коло трактора, Іван довго не бачив її того літа, а зустрівши — заледве впізнав: як виросла, налилася, наквітнула! І вже й на сестер не схожа, не загубилась би між ними,— підростаючи, дівчата вміють якось раптово, ніби за одну ніч, стати враз кожна на своє лице. Закурявлена хустина була насунута до очей, насунута ніби суворо, а ямочки на смаг-

лявих тугих щоках тріпотливо всміхалися до Івана. Може б, так і промайнула мимо Івана його смаглощока усміхнена доля, якби не Лиска, що, насуваючись на нього своєю по-вечірньому величезною тінню, раптом заіржала стиха, з конячою втомленою ласкавістю. Іван перепинив Лиску, за звичкою погладив по шиї спітнілій. Кілька років підряд перед тим він цю Лиску запрягав і розпрягав, напував після роботи, ставив до ясел. Смирна, затягана, жилава трудівниця. Вже, мабуть, сто років було їй. Ще, здається, з часів усуспільнення з'явилась на колгоспній стайні, і, відколи він, Іван Решетняків, з дорослими став виходити на наряд, все випадало йому надівати на Лиску її щоденне вбрання — м'яку сирицеву шлею. Чи помітив бригадир, що хлопець жаліє коней, з душею доглядає живе тягло, чи, може, в премію хлопцеві за його роботящість,— тільки упряж на Лиску щораз саме Іванові діставалась. «Сьогодні, Ванько, возитимеш воду жаткарям, а завтра — на тік, сіткою солому тягатимеш з-під молотарки. Скиртоправи вгорі, а ти з Лискою внизу, гук туди, погук звідти, з півслова розумієтесь, день за днем росте в небо ваша скирта...» За літо Лиска так вивчить свої обов'язки, що їй тільки вйокни — і вже вона сама, без погонича, рушає, напинає всі жили, впряжена у волок... Розумнюща коняка, знає, куди і скільки їй іти,— понуривши, прямує далеко в степ вибитою своєю доріжкою, поволі тягнучи на ожеред туго охоплену волоком гору свіжої соломи... Пастушата ворожать поблизу, ловлять момент, щоб вчепитись за наструнений трос і разом з ним попливти все вище десь туди, вгору, дригаючи ногами між небом і землею, забувшись, що це ж Лиска тягне їх, пустунів, в оте солом'яне піднебесся... Їм пустощі, а для Лиски — мило трудового поту на ребрах... Щоразу відганяв Іван малишню, не дозволяв кататися, хоч як його кландали та яблук обіцяли...

І чи не з вдячності за все те жилава трудівниця озвалась до нього при зустрічі тихим крізьзубним іржанням? Звично окинув поглядом конячу зашмульгану шию, оглянув холку — ні, не збито ніде, не обранено, і похвалив дівчину:

— Бачу, в догляді в тебе Лиска.

— Трудівниця ж, як її не шанувати.— Катря весело зблиснула своїми карими.— І характер — шовк! Нікого

не вдарить, не вкусить. Як поведу напувати, дітлашня навіть попід черевом їй пролазить...

— Може, аж надто смирна,— сказав Іван.

— Чи не від твоєї вдачі це їй передалось?

— А в мене, по-твоєму, така вдача?

— Не взнала ще! А від тата тільки й чула: О, Ванько — золотий характер!..

Засміялась, з тим і поїхала.

І таке незвичайно-хвилююче щось було у її віддаленні, в тій дівочій постаті, що погойдувалась високо на гребці, і в довжелезній тіні від Лиски, що перебігала по стернях, і в мелодійному побрязкуванні сталевих зубців, між якими де-не-де позастрявали туго налиті зерном колоски пшениці...

І все те зараз чомусь таким значним малюється Іванові на нарах казарми, виринаючи наче з небуття,— і соломинка, розплескана на дорозі, і гребка, що віддаляється з тихим своїм передзвоном, і смаглий тугий колосок, що застряв між сталевими зубцями, погойдуючись в їхньому блиску...

А вдосвіта, ще ніч надворі, уже гук на всю казарму:

— Підйо-о-ом!

Товплячись у дверях, роздягнуті, вилітаєте в передсвіття, темрява горить морозом, на подвір'ї, серед снігових кучугур, зблискують голі спини: льодове обтирання снігом до пояса! І все швидко, все миттю, бо вже:

— Рівня-айсь! Смір-рна! По порядку номерів...

За лижі і на Єнісей. Мороз бриє, пара клубочиться — дихаєш і чуєш, як повітря біля губів замерзає, стає туманом,— все місто сивіє в скалчастім тумані цієї скаженої зими. Видано вже вам кожухи до колін, на ногах валянки, що по-тутешньому звуться пімй. На марші раз у раз засторога лунає: «Стеж за товаришем!..» Тобто стеж, чи обличчя в сусіда не побіліло, чи ніс не викришується. Потім видали ще й підшоломники — річ зовсім небачена для тих, хто з південних країв... Поруч тебе всі в масках ідуть, під вовняним забралом навіть Решетняка не впізнати. Дивне почуття: ні виразів облич, ні усмішок, тільки в прорізах підшоломників крізь іній очі блищать. Безмовний марш, безпісенний, тільки чути надсадне дихання від швидкої ходи. Мов привиди, вийшли на марш, мов кам'яні командори у масках — один за одним, один за одним...

Сибіряки все то були, більшість таких, що не пробували ще фронту. З глибин тайги, з домашніми ще харчами, приходили в казарму, і не раз слухав Богдан їхні розмови про сохатих, про різних звірів та мисливські пригоди. Звичні були вони до холодів, не лякали їх ці буйні зими. Помкомвзводу — шахтар із північних шахт, статурністю на Решетняка схожий: плечі міцні, голова низько сидить на них, ніби вгвинчена. Круті вилиці, обгорілі од вітру й морозу... «А як набридла шахта, тоді я заломив свої роги в ліс на повальні роботи,— так він висловлювавсь,— бо після шахти ніяка робота нашому брату не страшна...» Інший родом десь аж з-під Монголії, переганяв гурти худоби на давніх трактах, а ще інші прийшли з тайгових рік чи навіть із тундри, із-за Полярного кола,— не одному з них світило ночами по околиці неба північне сяйво, той дивовижний холодний екран планети. Всіх підняла, покликала до зброї велика тривога, обов'язок — відборонити Батьківщину.

Життя надголодь, по скрутній тиловій категорії. Як про велику подію, дізнається казарма:

— На обід сьогодні, кажуть, супець з ведмежатиною! Одним ведмедем менше в тайзі, а курсак буде повен.

І ждуть, наперед смакують того ведмедя. В належний час, озброєні ложками, сідають навколо тазика із сивою водою, що зветься супом, в ній пшонина за пшониною ганяється і плаває ведмежий маслак. Помкомвзводу неквапом бере ложку — знає, що без нього не почнуть.

— Ну, взя́лі!

— Молотнем!

І — молотнуть. Стукотять ложки, бігає маслак — суглоб з хрящем, варений мозок з кістки виглядає. Кому попадеться? Спокуса велика, кожному кортить, але май витримку... Ганяють того маслака, всі стежать за ним, як за пересуванням важливої цілі на полі бою, впівока стежать, а черпають тільки водичку. За всіма правилами тактики і стратегії ведеться битва в тім тазику — тонка, делікатна. Кожен хоче і впіймати, і все ж совісно відгортає кістку з хрящем від себе, а Решетняк торк-торк її ложкою і ніби ненароком підганяє до Колосовського, наче каже: бери, бери, ти найбільш знекровлений після госпіталю...

Битва в тазику розв'язується в одну мить, нежда́но: маслак, вдало підчеплений ложкою, ніби злетів у повітря, вже він у цього веселого худошийого Фоміна, май-

же підлітка, що все мріє стати снайпером. Доки інші виказували делікатність, він прицілився, влучив і вихопив той маслак, більше, може, навіть з інтересу, з свого юного мисливського азарту: єсть! Впіймав, витяг, але чогось жде.

— Ну й снайпер ти, Хомичок! — каже Решетняк і геть кладе ложку. Не просто кладе, а з видимою образою.

— Снайпер, снайпер, — осудливо каже помкомвзводу і теж відкладає ложку.

Інші й собі поклали ложки, притихли.

Ні в сих ні в тих сидить Хомичок, не смокче маслак, не витягує язиком вареного мозку з ведмедя.

— Він ось тільки з госпіталю,— вказує помкомвзводу на студента.— Крові стільки втратив... Мерзне від безкров'я, а ти... Жадюга ти!

Богданові застелений зір сльозами. Боляче й соромно. Що брав участь у принизливім цім полюванні за маслаком... І що Решетняк йому ту здобич підганяв... І що Хомичок, не здолавши спокуси, тепер потерпає, бойкотований ображено відкладеними ложками, нахмуреністю голодних товаришів.

А вночі Хомичок підповзає на нарах до Колосовського:

— Ви не сердьтесь на мене за той маслак, товаришу сержант... Просто здуру, сама рука якось вихопила. І ти, Решетняк, не сердься. Якби це вдома, я б тобі півведмедя зварив!..

Якось після особливо трудного заняття, коли довелося Колосовському ноги відтирати снігом, запитав його увечері Решетняк:

— Мабуть, шкодуєш, що не зостався в госпіталі? Тобі ж комісар пропонував залишитись на культроботі... Там би для тебе й війна кінчилась.

Богдан образився на це:

— Дівчата-медсестри на фронт просяться, а я — щоб пораненим анекдотики в тилу розказувати? Мало ти ще мене знаєш, Решетняк. Я, брате, самолюбивий. І честолюбивий, як сто чортів!

Після відбою вони дозволяли собі розкошувати в згадках, а часом зазирали в тумани завтрашнього...

— Куди ж нас відправлять? — роздумував на нарах Решетняк.— Якби ж то на південь... Щоб хоч ще раз побачити, як терен цвіте...

VII

Невже це починаються галюцинації?

Лежиш під муром, спека жахтить, вишкварює ці людські кістяки, а лиш очі приплющиш — уже біла-біла в снігах земля. Їсти б той сніг свіжий, морозний. Голову б занурити в нього, остудити жар...

Позбавлений усіх прав, що їх за людиною визнавалось одвіку, ти зберіг поки що тільки це — право на згадку, на творчість уяви...

Океан чистоти і сяйва. Могуття й роздолля планети — Сибір, ясний, білосніжний. І серед тих білосніжних просторів ешелони летять — один за одним на фронт! Попід усі семафори гуркоче сивими від морозу вагонами щойно сформована сибірська дивізія, і десь у ній, серед людей у кожухах — ти.

Надвечір розгулюється завірюха, небо сліпне, розбунтоване сніговертю. Зупиняється ешелон, а рейки ще співають морозом. Біля залізниці на кряжі, на одному з кряжів Уральських гір, стовп із написом:

«Азія — Європа».

Веселими юрмищами, по ведмежому незграбні, у валянках, у цупких кожушках бійці висипають з вагонів, поглядають уперед: чого стоїмо? Колію перемело чи за стовп зачепились? Борюкаються, грають у сніжки, дарма що сніг не ліпиться — сухий, розсипається, як пісок.

Вечір заходив, і низьким було небо. Колосовський з Решетняком, стоячи серед хуртовини, дивились, як вітер намітає сніг біля стовпа, як росте поволі пагорб замету, схожий на величезну компасну стрілку, повернуту вістрям... невідомо куди. Обом кортіло знати: куди? З гір свище, хурделить, одначе зима не лякала, дужим почував себе Колосовський тоді, ладен був зчепитись врукопаш хоч з власною долею. Обгорів на сибірських морозах, темна вишнева засмага запеклась на щоках. Очі — глибокі й гарячі — знов і знов читають той напис: «Азія — Європа»... Межовий знак планети, знак великого порубіжжя. Звідси, з перевалу, ешелон твій, здається, ще навальніше помчить уперед, і незабаром ти знову в бою утверджуватимеш себе, свою і батькову честь...

Гурт бійців підійшов, оточив стовп. Більшість із них вперше переступала поріг у Європу. Хомичок, сміхун, забавляка, розкарячився, валянки роз'їхалися в снігу:

— Одна нога в Азії, друга — в Європі!

Котрогось, у самій гімнастерці, товариші ведуть до вагона попід руки, заступаючи собою, щоб не попався на очі командирам, а він, захмелілий, пробує вивільнитись, «куражиться»:

— Не хочу в Європу... Я — азіат!

І не розбереш — жартує чи всерйоз.

— В Європі хоч постріляємо,— бадьориться Хомичок.— По живих мішенях!..

Нічні вилазки найбільше його цікавили. Йому, худошийому, майже підліткові, й війна уявлялась, головним чином, як діло нічне, схоже чимось на гру, на мисливське азартне промишляння в безконечній темряві.

Коли знов застукотіли колеса вагонів, Хомичок підкотився на нарах до Колосовського:

— Товаришу сержант, а в розвідку ви ходили? А живим «язика» брали?

Мав чим поділитися колишній студбатівець. Фронтові оті ночі, о, він їх добре знав! Ночі звірино-скрадливих кроків, наелектризованих нервів, недобрих шепотів, ночі підступностей, коротких ударів, передсмертних харчань... Ночі зла.

— Не було б цих ночей, якби ті не полізли... Розбуркати ненависть легше, ніж потім спинити...

Причаєно слухав Хомичок. Опинившись на фронті, хлопець показав себе. Як борсуків, лущив тих мишастих по Воронезьких лісах. Бідолаха, теж не минув колючих дротів табору. Лише на якусь хвильку загледів його здалеку Богдан у білгородській загорожі, коли шикували одну з партій до відправки. Знітившись, стояв Хомичок у хвості колони, ошарпаний, без пілотки, але звіддаля ще всміхнувся своєму сержантові змученою усмішкою. «Де ж це ми? — наче питав.— Як таке могло статися? Ми ж їх так колошматили...» Колону погнали, і сибірячок сумно й прощально помахав їм рукою...

Ніщо подібне навіть не уявлялось тоді, на тому уральському кряжі. Крізь хуртечу зимових циклонів, крізь вирування снігів летіли й летіли ешелони, аж поки десь пізно вночі знов пролунала команда:

— Підіймайсь!

По тривозі вискакували з вагонів: станція якась, вогні ліхтарів каламутяться в завірюсі, а перед вагонами просто на снігу — купи новісінького злежаного обмундирування. Літнє!

— Перевдягатись! Нагрілись у кожухах! Одержуй весняне!

І в сніговій круговерті завихрилась уже людська жива круговерть. Шпурляють геть кожухи, валянки, шапки й підшоломники, штани ватяні летять у сніг,— зостаються батальйони в самій казенній білизні, пританцьовуючи, метушаться біля куп нового, складського, розхапують із щедрих старшинських рук шинелі та кирзу, важкі ходаки та обмотки, плутаються, сперечаються, приміряють,— в того рукава короткі, в того довгі, тому два лівих попало, тому два правих... Інтенданти владно покрикують:

— Не перебирай! Тут не воєнторг! Бери, які дають! До Берліна вистачить!

Решетняк топчеться босий у снігу, цокотить зубами, сніг тане на тілі, але усмішка не сходить з лиця, бо ж видають легке! Отже, на південь! Туди, де весна, де Україна! Шугають у завірюсі білі постаті, скрізь гомін, переклик, веселий шарварок:

— Прощайте, пімй!

— Хапай швидше, бо в підштаниках зостанешся!

Було щось буйне, зухвальське, нездоланно безстрашне в цьому перевдяганні на снігу серед хурделиці. Скільки глянь, вся величезна вузлова клекоче збудженим людом, упродовж вагонів натовпи, гуки — дивізія оновлюється, прибирається у весняне! В білих завіях, в самому натільному постаті то зникають, то з'являються, земля і небо злилися в заметільнім шабаші, і здається тобі, вся планета вже населена тільки цими створіннями в білому, що всюди підстрибують, витанцьовують, скачуть у повітрі, мов якісь легкі безтілесні духи війни.

Звідти, з розвированої хурделиці, попали просто в березневий каламут, у весняні багнища нічного прифронтов'я. Лісом ідемо, якимись яругами. В чорному небі вугільно-чорні дерева. Ноги наші ступають у важку темноту. Далі кудись, далі. Через розгаслих полів трясовину. Через руїни темного розваленого міста.

— Де ми?

— Кажуть, Воронеж.

— Був Воронеж...

— Був і буде Воронеж!

І знову багнюка, розгаслі поля, спини, зігнуті під тягарем кулеметів та бронебійок. Потім знову ліс, повен грізного шуму, і чорне небо попереду з фронтовою ба-

гряністю на хмарах, що робить темінь ще глибшою, ще похмурнішою. Раптом із залісся на нас прориваються темрява жерлами заграв, зміями ракет... Все перейдете: і ліси чорні, і ліси денні, що потім взеленіються вам весняно. Затиснувшись десь на узліссі в окопі, почуєте кування зозулі. Ку! та ку! — лункими краплями падатиме в зелені, військами нашорошені хащі. І кожен звук її буде там дужчий за гарматний постріл.

А якось удосвіта, коли балка, що була вам нейтральною, палилася туманом, побачили: внизу, на замінованім полі, коняка пасеться. Крок за кроком переступала в траві, начиненій мінами, а з окопів усі на неї дивились.

— Пельмені ходять.

— Не пельмені, а Лиска.

— Троянський кінь!

Зовсім спокійно, безбоязно поводилась та нічийна шкапина, невідомо звідки заблукавши на замінованє поле, на свою смертельну пашу... В сутінках світання, крізь сріблястий туманець з графічною чіткістю виділявся її силует. Де взялась вона в цій окрузі, як вижила серед артилерійських ураганів, щоб забрести сюди й не харапудячись пастись? Кожну мить вона могла зникнути в полум'ї, в гуркоті мінного вибуху. Бачили її, безперечно, і з ворожого боку, але теж чомусь не стріляли, мовчки вистежували її, схожу на тінь. Дивовижа, містика, чортівня якась: там, де ніби ж то кожен сантиметр землі начинений спресованим вогнем і смертю, коняка, накульгуючи, спокійно просувається крок за кроком і всупереч усьому не гине — нагнулась, мирно щипає серед мінних дротиків свіжу, соковиту траву... Туман по долині сивіє, мов велика чиясь душа...

— Фойєр!

— Огонь!

В буйнім гротеску постає ранок, коли залізним смерчем наскрізь пробивало, трощило ліс, і злущена кора дерев осипалась на ваші каски, і зелене оббите гілля встеляло вам, може, останню дорогу.

Багато було таких днів — суцільної стрілянини, вибухів, тріскотняви... І саме тоді виявив у собі, що не став рабом страху. Дивна певність була в цьому, певність, що — не вб'ють. Хай як шаленіє метал — поруч, довкола! — хай ще земля з-під тебе рве, а ти житимеш!

Якось у лісі пив воду Богдан з озеречка і задивився на чорного худого солдата. Першої миті аж не здога-

давсь, що це він сам і є. Що з тебе зосталось? Мимовіль наринули думки про життя, молодість, війну... Ось ти після кількох тижнів цього фронтового пекла побачив себе у дзеркалі води лісового озеречка і не впізнав... Куля дзенькнула об каску, що лежала поруч, а голова відкрита й нічого — промахнувся снайпер, чи що?

А потім... Яро зеленіє перед очима нічийна безжиттєва балка, бійці, залігши, бліднуть безстрашною блідістю напруги, вже ми не дихаєм, і з чимось прощаємось, і страху не почуваєм перед тим, що насувається, бо то насувалась — *атака*! Так би й дати титром через увесь екран:

Святе божевілля атаки
В тобі поглине все ..

Встали й ринулись. Балка повнилась вировинням диму, в одному місці серед змішаної з землею трави погляд летючо креснувся об щось блискуче: на піднятім вгору копиті стерто блищала підкова...

Крізь тріскотняву атаки вже чути вам від німецьких дзотів різкий, ніби металевий, собачий гавкіт. Ближчають, насуваються дзоти, обсновані рядами колючих дротів. Бачиш, як перед самими дзотами Решетняк, налігши, люто виламує кілля огорожі, аж кров порскає з свіжопорваних колючим дротинням рук. Від дзоту січуть і січуть крупнокаліберним, вівчарка, захлинаючись своїм залізним гавкотом, на прив'язі аж підскакує в конвульсіях оскаженілості, і так само скаженіє біля дзоту офіцер у кашкеті з кокардою, вимахуючи раз за разом парабелумом, комусь командує: «Фойєр! Фойєр!» Аж поки Хомичок, прицілившись, всаджує кулю просто в його фашистську кокарду. В образі того зсатанілого офіцера, в сікотняві куль, що риють землю перед вами, в залізному захлинанні вівчарки, що оскаленою пащею виростала перед вами на весь ліс,— вкарбувалась тобі лютість тих весняних боїв.

Захоплювали дзоти, вдирались у ворожі окопи, мчали верхи на танках, обліпивши броню, вперед танковим десантом. Надвечір гусениці й броня були геть забризкані кров'ю — своєю й чужою... Не мали сумніву, що Харків буде наш, що десь він за тим он даленіючим горбом.

Безглуздо було там щадити себе, і сам ти переконався тоді: дужий той, хто не боїться смерті. Як ви тоді наступали! Не знали ні сну, ні втоми, знали натхнення

бою. Горіли сорочки на артилеристах, по чотирнадцять разів на день піхота ходила в атаки... Потім не стало пального. Але танки ще й після того жили: закопані в землю, били з баштових гармат, били, доки не лишилось жодного снаряда... Коли загинув останній з твоїх командирів, Хомичок саме до тебе підповз:

— Товаришу сержант, беріть команду на себе.

І ти не вагався, не було там часу для вагань:

— Рота, слухай мою команду!

А далі все змішалося в хаосі, не стало ні днів, ні ночей, не знали, який день на світі, яке число. Вже, здається, й болю не було, була тільки отупілість виснаги, дзизкіт куль, вибухи, атаки та контратаки. Часом хотілося, щоб убило. Стати нічим, знебутись, перейти в нічогість, востаннє зітхнути серед цих чадних вирв, серед чорторийства, де позависали на кущах людські нутрощі, а поруч у місиві землі, бруду та крові знівечено лежать всюди рештки тих, що недавно були ще людьми І коли ти, іноді звівшись, навмисне стояв випростаний, нехтуючи собою, ладен на все, Решетнякова рука, звідкись потягшись, міцно хапала тебе за ногу, стягувала в окоп:

— Так не годиться. Життя, воно не тільки твоє... Чого ти його по-дурному під кулі?

Отоді, на тих рубежах, ви бачили сонце, яке не світило. Було в небі, стояло сліпучим диском над вами, але до вас ніби не досягало, ви на землі були цілоденно ніби в присмерках.

Де всі вони тепер, оті, яких жорна оточення день за днем домолочували десь за Білгородом, у лісах та в полях і байраках? Невідомі солдатські подвиги, розсипані по лісах, чесні безвісні смерті, чи оживуть вони колинебудь хоч у легендах? Вмирали, оживали, падали скошені й знову підводились, стікаючи кров'ю, щоб битись до останнього патрона! І все те перейти, щоб опинитися в пеклі Холодної Гори, щоб тут завершилась ваша страдницька путь? Ці всі, що в нещасті,— невже їхня сила так і розтане? Чи ще озоветься десь — в інших полях та лісах,— гнівом помсти й розплати?

Палить і палить камінною спекою Холодна Гора. А під заплющеністю вій, у фільмах уяви — буйно сніги хурделять, і люди крокують у масках, і натовпами витанцьовують серед нічної хуртечі білі незнищенні ельфи Півночі.

VIII

Це ж протиприродно — жити ненавистю, день за днем горіти нею, носити її в собі. А ти носиш. А могло ж би життя людське розквітати в любові!. Нема тут для неї місця. Стільки доль, стільки розумів, стільки кохань та прощань збито в отару, напхано в дротяну загорожу. І над ними лобур пітнявий на вишці, з автоматом, з губною гармонікою.

Намагаюсь збагнути отих, що на вишках, на вежах нашого горя. Он один — розіпрілий від спеки рудий шмаркач в пиріжечку пілотки, з автоматом, що все чомусь сюди стирчить, на нас. Хто ти є? Геній чи ідіот? Юберменш, надлюдина? Справді віриш у це? Чи що там сидить у твоєму арійському лобі? З якою думкою надівав свій мишачий кітель і той набакирений пиріжечок пілотки, з яким почуттям оглядаєш людське вировище під ногами? Що я значу для тебе, для зброї твоєї? Мішень, ціль, безбарвна пляма під муром? Чи ти справді певен, що можеш зневолити мене, переінакшити, що, як здер з мене чоботи, так само зможеш видерти, виграбувати з мене й душу? Гадаєш, мабуть, що залізною п'ятою зумієш розтоптати мій дух, поступово перетворити мене в худобину, в раба? А як же тоді з усім тим, що було? З поемою Дніпрогесу, і з багряним листям, що шелестіло нам у парках, і з тучею Тарасового чола? Як бути з очима коханих, що світили нам в осінніх туманностях?

Щойно бігав по табору божевільний, жахав усіх ямами очей, налитими дикою, аж білою блакиттю безумства,— це вже не перший тут випадок божевілля: від горя, від страхіть, від сонячних ударів. Доки не впіймали й не добили його вартові біля східної вишки, бестямно гасав з дивовижною викрутливістю по тюремнім дворі в роздертій сорочці, чорнобородий, стріляв несамовито очима, кричав:

— Мої володіння! Мої!

І чим не володіння? Чим не райх! Є тут князівство Баланди, де панує диктатура Черпака, і лихо тому, хто відважиться стати вдруге до черги або замість посудини підставити пригорщі; є тут герцогство дизентерійного Багна, де панує відносна безпека, бо туди навіть верховний комендант, а відтак і дрібніші посіпаки воліють не потикатись; є графства, маркграфства розпуки і відчаю

(мені, як історикові, ця класифікація близька), є республіка Базарна, де вже з'явилися міняйли, бариги, лихварі, де за валюту править грудочка макухи і дрібка тютюну; укладаються контракти, зароджуються змови, виникають середньовічні ремесла: цех клепальників, де, розсівшись у ряд попід муром, трудяги-мовчуни цілими днями клепають з бляшанок котелки на продаж; цех шевців, де вмілі руки майструють із потертих гумових скатів щось схоже на постоли... Людська безліч, мурашнище, де все хворобливо вирує, снує, перетікає, створюючи ілюзію майже унормованого життя.

«А полєзного житія було єму... стільки-то літ»,— писалося в старих епітафіях, на каменях надмогильних. «Полєзного житія»! А що «полєзного» зараз в оцьому нашому «житії»? Валятись, конати, мучитись тут, доки за якусь травинку пошлють тобі кулю в живіт, і ти, звиваючись у корчах, звалишся десь під парканом у сміття, у вугільний пил? Сіро й буденно, без будь-яких епітафій... Так це робиться зараз, в цивілізований вік.

«Історики, шикуйсь!» — згадую дзвінку студбатівську команду, і з свого напівсну, напівбожевілля, коли світ уже повивається жовтизною крайньої виснаги, намагаюсь збагнути цю карликову і водночас гігантську державу Холодної Гори. Всевладну, потворно розбухлу драмами, знівеченими долями, жорстокістю розправ, горем, злочинами, смертями... Як розбещує людину сама можливість принижувати інших, топтати, розстрілювати безкарно! Як п'янить найнікчемнішого нікчему його влада безмежна, брутальна. Коли женуть колону, автоматники, здається, тільки й ждуть, щоб котрийсь зробив спробу до втечі. Їм потрібен втікач. Жадоба садиста матиме тоді поживу, диркне з автомата... щоб побачити ще одну людину в конвульсіях...

Збожеволілого вже потягли за ноги кудись. Дико вирячені білки очей зникли між кованими чобітьми, а крик його ще мовби й досі літає в повітрі:

— Мої це володіння! Мої!

Жовтіє, наче крізь воду, нам світ Холодної Гори; люди снують, як сомнамбули, з-під шкіри випинаються кістки. Сонливість, апатія, збайдужіння. А ще ж недавно все це були здорові люди! Здорові тілом, нормальні психікою... Де взяти сил? Чи носимо ми ще в собі достатній опір обставинам, опір, що тільки й здатен робити людину людиною? Чи починаєм призвичаюватись, втя-

гуватись у це баговиння неволі, звикаємо тупо й терпляче страждати? Казали, страждання здатне очищати душу. Можливо, це так. Але тут я поки що бачу частіше, як воно спотворює нас, обертає на сонливі ходячі тіні. Мудрі, дошукуючись колись смислу людського життя, вбачали його в тому, щоб пройти невловним поміж тенетами світу, збагнути самого себе, відкрити в собі божественне начало. В чому ж воно виявляє себе в цій державі наруги, на цій окаянній Холодній Горі? В гамірній колотнечі базару? В отім монотоннім безконечнім клепанні, від якого можна здуріти? У спритності передсмертній, з якою чіпляються за соломинку життя? Чи надто, може, я суворий до своїх нещасних товаришів, яким тут випало те, що досі нікому не випадало?

Багато днів і ночей перед цим розігрувалась величезна драма, в яку було втягнуто сотні тисяч людей. Вогнем писалася десь на схід від Білгорода трагічна прелюдія Холодної Гори. Ще ми по кільканадцять разів на день ходили в атаки, наступали на якісь переліски, боронили якісь пагорби, а зловісна тінь цієї Холодної Гори вже зависала над нами. Ми не хотіли помічати своєї приреченості. Звечора на цьому пагорбі, а на ранок повземо по іншому схилу, залягаєм на іншому рубежі, вгризаючись у землю під шквальним вогнем... То була тяжка безоглядна праця солдатів, і військá, в тому числі й штурмова твоя рота, сформована з решток батальйону, нічим не заплямували свою честь. Небо вже було ixнє, блакить його в ті дні була для ревіння їхніх штурмовиків та виття бомб, для струменів вогню, якими з коротких відстаней розстрілювали нас. Спершу чути було канонадні гуркоти десь на Воронеж, далеко за спиною в нас, потім і гуркотів не стало чути, а ми, спонукані ненавистю відчаю, з затятістю смертників все ще вели тут бої — запекліші, ніж будь-коли. Зубами тримались за кожен рубіж, не бажаючи знати, що найстрашніше вже скоїлось, що орбіта вогню і сталі зімкнулась в безвихідь і ні ці степи, ні ліси, що синіють на обріях, і самі обрії більше не належать нам. Носив у собі смуток людини, яку відтепер ніщо не лякало, для якої, здається, полегшенням було б, щоб настало оте кінцеве, щоб обірвався нарешті твій найостанніший біль. Та і в найтяжчі хвилини, саме тоді, коли душа жадала підтримки, розхилялися стебла десь біля тебе,

з'являлася з жита гранітова сірість Решетнякового обличчя, що так рідно блищало рудою щетиною, патьоками поту.

— А треба ж битись,— казав майже пошепки, і то була найвища мудрість, народжена вашим становищем.

І ви билися знову.

Потім потекли війська. Брели хлібами, рухались по дну балок, текли й текли в грізній понурості, знеможені, неговіркі, вони, як повінь, уже витворювали для себе свої русла, і ритми, й закони — незбагненні закони стихії. Але навіть і в відступі, безконечності цих людських просувань, у текучих цих ріках горя народного почувалося щось нездоланне: розламуючи просторінь, ринули невпинно, соталися кудись балками, поміж розтрощених обозів, йшли і йшли по землі, всіяній трупами, шинелями, кинутими протигазами... І не одному з вас тоді обпалювало зір видовище розбитого медсанбату, чиясь нога гангренозна, яку відпилюють нашвидкуруч, без наркозу, і чиясь кинута габардинова з петлицями сорочка, що, як образ самої поразки, висне, розіп'ята на тернах...

Багато днів догорали кострища величезного оточення. Вичавлювали нас танками по степах, вибомблювали з літаків по лісах та перелісках, і робили це неквапливо, з планомірною методичністю, поступово здушуючи і ніби й не поспішаючи розтерзувати свою жертву, ніби намагаючись продовжити свою катівську насолоду розправи. Безліч нас, розкинувшись на окремі гурти, більшими й меншими загонами, ватагами блукали по тих уже приречених просторах, знову натрапляли на розбиті обози, медсанбати, штаби, натикались на танки, закопані в землю, часом десь у полі зустрічали коней, понурих, оглухлих, нещасних, як ми. Чорна оточенська одіссея, хто її хоч раз пережив, не забуде довіку!

— Може, й справді треба було — пістолет до скроні? — часом роздумує Шаміль.

— Пострілятись? Усім? Ні,— Решетняк заперечливо крутить головою.

Не почуває себе винуватим, що не розтерзало його в бушовищах війни, зостався живий. Бо ж, може, потрібен ще буде Батьківщині? Відчуття потрібності, воно має в собі неабияку силу...

Решетнякові завдячую своїм життям. Під час одного з бомбувань, коли чорні виверти землі закрили геть

сонце і ти летів кудись у смерч, у жовту бурю вогню, за якою не було вже нічого,— саме він, Решетняк, виявився найближче. Хоча й сам був контужений, відкопав, витяг тебе з чадної могили, сяк-так відволодав. У найскрутнішу хвилину життя не покинув тебе, як не покинув торік свого капітана Чікмасова,— поранений, той весь час на Решетнякове плече спирався, інакше не міг би йти. Після Дніпра це було, коли вже без артилерії, без нічого вибралися на лівий,— лиш душі свої винесли з святої дніпровської води. Є подвиги такі, що лежать на поверхні, всім видні, а є такі, що вчинені зовсім негучно, майже непомітно, наодинці з власним сумлінням. Світ про них не оповіщений, медалі за них не відлито, носить їх людина в собі, як тайну душі своєї, як знак того, що й ти чогось вартий. Не вважав і не вважає себе Решетняк героєм, просто рядовий солдат-кадровик, і якщо є за ним подвиг, то це скорше внутрішній подвиг скромної Решетнякової душі, яка не раз саму себе пересилювала, не раз над собою піднеслась. Як тієї темнющої осінньої ночі, коли він попід колючими лісосмугами — на відстані людського голосу — минав своє Хмарине, домівку минав на такій близькості, що, здається, чув подих дружини з постелі, чув гарячий дух її молодого тіла... Пройшов. Минув. Вдалось тоді вибратися з оточення, а тепер...

Під час спільних блукань уперше зародилася думка про Чорні ліси. Підібралося кільканадцятеро охочих, ішли і вочевидь марили тими Чорними лісами, бачили вже себе біля партизанських вогнищ... А потім та пастка, в яку їх направив зустрічний землячок. «Он тудою, тудою... Тьма-тьмуща вас тут уже перейшло через міст... Вдень у них там будка порожня... Сміливо проскочите! Не ви перші, не ви останні...»

І спрямував їх — не перших, мабуть, і не останніх — просто в пащу замаскованим німецьким засадам.

Решетняк щоразу втрачає спокій, згадавши того душопродавця:

— Іуда Скаріот... «Тудою, тудою...» Тож він навмисне крутився перед мостом, у пастку людей навертав... Ще й компас видурив за півпачки махорки... Ух, повзучий, попався б він мені тут.

У Білгороді — перший Kriegsgefangenenlager. Незліченність людська в колючих дротах за містом. І там, серед повсюдної пониклості людської, ти вперше поба-

чив сміливе горде лице, образ нескореної людини-вояка, перед якою і табірна варта у подиві розступалась. Опівдні ввели до табору групу нових, закіптюжених, щойно ніби з бою, танкістів, артилеристів. І серед них — молодий командир-кавказець, смаглій чорнобровий, з кров'ю запеченою на щоці. Розгонисто ступав він попереду, випростаний, з сміливим, аж ніби веселим лицем, з орденом Леніна, що квіткою горів на гімнастерці. Такий був незвичний цей командир серед загальної пониклості, серед колючих дротів та вишок, такий був незрозумілий своєю безстрашною усмішкою та непоникою головою, що навіть німці подивовано розступалися, коли він проходив від воріт у натовпі, сяючи до всіх краплистим потом чола, палаючи своїм ще новісіньким орденом. Усміхався вільною усмішкою, ніби не вірячи ще, де він опинивсь, куди він потрапив. Усмішка його просто відмовлялася визнати цю нову дійсність.

— Таким йому не жити,— з сумом сказав Решетняк.

Вночі підповзли до нього, затиснутого в гурті, Решетняк простяг йому гімнастерку свою запасну, рядову:

— Ей ти, Шаміль! На, поміняй, щоб вранці не впізнали.

Інші з гурту підтримали:

— Так, так, перевдягнись... Нагороду сховай, згорбся, стань, як ми... Тут нема чого козиритись...

І пояснювали з темряви:

— Один із охоронників вибовкнув: «Хай покозириться,— каже,— до ранку, бо доля його вже вирішена...» Отже, перевдягнись, не видамо, нас тисячі,— між нами не знайдуть!

І не знайшли Шаміля.

З нами ось тут він тепер, в солдатській рятівній гімнастерці, з орденом, захованим десь біля самого серця. Вранці після тієї ночі поспішили втовпитись у перший же етап, готований на відправку, і цим, може, врятували товариша.

Сліпі телячі вагони, де нас було натиснуто стільки, що всю дорогу мусили їхати стойма. Тільки це й лишалось — стояти й задихатись у темній гарячій душогубці, яка мчить невідомо куди. І тільки хто зомлілий чи вмерлий — той сунувся вниз, падав під ноги і там лежав, і вважалось, що його вже нема, хоча він, може, ще й був. Задушна перегоріла темінь, в якій час від

часу хтось стогне, хтось падає, знепритомнівши: короб вагона закритий мовби герметично, доступу кисню нема, і не догрюкатись, не достукатись із цієї домовини ні до кого за ковтком води, за ковтком повітря. Світ глухий до вас, наче й вартових над вами нема, запаковані й задихайтеся, і мчить вас у безвість сліпа залізна сила, і тільки десь у щілинку просочується смужечка світла, по якому догадуєтесь, що надворі день, і світить сонце, і що, може, пролітають ваші душогубки десь поміж полів, поміж лугів, де голубіє вода, і струменить вітерець, і дихає вільно кожна комашина.

...На вишці знову стоїть з автоматом той рудий осоловілий від спеки юберменш. Розстібнув комір кітеля, витирає хустинкою розіпрілу шию.

— Жарко? Буде вам ще жаркіш,— поглядає спідлоба на вишку Шаміль.— Мали б подумати, яку тут ненависть куєте.

Гортанний голос його кипить суворістю, хоча на звосковіло-смаглім Шамілевім обличчі ще помітні сліди минулих усмішок — в кутиках губів, у промінцях біля очей,— раніш ця людина, видно, любила сміятись. Зовнішністю Шаміль тепер ніяк не схожий на того бойового командира, що, з'явившись у Білгородському таборі, всіх там був приголомшив своїм мужнім і незалежним виглядом. За дні неволі аж ніби поменшав: схуд, згорбився, заріс. Але дух його не зруйнований, ми знаємо це. Навіть коли Шаміль стоїть у черзі до чана за баландою, то й тоді, глянувши на нього збоку, мимоволі подумаєш: «Ні, це людина, яка ніколи не знала рабства...»

— Хотів би, щоб ось тут моя камера передала внутрішню незруйнованість людини,— каже Сергій-оператор, коли ми з ним обговорюємо це місце.— Було ж таки щось — назвемо його Світлом ідеалу,— що підтримувало вас у тому пеклі, де точився, здавалось би, зовсім нерівний бій між людським і тваринним, де оголений дух людини змагався з кривавим багном, з власною розпукою, долав сліпу силу інстинктів...

— Не завжди долав. Було таке, що й вони долали... Але Шаміль таки ж був, ми бачили його на власні очі.

— Я добре собі уявляю, як він входить у кадр... Як віддає той кульок з локшиною для товариства... І як спить уночі під муром, вкритий шматком мішковини (це його Решетняк звечора вкрив). Рештки людини, що ледь-ледь дихають під мішковиною... Уявляється він

мені як тип людини, органічно не придатної для існування в клітці... Рабство в будь-якім вигляді: чи табірне, що з кийками... Чи найганебніша форма — рабство внутрішнє... Воно не для нього. Камера моя візьме Шаміля в його людському апофеозі: коли він, щойно вихоплений зі спеки бою, з'являється серед табору ще розпашілий, в пилюці, в запеченій крові... З його обличчя ще не зійшла весела відвага воїна, і на грудях орден Леніна горить пурпурово, на весь табір горить, як знак самого життя... У фіналі Шаміль, певне, теж з'явиться? Серед тих, хто прапор перемоги підійматиме над рейхстагом, міг би він бути?

— Міг би. Але до того далеко. Безмірно далеко.

— Розумію,— Сергій стріпує чубом.— Ще кривавий берлінський маньяк сидить у своєму бункері, ще він жонглює глобусом, як той чаплінський його двійник — диктатор-комедіант з вусиками... Йому ще рапортують, його слухаються, ще мільйони задурених життів у напливі маячні він кине, запінений, у фронтову м'ясорубку... Може, образ антилюдини нам дати тут? Упиря-вервольфа, вовкуна, що засів у сталевому бункері? Але ні, не станем псувати плівку на це! Досить того, що історія вже загребла його на своїх попелищах... А Холодну Гору дамо — знаєте як?

— З пташиного польоту?

— З космічного! Принаймні щоб враження було таке... Ніби з ілюмінатора космічного корабля... Ніби роблю оті унікальні надпланетні кадри, що їх у спеціальних ампулах буде замуровано в монумент на честь відкривачів космосу... Для майбутніх поколінь... І ось із тієї ж точки беру планету... Тільки не в голубому сяйві океанів, а планету Холодної Гори, планету ще криваву, пожежну, чадну...

IX

Якщо інші рани, рвані, вогнестрільні, можна лікувати, то біль неволі не погамуєш нічим, ліків від нього нема і, певне, ніколи не буде.

Ще в школі був у нас учитель, ми його називали Колба, мабуть, тому, що голова його, лиса, лобата, на шиї худій, справді нагадувала нам колбу. Крізь парту бачив, що де'в кого на колінах робиться. Тоненькі чумаць-

кі вуса підковою звисали йому донизу й надавали трохи сумного виразу нашому зіркоокому Колбі, його безкровно-білому, з дрібними рисами обличчю. А поставою був доладний, колбу свою тримав на плечах з гідністю, і сам тримався випростано, півникувато, як усі низькі ростом. Від нього ми вперше почули, що людина складається з білків, жирів та вуглеводів (він викладав у нас хімію), почули від нього й те, що «лишь тот достоин жизни и свободы, кто каждый день идет за них на бой», бо за сумісництвом він викладав ще й німецьку. Про себе він ніколи нам не розповідав, але від інших ми знали, що під час першої війни був він у полоні в Німеччині, харчувався бруквою, яка на наших базарах навіть невідома, не раз пробував тікати, але все його ловили і підвішували за ноги головою вниз,— чисто прусська то була кара, що ждала кожного за спробу втекти. Чомусь згадався на Холодній Горі той учитель, наш симпатичний Колба, над яким ми поза очі насміхались, а він, залучаючи нас до різних дослідів лабораторних, чомусь ні разу й не розповів, як його підвішували і як він таки зостався жити, витримавши все. Мабуть, не тільки ж бруквою вижив, мабуть, не тільки ж вона зберегла у стані життя ту таємничу сув'язь білків, жирів та вуглеводів, що дали врешті-решт найвищий витвір природи, вінець її — людину...

Мозок нам, мабуть, розтоплює сонце. Відкриті йому, валяємось на камінні, тонемо в морі якогось іншого, ірреального життя, що кволо тече хаотичною сумішшю спогадів, міражів, галюцинацій...

Ніяк ми не можемо пояснити собі: чому ж таки не дали нам наказу на відступ? Чи, може, й був такий наказ, та до нас не дійшов?

— І що ж виходить? — роздумує вголос Шаміль.— Тим, що найдовше трималися, випало найгірше...

Навряд чи хто відповість тут, чому весняна ця драма стала можливою. Пізніше котрийсь, може, з нас почує: для сотень тисяч людей доля склалася так трагічно тому, що нібито генерал, посланий із Ставки, помилково приземлився разом із своїм штабним портфелем на території, вже зайнятій ворогом. Стосик паперів та оперативних карт, портфель, напханий ними, невже саме він визначив долю десятків полків і дивізій, стільком коштував життя, а стільком обернувся страшнішим, ніж смерть,— неволею?

Сигналом кінця для людини, яка гине в пустелі, буває спалах сліпучого світла. Так запевняють мандрівники. Нам воно поки що не з'являлось, те передсмертне світло. Одначе скільки ж все-таки людина може витримати без води, без хліба? Черпак баланди раз на добу, і все. Баланда тут вариться з особливими німецькими приправами: замість солі кидають у казани зіпсований гнилий сир, що десь зачервивів, і коли смердюче вариво розливають, то зверху плавають білі, огидні хробаки. Спершу зовсім не могли їсти, нудило навіть тих, що геть позахлявали... Хліб ми бачили один тільки раз, його несли в руках двоє типів із тих, які щойно нібито зголосилися вступити до армії власовців, і за це їм одразу було видано кожному стандартну хлібину, а зверху на ній була покладена ще й поліцайська норма повидла. Вони йшли з тим набутком в супроводі варти через увесь табір, пропихались поміж голодним табірним людом, поміж кістяками живими, в яких очі горіли єдиним всезатьмарюючим бажанням: хліба! Хоч крихту! А ті, що несли свій безчесний хліб, здається, й не раді були йому. Йшли, причавлені тягарем власної ганьби, повтягувавши голови в плечі, і не сміли глянути в вічі своїм табірним товаришам. Камінням обернувся для них той іудин хліб із цяткою повидла,— землю орали їхні понурі погляди. Певне, їх навмисне водили по табору, щоб розохотити й інших, бо наступного дня вербувальники з'явилися знову, стояли купкою серед тюремного плацу, ждали, чи хто ще зголоситься. Але вербувальникам довелося довго й марно чекати — охочих одержувати зрадницьку пайку так і не виявилось! Краще вже голод і муки, ніж ганебна вербувальницька ласка. Молодих ім треба, які статурніші, здоровіші. Нема, не буде. Поранені ще дужче розшкрібували свої болячки, контужених ще більше скручувало, струнке поставою намощували собі горби під сорочками на спинах, щоб здаватись горбатими. Загледівши вербувальників, сахалися, кидалися від них, як від зачумлених. Безіменні, нікуди не вписані, безхлібні, кістяками хребтів оберталися до проклятих наймацьких спокус.

— Не для нас той хліб,— казав Решетняк.— Ним хіба що вдавитися можна.

А ті, що по цеглині хліба з повидлом одержали, навіть і не ночували більше в таборі, бо хоч ніхто їм уголос і не дорікав, мовчки дивились на них, коли вони,

шельмувато ховаючи очі, робили з своїми пайками по табору обхід, але для ночівлі Холодна Гора їм уже була небезпечна — не з'являлися в таборі, боялись, що передушать їх уночі.

В одну з ночей налетіла гроза. З горішнього поверху тюрми крізь дірку вікна, крізь пруття грат почули ми її подих, наші душі обдавало поривами вітру й дощу. Хмари нависли над самою горою, небо гогоче, все в тріщинах блискавок, крізь прориви у хмарах бачимо в спалахах ще вищі, горішні сфери. Простір між ними раз у раз вибухає синьою повінню світла, всюди стугонить канонада небес, демони розруйновують світ. Удар за ударом, вигряк за вигряком! І хоч тембром своїм розряди грому не дуже схожі на удари «катюш», нас хмелить цей шал горобиної ночі, збуджує, внутрішньо воскрешає ця потужна сила небес, їх віруючий хаос. Лихоманкове почуття охоплює всю цю від низу й під самий дах напаковану людом в'язницю, лунають викрики захвату, свист, ходором ходить катівня, чути, як на повний голос затяг хтось у темряві:

Гей, не тужи, хто без черги до баланди поспішає,
Кого німець дубиною по спині влучає!
Не тужи, хай собака-поліцай збоку скавуляє...
Ге-ге-гей! .

Хаос вогню й темряви. Не встигши згаснути, знову блискає, гримить, списами блискавок розламує ніч. Повінь голубого, повінь нічного спалахами затоплює волокнисте міжхмар'я. Стугонить небо, щуляться на вишках тіні вартових, а тюрма крізь грати всіх поверхів волає вгору до спалахів, до шалу небес:

— Дужче! Ще дужче!

Викликаєм на себе всю силу грози, лети на нас вогнями сторчма з розвированих хма́р, щоб розкололась до самих глибин ця наша нездвижна катівня, хай первісний хаос тьми і руїни поглине цю Державу Наруги і Зла!

Потім і це минає. Наро́звидні небо за гратами світлішає, люди пнуться до вікон: сходить! Десь із-за Журавлівки, із-за мокрих дахів міста живе наше сонце з'явилось! Те, що божеством було для людини далеких епох, Даждьбогом, Ярилом, те, що й сьогодні з ним, із ясним, порівнює хлопець кохану свою дівчину, з сонцем порівнюєм усе прекрасне в житті... Можем

безкарно дивитись, як розливається над громаддям міста світліюче море небес, вранішня музика барв: оранжеве, палаюче, синє! Тиснемось до грат, щоб зазирнути туди, в потойбічне буття, де дахи ще виблискують після нічного дощу, і крапелина, мов ягода, тремтить на іржавій ринві, і все видиме, дароване вам природою несе на собі звабу життя, карб вічності. Зі сходу над містом небо рожевіє свіжо, пелюстково, відшумілим дощем блищать зелені клубки дерев, грають склом вдалині струнки корпуси Держпрому... А душа ще більше кривавиться, щемом пекучим щемить. Нема тобі радості навіть у цій красі, вранішній, післягрозовій. Це, мабуть, і є неодмінна ознака неволі: ніщо не радує, навіть схід сонця над рідним містом своєю красою ранить тебе!

Деколи бачимо по обріях каравели хмар.

Місто студентської юності твоєї... Чи думав, що будеш дивитись на нього звідси, із-за грат холодногірської тюрми? Впізнаєш ріки вулиць, обриси кварталів, віддалену зелень парків біля Сумської, де бронзовий Тарас, якщо не збили його, височить на п'єдесталі з крутим своїм чолом. «Любіть її... Во врем'я люте...» Вслухаючись, чуєш і звідси голос його.

Востаннє побував у рідному місті минулої осені, коли санітарний ешелон на станції стояв. Звідти було так близько до вулиці Вільної Академії з її класичною колонадою. Вибравшись на милицях із вагона, іще в касці, в якій тебе підібрали на полі бою (пілотка десь загубилась), в шкарубких від засохлої крові штанях, пострибав до зупинки, зіп'явсь до трамвая. Місто готувалось до евакуації, було вже охоплене тривогою, в руханині відступу, але ти був чомусь певен, що в університеті ще застанеш своїх, зустрінеш... її. З факультетських тільки Штепу побачив у головному корпусі: стояв у черзі до віконця за стипендією. Буденно, без подиву привітавшись, мружився насмішкувато на твої милиці, ніби хотів сказати: «Ну що, напросився? Мабуть, шкодуєш тепер, товаришу доброволець?» Ні, не шкодую навіть тепер, коли судилось і в найтяжчому горі бути разом з народом своїм...

А на Холодній Горі знову день, невільничий, як і всі попередні. Зі спекою, з палицями, з чиїмось конанням. З розіпрілими юберменшами на вишках, з нещасним базаром, з вічними жінками біля воріт. Смердюче тю-

ремне сонце пече, під зливою проміння куняєм. А Решетняк тим часом десь ходить, розвідує, наслуховує. З-поміж нас він виявився найдіяльнішим. Часом повертається від воріт з якоюсь поживою, кинутою жінками через голови варти, а ще частіше приходить без усякого набутку, хіба що з смугою на спині від палиці наглядача. Решетняк не втрачає надії встановити зносини із зовнішнім світом. Десь добутим огризком хімічного олівця уперто вишкрябує записочки і, вибравши момент, щодня кидає їх за браму, в натовпи жінок. Безліч таких записочок перелітає там сюди й туди, і Решетняк певен, що хоч якесь із його послань таки не пропаде, не загубиться. О, ця горьовита пошта людської надії! Був би поетом — найвищими словами оспівав би її, цю нештемпельовану пошту народну, що потертими, пропотілими цидулками перелітає крізь усі загорожі, падає в пил і з пилу підіймається, мандрує із рук до рук, прямуючи в найдальші закутні, когось шукаючи, когось сповіщаючи, і ніде не губиться, не пропада!

Хай там що, а Катря, якщо тільки вона є на світі, рано чи пізно одержить від нього звістку, й прийде, і викупить, якось виручить його, а він уже й нас,— цим зараз живе Решетняк. Підібрав десь ще одну розчавлену консервну бляшанку, мудрує, як виклепати з неї посудину, а погляд раз у раз — за ворота, де все ж таки має з'явитися ген іздалека, мов із золотої античності, закурена, спасенна його мрія з дитям на руках...

Жадібно наслухаємо табірні новини. Знову ходять, вербують у свої шинелі — це не для нас. А ще набиратимуть нібито на шахти — ми на шахти не хочемо. Завтра відправлятимуть до Німеччини, але туди ми не хочемо ще більш... Щоправда, все це лише чутки, здогади, про такі речі тут не дізнатися напевне. Доводиться покладатись скоріше на інтуїцію та на жереб, який тобі випаде від судьби. Людина тут неначе плавець серед розвированої стихії, цілковито до тебе байдужої, тобі в своїх обсягах не відомої; життя твоє — суцільна боротьба з нею, важка, майже фатальна.

З кожним новим днем нові чутки шелестять по табірних джунглях. Якось Решетняк повернувся з своїх походеньок квапливіш, ніж завше, голос зривався хвилюванням:

— Зараз мають набирати. Нібито на жнива!.. Уявляєте: на жнива! Ризикнем?

Снопи і хліб. А може?.. Тут нема часу на роздуми. Шаміль вийняв чорну свою безжарну люльку з зубів:

— Двічі не вмирати.

Коли ми вже в колоні сірій виходили крізь розчинену браму з тюремного двору, Решетняк, вибравши момент, кинув у натовп ще одну цидулку, мабуть, останню. Мав же повідомити Катрю, що його тут більше нема, що він ще й сам не знає, де вона повинна буде його шукати.

X

Йде кудись Катря. В гурті жінок, із клунком через плече, все далі від дому. Село їхнє Хмарине невелике, причаїлось в розпадині між балками, не дуже його збоку й помітиш. Тільки шляхи сміливо вигоняться в усі сторони від села — в усі кінці України лягли дороги від Катриної хати. І якою не підеш, доведе до тюремних воріт, до табірних дротів, за якими будуть — ніби розіп'яті — постаті висхлі, кістякуваті. Скільки тих шляхів перейшла, скільки загорож обходила відтоді, як зовсім незнайома жінка із Солониць принесла чутку про якогось хмаринського Івана. (Бо чого-чого, а хоч різних вісток та призвісток рясно родили ці люті часи). Нібито встиг гукнути з колони, назвав себе, коли їх переганяли з одного табору в інший...

Було це минулої осені, в дощі такі, що ноги з багнюки не витягнеш, а Катря тої ж ночі зібралась і на ранок була вже в дорозі. Чи знати було їй, що Іван її в цей час лежить десь у сибірському госпіталі, і сестри доглядають за ним, сестри та матері, може, тих, що їх зараз гноїли по таборах та глинищах України під небом гнилим, набряклим дощами.

Дорога звела Катрю з багатьма жінками, що теж ішли, сподіваючись розшукати когось із своїх, а поміж ними жінка одна, мар'янівська, мовчунка сувора, про неї тихцем говорили, що сина її коло Дніпра вбито, односельці на власні очі бачили, а вона, навіть очевидцям не вірячи, таки йшла, і всю дорогу була як німа, з похмурим мовчанням несла у вузлах через плече свій згорьований викуп за сина. Високу, статечну, її не доймали розпитами, жінки подорожні навіть імені її

не знали, просто казали: Мати Чиясь. Біля хорольської ями один з вартових, без церемоній прийнявши хабара, гукнув у розбагнене глинище, наповнене людьми:

— Василенко!

І їх встало кільканадцять. В лахмітті, у бруді. Стоять, ждуть, світять страдницькими очима до Матері. Тільки ж сина її між ними нема! Довго дивилась на них, вдивлялась, все ніби впізнавала, а коли хабарник-вартовець крикнув — швидше вибирати, вона вибрала найнужденнішого, хворого узбека, що ледве на ногах тримавсь:

— Оце мій син.

Забрала і повела.

Але всіх не виведеш. Живою могилою для тисяч нещасних стала та брудна замікроблена яма, де полонені цілу осінь валялись під холодними батогами дощів. Чимало й хмаринських було у тій ямі, куди вони потрапили, не встигши навіть гвинтівок одержати. Одного разу, із чиєїсь ласки, полоненим у яму дохлу коняку кинули...

Хмаринське жіноцтво всякими правдами й неправдами вирятовувало своїх. Одначе вирятувані, в тім числі й батько Катрин, повернулись додому надірваними. Дядьки, що враз стали дідами, бухикаючи на все село, кров'ю відхаркували той Хорол, ту гнилу безправну осінь. Розриваючи груди, кашлем будили село, а коли бухикання в якомусь дворі змовкало, так і знай: ще однією вдовою більше стало в селі. У тихій зажурі гасли очі їхні. Один по одному майже всі перемерли за зиму від набутих хвороб, від простуд та побоїв, а то й просто гинули ніби безпричинно, може, отруєні самою трутизною неволі, самим повітрям безправства й наруги.

XI

— Женуть! Женуть!

Жіноцтво токове разом кинуло роботу. Бригадир Вихола змушений був зупинити молотарку. Всі поглядами — на шлях.

З-за горба, в ореолі куряви з'являлися люди. Ті, від яких ще недавно стугоніло небо на сході. Ті, що від них десь із-під Харкова втікали сюди перепуджені німецькі коменданти з своїми коханками.

Закіптюжені тіні людей, ошарпаних, перетомлених, в супроводі конвою ступили на тік. Загледівши шаплик з водою, полонені вже іншого нічого не бачили — спраглим натовпом кинулись до нього. Токові цієї води не пили, вона була приготовлена на випадок пожежі і цілими днями стояла так, нагріта сонцем, несвіжа, припилюжена, у масних плямах — куди ж таку пити! А ці накинулись жажденним юрмищем, ошаленіло давляться над шапликом, п'ють не відіп'ються, наче вік їх мучила спрага, наче ціле літо росинки на губах не було.

— Нема-таки напою над воду...

Дивлячись на спраглий, нещасний цей натовп, плакали жінки. Туга за мужем, за батьком, за братом була в їхніх сльозах. Колосовського ранили ці їхні жалі й співчуття, здавалось Богданові, що котрась із жінок ось-ось у відчаї скрикне: «Ви ж наші! Це ж ви стугоніли небом! Хіба ж ми такими вас ждали?»

Та чи думав і він, що все так обернеться, що юність його на рідній землі брязкатиме кайданами...

Босий стояв перед жіноцтвом, тонконогий, як Дон-Кіхот, в безглуздім своїм галіфе, без чобіт, в гімнастерці, перетлілій, мокрій від поту. Ноги ледве тримали Колосовського, в спині після далекої ходьби палило вогнем — контузія ще давалася взнаки. Десь би присісти. Він час від часу поводив то плечем, то хребтом, і це, мабуть, впало в око бригадирові, токовому владиці Віхолі. У кожному разі чимось привернув його увагу цей жердинястий, заріслий чорною щетиною полонений з насурмленим, угрюмкуватим поглядом.

— Ось цей козак, видно, з наших,— сказав бригадир і, скрадливо ступаючи серед притихлого натовпу, зупинився перед Колосовським з рожном у руці.— Батько ж твій, хлопче, мабуть, козацького роду?

— Не інакше,— Колосовський важко спромігся на слово.

— От бач, який я вгадько... Ану ж, козачий сину, докажи їм. Докажи, що не забув хліборобської науки, вмієш носити рожни! Глянь, рожен як золото,— він аж колихнув ним перед Колосовським.— Наш, український!

Рожен був високий, як спис. Ідеально відполірований соломою, блищав жовтавим полиском, немовби точений весь із старої слонової кості. Бригадир Віхола, вип-

роставшись, мов який-небудь індійський магараджа, очікувально тримав цей прадідівський спис, що послужив, певне, не одному поколінню соломоносців.

— Так на ж, бери, докажи цьому плем'ю!..

Колосовський не поворухнувсь. А котрийсь із гурту полонених зауважив скромно:

— У нас перед війною солому сітками тягали.

Це зауваження ніби жигалом прижигалило Віхолу, він аж побуряковів від злості:

— Отож, навчили вас мудреці сітками по всьому полю розтрушувати! Бо темп давай, темп! Дітлахів наставлять, вони й роблять дорогу на півстепу!.. І скирти тоді все невивершені, наскрізь від дощів затікають... Та ще й колосків невимолочених половина в солому пішло, мишам на харч... Хазяїни! А ми, хай не з темпами, без сталевих сіток, зате чепурненько,— і кивнув на дівчину, що стояла поблизу з граблями: — Вона он тобі начинить так, що соломинка з рожна не впаде!

Доки він розбалакував, Колосовський вивчально усе стежив за ним. З сивими скронями, з сивими кущуватими бровами, з-під яких засльозено голубіють пильні холодні очі. Губи раз у раз усміхаються, обличчя — м'ясисте, в червоних прожилках старості — всміхається теж, і тільки в очах незникаючий пильний холодок, від якого стає не по собі кожному, кого він торкається. Колосовський, позиркуючи спідлоба на рожен, почувався так, мовби якась мара його переслідувала у вигляді цього допотопного знаряддя... Адже ж коли наближались до току, перше, що він помітив, був якраз цей рожен: хтось, стоячи на одному коліні, саме силкувався виважити його, підняти з землі... «Тільки б не це, тільки б не заставили носити рожна!» — подумалось Богданові, і од самого передчуття контужений поперек йому занив болем... І от маєш. Саме на нього й накинув оком цей токовий владика, що, ніби глумлячись, знов уївся поглядом:

— То як: рожна злякався? Кишка тонка? І це ти хотів у них Харків відбити?

Колосовський дивився на нього з ненавистю. Хотів би приховати в собі це почуття, що горіло зараз у ньому, палило, але нічого не міг із собою вдіяти. Ненавидів цей розпарений картопляний ніс, і бригадирів картуз засмальцьований, і губи осміхнено розтягнуті — по-

смішка на них ніби прилипла, вона ще тремтіла, хоч губи вже побіліли від злості. Хто ти є, чоловіче? Ти ж жив на цій землі, ходив між нами, наші слова говорив, а тепер... Ким ти став? Ради чого сікаєшся до мене, глумишся, досвідченим наглядацьким оком вгадавши, в який спосіб можеш завдати мені найбільшого фізичного болю?..

Бригадир ще раз виставив рожен, вихнув ним Богданові ледве не до обличчя:

— Береш чи ні? А не хочеш — так і скажи: відмовляюсь. З першого кроку і вже — саботаж...

Колосовський протяг поглядом по рожну аж угору, до його вістря: «Чи таки взяти, щоб наскрізь тебе простромити? Як черв'яка, причавити до землі цим твоїм рожном!..»

І тут з гурту виступив Шаміль, відсторонив Колосовського:

— Не може він. Після контузії він, розумієш? — блиснув білками до бригадира.

Віхола зміряв поглядом несподіваного захисника.

— То, може, ти? Кунак?

— Холодна Гора покуначить... Давай.

Але цьому чомусь не дав. Запальний, скажений, від такого всього можна ждати... Втягнувши голову в зсутулені плечі, бригадир знову прискалив око на Колосовського:

— Отож-бо я й помітив одразу, що він у вас якийсь перекособочений... Дай, думаю, поставлю цього козака під рожна. Хай хребта йому розправить. Рожен — це такий струмент, що кожен хрящик поставить на місце... А козак, виходить, солом'яний?

— Сказали ж вам: не може він,— докинув з гурту змучений, уже підстаркуватий полонений, якого й імені ще ніхто не знав.

— А не можеш, так нащо ти мені здався? — з люттю підвищив голос бригадир.— Облежував би боки десь там, на Холодній Горі! А мені треба таких, щоб усяку роботу вміли! — І знову стишив себе до кривої усмішки: — То хто ж? Гордий син Кавказу береться? Але ж у вас там тільки лезгинку вміють вибивати! Винце та «Суліко»! А на хлібцеві — все на нашому, на готовенькому!

— Ось годі-бо вам,— заспокійливо сказав Решетняк, виступаючи наперед.— Дайте я.

І рука його тихо лягла на рожен, охопила той спис міцно, кістляво.

— Ще один кунак-захисник,— бригадир прицілювався до Решетняка, зважував поглядом його осадкувату постать: надійні робітницькі плечі кістлявились під пропотілою гімнастеркою.— Вмієш? Що ж,— Віхола осміхнувся криво.— Бери, виручай дружків... Інтелігенція й тут на простих виїжджає... Ану, Пріська, начини йому як годиться!

Дівчина з граблями стояла серед жінок: рослава, з смаглявими персиками щік, в синій кофтині, що на туго випнутих грудях вилиняла, вигоріла двома помітними цятками. Очі широко відкриті, скалчасті якісь від сонця чи від сліз.

— Ну, нащо ви це? — дивлячись на бригадира, вимовила з болем.— Люди з ніг валяться, а ви...

— Давай, давай, не розмузикуй, дуже ти сьогодні грамотна! Не на курорт сюди їх прислано! Война — не мать родна... Бери нанизуй!

Сльози затуманювали дівчині очі, коли вона взялася рихтувати грабельками свіжу пухнасту солому під рожен. Ніби ткала її делікатно, охайно, робила це так, щоб соломинки не було зайвої, бо кожна ж соломинка зараз, як гора, ляже цьому змученому на плечі.

І дух затаїв натовп, стежачи, як Решетняк, опершись коліном об землю, примірюється, обережно заганяє рожен у солому, а потім, натужачись, пробує виважити, відірвати його від землі разом з нанизаним пластом соломи. Трохи підняв, похитнувсь і, не витримавши, враз повалився на землю, зломлений ношею.

Загули жінки, дорікаючи Віхолі:

— Та що ж це ви, Семеновичу, робите з людьми? Стільки не ївши, яка ж буде в нього дéржава в руках?..

— Не вашого ума діло,— огризався бригадир.— На фронті, мабуть, ящики з снарядами пиряв!..

А Решетняк, підвівшись, тим часом пробував ще раз і ще. І коли Пріся помогла йому грабельками спіднизу, він таки виважив рожна; поставив його сторчма. Передихнувши, з натугою підняв над собою золоту папаху і, заточуючись, поволі рушив до ожереду.

Полегшено зітхнулося всім, окрім хіба що Віхоли. Зсутулений, з картузом, нацупленим на самі очі, кинув Решетнякові навздогін майже з похвалою:

— Двожильний, видно... В такого пуп не розв'яжеться.

Після цього, порадившись осторонь з конвоїрами, взявся розподіляти полонених по роботах. Тут уже кому що випало: цих лишає на току, тих на стайню, інших на ферми. Колосовський потрапив у групу, виділену силосні ями чистити. Старший з конвоїрів, які пригнали їх із гебіту і мали тепер повертатись, попередив на прощання:

— Вдень будете працювати на різних роботах, а на ніч вас знову збиратимуть докупи... Тільки не здумайте тікати: далі Дніпра ще нікому не вдавалось відбігти. Так і кінчалось — без музики. Та ще втямкуйте собі: за одного ви всі тут заложники. Один за всіх, всі за одного... Головами відповідаєте!

Маленький щуплавий поліцай з місцевих повів їх до силосних ям. Роздаючи лопати, забалакував з полоненими, не приховував від них свою неприязнь до Віхоли:

— Крутій із крутіїв! Знає, кому яке порося послати в гебіт... Дойча-управителя переконав, що без нього, без Віхоли, тут і хліб не ростиме... Ввійшов у силу, тепер навіть агронома не признає, сам верховодить у господарстві... А в колективізацію хіба ж так хутори ці трощив, коли радгосп утворювали... «Сількор Око»! Кричав, викривав... І ось уже вам активіст навиворіт. Нічого не скажеш: зумів, перекрутився...

— Та й ти ж? — спохмура глянув Колосовський на конвоїра.

— Що я? Горе заставило. Не був би я, хтось інший був би. Може, куди лютіший... З добра, думаєте, хлопці, я в цю халепу встряв? Теж був за дротом, воші три місяці мене їли... Та й тепер не мед: рідні діти соромляться, стали як чужі. Жінка лається: «Чого встряв? Навіщо ти оту гидющу пов'язку їхню начепив?..»

— Не позаздриш,— сказав Колосовський.— Гірке ваше життя, пане поліцаю.

— Не кажи на мене «пан»,— розсердився конвоір.— Який я в достобіса пан?

— А хто ж? Сеньйор чи гер?

— Просто: Огей. Всі мене тут знають. Знають, що й не хотів, окрутили під п'яну руку... Це он напарник мій, Полубояринов, той хоч у тюрмі сидів за прогул, а я ж і в тюрмі не сидів!

— Не журись, ще посидиш,— втішив його один з полонених, Льошка костромський.

Конвоїр почухав потилицю, запитав майже з хворобливою цікавістю:

— А це правда, що де ваші заходили, то вішали нас?

Ніхто йому не відповів. Взялися працювати. Чистили довжелезну яму-траншею, викидали наверх торішній перегнилий силос.

По якомусь часі їх провідав всюдисущий Віхола. Став над ямою, прискаленим оком оцінював, чи кожен з достатньою щирістю орудує лопатою. І хоч Колосовський працював незгірше за інших, Віхола й тут до нього присікався:

— Кажуть, студент, вчений, а лопатою, бачу, щось не дуже... Чого ти нею ледве ворушиш? Чи від силосного духу в носі крутить? .

— Я працюю, чого вам треба? Краще не вмію.

— Рожни носити не вмієш, лопатою не вмієш... Так що ж ти вмієш? Мабуть, командиром був? Чи комісаром? Якщо грамотний дуже, то в газетку їхню йшов би — Сталіна батькувати!

Льошка, відчайдух костромський, мовчки вибрався з ями, глянув услід вартовому, що за чимось повіявся на ферму, й наблизився з лопатою до Віхоли впритул:

— Ти чого, падло старе, в'їдаєшся на людей? Жити тобі набридло?

Таку мову бригадир, виявляється, здатен був одразу втямкувати. Поменшав на очах і, задкуючи до бідарки, що стояла неподалік, белькотів прилякано:

— Чого ви, хлопці? Нащо лютитись? Я ж роботу питаю, на те поставлений... Норму дайте, то я ще й похвалю...

— Нам хвала твоя до ось цього місця,— блиснув з ями вуглинками очей ще один полонений, родом полтавець.— А якщо жити хочеш...

— Та хто ж не хоче! В мене в самого небіж — льотчик, теж десь на фронті лиха сьорба...

Вхопивши віжки, бригадир, аж посоловілий з перестраху, плюхнувся в бідарку, натягнув міцніше картуза й погнав-почукикав у поле.

За якусь годину до заходу сонця в радгоспі зчинилася колотнеча: кілька пострілів віддалено пролунало в степу, прокушпелили, ганяючи сюди й туди, верхівці... Робочий день ще не закінчився, а полонених уже зні-

мали з робіт, гуртами гнали до цегельні. Туди ж незабаром під'їхала підвода в супроводі кінної варти — незнайомі лютоокі шуцмани горбилися в сідлах. Наблизившись до полонених, підвода зупинилася, один із шуцманів здер покривало-попону, і вражений натовп побачив на дні воза два знівечених трупи — в синяках, у ще свіжій крові...

— Ваші?

Старший і молодший. Наче батько й син. Обидва з холодногорців. Ті, що все перешіптувались у дорозі, здається, з одного полку були, мали якусь рідню за Дніпром... Ще ж недавно пили на току з шаплика. Потім було їх послано в поле накидати снопи на гарби... І ось уже... Звалені на дно воза, лежать дровиняками, кинуті абияк: ззаду крізь полудрабки ноги звисають босі, побиті до крові...

— Втекти хотіли! До Дніпра розігналися! Тільки звідси ще ніхто в нас не втік!..

Так ось для чого позривали з робіт, зігнали всіх холодногорців сюди: дивіться, надивляйтесь для науки на своїх товаришів... Сьогодні їхня, а завтра, може, ваша судьба.

— Зцюдова ніхто не втече! Всюди в нас блокпости! Миша не пролізе!

До ночі й закопали обох у глинищі. Ніякого напису на могилі: навіть імен їхніх ніхто тут не знав.

Ночувати полонених загнали в цегельню, в напівзруйновані печі, де колись гуготіло полум'я, випалювалась цегла, а зараз темрява тхне холодною паленою сажею — руїною, занепадом тхне. Крізь розвалені душники проглядають зоряні клапті неба. Біля виходу з печей сидять з гвинтівками двоє вартових — довготелесий і куций. Пат і Паташон.

В Огея-Паташона домашнього самосаду ціла торба, дає й хлопцям закурювати, говорить майже співчутливо:

— Оце ж двох з ваших уже нема... Не здумайте тікати, хлопці. То вони правду кажуть: ніхто ще не втік.

— І до того ж система заложництва,— пояснив довготелесий.— Одного не стане, всі за нього в глинище підете.

Тяжко зітхає хтось у нутровищі цегельні. Сопуть, смалять самосад вартові. Куцому, мабуть, таки щось гризе душу, бо, ніби виправдуючись, пояснює, що в це-

гельню загнано їх тимчасово, лиш поки відремонтують барак.

— Не всі ж тут такі звірі,— каже він, невідомо кого маючи на увазі.

Десь у бур'яні, біля входу в печеру, озвався цвіркунець заспокійливим, рівним сюрчанням. Довготелесий, що перед війною був засуджений за прогул, підвівшись, мушкотить, нишпорить у бур'яні:

— Не люблю, коли воно цвірчить...

Примовк цвіркунець, а тільки вартовий всівся на купі битої цегли, в траві знов зацвірчало.

— А щоб ти луснув!

І довготелесий знову лізе в бур'ян, бореться з цвіркуном — цілу ніч вестиме він нерівну боротьбу з тим партизаном невловним.

Заснув Шаміль, і Решетняк провалився в сон, зморений тяжкою працею. Тільки Богдан ще не спить, вбирає крізь душник зоряну свіжість неба... Робили все, що могли! Це ж таки правда. І ось ви вже мовби вилучені з великого круговороту життя. З усіх багатств і принадностей світу — що вам зосталось? Печера оця, житло неандертальця? Чорне склепіння з духом пустки, паленої сажі, битої холодної цегли? Печі цієї цегельні, куди вас загнано, чим вони кращі від печер неандертальських? Тільки й різниці, що там на виході з печери чатував дикий звір, а тут — істота людиноподібна... Що важить для їхнього тисячолітнього райху кожен із вас зі своїм життям, з його радощами й любов'ю, з усіма своїми поривами? Як істот, начинених непокорою, довічною незмиренністю, всіх вас загнано в цю чорну цегельню, напхом напхано в піч її — земний образ тісного задушного пекла... «А над планетою XX вік,— гірко думає Колосовський.— Як же сталось, що в печеру загнали тебе, в житло неандертальця? І тільки в душник напівзруйнований бачиш первісно зоряний всесвіт. І мимоволі звертається душа до тих загадкових висот, до пречистого блиску далеких світів і шукає десь там якихось, вами ж осміяних у школах первопочатків, тих, що їх, може, й нема, але що — коли вони є? Що, коли за якусь провину роду людського наслано на нього цей шабаш антропофагів?»

Крізь проломи цегельні невтомно змигують віі зірок; своїм життям живуть, вам ніби лиш натякають на щось незвідані зоряні глибини... Очі небес, імпульси далеких

позаземних цивілізацій, чи знайдуть вони коли-небудь вас? І якщо знайдуть, то якими? Може, як засторога живим і прийдущим виник цей спалах чуми, якої ти не зміг зупинити? Відьомська ніч затопила все, погасила найстаровинніші університети, і чого варті ви зараз із своїми знаннями та ерудиціями? Тьма окутує континент, і серед мороку її чути лише регіт озброєних автоматами лейпцігських відьмаків, що регочуть над вами, над вашою нічною землею...

Дивився крізь душник у зоряну далеч і ніби вдихав пахощі всесвіту, і до сонячної давнизни, до світлої предковічності несподівано знову запрягла його майже знищена горем душа.

XII

Маєток — це як великий концтабір, тільки й того, що без брам, без колючих дротів. Лиш колюччям лісосмуг обнесена ця каторга степова. Похмурий закон підневільництва панує тут, як і скрізь, де прокотивсь ураган нашестя. Горе звідусіль заганяло сюди зірване війною з місць безпритульне кочове різнолюддя. Прибивались до цього берега ті, що рятувались від голоду міст, від облав, наборів до райху. Біженці з прифронтових смуг. Втікачі з таборів військовополонених. Ті, кому вдавалось вибратись уночі із ровів з-під трупів розстріляних... Кожен із своєю гіркою легендою, яку йому вільно було вифантазувати на свій лад, приблукувались, осідали, змішуючись з місцевим населенням, і всіх приймав цей степовий вавілон. Раді були вже й тому, що до прийшлих тут не дуже прискіпуються, контора мало цікавиться, хто ти є, був би лише здатен взяти до рук вила чи граблі.

Управитель-фольксдойч, завжди насуплений чоловічок, що в минулому був жокеєм, цілковито покладався на Віхолу в усьому, що стосувалось господарських справ. Сам управитель з'являвся в маєтку ненадовго,— зайде до майстерень, заникне до комор, до конюшень, поплескає стригунів, цвікне щось кінничим крізь зуби і знов жене тачанкою в гебіт: ночувати їздить тільки в містечко, видно, спокійніше спиться під боком у комендатури.

До холодногорців після перших з ними сутичок Віхола приглядався з неприязню і осторогою. На інших міг

покрикувати, забрідних горожанок міг ображати брутально, а зіткнувшись з цією холодногорською ватагою, вперше відчув, що сваволя його тут не може бути безмежна... Коли б часом коса та не наскочила на камінь... Не даються в руки. Дарма що валяться від вітру, щоки повтягало, мов на Ісусах, а якось відпружинюють кістлявим своїм опором, згуртованістю; між ними, наперекір тутешнім законам, ніби існує інший, ніким не писаний, прихований закон побратимства, взаємопідтримки та ще презирства до тих, кого вони називають німецькими вислужниками. З приходом полонених з'явилась якась сила відчутна, і хоч вона нічим себе ще й не виявила, але це була сила. Так почувалося. Спробуй зачепи одного — так одразу й ошкірюються всі. Сюди ледве приволіклись, по-табірному дохлі, занепалі на силу, а зараз день відо дня дужчають, бо в їдальні за дівчатами не встежиш, потайки підгодовують табірників, не шкодують для них додаткових порцій супів із шрапнеллю. Вирішив, що все-таки краще йому буде не озлоблювати холодногорської братії, краще з ними ладком, бо це такі, що десь перестрінуть уночі, зм'яшкурять та й за горло, їм задушити людину — раз плюнути...

А хлопці тим часом оживали. Розбрелись по роботах: той у полі, той на фермі чи біля коней — над кожним конвоїра не поставиш... Весь час між людьми, весь час під співчутливою народною опікою. Жінки підгодовують, облатують, солдатські сорочки добувають для тих, на кому одяг зовсім розлазиться.

— Добрий у вас народ. Сердечний народ,— каже Шаміль Колосовському, коли ввечері, як завжди, зберуть їх докупи.

Робіт і після жнив вистачало. Віхола запропонував знову пустити цегельню, щоб випалювати для маєтку власну цеглу. Розвели у дворі величезний заміс, і хоч уже по-осінньому холодно, жінки, підтикавши спідниці, ходять по колу, місять, а Шаміль із Протасовим, колишнім учителем, глину підвозять із недалекого глинища та підкидають лопатами в заміс. Знайшов Віхола заняття своїм білим рабиням. Попідбиравши спідниці вище колін, зблискують жижками, рвуть ноги у в'язкому замісі з глини та соломи, проте духом не падають, ще й полонених розбуркують жартами, не дають сумувати.

— Не хиліться, не хиліться, хлопці, перед долею: на похилене дерево й кози скачуть!

Одна скаже, а друга підкаже:

— Засвітить сонце і в наше віконце! Ми на північ ворожили, так щораз випадас: спершу іхнє буде зверху, а тоді з них аж пір'я полетить! Всю цю прокляту гітлерню як лизом злиже...

Пріся теж ходить з жінками в замісі. Шаміль час від часу поглядом вихоплює її з гурту. Що за дівчина? Ставна, великоока, таку до війни, мабуть, в фільмі знімали. Чимось виділяється з-поміж інших, може, отією задумою, що носить її в глибоких озерах очей? Біла хустка, пов'язана ріжечком, кидає тінь на чоло, на тиху дівочу вроду. Неговірка, жарту від неї не почуєш, тільки погляд її, якийсь зболілий, повен далекої ласки й туману, мовби відгукується Шамілеві. Під час переобідку сама підійшла до нього з своїм вузликом:

— Я знала, що ви будете... Захопила на двох... Де ми сядемо?

Відсторонившись, сіли неподалік інших на вигоні серед сріблястої нехворощі. Пріся переломила окраєць надвоє, подала Шамілеві пляшку молока.

— А сорочку скидайте, плечі вам полатаю... Голкою, ниткою ради цього я запаслася...

Він спершу не хотів скидати. Потім таки скинув, ніяковіючи: самі кістки та ребра, на грудях — чорно заросли...

Нахилившись, дівчина латала гімнастерку і лише час від часу скидала очима на Шаміля. А він все ловив її погляд, все хотів дивитись в ті сині озера ласкаві...

— Хто ти?

— Пріся,— і посміхнулась.

І він теж посміхнувсь: чи не вперше за довгий-предовгий безрадісний час.

Вчилась у педтехнікумі. Вчителькою скоро була б. А потім війна, на окопах з студентами працювала, а коли все завихрилося, примчала сюди до батьків,— батько механіком працював у радгоспі... Не застала: погнали трактори та комбайни в евакуацію... Тут їй тоді й світ замкнувся. В тітки тепер живе. Ще брат у неї є, з оточення прийшов, чоботарює,— в нього своя сім'я на заріччі... Звичайне, простеньке життя, як і в багатьох її ровесниць. Тільки сама чимось особлива, душевна, принадна,— таку мову співучу, бринливу Шаміль, здається, ще ніколи не чув.

— Я вас помітила ще з першого дня на току, як ви за

товариша заступились... А потім, коли вас на ніч в цегельню — заснути все не могла. Денне уявляла. Невольники ж? Наче в якій-небудь Кафі, на невольничім ринку лежать у ланцюгах, а над вами пикаті паші походжають, східні покупці у тюрбанах, у фесках... Приціняються, розбирають, на галери маєтків женуть... І цілу ніч потім снились мені галери, і всі ви з рожнами, прикуті залізом до весел-рожнів.

Слухав Шаміль, наче думу, наче незнайомий епос якийсь, і дівчина ця все глибше відкривалась йому. Сказав їй:

— В тебе славна душа.

Крапчасте сонечко повзло по бур'янині, кволе, передосіннє. Пріся обережно взяла його на долоню, й вони удвох розглядали мовчки його мініатюрний червоний панцир. Ждали, доки сонечко доповзе на кінець пальця й злетить. В який воно бік полетить? А воно доповзло і завмерло. Мабуть, трудно було злетіти. А потім таки розкрило свій панцир і... знялось, полетіло на схід.

Пріся й Шаміль переглянулись повеселіло, пересміхнулись між собою майже змовницьки.

— А ви ж,— глянула на нього Пріся,— з якої республіки ви?

І безліч питань ще вчувалось за цим, вони в її погляді так і роїлись приязно... Які там гори у вас і які дерева? Словами якими тебе голубила мама малим, в які забавки забавлявся? І що ти зазнав, коли був у боях? Чи сумус хто десь там за тобою? Мабуть, вважають, збезнадієні, що тебе вже нема, а ти ось тут, на галерах степових, і, мабуть, день-денно чогось таки ждеш, на щось сподіваєшся, бо звідки ж оця твердість у погляді, оце орлине, що є у тобі... Гімнастерка розлазиться на плечах, ноги босі, позбивані, а коли йде, то така по-гірському спритна хода, така незалежна й гордовита постава... Не такою, видно, ти уявляв собі Україну, думав, що дівчата тут у вінках, на вулиці гопаки під гармошку, а тут неволя все затопила, безправство панує більше, ніж за кріпаччини... Самі будні тепер у нас, ні музики, ні пісень, і лише горя буруни — аж по обрії...

А коли знову стали до роботи і Шаміль поїхав з товаришами до глинищ, то навіть ця коротка розлука здалася йому нестерпучо довгою. Наче, доки повернеться, не стане її, розвіється, розтечеться, як видиво, і йому навіть страшно стало, що буде знову один. А ко-

ли повернувся і ще здалеку загледів серед жінок сумовиту постать в куцій спідничині, в білій хустці, якось по-вдовиному напущеній на чоло, коли побачив очі, що пливли йому назустріч довірливим відкритим теплом, відчув, як заяснів йому світ, потай засміялась душа.

Увечері Пріся ішла з ним поруч аж до барака,— полонених тепер уже перегнали в барак — присадкуватий сарай, нашвидку обкиданий рудою валькуватою глиною.

— Ми вже просили Віхолу, щоб дозволив побілити,— сказала Пріся.— Щоб вам не так сумно було... А в Грузії білять хати?

— Грузин виноградом повиває оселю... Які там зараз грона поналивались... А навесні мигдаль цвіте під самим вікном...

— Дивним, мабуть, усе вам здається в наших краях?

Спершу дивно було, це правда. І простори степів тополиних, і люди, і мова, з якої далеко не все розумів... Почував себе часом, як тоді, у безтямній атаці, коли, оглушений боєм, летів поміж товаришами вперед і, нічого не чуючи, німий серед німих, бачив тільки роздерті, перекривлені безмовним екранним криком роти, останню самовіддачу людей, зневагу до смерті... А зараз уже знов повертавсь до життя, у його обірвані зв'язки і потоки. І це інше життя, раніш не знане, крізь нужденність твою невольницьку розпізнало в тобі людину.

Пріся пішла, а Шаміль допізна сидів на порозі барака.

На буро-туманних висотах заходу світились пелюстки хмар. Небо — повне ніжності, беззоряне ще. Двоє всього в ньому світил: молодик серпом — чистий, щойно народжений, і поблизу нього — одна на все небо — зірка, тиха,ласкава... А може, такий, як ти, зараз і не має права на щастя? Десь війна, кров, товариші... І ти ж іще мусиш бути там, тільки цим і живеш... Згадує Імеретію свою сонячну у вежах гір і отой крутосхил, де батько, мабуть, зараз в кутку подвір'я закопує глеки-амфори з молодим виноградним вином... Все те в недосяжності десь. А тут Пріся, цей приголомшливий дарунок неволі... Заборонне, недозволене щастя, як невчасно воно з'явилось!.. Якою б радістю напоїти могло, а напуває гіркотою терзань та смутку. Згадай, ким ти був і ким ти є зараз... Встає в уяві той ліс, начаєний

перед боєм, висвистує темрявою нічний вітрюга, небо свистить своїми небесними соснами. І ви біля бойових машин, суворі, зібрані, наказу ждете наступати. Боги війни, загадкові для всіх катюшники. Саме переживав тоді радість одержання ордена — так і не наносивсь, не накрасувавсь... Не думав, що доведеться носити тобі його підпільно, що з усього тільки він і зостанеться при тобі як пароль, як знак вірності й незламності, як позивний голос того жаданого буремного світу... Якою силою тоді володів! Блискавки реактивні тримав у руках. Залп! І здригнулося небо, і горить під чужими чобітьми земля, згоряє в панічному страху ворожа атака... Підскочите, вдарите і мерщій на нову позицію, на інше якесь узлісся, і вже там ставите до бою свої «катюші», нашвидку скидаєте з них брезенти. Невловні, грізні, кочуєте, літаєте по фронту, і, де тільки вдарите, піхота шаленіє:

— Братці, дайте ще!

В оточенні довелось самим підривати «катюші», щоб не дісталися ворогові, власноручно спалив свою установку. Може, й себе треба було підірвати тоді? Надія — остання зброя солдата, вона тебе втримала, а для чого? Громами володів, а тепер? Хотів би постати перед Прісею таким, як тоді, з'явитись сюди в командирському блиску офіцера-катюшника, з'явитись з тією грозою, закутаною в брезент... Та ще ж, може, постанеш таким, тільки ж для того й живеш! Ще ламатимеш їхні оборони, прополюватимеш заміновані поля, ще на інших узліссях гудітимуть тобі верхами готичні собори сосен...

Визорилось небо, поля потонули в імлі, у синіх смерках. І здавалось Шамілеві, що віддалік ходить, блукає по пагорбу хтось. То зникає, то знов, виринаючи з імли, ледь бовваніє, схоже на постать дівочу... Чи, може, й не здавалось? Може, й справді там, у маревних смерках вечірніх, чиєсь щастя тихо, нечутно ходило.

XIII

Сплив вересень синій, як терен.

Жовтень палає червоний, як глід.

Фуражирами на фермі працюють Шаміль та Колосовський — є така професія на світі. Вивозять сіно із плавнів.

Якщо бряжчить, торохтить, трахкотить на весь степ, то вже так і знають фермівські дівчата:

— Шаміль за сіном поїхав!

Тримаючи напнуті віжки, навстоячки править у передку, дублені п'яти грають на клавішах дощок, настелених по дну гарби. Колосовський збоку сидить, вчепившись за полудрабок.

— Та не гони ж ти так! Пожалій Россінантів!

— Вони це люблять... І я люблю. Люблю, щоб бігло!..

Не бігло щоб, а неслось, розтрясалось, летіло — оце він любить. Щоб вся аж підскакувала порожняком, наче ось-ось розсиплеться, драбинчата, стоголоса його «катюша»...

А край ферми Пріся якраз виганяє на толоку своє запацьорене стадо,— вона тепер щетинястих отих вепрів пасе, що завжди голодні, забрьохані, худі, як хорти.

Чиста-чиста, наближаючись, біліє хустина: навстріч гарбі Пріся виходить до шляху. Вщухає трахкотіння, Шаміль, вдоволений ефектом, з ходу зупиняє коней, Привітався з дівчиною, глянув на «вепрів»:

— Де ж тут між ними Герінг?

Пріся з серйозним виглядом вказала паличкою на здоровенного старого кнура, що ростом виділявся з-поміж інших землерийців.

— Ото Герінг, а то он Гітлер,— тицьнула ще на одного, хребтуватого, забрьоханого, в брудній щетині.— Дівчата просто ненавидять його: всі стіни попідривав, з ногами в корито лізе.

— Що ж, арієць, йому все дозволено,— зауважив Колосовський.

Книжка якась була в Прісі в руці. Часто бачать хлопці, як дівчина, пасучи своє стадо, іде повагом толокою, на ходу читає.

— Що за книжка? — запитав Богдан, але Пріся не відповіла.

Все дивилась своїми глибокими на Шаміля, що хвацько сидів на полудрабку, тримаючи віжки. А коли вже хлопцям треба було їхати, сказала значливо:

— Брат мій хоче бачити вас обох... Жде вас біля того озеречка, де глід червоніє.

Знали вони те озеречко, окутане верболозом, кущами тернини та глоду. До нього й попрямували, зоставивши коней віддалік під копицею сіна. Тихцем пробралися між кущами до плеса. Кругле, як волове око,

затишне, інтимне якесь. Багрянцеве листя нападало з кущів на воду й незрушно лежить. Вода темніє вже по-осінньому. Задумлива, тиха. Не пробіжить навіть комашина по ній. Раптом Шаміль вхопив Колосовського за плече, остеріг... Двоє каченят випливали на плесо. Благородної кавової барви. Видно навіть темненькі смужечки вподовж голівок. Молодюсінькі. Зовсім спокійно пливуть, чистять пера, одне навіть лапкою голівку почистило — чепуруни. З затінку випливають на ряботінь сонця, роззираються. Одне випустило крильце, що сяйнуло білоперістю, випростало його, наче потягається чи пробує перед польотом. Помітили людей і не сполохались, спинились, дивляться. Аж трохи ближче підпливли, стало видно зіркі, блискучі мачинки їхніх очат. «Ти б стріляв? — хотілось Богданові запитати товариша.— Я б ні, не зміг би в таку красу...» Почувається, як їм щасливо у парі, як гарно обом так вільно й беззвучно плисти по озерцю. Хлопці боялись поворухнутись, щоб не злякати. І враз — фрр! І вже над лугами. Але і там, у прудкім віражі, йшли у парі, рядком. На інші кудись, на більші озера.

Мовчазно стояли хлопці. Почував кожен, як щось важливе йому відкрилося тут, таке, що раніше й не помічалось ніколи: ця злагода вод і мудрість тиші. Мов чудо, відкривав для себе Богдан оцих запізнілих качат і палаючий глоду кущ в дивовижності його сотворення і його життя. Раніш би так не сприймав. Ніякі кафедри не навчили б того, що навчила тебе страдницька твоя путь по фронтах, і власний біль, і горя молодого безмір... Ніби зупинився в своєму течиві час. Передосінньо вспокоєна, зупинена в рості природа. Вслухайся в неї, вслухайся в себе. Ні, таки ж і в цих умовах не деградує людина. Одних неволя нищить, інших розбещує, але ж скільки таких, кого дух розтління не торкнувсь, хто і в невільництві ще мовби гостріше відчув свою людську самоцінність. Можна, звичайно б, стати тяглом, приглушитися, знедуховніти, але яка була б вартість такого життя? Багрянці падолисту на воді й ця прозорість обріїв осінніх, що вони будять в тобі, чому непокоять? Навіть вершина всіх роздумів — то не вся ще вершина. За нею мусить відкритися Дія, прамати всіх звершень людських...

— Чому ж його нема? — промовив Шаміль і хотів рушити в гущавінь, та саме в цей час десь із-за лозня-

ків перед ними з'явивсь той, кого ждали. Низькорослий, в фуфайці, в чоботях кирзових. Обличчя сухе, блідувате, з чіпким вовчкуватим поглядом. Шамілеві кивнув, Пріся їх уже знайомила, Колосовському ж, міцно тиснучи руку, відрекомендувавсь:

– Байдашний.

Дарма що росту непоказного, міцність почувалася в осадкуватій доладній постаті зі ще не втраченою виправкою — не один рік, певне, ставав наввипинки в кадровій службі. Чоботи заброджені, на голові кепчина з наплюснутим на лоб козирком. Було щось майже черстве в твердому й маленькому — з кулачок — обличчі. Очі сірі, доскіпливі, глибоко під лоба всаджені. Найбільше увагу приковував цією доскіпливою сторожкістю погляду, в якому було щось важкувате, малоприємне. «Та не дітей же тобі з ним хрестити»,— дорікнув собі в думці Богдан. І що симпатії до нього не відчув — це теж було зараз не надто важливе. Важливим було, що перед тобою людина, якій можеш довіритись. Прісин брат, лейтенант-оточенець. Не було образливим, що він розглядає, випильновує тебе, мовби прицінюючись та внутрішньо виважуючи, чого ти вартий. А що в ньому є оця насторога, щось навіть схоже на притаєну підозріливість — так що ж тут дивного? Ці якості тепер, за таких умовин уже не гандж, вони стають скоріше достойністю людини... Зате потім — одразу на «ти»:

— Так оце ти будеш Колосовський... Чув і про тебе від сестри, давала характеристику... Німецькою володієш?

— Трохи. В основному вивчав французьку.— І додав іронічно: — Ще які вас цікавлять анкетні дані?

— То вже моя справа. Треба буде, спитаю.

Сіли під верболозом, Байдашний добув з кишені двогорлу солдатську маслянку, відкрутив кришечку, витяг з неї акуратно нарізані для цигарок папірці з німецької газети. Закурили. Шаміль дивився на лейтенанта повеселіло, йому, видно, приємно було бачити перед собою Прісиного брата, дарма що Байдашний нічим ніби й не схожий на свою красуню сестру. Може, хіба що вдачею, незламністю, міцністю духу. Сидить навпочіпки, жадібно затягається, спльовує в пісок раз у раз. Досмалив, затоптав недокурок.

— У вас у радгоспі буде створено ядро

Сказав, як про щось вирішене, буденне. Потім став розпитувати про решту полонених. Доскіпливо, у подробицях. Хто з якого роду військ, хто на що здатен, на кого можна до кінця покластись. Дещо радив. Від дечого застерігав.

— Поспішність потрібна при ловлі бліх. Гарячковитих ми будем остуджувати,— і чомусь суворо зиркнув на Шаміля.— Найменший промах, і голови нам всім полетять. Люди — різні...

Оскільки йшлось про барак, про товаришів, Колосовському здалось, що такі остороги тут навіть зайві. Сказав:

— На наших можна покластись. Саме слово полонений — це як пароль, тут зради не бійся. Хто здатен був зрадити, той сюди не потрапив.

Байдашний гостро подивився на Колосовського, подумав.

— Переконливо. Але осторога в нашім становищі ніколи не зайва. Бо тут іноді долю вирішує... випадковий випадок.

Він так і сказав «випадковий випадок», і Колосовський мимовіль потамував усмішку: стиліст... Лейтенант, одначе, помітив і це.

— Так, випадковий випадок,— повторив він твердо.— Через це найбільше й буває провалів. Обережним, хитрим, підступним — таким будь, така тут тактика. Без чистоплюйства: не з благородними ж маємо справу, з досвідченими падлюками. На все йди, аби лиш перехитрити... Бо це окупація, пойняв?

І вже з внутрішнім непідробленим переконанням, з почуттям права, впевнено й чітко пояснює, інструктує, як треба підбирати людей, як буде здійснюватись зв'язок їхнього ядра з ним, із Байдашним... Через сестру йтиме зв'язок.

— Надійна. Тричі надійна,— з гордістю сказав він про сестру.

І Шамілеві аж заясніло смагле чорноброве обличчя.

Стали радитись, як і звідки добуватимуть зброю. Нелегко буде це.

— Та на перший випадок маємо,— Байдашний добув із кишені, ніби на заздрість товаришам, облізлий лисняний пістолет ТТ. Потримав на долоні, клацнув обоймою, після цього пістолет знову ковзнув до кишені,— легко, як ткацький човник.

— Щоб не ставити ваш барак під удар, операції здійснюватимем більше на стороні. Ворог, хоч де він знищений — однаково ворог: зумів — і одним гадом менше. І ще — про трибунал. Необхідно створити вам свій, полоненський трибунал... Беззаконня не буде, але ж не буде й пощади. Самі, кого слід, прирікатимем на смерть. Самі виконуватимем вироки. Винищувати й винищувати — це буде наша тактика і наші з ними рахунки.

«Людина-винищувач» — так в думці називав його Колосовський. І мимоволі відчув повагу. Довір'я й повага — це, зрештою, важливіше зараз від симпатій. «Людина-винищувач» — ось чим він притягує тебе, і за це його визнаєш, і хоч у мирнім житті, може, й не став би з таким зближуватись, іти на дружбу, але зараз він сподвижник тобі, товариш у всьому, що б там не сталось. Видно, злий, як шершень, владний до неприємності і, напевне, жорстокий, безжальний, але ж Батьківщині зараз потрібні такі, і тобі теж цим він потрібен, а подобається чи ні, то вже другорядне.

— У місті був, бачив їхні діла... Принесли «культуру», нічого не скажеш... Майстри живцем людей у землю закопувати, багнетами очі виколювати живим... Та не злякають.— Байдашний підвівся, зібрався йти.

— Коли зустрінемось? — запитав Шаміль.

— Не спіши: коли треба буде, тоді й зустрінемось. Мушу відлучитись на деякий час. Тільки повернуся — дам вам знати.

Вже коли прощались, Байдашний спромігся на скупу іронічну усмішку:

— Мріяли про Чорні ліси? Ми їм тут, в оцих лозняках, зробимо Чорні ліси...— І повторив з ненавистю і погрозою: — Будуть їм, будуть Чорні ліси!

І подався. Хлопці мовчки дивились, як віддаляється, змелькує між лозняками його фуфайка, його доладна, бистра у ходьбі постать. Потім зостались перед очима самі лозняки, рідкі, обгризені худобою, вилинялі поосінньому. Павутиння сріблилось, тонко позависавши по них. Оце ваші Чорні ліси...

— Ось такий у неї братан,— блиснув усмішкою до Богдана Шаміль.— Кремінь хлопець!

— Випадкова випадковість звела,— усміхнувсь і Колосовський.

XIV

Ні від чого не відступивсь Решетняк, нічого не зрікся. Не нарікав, як декотрі. Не мав зла навіть до тієї габардинової з грізними петлицями сорочки, розіпнутої на тернах. Ні до наказів, які мусили б надійти, але так і не надійшли, загнавши всіх вас у безвихідь. Міг би ж бути наказ вчасний, рятівний, але його так і не діждались, був інший, різкий,— може, навіть безглуздий своєю згубною категоричністю. Але мусив виконати і його, бо таке на війні буває. Бо хіба, зрештою, не безглуздя й саме оце людовбивство, що тисячі літ триває на землі? Хоча не ти винуватець, не ти перший переступив кордон...

Що ж, так сталось. Може, хіба жита винуваті? Голубі, колосисті, скільки солдатських життів вони врятували! Скільки нас лежало в гущавині хлібів, а поруч їхні танкові армади проходили з важким скреготом,— ви ж могли тільки скреготати зубами... Колосся нам пахло життям. Смерть не здолала нас, кулю не пустив собі в лоб, дійшовши крайнього відчаю... Чи, може, й це тобі хтось поставить на карб?

Часом думає Решетняк: хто щасливіший на світі за людину? Ким би стати хотів? Птахом? Полюють і на нього. Рибою, лином яким-небудь? Гачок і йому приготований... Конем? Запрягатимуть, все життя ходи в хомуті, та ще й батогом зверху... Так і не знайшов, ким би краще було. Бо людиною ж таки... Хоч горе яке терпиш, але знаєш і любов. І тільки любов ніхто й не відбере в тебе та ще оцю ніжну щемливість чекання.

Прозоріє по-осінньому далеч. Солома скирт іноді проблисне нетеплим приглушеним блиском. По затінених стернях плями сонця блукають.

Десь за горбами, за дев'ятьма балками — Хмарине твоє. Якби відпустили, з зав'язаними очима втрапив би. Ніч форсованого маршу — і вже там. Але не пускають. Хоча за неперекірливість та роботящість, за лагідну вдачу Решетняк пішов навіть на підвищення: старшим конюхом. Віхола поставив його на стайню. І це якраз підійшло йому. Любить коней. Вміє навіть перепалих, заволохатілих виходжувати... Ще на кордоні жартували хлопці: Решетняк наш через коня чай п'є несолодкий... І то правда була: вночі коня підгодовував, свою пайку цукру йому віддавав...

Одного дня, як із казки, з'явилася Катря.

Зі степу навпроти сонця йшла, і щоки горіли їй від далекої ходьби, а ямочки на щоках і сльозинки в вічу були в розблисках світла. Не скинувши й вузлів, спасенно припала йому до грудей, умерла. На мить зник увесь світ, зосталось їх двоє. Все варто було пережити, усе перейти, щоб дочекатись цієї миті. Вдихнути ще раз любий дух її гарячого тіла, відчути, як знов шумить у тобі збурена кров,— жива, невиціджена, шумить силою і любов'ю!

Неподалік стаєнь кучугура сухої запахущої люцерни, щойно привезеної. Розстелив на ній свою шинельчину обстрьопану. Пірнувши в зелених парфумах, сидить твоя усміхнена й заплакана, твоя довгождана. Розпріг її обережно від ноші, присів навколішки перед нею, дивився на неї, а вона на нього дивилась.

— Як ти висох... Видно, як і серце б'ється...

— А біля серця видно що-небудь?

— А що?

— Там осколок. Біля самого серця вріс, уже його й не чіпали...

— О боже!

— Чого ти? Злякалась, що серце в мене буде залізне?

І всміхнувся. Усмішка тільки й зосталась у нього, якою була: гарна, сором'язлива, дівоча якась...

Смуток повив Катрине обличчя. Мовби почувала й себе винуватою за те, що рідна сторона зустрічає його неволею, людськими плачами, а не піснею, колючим дротом, а не маковим цвітом... Схаменувшись, стала мерщій пригощати його, наче хотіла, щоб одразу з нього зійшла оця худорба полоненська, щоб миттю набрався здоров'я.

— Усе в мене поки що є: і хліб, і до хліба, ще з довоєнних запасів зосталось... Добре заробляла... Гектарниця ж я... І корову ще не забрали, вистачає молока синові твоєму...

— Який він?

— Козакує в баби... Поліцаїв уже передражнює... Сяк-так живем, горя прикупивши... А скільки тебе я попошукала! Де тільки не була! І все ж цидулка твоя з Холодної Гори таки домандрувала до мене...

Про Холодну Гору став розказувати їй і про все, що було перед тим. Щоб пояснити, чого він тут опинився. Щоб знала, що нічим себе не заплямив.

— На двісті кілометрів уже був за спиною німець, а ми ще тримались на рубежах. Воювали на совість, і я теж ні за кого не ховавсь. Знаю тепер, що буває з людиною таке, коли їй нічого не страшно. Якось танк наповзав просто в лоб. З'їхав уже гусеницею на бруствер, а я з землі одним скоком та на броню, як нас учили. Накинув шинель на оглядову щілину, і осліпив його, а тільки вони відкрили верхній люк, тієї ж миті граната моя — туди, в саме нутровище!.. Були діла. Це потім уже, за дротом вони з нас доходяг поробили.

— Дісталось тобі... Біля Хмариного в нас теж були великі бої під час відступу... Ми з жінками ще й після того не один день у полях та в лісосмугах поранених підбирали.

Постала перед ним Катря в ролі санітарки. Ні вати, ні бинтів не було, не мали чим перев'язувати. Шукали покинуті стоянки медсанбатів, назнали там закопані відходи їхні — відкопували, розмотували чиїсь руки забинтовані, ноги відрізані... Розмотували з них бинти, виварювали, випарювали, і вже вони, м'які й чисті, лягали на інші рани, тамували іншу чиюсь кров... І це, що розповідала Катря, робило її ще ближчою для нього, ще дорожчою.

Катря знов і знов обзиркувала свого віднайденого.

— Змінився ти. Суворий такий став.

Рука її гладила його щоку. Кістляві випнуті вилиці. Широкий вид з твердими брусуватими рисами. Очі з-під важких брів ніби скошені трохи до середини. Суворість, твердість набута. Тільки рот, як і раніш, гарного, майже ніжного малюнка...

— Чи ти про мене хоч згадував там?

— Може, завдяки тобі й вижив...

Мимоволі зітхнув: стільки разів смерть зазирала в вічі, починаючи від самого кордону. Літаки ледве кашкетів із голів не збивали, ганялись навіть за окремим бійцем... Відомо, яка доля солдатська. Ночі без сну. Завжди в грязюці... Хліба не підвезти. Навесні картоплю незібрану в полях викопували, мерзлу, так і тече, як гній... На солідолі оладки з неї пекли... Ну, а табір — хіба те жахіття передати словами?

Пошарудів, шукаючи кишеню розстеленої, протхнутої конюшнею шинельчини, і видобув звідти щось схоже на мантачку, на брусок, що ним коси гострять.

— Ось воно... Іскру можна викресати.

— Макуха? — ледве догадалася Катря, взявши той чорний брусок і розглядаючи.

— Таким оце нас пригощала Холодна Гора... Десь роздобудуть, розпиляють і тоді за недокурок можна виміняти...

— Синові візьму, покажу, як виросте,— сказала Катря і заховала брусок у кошик.— Щоб знав, чим батька його гартували.

Іванові добула з хустки яблучок, невеликих, смагляво-червоних.

— Циганочка наша.

— Це хлопцям понесу,— сказав Іван.— Бо фрукту тільки й пробували, як у госпіталі були. Сибірські сестри нам ягід кисленьких з тайги приносили, вітамінів лісових... На фронті, правда, якось бубку бачив, ледве не загинув через неї. Молоденький садок трапився по схилу, біжимо, кулі дзижчать, і раптом, глядь, вгорі між листям так і сяйнуло рум'яне... Черешенька, перша ягода... Дістану, думаю, а там хай хоч і вб'є! Отак закортіло. Ну просто наче все життя в ній... Тільки потягся рукою між листя, а тут снаряд як жахне, так і кинуло мене, полетів кудись мемелем... Та все ж, мабуть, було у тій бубці щось ніби знак мені: жити!.. Судилося, видно, так, щоб нам ще раз зустрітись..

— Пригадуєш Йону, що до школи колись ходив з хуторів? — знов загомоніла Катря.— Повернувся в село таким катюгою, в собачники до них пішов... Все каркав: нема вже тебе, зітлів десь.

— Скоріш він зітліє,— схмарнівши, кинув Іван.

— Де ж ви тут живете? — перевела Катря мову на інше.

— Ото наш барак, на белебні біліє, недавно побілили...

Далеко виднівся на пагорбку барак, нагадував про себе, одначе туди сьогодні Іван не поспішав. І коней, пригнаних з робіт, товариші прийняли біля стайні без нього,— домовився з ними, щоб самі обійшлися, не відривали його від дружини.

Тут їм, на пахучому сіні, й вечірня зірка зійшла. Може б, тут і заночувати довелося, якби не проїздив поблизу Пауль-управитель з бутлями самогону в тачанці.

— Хто такі? — льодовим тоном спитав, не встаючи з

тачанки. Губи злі, тонкі, міцно стиснуті. Вуха з-під жокейки стовбурчаться, лапаті, як капуста.

Може, й справді не впізнав Івана, хоча ж не далі як передучора бачив його в стайні. Ще й похвалив, що чалому гарно хвоста підрізано...

— Та встань, коли до тебе звертаються.

Іван підвівся знехотя, важко.

— Дружина прийшла ось провідати... Дружина, фрау...

— То чому ж не на місці? Хто відпустив сюди — люцерку розтовкувати? Порозпускались! А куди ті дивляться?

«Ті», тобто Пат і Паташон, були якраз біля колодязя: виднівся там гурт людей, і коло них вартові стовбичили із своїми «палицями». Управитель щось миркнув кучерові, і той погнав до колодязя. У призахіднім світлі видно було аж сюди, як Пауль зіскочив з тачанки і замашним жокейським нагаєм, з яким ніколи не розлучався,— мабуть, і під подушку собі вночі клав,— усмажив по плечах спершу Паташона, потім, аж двічі, Пата. І після цього вже покотив на гебіт.

Пат і Паташон надбігли з рушницями розлючені, захекані від своєї хортячої служби. Пат, що раніше рідко й озивався до людей, з бігу визвірився на Решетняка:

— Забув, що до барака треба? Ану мерщій!

Полонений не зрушився з місця. Бо він таки забув. Бо просто не вірилось, що і в такий день хтось посміє відірвати його звідси, порушити його віднайдене щастя, яке вперше — за такий довгий час — тут йому щойно голубило душу.

Катря, все ще сидячи на розстеленій шинелі, подала голос:

— Виходить, уже й любов провиною стала? До мужа ж свого, не до кого прийшла... Законний мій...

— А ти помовч, заховай свою пазуху! — перепинив Пат її мову брутальністю.— Невидержка? За любощами привіялась? Ану змотуйся!

Іван стуманів від образи. Лагідного, тихого Решетняка більше не було. Стояв інший, гнівом налитий. «І це ви, підголосичі німецькі, прийшли любов мою топтати? Не маємо вже права й на це?» Катря бачила, як поволі стискуються його загрубілі від праці кулаки. Стривожилась за нього. Щоб не заходив далі в суперечку, щоб не скоїв чого, підвелася, сказала зласкавленим голосом:

— Добре, йди.— І, тулячись всім тілом до чоловіка, додала: — Я в людей переночую, а завтра знову зустрінемось,— і погладила його по голові.

Іван, розчулений ласкою, погамував себе. Нагнувшись, підібрав облиплу люцеркою свою шинельчину, накинув її наопашки. Куца вона була, якась кривобока, з обпаленими краями внизу.

— Ведіть.

Не відриваючи очей, стежила Катря, як віддаляється між конвоїрами в тій шинельчині наопашки його постать, відпливає нечутно у вечорову прозорість. Конвоїри йшли біля нього, довгий попереду, малий позаду, і видно було, як гвинтівки стирчать при плечах у них, цівками вгору, мов палиці. Відійшли вже на чималу відстань, прямуючи через маєток до барака, що і в надвечір'ї білів від заходу на пагорбі, як зненацька десь там, де вони йшли, зринуло, вдарило піснею, немов зі сну, з неймовірності:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю...

І тієї ж миті угледіла Катря, як із-за барака, з-за вечірніх полів саме сходив місяць йому, червоно, млисто. Викотивсь величезний і над самим пругом став.

Як млиновеє коло!..

Зневолений, віддаляючись, дарував Катрі саме ту пісню, яку вона найбільше любила. Чула її в іншім житті, в дівочих своїх ночах і ось знову чує. Голос Іванів панував над синім вечірнім простором. Заслухались конюхи біля стаєнь. І хлопці, що зібрались біля бараків. І дівчата десь біля ферм. Усі обернулись лицем до тієї, давно вже тут не чутої пісні, що її, арештовану, зараз під конвоєм через маєток вели до барака. Весь простір степу повнився нею, піснею-протестом, піснею-жагою, і була вона на цьому гіркому світі як знак чийогось оживання, знак повернення до життя.

З сльозами на очах слухала Катря Іванове пісенне прощання, вона цього вечора вдруге закохувалась у нього, що, віддаляючись, ніби назавжди, набезвік, був їй зараз найкрасивіший з усіх людей на світі. Вже зовсім розтанула в присмерках його постать, розпливлися й тіні конвоїрів, здавалось, сама конвойована пісня іде, відпливає в заслухану далеч. І хай в обстрьопаній шинельчині та пісня і боса, зате висока-висока...

Тієї ночі, коли в бараці поснули, Колосовський на нарах (знову на нарах!) підсунувся до Івана:

— Так от, друже, є завдання...

XV

— Тільки б не збитися на пригодництво,— сказав Сергій-оператор, дійшовши до цього місця.— Розумію, що для вас кожен факт з пережитого дорогий, кожна листівка, вами від руки переписана, здається подією — куди якою значною...

— Тоді не було незначного. За листівку розплачувались життям.

— А якою буде музика? Чому б не взяти на супровід щось із музики старовинної? Не знаю, як кому, а мені... Буваю в тривозі, знаю хвилини розпачу. Але коли я сиджу на концерті й бачу, як студентка політехнічного в глибокій задумі, в якомусь майже неземному натхненні слухає Баха, грізну зливу органної музики, я стаю спокійним за майбутнє людини.

— Нарешті чую голос оптиміста.

— Про Шаміля і Прісю більше б хотілось. На них зосередитись. В них є ота трагічна поезія, що її завжди шукало мистецтво.

— Шаміль і Пріся на екрані... Не можу до цього звикнути ніяк.

— Шаміля я, скажімо, радив би дати стилізовано, під нашого найзагадковішого з лицарів — Мамая. Ось він сидить серед степу в своїй класичній позі, зафіксований на всіх отих потемнілих парсунах. Бандура в руках... Поряд кінь, повід накинуто на ввіткнутий в землю спис... Ні, не спис, а рожен — рожен, високий до неба!.. І так на весь екран... Випуклі очі, що поглядом віщуна-характерника вдираються тобі просто в нутро підсвідомості. І та містика підпису старовинною в'яззю: *«Ось ти дивишся на мене, а не знаєш, хто я і звідки я родом...»*

Мамаї — це Сергієве хобі. По всіх базарах та комісійних вишукує ті старі потріскані парсуни. Вважає їх найбільшим дивом давнього народного малярства. Міг би бути фахівцем-реставратором, якби зрадила йому кінокамера. Годинами ладен вистоювати в музеї, на самоті слухати того загадкового співрозмовника, що,

владно розсівшись серед степу, мовби лукаво підморгує тобі, насміхається, або скаржиться, або запитує з своєю чаклунською таємничістю: «Ось ти дивишся на мене, Сергію, а не знаєш, хто я і звідки...»

— Ні, краще Шаміля залишимо, яким він був насправді... У гімнастерці ношеній-переношеній, що її Пріся латала... У постолах-шкуряках Решетнякової роботи. Якщо Шаміля й варто зобразити лицарем, то тільки сучасним... Він же катюшник, який тут спис?..

— Творчу дискусію про це ми ще продовжимо, а зараз — у дорогу. Сьогодні в нас культпохід.

Крем'яниста мокра стежка, в'ючись, веде нас у гори. Йдемо в обсерваторію. З давніх, з *тих* літ знайомий там у мене астроном, з яким і Сергій хоче познайомитись.

Серед каміння біблійного, серед горіхових могутніх дерев та окультурених кущів глоду (і тут глід!) височать сріблясті півкулі обсерваторних бань-верхів.

— Аж куди забрався маврітанський стиль,— зауважує мій колега.— В цих опуклостях таки щось є. Вражають... Немов неземні дивовижні храми якісь...

Оце тут вона, дозорна вишка планети. Звідси людина намагається проникнути в глибини світобудови, звідціль чутливі антени ловлять таємничу, нерозшифровану мову пульсарів. У лобатих півкулях цих храмів зароджуються гіпотези. Деколи — зовсім не часто — з'являються відкриття... Об'єктом досліджень тут — ті самі зоряні безвісті, лише клаптик яких вам видно було в неволі крізь душник печери-цегельні. Паленою сажею досі вона тобі смердить. Вранці вискакували з печери схожі на сажотрусів, чорні, як сатани, страхітні подоби людей... Але й звідти ночами ви прагнули зірок, вели мову до неба, до світу, в якому ще стільки нерозгаданостей...

Сергій уважним операторським оком розглядає куполи обсерваторії. Тихо, ніде нікого, тільки оці сріблясті сторожкі півкулі.

— Дивний світ! Світ загадковостей... Тут би знімати натуру чогось фантастичного, якоїсь інопланетної цивілізації...

Обсерваторний люд, певне, ще спить: ніякого руху. Люди нічних вахт, удень вони мають право на відпочинок. Нікому не дозволено їх турбувати. Та все ж, поблукавши трохи, на одній із алей зустріли якраз його, сивого астронома. Чолов'яга кремезної стату-

ри і, незважаючи на вік, підтягнутий, свіжолиций. Очі з живим блиском, дивно юні. Поздоровкавшись без церемоній, окинув прицінливим оком Сергієву дещо розвалькувату постать, що, занедбана господарем, вже почала набирати «тлустості».

— Спортом, спортом треба займатись,— одразу ж зауважив професор, наче давньому своєму знайомому.— Передчасно втрачаєте форму, юначе... Ще дівчата подумають, що лінтюх, а ви ж трудяга, я певен... У вас професія не для ледачих...

— Футболом займусь,— пообіцяв Сергій поблажливо.— Сьогодні ж записуюсь у дубль до нашої готельної команди. Центральним форвардом, не інакше!

— От і добре,— професор посміхнувсь.— Ходімте покажу вам свіжі знімки Марса, щойно одержав.

Під пахвою вони в нього, в товстій папці, ті марсіанські ландшафти. Пішли за ним. Сам відімкнув двері обсерваторії. Ввімкнув рубильник, дав світло. Угору по сходах. Кругле просторе приміщення оперізує голуба панель. Внутрішність високого купола в гарнім обличкуванні з темного дерева. Телескоп нагадує гармату. Сріблясте тіло його масивне. Але астроном одним натиском кнопки ввімкнув, заставив рухатись увесь пристрій, і телескоп поплив по колу, обертаючись легко, розумно якось. Рухається він, і астроном разом із сидінням робить розворот, і вже в горішній бані з'являється щілина неба... Сергій у захваті: весь цей рух, плавкий, шукаючий, по невидимій градусній сітці, створює настрій урочистості, священнодійства. Для астронома ж це будень.

— Ставимо координати, і телескоп, як бачите, наводиться автоматично... На потрібну нам ділянку неба.

— Він у вас наче живий,— каже оператор.— Повертається так осмислено... І та щілина неба! Звідси його якось інакше сприймаєш.

Барвисте небо міфології, населене велетами, мудрецями, небо садів райських, пристанище тих, хто вічно купається у вимріяних блаженствах, тут воно постане крізь скло телескопа як надхолодна вічна ніч космічної безвісті...

Танченко в подиві зхмурює лоба:

— Усе це доконче потрібне людині? Як по-вашому: дослідження галактик — це справді не менш важливо, ніж, скажімо, дослідження людського болю?

Професор подивився на нього вникливо, помовчав аж ніби ображено. Нічого не відповів.

— Тоді дозвольте невігласу ще одне запитання з тих, які вже, мабуть, вам набридли...

— Чи є життя на інших планетах? — догадався професор.

— Так. Не аміачне яке-небудь, а життя в нашому розумінні?

— Загадка загадок... Про це я не менше вас хотів би знати,— професор замислився, поклавши руку на тіло телескопа.

Розглядали потім знімки Марса, добуті одним із космічних кораблів.

— Бачите, пустеля,— діловим тоном казав професор.— Де ті канали? Воронки, кратери, суцільні каракуми, розбомблені метеоритами...

— То що ж — Земля тільки оазис у світовому безмежжі? — нахмурився Сергій.

— Не знаю, не знаю... Певен тільки, що рідкісність вона і берегти її маємо, як рідкісність божественну, геніальну.

І ще показував спектри, на яких вони мало розумілись, численні знімки неба: все темне, в білих цяточках...

— Космос...

Сергій, ожвавівши, в подробицях розпитував про техніку фотографування, це його зацікавило з погляду фахового.

— Як, скажімо, фотографувати Венеру, завжди окутану суцільними хмарами?

— Її важко фотографувати. Надто ж, коли проходить побіля Сонця: в цей момент вона «тоне» в яскравості сонячного ореолу. І тільки в таких ось місцях, в гірських умовах, де сонячний ореол ослаблений, вдається спостерігати ту загадкову красуню, бачити вузький її серп...

— Вдуматись тільки: людина, як весільну пару, фотографує планети у їх сонячнім вбранні,— заговорив оператор.— День у день досліджує й саме світило, розгадує його, батько фотосинтезу й самого життя... Магія, чудо часу і разом з тим...— Він помовчав, покошлав п'ятірнею свою голову кудлату, потім знов, запалившись, звернувся до професора: — А сонячні бурі, як ви вважаєте, справді впливають на наші земні

діла? Сонячний вітер, вибухи, оті самі «збурення»... Дуже вони позначаються на нашім житті в цілому й на самопочутті та поведінці окремих людей? І на якості наших фільмів, скажімо?

— З посиленням сонячної активності зростає циклонічна діяльність... А ця в свою чергу призводить... Ну та зараз ми переживаємо рік Спокійного Сонця,— усміхнувся професор.

— Я не помітив,— зізнався оператор.— Скоріш подумав би, що маємо рік Сонця Бурхливого...

— Спокійне чи Бурхливе — різницю помітить не кожен. До того ж із Землі дедалі гірша видимість: багато куряви розвели.

— Так це курява земна заганяє вас сюди? — пожартував Сергій.— Від бур земних, від тайфунів та торнадо втікає на самітницькі оці верхогір'я?

— Від пилюги цементної, від сажі ТЕЦів,— уточнив астроном.— Бо господарник, він утилітарист, часом далі свого носа не бачить... Дехто поводиться так, ніби на цьому кінчається життєвий цикл, і після нього життя припинить свій рух, і майбутнє не виставить ніяких оцінок. А воно ж буде, настане. Людство не бездітне! Нащадки прийдуть і скажуть своє слово про нас: як ми жили? Що думали, що і як — головне: як! — робили...

Була пауза роздуму. Після того професор знов повернувся до своїх спектрів, галактик, спалахів та вибухів, і незвично й так цікаво було їм слухати людину, що оперує міріадами зірок, відстанями в мільйони світових років... До того ж ті спектри, які він досліджує, вибухи, які бачить сьогодні, стались безліч мільйонів років тому, коли ще, може, й сама планета не народилась.

— А вам не сумно? — запитав оператор.

Професор не зрозумів:

— Чого?

— Що видимий світ, вами досліджуваний,— це, власне, відлетілий, давноминулий світ? Відгорілий у далях, у таких часових правічностях, що їх навіть багатій уяві нелегко збагнути?

— Сумно буває від іншого,— довірливо мовив професор.— Що на людину, хай навіть могутнього інтелекту, навіть коли стане вона найближче до якихось важливих істин, неминуче насувається зима старості.

Сергій глянув на професора запитливо:

— Старість — це трагедія?

— Якщо є трагедія старості, то, гадаю, не в тому вона, що старіється тіло...

— А в чому?

— В тому, що молодою лишається душа.

— Афоризм! Це варто б десь подати з екрана,— вхопився за почуте Сергій.

Колосовський тим часом розглядав професора. Диво людини... Її можливостей, її витривалості, мужності духу. Справді ж, людина — це не тільки сукупність білків, жирів, вуглеводів! Навіть мінеральну воду й ту ще як слід не дослідили, до кінця не розгадали, завдяки чому набуває вона своїх рідкісних властивостей, проходячи невидимі шляхи десь там, у земних надрах... Колись, у найтяжчій життєвій ситуації, доля випадково звела Богдана з цим професором Ізюмським. Біля куреня, в кінському костлявім лазареті... Сіряк рудий був тоді на оцих плечах, були слова великого смутку: «Нема неба. Нема зірок, в чорних ураганах цей вік, що, може, останній з відведених роду людському...»

Відродилась людина, повернула собі людську свою сутність, знову спрямувала погляд у всесвіт...

— А ви, Колосовський,— обернувся до нього астроном,— що фільмуєте зараз?

— Збираємось. В туманах пошуків поки що.

— Шукати — це, мабуть, найсолодше з усього... Чи не в наукову фантастику вдарились?

— Ні.

— Там чомусь найбільше трапляється курйозів. Помоєму, ваше мистецтво, як, до речі, і всяке, має не лише емоційно дати відчути молодому поколінню наш час, а ще й допомогти його зрозуміти. Нам, старшим, здається, що молодь має той досвід, що й ми, бачила те, що й ми. А це ж не так. І тут, звісно, річ не стільки в сюжетах, тут хочеться бачити оті самі спектри художньої мислі, широкої, вільної. Щоб заполонювала тебе. Магія екрана, вона ж таки справді існує. Я, дарма що клопотів маю доволі, намагаюсь не пропускати фільмів, охоче дивлюсь і їхні, й наші. Надто ж про любов — посміхнувся професор і по хвильці став знову серйозним.— Але хотілось би на екрані бачити любов не полегшену, а як життєву і активну,— я це підкреслюю,— активну силу, здатну, можливо, навіть впливати на самий рух історії... Любов — поняття широке, коли хочете, філо-

софське. Ось і ця обсерваторія, хіба не з любові вона виросла? Часом думаю вночі: це ж полеглі, це вони, ніби вставши, на своїх плечах підняли твою лабораторію зоряну!.. Або ось він, головний герой наш... Телескоп. Метр у діаметрі! Саме чиясь любов з над'ювелірною точністю його шліфувала, перш ніж нам передати...

Пригощав потім їх рідкісною «ізабеллою». А коли вийшли на подвір'я, щоб повертатися до готелю, Сергій знову задивився на сріблясті, сонцем облиті півкулі обсерваторних верхів.

— Ну, а циклон, що оце внизу лютував, до вас, на Олімп, не добрався?

— Перепадає й нам. Коли розгуляється, понесе грунти — тоді прощайся з небом, з зірками, принаймні на деякий час.

— Жаль, що я не приборкувач циклонів,— пожартував Сергій.

Професор заклав руки за спину і, світячи сивиною, ніби роздумував уголос:

— На людину війни, на неї хвороби, проти неї стихія... А людина, всупереч усьому, таки має всюди залишатись людиною...

Котрийсь із молодих працівників обсерваторії, перебігаючи алеєю, звіддалік гукнув, доповів професорові:

— Пишу Сонце!

Коли, розпрощавшись, спускалися з гори, Сергій згадав цю випадкову репліку:

— Заздрю людині, що може отак по-робочому, буденно сказати: «Пишу Сонце!»

XVI

А я поки що змушений писати тьму. Глухі беззоряні ночі осінні. Барак, обшпугований негодою. І нічне засідання трибуналу в кутку, на нижніх нарах...

Пат і Паташон не дуже перенапружують себе охороною полонених. Вдень їх дедалі частіше залучають виганяти по сусідніх селах людей на трудповинність та виловлювати тих, що уникають відправки до Німеччини. І невелика радість після такого дня, промоклому, промерзлому, місити грязюку до барака. Сама робота полонених вимагала трохи попустити режим: хто на конюшні, хто поїхав на станцію за вугіллям, ще когось на

цілу ніч послано дерть молоти... Вартові навідаються звечора до барака, покрутяться, з'ясують, хто де, і подались після цього, один — додому, а другий до конторських різатися в очко. Бо, зрештою, куди цій холодногорській ватазі тікати з-під тутешньої варти? Сюди вже й яроплани їхні не долітають. Засади скрізь, на всіх дорогах хапають, по містах облави,— тепер, навпаки, сюди, в маєток, частіше тікають, де хоч від голоду не пропадеш...

Увечері, як тільки зникнуть Пат і Паташон, барак оживає, пости з самих полонених стають по надвір'ю на чатах. Стоять, вистежують темряву, доки в бараці засідає суворий безпаперний їхній трибунал. Судять.

Прибігла перед цим Катря до Івана. Час від часу вона тепер його провідує, усі вже позвикали до неї, іноді й ночувати залишається — веде її тоді Іван в тамбурний закапелок на стайні, де не вивітрюється густе, надихане кіньми тепло, і кінських попон вистачає, щоб укрити їхню любов. Там, у тамбурній світлиці, на розгорнутих збоїнах чути їм цілу ніч, як коні біля ясел тяжко зітхають, думаючи щось коняче, своє, може, вільне й далеке, як літо на луках.

Щось тут і Решетнякові снується з квітучих казок дитинства. Прадід його чи, може, прапрадід у турецькій неволі був. Теж старшим кінничим,— так розповідала бабуся. І все той невільник приглядався: котрий же із тих румаків найбистріший, щоб погоня його не догнала? Султанова то була таємниця. А потім якось дав їм сіна, а те сіно виявилось чар-зіллям, і коні султанські, попробувавши, одразу на мову здобулися, по-людському заговорили до кінничого. Так дізнався, котрий найбистріший, котрому погоня не страшна. І на ньому й вимчав із султанських стаєнь уночі, з ним переплив Дунай... У дитинстві немає легенд, для Івана то все було справдішнє. «Наче сам бачив, як він, вхопившись за гриву, перепливає Дунай». А Катря, зіщулившись під попоною, слухає Іванові спогади-сни, і голос її невеселий:

— Жаль, коні тепер не розмовляють по-людському, чар-зілля не знайти... А горя цілі Дунаї розлилось...

В останній прихід розповіла Катря пожильцям барака: нахабніє, розоряється той вислужник Йона, життя вже від нього нема. Архипенка закатував, згадавши йому колективізацію. Якось, напившись, добирався в хату до Катрі. Не пустила, то він стрілянину зчинив

у дворі, вікна побив... Розповідаючи, Катря очікувально дивилася на Йвана, ждала, що скаже, а він хмурився й мовчав. Аж здивувалась. І сама ж намагалась виправдати його мовчанку: невільник життя, руки зв'язані... І хіба в одному Хмариному зараз панує свавілля?

З Катриних новин для пожильців барака інша виявилась найголовнішою: днями наших парашутистів Йона зловив і сам відігнав у гебіт. Хто вони, ті двоє парашутистів, і з якою метою були скинуті — про це в бараці могли тільки догадуватись. Нещасливим виявився їхній нічний стрибок: один на дереві завис, заплутався, а товаришка його, зовсім молоденька дівчина, руку ушкодила, падаючи,— Йона, проте, і їй скрутив руки за спиною дротом, того ж ранку й погнав обох до повіту-гебіту. Вислужився, іуда, ще нібито й винагороду отримав за них... П'яний як чіп повернувся додому, прилюдно похвалявся на толоці своєю хоробрістю. Одного лише не знав Йона: копає собі ж яму його продажна душа, що не в такій уже й далечі від Хмариного, за полями та балками, закутими першим морозом, нічна помста чиясь не спить, готує за тих невідомих парашутистів розплату.

Після того, як Катря пішла, зібрався увечері трибунал. І хоч Решетняк промовчав тоді, слухаючи про побиті вікна у власній хаті, але зараз, коли йшлося про людей, хай зовсім йому не знайомих, про невідомих отих, погублених Йоною парашутистів, він перший подав голос:

— Таке не прощають.

Хай не знайомі нікому вони з нас, не знає ніхто, які вони були, що за люди... Нарешті парашутисти! — і цим сказано все.

Винесли вирок.

Товариші врахували й таке: в селі не можна чіпати Йону, бо на Катрю впаде підозра, життям поплатиться іхня спільниця... Вирішили, що братимуть його на хуторі, де Йона має гуляти у свого приятеля на хрестинах.

Операцію очолював Колосовський. Ніхто й не помітив, як наступної ночі вислизнуло троє коней із крайньої стайні, швидко зникнувши в темряві, розкидаючи свій глухий тупіт у степу. Ніч була довга й невідома попереду. Їдучи, Решетняк уявляв, як беруть вони Йону зненацька, як поведуть його на те давно запустіле дво-

рище у степу, ба́тьківщину Йонину, де старий Архипенко яму собі копав. Поклав собі Решетняк, що неодмінно все там відбудеться, на тому ж місці, де Йона вчинив над сільським активістом розправу. Приведе й скаже:

— Копай... Твоє до тебе й повертається.

Проситиметься Йона, на коліна падатиме:

— Змилуйтесь, хлопці!

— А коли стара Архипенчиха тебе благала, ти змилувавсь? Копай же сам собі яму, як він копав: вічними сусідами будете.

Схопили Йону там, де й задумано було його схопити: біля старого вітряка, коли п'яний повертався з хрестин. Здається, спершу він і не дотямив, що це за напад на нього, видно, і в думці не покладав, що він кимось уже заочно засуджений.

— Запроданець,— сказав Колосовський, відбираючи зброю.— Найманець підлий.

— А тобі діло? Хай і найманець... Найнявсь! — обурено випручувавсь Йона.— І до чорта наймусь! Бо розорили! Всю душу ви мені випотрошили! Хто з землі зірвав? Хто нас, як цуценят, у сани?

— Зрадник. Вислужник,— згрізна падало на нього з темряви.

— Пустіть! Гетьте! — пручався всіма м'язами.— Нікому я не служу! Ні свастиці, ні тризубцю!.. І до лампочки ця мені ваша Україна! Весь світ пройду! Картопля всюди однакова — мерзла та сушена!

Заткнули рот, скрутили руки, між кіньми погнали у відкритий степ. Про те, щоб вести його кудись на батькове дворище, до страченого ним Архипенка «у вічні сусіди», Колосовський не захотів і слухати.

— Нема коли з ним воловодитись... Тут.

...Як непоміченими виїхали з маєтку, так непоміченими й повернулись троє вершників удосвіта до стайні. Мовчазні, з суворими лицями, задубілими на вітрі. А перенатужені коні — з інеєм на змокрілих, ще повних нутряного клекоту грудях.

Не стало зрадника Йони в Решетняковім селі. Зник загадкою. Розпився до того, що людей не впізнавав,— хіба ж довго такому вночі у яму вшелепатись? В якийнебудь напівобвалений на старім хуторищі колодязь,— позоставалось ще їх у степу після того, як хутори порозбивали...

Аж у першу косовицю, коли староста вигнав збідоване хмаринське жіноцтво з косами в поле і коли ці, безмужні, вишикувавшись тужливим ключем, рушили по тім самім лану, де колись ходили комбайни з їхніми комбайнерами біля штурвалів,— одна з передніх, кладучи покіс, зненацька в ячменях наткнулась косою на щось перетліле. Без обличчя, без очей, кістяк, воронням роздзьобаний, переточений мурашнею... Лише по чорній зітлілій шинелі, по вискалених металевих зубах і впізнало жіноцтво свого лютого односельця. Переточена мурашнею зітліліcть — то було все, що зосталось від Йони.

Одначе ще далеко той день, коли його у хлібах викосять хмаринські косарі в спідницях.

А поки що Решетняк ревно порає коней, розгарячілих після нічної гіньби. Того погладить, того неболяче торкне шкребницею і ще раз огляне: треба, щоб на ранок були як усі, зоднаковілі. Інші конюхи ні про що не розпитували — коло нього все тут люди свої, надійні. Мовчки, як після тяжкої роботи, закурював з ними в розчинених дверях тамбура. І хоч очі червоні були від нічниць, на сон не тягло. Розвиднялось уже. По-зимовому важкі, недобрі хмари над степом піднялись. Гнало вітром, і сніг пролітав косий, трасуючий. І, дивлячись на той сніг, думав Решетняк: «Це якраз добре. Все приметe...»

XVII

У Перемишлі їх постригли. Клубок круто скручених під хусткою Прісиних кіс звично рвонула чиясь невідворотна рука...

Кілька спроб втекти по дорозі, відлучившись ніби за окропом на станцію, кінчились для Прісі лише синяками густими. Ці синяки, аж чорні, побачила на собі в тому ж Перемишлі, коли роздяглася в лазні пересильного табору. Постригли всіх поспіль, обтяли більше для глуму, звичайно. Машинками, наголо, як тифозних. Ох накричалася разом з дівчатами, коли від есесівок відбивались, від їхніх ножиць боронячи коси свої!.. Були такі, що з горя голки ковтали. Ніби з життям назавжди прощаючись, волали до недосяжних тепер матерів, похапцем передавали полякам останні листи, зал-

ляті сльозами: «Мамо, ми гинем! За що вони мучать нас, що ми їм зробили?»

Якщо фортуна ще здатна виявляти прихильність, то вона все ж тут до Прісі хоч трохи таки скривилась: не в табірні бараки потрапила невдала втікачка, не до вахманів, не до вовчиць блокових та штубових, що уколами витатуйовують на вас безвихідні табірні номери,— придбала Прісю за скількись там марок німкеня-аристократка для робіт на скотарні у своєму маєтку з середньовічним замком. Уперше не в підручнику історії і не в кінофільмі, а насправжки, в реальності дівчина побачила тут рицарський замок на горбі. І чепурний корівник біля нього неподалік, з якого ти, остарбайтерка, щодня будеш вичищати гній.

Німкеня — худа, висока, сама хребетна кість ходяча — накульгує, бо замолоду об'їжджала коней, і на згадку про ті часи має пошкоджену ногу і троє срібних вставних ребер замість власних. Пані ще й зараз кохається в конях, в неї — ціла конеферма, гордість цього родового маєтку. Господар весь час нездужає, його возять у колясці, дівчатам велено щоранку вітатися з ним:

— Гут морген, гер Рітмайстер.

Гер Рітмайстер — тільки так, бо він знатний, в замку висять потемнілі портрети його предків у кольчугах. Ні, грубим він з ними не був, цей гер, цей спаралізований нащадок власників замку. Не бив нагаєм, не ощупував дівчат, не глумився, як ті, що на пересильних пунктах з фотоапаратами вдиралися в душові, щоб на плівку вхопити голих беззахисних полонянок. Цей не дозволяв собі бути брутальним. Він просто не помічав вас, що снували мимо нього з пов'язками «ост» на рукавах, були ви для нього наче зіткані з повітря, він дивився згорда крізь вас, крізь безтілесних. І, мабуть, зовсім не чув чи не бажав чути отого вашого щоденного: «Гут морген, гер Рітмайстер», бо ніколи не відповідав.

Усім розпоряджалася пані, вона тримала маєток в руках.

— Ми не вискочки скороспілі. У нас герб, і ми залишаємось віддані кайзерові,— казала пиховито і ніяк не хотіла повірити, що німецькі вояки здатні були скородити мінні поля військовополоненими і вчительок затовкувати в нацвяховані бочки...

— Не може цього бути,— аж сердилась пані.— Ми не варвари. Ти вигадуєш, брешеш!

Пані обурювалась щиро, вона не могла уявити свого сина серед тих шмаркачів з гітлерюгенду, що гірше бандитів знущаються на Сході над мирним населенням. Слухаючи хазяйку, Пріся іноді дозволяла собі заперечувати. Хай вони й справді не були з природи такими, але ж згоджувались роками культивувати в собі жорстокість убивць і садистів? Адже бути жорстокими, глухими до людського болю — це для них уже не ганьба, навпаки, це стало синонімом доблесті, прикметою дужої арійської вдачі. Пані не хоче цього визнати, але ж я бачила це сама, чуєте, бачила?!

— Чужинко, ти навмисне це все вигадуєш, щоб компрометувати нас... Хто ти за фахом?

— Мала бути вчителькою... А поки що недовчена студентка.

— Невже й німецьку студіювала?

— Аякже. Ich bin... du bist... er ist.— І повторила з притиском: — Er ist! er ist!

— Браво, Фріськен! Ти ще скажеш, що й нашу історію вчила?

— І вашу, і свою...

— У вас є історія? — кривилася пані поламаною усмішкою.— Тоді вже скажи, що у вас було й рицарство?

— Було! І є! Був орден лицарів Січі Запорізької... Є лицарі Сиваша та Перекопу... Києво-Могилянська академія була...

— Не чула такої.

«А що ти чула, стара мегеро? Що ти знаєш про нас? Не чула наших мелодій. Не читала наших книг. Не маєш уявлення про історію нашу! Наші сині Дніпрогеси, університети, наша молодь, що розквітала талантами й надіями,— все це для тебе не існує! Заклякла в тупому, пихатому неуцтві, так невігласкою і в землю ляжеш із своїми срібними ребрами... Пороху хтось насипле на ці хижі очі, що не хотіли помічати цілих народів з їх прагненнями, з їх життям, їх культурою... Ми нижча раса для тебе, напівдикуни. Чому? Чому ви такі? Що дала вам вся ваша німецька мудрість? Навчила будувати бараки, табори задротовані? Гори колючого дроту виробляти для всієї Європи?»

— Ви ледачі, ви хитрі, як зрештою, всі слов'яни.

Схильні до містики, царевбивств, до руйнівних революцій, авжеж? І дуже підступні, хіба не так?

— Ми люди, як і всі. І хочемо, щоб усі були людьми.

— Якщо ти така ерудована та язиката, то чому ти тут? Мені твоя освіченість, власне, ні до чого.

— Пані, але дозвольте зауважити: я й не просилася сюди. Не з власної волі тут.

Було це по-німецькому логічно, і навіть черству німкеню це мовби торкнуло, по жовтім пергаменту носатого обличчя майнуло щось майже прихильне.

— Тобі нема чого нарікати. Дякуй богові, що потрапила не в Бухенвальд, не на завод, а в порядну родину, в цей рицарський замок.

— Але ж хіба не ваші рицарі поначіплювали нам ці принизливі нарукавні пов'язки рабинь? Це ж ваші німецькі ножиці пообстригали нас, як каторжанок...

— Ти ображена, що брудну твою голову обстригли? — здивувалася пані й стала пояснювати, що нічого образливого в цьому нема, бо це гігієна, крім того, в них, у німців, людське волосся — цінна сировина: з практичною метою переробляється у промислову повсть і пряжу. Із відрізаних жіночих кіс, з волосяної пряжі у них виробляють ступні шкарпеток для команд підводних човнів, волосяна повсть вжиткується також на панчохи для обслуг імперської залізниці...— Ми, німці, вміємо усе повернути в доцільність. Це східний ледачий ваш розум не знайшов би практичного застосування. А німецький геній із ваших кіс робить чудові панчохи!..

— Данке шьон за пояснення. Бо ми, дурні східнячки, цього, бач, не розуміємо... В нас коси — не для шкарпеток...

На різдво, німецьке різдво, наїхало гостей. Прибув у ці дні й син Рітмайстера, фронтовий офіцер, у відпустку. Ще перед тим пані не раз хвалилася сином, який він порядний, добре вихований. А Пріся дивилася, як старанно мив руки порядний цей відпускник, і здавалося їй, що то він кров чиюсь відмивав. «Але не відмиєш! Не відмиєш довіку!» — повторювала вона в думці, дивлячись на червоні клешнюваті пальці та на брязкотельця його залізних хрестів.

Влаштували бенкет на честь синового приїзду. Перед тим гості цілою ватагою відправилися в ліс на полювання — у них кількасот гектарів фамільного лісу, де пов-

но звіра: зайців, кабанів, козуль... І ось повертаються із здобиччю, трублять у мисливські роги за давнім рицарським звичаєм, складають здобич купами серед подвір'я, вихвастуючись — хто більше набив... «А руки ж ваші в людській крові»,— знов думала Пріся, звіддалік поглядаючи на нещасних постріляних сарн.

Гостювали в цих родовитих фонів якісь новоспечені фони з Берліна, з ними німченя мале, гарненьке, що заникувало часом до корівника або на курятник, дивилося, як Пріся працює, посипає прохід, мов алею, жовтим піском. Ждало мале, доки вона вивільниться від роботи, щоб могла побавитися з ним. Якось питає:

— Хто ти? Звідки? Як тебе звати?

Показала йому нашивку («ост!») на рукаві:

— Фон дер Остен.

Воно зрозуміло жарт, засміялось.

Іншого разу юне арійча застало її в курятнику, коли вона нічого не робила. Сиділа, і книжка німецька лежала збоку — не читалося. Нікого навіть бачити не хотіла зараз біля себе, крім одного — крім смаглого лицаря-красеня з далеких імеретинських гір. Он він з вилами серед тих, що вкривають радгоспний свинарник... Ті на даху, а Шаміль знизу солому подає. Його худа пругковита постать латана-облатана, але є в ній щось горде, непіддатне. Перед тим, як виважити в повітря набряклий водою куль, Шаміль пронизує його вилами з якимось весело-войовничим погуком, аж дід Харитон не може стримати свого захвату:

— Ну й чечен! Ну й кляте ж! Усе в нього ловко виходить!

Никало знудьговане арійча, зачіпало Прісю, кликало бавитися з ним:

— Фон дер Остен, пограйся зі мною!..

А вона ні з місця. Відсторонена, думала своє. Тоді мале, набравши повну пригорщу піску, підкралося із-за спини і сипонуло їй межи очі тим піском... Догнала його в парку і, накірчивши, добре натовкла носом у сніг, відлупцювала малого фона, як хотіла, дарма що верещало, мов недорізане. Вибила, і аж тоді бурхнули сльози образи, аж тоді спохопилась: що ж буде?

Незабаром гукнула її старша кухарка:

— Що ти там накоїла? До пані мерщій!

Пані сидить у кріслі, розпитує, чи правда, що на німецьку дитину ти, остарбайтерка, руку підняла.

— Ти розумієш, на що ти зважилась? Розумієш, як можна трактувати твій вчинок?

— Воно мені очі піском засипало!

— Ти ж могла в своєму нестямі навіть скалічити це юне створіння!

— Воно вже й так скалічене... духовно. Вважає, що йому все дозволено!

Пані трохи недолюблювала цих новоспечених фонів, вважала їх вискочками, може, це тільки й не дало розгулятися її гніву.

— По якому місцю ти його била?

— По отому самому... Дітям усіх рас і націй по одному місцю перепадає,— воно в них однакове...

— Більш ні по чому?

Ні

— І таки добре набила?

— До нових віників пам'ятатиме.

Тінь усмішки перемайнула на бляклих устах німкені. Насторожившись, попередивши, щоб більше руку на німченя не сміла здійняти, взялася цього разу сама залагодити справу. Може, ще й тому, що син перебував у замку, і мати, зважаючи на його присутність, не дозволяла собі крайностей щодо персоналу, не хотіла бути надто злою навіть у ставленні до клятих цих остарбайтерок.

Пані робила все, щоб син якомога довше побув дома; використавши зв'язки, якось так влаштувала, що здали залізничний квиток, і вона сама придбала йому інший — на літак. А невдовзі після того, як полетів, одержали звістку й хрести: сина десь над українськими лісами збили партизани.

Пані ледве не збожеволіла.

— Це ж я. Я сама винувата, сама послала своє дитя на смерть!

Пріся, дивлячись на щире невтішне горе матері, ладна була пройнятися навіть співчуттям до старої. Єдиний син, улюбленець і надія родини, він більше не існував, він став жертвою власного фанатизму і завойовницької ненажерливості... Скрутком сплющеного металу врізався в землю, морозами скуту, той його останній літак. Тепер лише фото його в чорній рамці висить у материній кімнаті, і весь замок поник у жалобі. Може, хоч ось коли ви, пані, збагнете горе наших матерів, зрозумієте і мою, і Шамілеву матір?

Та навіть пережите горе не зробило стару німкеню добрішою. Більше того, незабаром сталась подія, яка всіх остарбайтерок приголомшила. Поміж інших працювало на панській кухні дівча одне, Маруся, Прісина землячка з сусіднього району. Іноді разом відводили душу, мріяли удвох навесні втікати. Якось пані в своєму траурі зайшла до кухні, а на плиті саме молоко збігає, сердито випінюється з каструлі. Чи нерви зрадили, чи лють за партизанські ліси перевершила все, тільки вхопила ту каструлю і кип'ячим молоком Марусі — в обличчя! Аж сама скрикнула пані, не думала, видно, що ось так, в одну мить очі людині вишпарить... Коли з'ясувалось, що дівчина зостанеться назавжди скалічена, що зір не повернути, дали після цього їй волю: можеш відправлятись назад, на свою Україну...

І відправили.

Пріся не раз ставила себе на її, Марусине, місце, і гріх подумати, навіть щось схоже на заздрість прохоплювалось у душі... Хай хоч ошпарена, з вічною ніччю в очах, але ж додому, на Батьківщину... І вже з жахом уявляла, як, осліплена, на Україну дорогу руками намацує, із спотвореною своєю вродою постає перед батьком, перед Шамілем... Згодом отямлювалась: ні, аніщо не показалась би йому такою, перед ним вона хоче бути тільки в усьому бездоганною, щоб почути ще хоч раз від нього оте вогнисте, жагуче:

— Ти красива, красива... Шéні чірімé!

Угнічена горем, живе з каменем на душі. Працює на курятнику та на скотарні, день у день вичищає гній, а вивозять його тачками троє поляків-полонених, що їх для роботи щоранку приводять із табору, розташованого неподалік, у дюнах. В таборі там у них хвороби, звірячий режим, недоїдання. «Та невже ти їм нічим не допоможеш? Долею ж такі, як і Шаміль...»

Пріся знайшла спосіб: вранці відбере з-під несучок з десяток яєць, накутає сіном і зверху гноєм прикриє. А поляки вже в курсі — прийдуть, мовчки відкриють сховок з-під гною і — в табір, товаришам. Вдавалося одне, то вирішила з дівчатами, що працювали біля корів, спробувати й друге:

— Каністру молока їм передамо...

Та, видно, котрийсь із панських мисколизів підглядів, доніс, бо ось уже кличуть Прісю в покої, стоїть вона перед гером Рітмайстером. Високий, хворобливий

нащадок рицарів, пихач, що ніколи й словом не озвався до остарбайтерок, зараз здобувся на мову, ладен, здається, в горло був дівчині вчепитись за цю каністру молока, перехоплену на півдорозі до табору...

— Та як ти сміла, крадійко!.. Адже це моє!

Пріся зовсім не соромилась свого вчинку, пробувала навіть і йому втлумачити, що це не крадійство, доводила з чуттям правоти:

— У вас вісімдесят корів, пане Рітмайстер, і майже всі дояться... Хіба вам із пані не вистачає? А там голодують, там — хворі...

— Те мене не обходить. Молоко — моя власність, ти здатна це втямити? Моє, кожною краплиною моє! Мені належить, і тільки я можу ним розпорядитись! Це справа престижу, це наш незрушний закон!

Він горланив, трясло його, аж судомило в колясці. Запевняв, що не так навіть каністра обурює, як посягання на принципи, на самі підмурки його життя. Більшовичка, баламутниця, ти маєш нахабство зазіхати на його право господаря, зневажати їхній німецький порядок-орднунг?..

Дівчина дивилася на нього, не ховаючи зневаги й презирства.

«Так, ви поневолили, знещасливили нас,— ніби казала йому у відповідь,— але ж нещасні будете й ви, раби свого бездушного орднунгу!»

— Крім закону, пане Рітмайстер, є ще почуття. Звичайне, людське. Співчувати, допомогти людині в нещасті,— це, по-вашому, злочин?

— Східна непотріб, ти ще будеш мене повчати? Марш з очей! В табір її!

Того ж дня всіх причетних до справи з каністрою погнали на станцію. Надвечір вони вже опинились на чорній з-під вугілля платформі, відкритій усім вітрам. Вартовий із гвинтівкою коцюрбився поблизу, потонув у своїм настовбурченім комірі, нахляпивши пілотку на вуха.

Мчить ешелон. Всевладний німецький орднунг нависає над нами непроглядною ніччю. Летять від нас, ніби звуглені, чорні придорожні дерева, гримлять мости, віадуки... Може, треба прощатись? Чи й саме життя людське — це тільки велике й пекуче прощання? В кого довге, в кого коротке... Але завжди велике, як біль, як душа, по вінця налита до когось любов'ю... Чи ще

буде колись інакше? Повинен же бути світ, де країни й народи не знатимуть більше нашесть, де на людей не полюватимуть, мов на сарн у заповідному лісі... І що нашестя були — це сприйматиметься як дикість, як щось зовсім протиприродне людині...

У пітьму залізно гуркоче платформа, у безвість несе. Ніби в ураганному вітрі, темними силуетами пролітають голі дерева, казарми, кірхи, пакгаузи... Де ж твої осяйні, великодушні міста, Європо? Нема їх, не чути ваших теплих атлантичних вітрів, ані вашої органної музики — нічний, із сажею, огаристий вітрюга чорними фугами свище на нас із пітьми... Нічого нема. Навіть сталевих нема в нас голок, щоб можна було ковтнути. Ані папірця, щоб написати й кинути в ніч: *«Любий, коханий мій! Живи і за мене! До останнього зблиску буду твоя!..»*

БЕЗ ПРАВА ВМЕРТИ

Знайшлися сапери, знайшлися мінери. Знайшлися відважні душі, готові на будь-яке завдання. Останнім часом підірвалося кілька німецьких машин на старім большаку. Якимось чином міни, що залишилися де-не-де на невискороджених мінних полях, ночами перекочували туди, на большак. Хтось їх знаходив, хтось закладав. Щоправда, міни вибухали не на землях радгоспу, і тутешніх це ніби не стосувалося. Пауль-управитель міг навіть сказати, де треба: в нього все гаразд, шукайте деінде.

У маєтку поки що нікого не чіпали. Одначе барак весь час був у насторозі. Безперервне ходіння по лезу ножа — таким було зараз їхнє життя. По лезу — вдень і вночі. Будь-яку хвилину можуть вдертися шуцмани, витягти тебе з барака чи з тамбура стайні чи схопити просто на роботі. І ти знаєш, що схоплять недаремно. Що нападуть на слід, чогось таки вартий. Але поки що не нападали. Хтось ніби оберігав хлопців. Працюють, як і раніш — хто де. І тільки пильноокий Віхола бачить, що за робота з них. Внутрішня симуляція — послідовна, продумана день крізь день.

Од Віхоли цього не приховаєш. Але мовчить. Бо вітри фронтів — їх наперед не вгадаєш: куди ще повернуть? Погода життя нестійка. Двигіт фронтів, то даль-

ший, то ближчий, останнім часом робив із Віхоли ніби чутливий барометр. По настрою можна було вгадати: стрілка колишеться все більше, вказує на бурю... Отже, змушений був терпіти навіть цей постійний внутрішній саботаж. Опір і опір — Віхола його почуває щодня. Начебто і є робота, але яка? Скоріше це тільки видимість її: все чомусь не клеїться — там порвалось, там поламалось, раз у раз переробляй, ремонтуй... І мовчи... Може, не вміють? Руки в них не туди стоять? Тепер не сказав би про них цього. Є серед полонених слюсарі, машиністи, механіки. Є фахівці на всяке діло. Хоча б той Решетняк: він чи до вил, чи до коней, і шевцює, і линтварює... Усе вміють, коли захочуть: восени, як укривали вдовам хати, отам уже працювали без симуляції, робили на совість! Полагодять солом'яну покрівлю, причешуть і ще й стріху підстрижуть — просто задивишся. І люди стоять за них горою, радяться з ними, вірять їм, вірять, що все це підневілля не вічне ж! Кожен полонений, як політрук самозваний, тлумачить по-своєму різні чутки, пересуває фронт, підтримує в людях надію... Відомо це Віхолі. Однак... мовчи. Бо стрілка барометра колишеться, стрибає... А як повернуться, то ще затанцюєш тоді...

Якось на барак таки налетіли з обшуком. Ватага шуцманів нетутешніх — з куща, з кущової поліції. Перерили все. Найшли під нарами купу вівса — якісь бджоли його наносили. Взимку багато хто з хлопців одержував наряд на роботу в зерносховище. У напівсмерках величезного безвіконного приміщення, де повно куряви, гуркоту віялок та трієрів, з ранку й до ночі сновигають постаті в шинелях — з лантухами, з лопатами, задихаючись в холодній шорсткій куряві. Шугають десь аж під стелею, по сипучих ворохах, по вівсах та ячменях, провалюючись у текучі ями по пояс. Зате ж як повертаються увечері до барака, то з-за халяв, із пазух, із-за комірів кожен витрушує по кілька пригорщ зерна, і якщо вартові присутні при цьому, то й перед ними є виправдання: саме понабиралось, по пояс пірнаєш у тому зерні, нічого не бачиш, остюками очі пороз'їдало... Вартові дивились на це крізь пальці, бо їм з роздобутків теж перепадало чиншове, а решту хлопці збирали, зсипали в кутку під нарами, і то вже був їхній спільний неподільний фонд.

Під час обшуку шуцмани, сопучи, ретельно греблись

у тівсі, але за самий овес нічого не сказали,— видно, шукали чогось іншого. Погреблися й пішли ні з чим.

І тієї ж ночі з'явився в бараці Випадковий Випадок.

— Це нам пересторога,— сказав, вислухавши все. І ще сказав, що треба когось відрядити до міста. Власне, не до самого міста, а ближче трохи, в селище заводське. Діло є.

— Мусила б наша зв'язкова піти... Але ж її нема,— Прісю, сестру свою, він мав на увазі.— Хто піде?

Шаміль зіскочив із нар:

— Я. Тільки я!

Бо все, що було з Прісею зв'язане, мав він взяти на себе, нікому цим не поступиться... Саме так його й зрозуміли.

— Гаразд, підеш ти,— сказав Байдашний, старший цієї ради, що відбувалась при блиманні каганця.

Хлопці з барака теж не заперечували, дали свою згоду, і Шаміль розумів, як багато їхньою згодою сказано. Що під силу тобі це ризиковане завдання. І що повністю тобі довіряємо. Довіряємо все наше потаємне, навіть наші власні життя. Адже поручимось за тебе перед вартою і перед конторою, поручимось, що ти неодмінно повернешся, бо всі ми залишимось тут за тебе заложниками. Отже, ти не маєш права навіть загинути в дорозі. Ти мусиш повернутись хоч мертвий!

Як на ці непевні часи, безмірно далеко було воно, те голодне, стероризоване місто. Доведеться йти через села, де лютує поліція, беззаконним іти по незвіданих дорогах цієї холодної, похованої в снігах окупації України. Можеш наткнутися на облаву, сто разів можуть затримати, схопити тебе, адже всюди зараз хапають таких, як ти. Озброєні п'яні посіпаки можуть на місці десь тебе прикінчити в кучугурі й ні перед ким не будуть за це відповідати, бо немає тут зараз ні тіні того правосуддя, яке оборонило б тебе. Незважаючи на складність завдання, Шаміль був майже радий, що йти випадає йому, що товариство зупинило на ньому свій вибір.

Самі товариші наступного дня й споряджали його в дорогу: роздобули десь сіряк поруділий і заячу шапку з вухами. Льошка-костромець свої теплі онучі віддав. Вівса йому в шаньку насипали, Решетняк ще й пожартував:

— Як рисакові, вівсичка тобі ярого, сухого... Промі-

няєш десь у дорозі... Може, на щось гаряченьке, щоб не замерз.

Домовились з вартовими про міру хабара. Через агронома вициганили Шамілеві в конторі навіть довідку якусь жалюгідну, з розмазаною печаткою. Що є він, мовляв, робітник цього маєтку, відпускається провідати родичів, що й засвідчується. Агроном, який сам підписував довідку, добре знав, що родичів тих міфічних у природі тут не існує, тому й вважав за потрібне з свого боку попередити Шаміля:

— Папірець чого вартий... Найкраще взагалі тим людохватам на очі не попадатись.

Шаміль усміхнувся:

— Я вірю в свою зорю.

Удосвіта третього дня вийшов з барака. Ще тільки розвиднялося, як він уже минав найдальшу степову лісосмугу, що була межею маєткових земель. Вирослий у країні сонця, вигрітий теплом підсонячних скель, повитий лозами виноградними, опинився тепер віч-на-віч з безмежжям снігів, що обіймали весь простір. Продерся крізь акаціеве колюччя лісосмуги, випужав зайця, що спав у снігу, і вдихнув волю на повні груди. Барак і життя під конвоєм зосталось десь там позаду, за дротяно-колючим, мов табірним, валом маслин та акацій, і першим бажанням було, бажанням, зболілим до крику: ніколи більше не повертатись! Хай навіть і згинути, але щоб отак, невартованим, у полі, в снігах, під виспіви вільного вітру! Враз наче опали невидимі пута, що стільки часу оплутували його, хотілося кричати від захвату, пити цей вільний вітер. Випростатись хотілось так, щоб дістати рукавицею неба, його кудлатих хмар. Земля тут уже ніби нічия, і небо нічиє, і доріг ніяких. Хоча ні: он стовпи пішли вподовж большака, що лежить заметений снігом. Завмерло життя, зима все зарівняла... Перейшов большак і відчув себе ще вільніше: біла безвість перед тобою, безлюдність, свобода чи бодай химерна ілюзія її. Тут тільки ти і сніги, ти і вітер! Почуваєш себе молодим, дужим звіром, що вирвався нарешті з клітки, і маєш у своїм розпорядженні цілу планету!..

Опинившись на пагорбі, обернувся: уже ледь бовваніють далекі скирти; ферми радгоспів тонуть в імлі небокраю — може, й справді востаннє кидаєш прощальний погляд на них? Піти й не вернутись... І крізь миттєве позасвідоме схмеління враз — тверезий внутрішній

голос: «А хлопці як? Ті, що поручились за тебе і ждуть тебе хоч мертвого, що повернешся? Чи воля дорожча за них? Тобі воля, а їм? Є свобода, а є ще й таке поняття: егоїзм свободи. Може, він якраз тебе й спокушає ось тут?»

Міцніше натягнув свою заячу шапку й рушив. Безлюддя, біла безмовність, а зеленіло ж і тут, квітувало, гуло бджолами, пахло нектаром... Усе позамітано, поховано під товщею снігу, лише колюччя лісосмуг потяглося темним пасмом. Хвилясто біліють поля, горбляться горбами, западають балками, і весь час крижано, тонко дзвенить поземкою цей суворий, ніби арктичний світ. Україна, земля окупована...

На зошитнім аркуші мав від руки накидану Випадковим Випадком карту з позначками сіл, які зустрічатимуться, а де знак оклику, там треба обходити стороною. І обходив. Бездоріжжя стало йому дорогою. За кілька годин ходьби трапився Шамілеві серед моря снігів один лише хутірець, знаком плюс позначений на карті як можливий притулок: наскрізь пробитий вітром, напівзаметений, з обламаними деревцями — таким він постав. Певне, колишній польовий табір якоїсь бригади. Заіржавлений реманент, кинутий сяк-так, мовби свідчив про якусь велику байдужість, що тепер скувала цей край. Плуги в груддях мерзлої необчищеної землі... Зубаті борони, недбало кинуті культиватори... Кілька сівалок з потонулими в снігу сошниками, ніби назавжди вмерзлими у землю. Покинутість, забутість. Чомусь згадався Решетняк: з яким почуттям глянув би він на цю безладь, на ці напівзаметені серед відкритого степу сівалки, з яких, здається, уже ніколи не потече зерно в теплу весняну землю. Підійшов до одної, відкрив ящик: порожньо. Згадав, що має овес. Розкрив торбу, кинув у ящик, у гнізда непорушні кілька жмень «ярого, сухого». Навіщо? Для прикмети? На весняний засівок? І скільки йшов тепер, знов і знов зринала перед очима напівзаметена сівалка, пливла у завіях снігу, як знак холоднечі цього життя й смутна надія на щось весняне...

Віддалені, глухі, безжиттєві села правили за орієнтир. Час від часу звірявся по карті. І ніде ні живої душі, тільки ти полями бредеш, до моторошності самотній. Та ще десь у цих же снігах, у цих просвищених вітром просторах блукала дівчина сліпа, одна-однісінька. Ота, що

повернулася з Німеччини, з ошпареним лицем, з повипіканими очима, які раніш були карі, а може, сині, як небо, повні задуми й тихого сонця. Пройшла про неї в народі яса, докотились чутки й до маєтку. Одна з тих дівчат-полонянок, що були відправлені до Німеччини з першим набором і що їх десь там на торгах виставляли зовсім голих на огляд, щоб німкені, вибираючи, могли пересвідчитись, що нема на цих тугогрудих слов'янках ні екземи, ні лишаїв. За скількись там марок виторгувала її німкеня для роботи на кухні, а коли було виявлено, що дівчина потаємці передає хазяйську картоплю полоненим полякам, у табір, фрау забігла на кухню, несамовита від люті, і, схопивши каструлю з плити, плеснула киплячим молоком дівчині межі очі... Так складалась легенда чийогось життя. Подруги-італійки здобулися нібито їй на квитка, посадили в поїзд, що йшов на ост, і тепер ця сліпа дівчина, розшукуючи рідних, блукає зимовими полями, дехто вочевидь нібито бачив її, люди не мають сумніву в її реальності,— розповідь про Осліплену незадовго перед цим довелося почути Шамілеві від жінок у зерносховищі. Є вона. Десь, може, якраз серед цих снігів блукає та нещасна осліплена полонянка, що образом своїм так нагадує дівчину, яка дарувала йому свої усмішки, зігрівала його неволю теплом своїх променистих очей... Страшно навіть подумати про щось подібне. Але ж чому так важко подолати уяву? Чому невідступно образ дівчини, ставши образом Прісі, такої безмежно рідної тобі, з'являється в цій білій пустелі, де й ти, сліпнучи від стрічного вітру, бредеш із своїм костуром? Чи, може, це якраз ти і вона — обоє донезмоги кружляєте в цих текучих снігах, розминаєтесь, не натрапивши одне на одного? Засліплений вітром, може, й не загледів, як вона десь тут поблизу промайнула в звихреній сніговиці перекотиполем, може, то її гнало вітром, безпорадну й невидющу, на колючі кущі, на забуті напівзаметені борони...

Надвечір стояв на якомусь кряжі, на Холодній Горі своєї самоти. Вітер бринить билиною, що, пробившись крізь товщу снігу, блякло, торішньо ворушиться біля ніг. Село віддалік темніє, дими з димарів комусь пахнуть затишком, вечірнім солом'яним духом. Перед ним річка вгадувалась, здається якраз ота степова, що її олівцем вив'юнив на карті Байдашний. Ледве просту-

пас, в'ючись руслом між снігами, закута у панцир криги. Текла колись серед розкоші літа, вигравала на сонці, світилась прозорістю. А зараз панцир міцний, ковзкий. Закуто все, тут панує диктатура льодів. Щоправда, не треба шукати містка, будь-де можеш перебратись на той бік. Чи обминути й це село з його знаком оклику? А де ж ночувати? Під перекотиполем?

Дорога до села наїжджена, прижовкла від розтертих полозками кінських кізяків. Шаміль, однак, не дозволив собі скористатись дорогою; зайшов з боку глухих огородів, звідти, де звір підкрадається до кошар у тріскучі зимові ночі. По міцному злеглому снігу наблизився до крайніх хат, до чийогось садка з старезними яблунями — покручені стовбури коліна свої старечо повигинали, вивернуті гілки аж по снігу лежать. Кущ калини, до пояса потонувши в заметах, де-не-де червоніє ягіддям, краплинами бубок на кетягах Напівобдзьобана горобцями, так недоречно горить ця калина чиясь, розчервонівшись край садка серед синіх вечірніх снігів...

Жінка, що під повіткою рубала дрова, видно, помітила захожого й, не бажаючи зустрічі, промовисто повернулася спиною до нього, ще лютіше гехкаючи сокирою. Повернутись би й піти собі геть. Ніхто тебе тут не жде. Не для тебе ці пахучі вечірні дими з димарів. Десь скрипучо зачиняються хвіртки, в іншім подвір'ї чоловік, кульгаючи, затуляє вікна знадвору солом'яними матами, вікна байдужі, вони ніби самі затуляються від тебе. Ніким ти тут не кликаний, нікому не потрібний, навіть кущеві оцієї напівобдзьобаної калини... Та все ж, долаючи власну нехіть, зайшов на подвір'я, неквапом підступив до тієї, що ганяла сокирою неподатливу кавердяку по двору. Майже недобрим голосом сказав, як годиться казати в таких випадках:

— Здрастуйте, чи не пустите переночувати?

Не одразу вона випросталась. Довго й люто вишарпувала сокиру, що застряла у вербовій корчомаці. А коли випросталась, Шаміль побачив немолоде вже обличчя, набрякле від напруги й морозу, і брови, насуплені неприязно.

— До старости ночувати, в сільуправу! Старостиха там для вас подушок наготувала!

І забубоніла, що без дозволу сільуправи нікого не велено пускати на ночівлю, що людей тих на дорогах тепер, як мурашви, ходять, старцюють, щоночі добива-

ються в хату із своїми блохами, а вона ж не сонце — всіх не обігріє. Раніш пускала, а зараз годі, дуже це їй треба, щоб за якихось волоцюг та тягали її в управу, обкидали лайкою та погрозами... Слова жіночі так і хльоскали Шаміля по обличчю, вганяли в сором. Бо хіба ж неправду вона каже? Хіба ж не жебрак, не волоцюга? Мало в людей своїх нещасть, ще й ти їм хочеш підкинути. Вона все бубоніла, виказувала, далі можна було й не слухати,— він обернувся й мовчки рушив із двору.

Вона догнала його край городу, аж біля калини, сердито шарпнула за сіряк:

— Це, по-вашому, вже ми й не люди? Ніч заходить, де ж ви будете? Під заячим кущем ночувати?

— Хоч би й під кущем.

— Вертайсь!

Постояв і, повен образи, таки вернувся: що йому лишалося? Відчинивши сінешні двері, жінка штовхнула його через поріг до помешкання, навстріч палаючому в печі полум'ю.

— Соломи внесу в'язку та й спіть собі, хати не перележите. Тут щоночі кубляться такі квартиранти, як ви!

В хаті — туман сутінків. Біля дверей на табуретці відро води стоїть, недавно, мабуть, внесене — у воді ще й крига плаває. Із-за комина, з печі кашлянуло по-старечому, запитало:

— То ти, Мотре?

— Ночувальником знов розбагатіли,— кинула сердито на піч.— Та ще такий обидчивий... Не на нас обижайтесь!

— А я не на вас.

Вказавши на лавку, буркнула ночувальникові: «Лаштуйтесь тут»,— і вийшла на подвір'я.

Шаміль розсупонився, скинув сіряк, повісив у кочергах; там і торбу прилаштував, сам сів на лаві. Надворі знову загупала сокира. Як був, Шаміль підхопився, вискочив у самій гімнастерці, вирвав у жінки сокиру з рук... Незабаром жінка вже готові дрівця підбирала.

Повернувшись до хати, непроханий ночувальник тепер сів на лаві упевненіше. На коминку заблимав каганчик. Із-за нього з'явилася закуйовджена борода. Чиясь старість вивідливо вдивлялась у Шаміля. Звідки та куди йдеш, чоловіче, та що чувати в світах? Чи правда, що їх під Сталінградом відрізано? І що наші

фронт проломили, полки сибіряків на зарятунок ідуть? І чи не чув, що з'явилася нібито в зарічанських краях якась дівчина невидюща? Вже й поліція за нею ганяється, а впіймати ніяк не можуть, дарма що зовсім незряча, молоком у Німеччині ошпарена...

Люди виявились як люди. Дали повечеряти. Вранці дали ще й поснідати. Віддарунку не вимагали. Одначе овес їм тут свій залишив з торбою у віддяку, сказавши, що не хоче мати зайвого тягаря.

— Ви ж на зворотній заходьте,— почув навздогін, пускаючись нарозвидні в дорогу.

Але вдруге не довелося йому ночувати. Коли повертався звідти, де був, ще в протилежнім кінці села стривожені жінки попередили:

— Не йдіть у село! Там обшуки сьогодні, всі хати трусять!

Звернув навмання в низини, і вже знову йому заходила ніч. Йшов по замерзлому озеру, пристоював в очеретах. Чомусь це завжди сумно — бачити заметене снігом озеро. Кущиться бляклий, поламаний вітром очерет. Але біля кожного кущика — ямка: то, хоч і бляклий, а знизу він дихає... Ще далі повмерзали в кригу настовбурчені лозняки. Може, десь тут прилаштуватись на нічліг? Зривалось на хуртовину, надвечір'я скрадало обрії. Але тут було затишно. Сліди, собачі чи вовчі, мережились по снігу, хтось саньми проїхав, видно, брав звідси хмиз,— зосталось після коня мерзле груддя кізяків, чорніли огарки загаслого вогнища. Далі йти чи вкублитись отам під кущем? І зненацька здригнувся від оклику:

— Ти хто?

Нагла, непередбачена ситуація! Мисливець з рушницею, з зайцем зів'ялим, обвислим при боці, нечутно з'явився із-за верболозу.

«Шуцман!» — першою була думка. Бо хто ж іще зараз має право полювати? І рукав оперезаний смужкою, як для трауру... Холодними змруженими скалками з-під вушанки незнайомець розглядає Шаміля. Має, видно, око пристріляне,— такого не обдуриш. Наскрізь пронизує тебе, бачить крізь сіряк, що там у тебе за пазухою, що і в душі. Здається, без допиту вгадав уже, хто ти є, куди ходив і з чим повертаєшся. Ховайсь не ховайсь, мовляв, а мені все ясно в тобі до дна... Бачу барак твій, і товаришів, і отих металургів із селища

з якими ти ніч сьогодні провів, дивлячись, як вони біля плити, мов алхіміки, при лампі карбідній, роблять радіодеталі та виливають ложки з білого пожмаканого металу...

— В мене документ є...

— Не треба. Зайдем у комендатуру, там з'ясується...

В літах уже, і обличчя без люті, нічим ніби й не потворне. Натоптуватий, з пузцем, що округлиться під кожухом. Може, навіть сім'янин, жінку й дітей, мабуть, має вдома... Ждуть, що батько зайця принесе! Заполював-таки нещасного вуханя: зів'яло, безжиттєво повис побігайчик, обтягує боки мисливцеві. Видно, меткий стрілець. Почувається, що в такого не відпросишся, такий і над рідним братом не змилосердиться.

— Чи, може, відпустите? Ніхто ж не дізнається. Ми тут не бачились. Кожен іди своєю дорогою...

— Розминутись? О ні, чоловіче, розминутись нема де: світ став тісний...

І рушницю звично зняв із плеча:

— Рушай, рушай!

Через надвечірнє озеро слід кимось полишений. До того горба, на якому, розкинувшись, бовваніє село.

Мовчки йдете. Двоє вас, зовсім, незнайомих, ніколи не стрічаних у житті, ступаєте слід у слід, і нема на світі мови, на якій ви могли б порозумітись. Є тільки те, що розділяє вас, що лягає між вами непереходимою прірвою. Не знаєш навіть, де ти. Незнайоме все, очужіле. Саван снігів. Леза криги. Світ тісний? Для добра став тісний, а для зла просторий? Як приведе, одразу ж тебе обшукають. Навіть і мертвого роздягнуть, знайдуть на тобі те, чого не мусять знайти! Тікати? Від його пострілу не втечеш. Отак цього вечора нізáщо й згинеш? На цьому скутому кригою озері, серед вилинялих, жалюгідно розхристаних кущів осоки?

Але в тім-то й річ, що Шаміль не збирався вмирати! Він зараз людина, яка не має права вмерти. Ще зоддалік, не доходячи горба, помітив темне гніздо ополонки. Ледь-ледь затягло її кригою. Старанно обминув її й поволі став дертись на гору. Чув позад себе натужне дихання мисливця. Була мить роздуму, ніби передсмертного. І враз всією звірячою пругкістю кинувся вниз, ударом цілого тіла садонув того під ноги. Й насів. Рукавицю загнав у рот. Поволік. І шубовснуло, і не стало.

Знову була ополонка. Темно лиснілась, колихалась без зашерхлої криги вода.

Не під одним кущем ночував цієї ночі Шаміль. Коли, скоцюрбленого, замітало й топило у сон, він не давав собі потонути: зібравши всю волю, через силу виборсувався з-під снігу й далі шугав у колючу розвихрену темряву. Голками сікло навстріч, і ковтав голки. Здавалось, зовсім уже замерзає, скоцеліє під кущем, не в силі підвестись, а таки підводивсь. Щось дужче за втому і виснагу підводило його, спонукало, підштовхувало, і він далі тягнувся до ніби недосяжного вже барака, до неволі своєї. Беззбройний і беззаконний. І хай, може, хтось згодом колотиме тобі очі нещастям твоїм, може, який-небудь Віхола у своїй засмальцьованій анонімці колись дорікне тобі твоєю неволею, тим що не вмер... Власна совість тобі оборона — тепер і надалі. Ти знаєш, в ім'я чого зараз долаєш ці божевільні, вихрясті, аж ніби кругойдучі сніги. А як спитають — чому не вмер? Не має права вмерти, і все!

Краю не було цій ночі. Не було ліку стовпам придорожнім. Незвична млость розморювала всього, ноги стопудові — не витягти. А тіло вогнем горить, голова розвалюється, туманяться очі. Зрозумів: починається гарячка. Темрява сліпила, робила його невидющим, але й тоді дівчина, ота осліплена полонянка, пливла у снігах попереду, вела, виводила його з нічних хуртовинних блукань.

Добравсь до барака пізно вночі. Напівпритомного, ледь живого, хлопці втягли його через поріг до барака. Разом з радіодеталями в пазусі, з котушками, з листівками про Сталінград. Мерщій роздягли, взялись відтирати снігом на нарах, а він горів, стогнав, бився в маячні сорокаградусній... Не чув Шаміль, як котрийсь із хлопців, що стягав перед тим із нього гімнастерку, чимось вражений, гукнув, стоячи серед барака:

— Братва, сюди!

Оточили його, кістлявий кулак розімкнувсь, і з долоні товариша блиснуло, сяйнуло ім усім: новісінький орден Леніна світився на темнім, зашкарублім листку долоні.

XVIII

Та все ж весна прийшла, розіллялася повінню. Не стало снігів, засвітилися плеса, на їхніх широких екранах відтворилось своєю небесністю небо. Білі хмарки кучерявились серед блакиті, і навіть плавневий глід бачив на екрані води своє чисте цвітіння.

Балки заповнило водами, і Катря довго не приходила, не було перевозу. Не знала, що Івана було тяжко побито і тепер він весь у синяках ледь сновигав по стайні. Запевняв усіх, що й сам не відає, за які гріхи.

Перед тим була паніка велика. Ще розквашений сніг брудним місивом лежав біля стаєнь та біля майстерень, коли вперше тут загриміло. Незвичайний був тембр цього грому. Без весняної небесної легкості — лише важке низьке двигтіння по обрію... Але як воно порадувало! Як заблищали очі надіями! І незабаром повалила на маєток всяка нечисть, переполохана сарана втікачів із-під фронту. Коменданти, старости, шуцмани... Саньми та возами, повними барахла. Нагнали табуни коней, лишаюватих, коростявих, у виразках. Весь маєток став схожий на величезний кінський лазарет. Здоровіших гнали далі за Дніпро німцям на ковбаси, а недішлих збивали просто в загорожах — стаєнь для них не вистачало. До того ж у стайнях по тамбурах кублились ночами втеклі перепуджені шуцмани, яким не дісталось теплішого місця, заливали тривогу самогоном, перечікуючи, доки вляжеться буря, доки проясниться: чи вертати назад, чи тікати далі?

Тоді й побито було Решетняка. Якось уночі в тих заїжджих пропала зброя з саней чи з тамбура, зчинився переполох: хто міг викрасти? І, звичайно, найперше старшого кінничого за груди:

— Де?

— Хіба я вам сторожем поставлений? Звідки я знаю?

— Мусиш знати!

— Не бачив. Не чув. Не знаю, чи й була вона в вас...

Довго, розлючено били, допитуючись: де? Не могла ж їхня зброя звіятись вітром?

У бараці весь час жили наелектризованим, сповненим чекання життям. Готувались до прориву через фронт, як тільки наблизиться. Але не наблизився. Погриміло недовго і перестало. Не чути, хоч як вслухались, напружуючи слух. Довелось хлопцям знову бра-

тись за вила, за лантухи та лопати. Та ще більше нервів і сил відбирала нічна, потаємна робота: добута Решетняком зброя не гуляла...

Зійшла снігова вода, і всюди в плавнях, на вербах та лозняках, як ватерлінія весни, сохне листя торішнє, вимиті коси завислих трав...

Коней, які не пішли на ковбаси, остаточно вибракуваних, наказано було відправити в плавні, на острови. Буде там кінський лазарет. Яких постріляють, а інших пустять на випас. Пастухом до них призначили професора Ізюмського, а в підпасичі йому...

— Підеш ти, Колосовський,— дав наряд Віхола.— Він професор, ти студент, якраз і буде коняча кафедра.

Пішки по-сковородинськи прямує Богдан в конячий той лепрозорій.

Край радгоспних земель, де рівнява полів кінчається, збігають униз поросли терпинням яруги та глинища, а далі на південь мріє залита сонцем заплава. Коли стати на згірку, аж під обрій видно звідси ледь охопну оком мерехтливу далеч і села розкидані, потонулі в ній. Блищить хибке світло в'юнистої степової річечки, яка то гасне у рідколіссі, в берегових заростях, то знову зблискує на відкритому, щоб потім, розіллявшись на рукави, тихо увійти своїм розгалуженим гирлом у могутні води Дніпра.

Мгліє день. Зупинившись, вдивляється Колосовський в заімлене понизов'я, і образ коней якихось незнищенних протинає відстань часів і епох Від єгипетських колісниць промчали крізь віки до цього залізного XX віку... Де ж той лазарет? Де твої буйногриві? Нагледів нарешті: жалюгідно миршаві, відстанню оптично зменшені до розмірів комах... Порозбрідавшись серед лозняків, похнюплено випасаються в мареві...

Спустившись вниз, перебрів потічок, теплий, прозорий, висвітлений до дна. За кущами сірувато-сріблистими, на яких поначіплювалось листя та сухотрави, нанесені повінню, лишаювата коняка пасеться. По тому, як вона, змінюючи місце, натужно високо викидає голову, догадався, що ноги їй спутані. Або обранені. Чи, може, й зовсім на трьох пасеться. Скільки їх тут бродить, вибракуваних нещасних, в цьому кінському лепрозорії? Худоребрі, кошлаті. У ранах заструплених. Оводи б'ють, карболкою тхне... Одна стоїть, не пасеться. Губа якось жалібно, по-старечому одвисла. Ні, не спить

Фіолетове око скосилося на Богдана, повне смутку, повне якоїсь своєї, конячої задуми...

«Ми лиш коні, не люди. Але і в нас своя, коняча судьба. І смуток свій, і біль. Може, ніхто з вас, людей, і не знає, що коні вміють кричати. Небагато хто чув, як коні кричать! Коли їх танки чавлять, затиснувши десь на камінних розпашілих кар'єрах. Обранених, схарапуджених, підгрібають гусеницями і роблять із них криваве місиво, життя з них вичавлюють, притиснувши разом з упряжками до скель. І очі наші кінські, великі від болю й розпуки, востаннє видивляються зелений світ і вже зазирають у морок нічогості.

А бачили ж ми лобаті граніти Поділля! Звикли до артилерійських канонад. Не лякала нас спека бою. А які з нас вціліли після побоїщ, Дніпро перепливали, відхропуючись. Були знову бої і оточення. Коней теж беруть у полон. Тепер ми тут. Пауль-управитель особисто розсортував нас. Тикаючи стеком, ходив, розглядав, і ми зненавиділи його жокейський, огидно-гнутий кашкет, і його вуха ослячі, і його стек. Залишив на стайнях дужих, роботящих. Вони тепер всі на роботах — у хомутах, у шлеях... Решту вибракував, щоб не мати ганьби під час можливих інспекцій з гебіту. До яких мав підозру, що хворі на сап,— наказав постріляти, наш кінський могильник тут є.

А ми, вибракувані, ті, що конюх-професор нам опікун? Нас — на острів, у лознякуватий цей лепрозорій. Бродіть до особливого розпорядження. Може, знадобитесь ще райхові з своєю коростою. Чи, може, й нас буде перестріляно згодом, щоб потім здерти шкури на вояцькі чоботи?

Сліпнемо тут од блиску води, закошлатілі, протхнуті карболкою та формаліном. Цілоденно оводи жалять, облипають знікчемлених, закоростявлених нас, мовби викинутих із подій, мовби назавжди вилучених із життя.

Були в батарейних упряжках, знали шквальні лети, схожі були на тих давніх, оспіваних... Від білих коней античності, від рейдів червоних тачанок до оцих лазаретних змиршавілих шкап – невже це і є наш життєвий цикл? Звідси, де ми нарівні з воїнами були, літаючи на розбойовищах до цього убогого животіння, у ранах, у виразках, зі збитими холками, з обшмульганими шиями серед вічної туги цього лепрозорію?

Гедзі б'ють, мухи-жалиці, жигунки сідають нам на загноєні рани. Між лозняками пасемось, нікого не бачимо, не чуємо нізвідки іржання. Тільки часом хтось випадковий загледить нас зоддалеки, із глинищ, із круч: що за коні? Чого блукають пустопаш? Чого так сумовито обмахуються бунчуками хвостів?»

XIX

Те, що було колись професором Ізюмським, що знало зоряні карти, наводило телескопи в глибини світобудови, тепер, згорбившись, куняло відсторонено в затінку під куренем у накинутім на плечі обстрьопаному, поруділому сіряці... В закудляній бороді, між обротьок та попон, з ногами порепаними...

Шамраючи губами, професор зосереджено щось креслив хмизиною по піску. Острівний архімед у канцур'і, не одразу він і помітив Колосовського. А помітивши, змахнув хмизиною свої креслення. Якесь порване коло зосталось.

— Сонячний це годинник у вас, чи що?

— Сонце мене зараз не цікавить.

— А оті цикли сонячної активності... Сонячний вітер, таємничі бурі протуберанців — вони ж зостались?

Професор уважно видивився на Колосовського. Не перший день знає він цих хлопців з барака. Ще працюючи на воловні, доглядаючи бугая племінного, що ледве його не заколов, астроном потоваришував з холодногорцями. З цікавістю приглядався: що за люди? Де береться у них оця живучість? Яка їх сила, яка мудрість підтримує своїм еліксиром, щоб не розпалась у неволі, не погасла душа? «Є серед них люди лицарської достойності»,— часом хвалився дружині, що теж разом із ним, із професором, впряжена у санчата, прибилася з міста сюди крізь хуртечі першої окупаційної зими. Вчена жінка, доцент, генетик, десь вона зараз в городній бригаді горох та квасолю прополює,— заняття їй Віхола підібрав якраз за фахом...

— Не до сонячних бур мені зараз, юначе. Бурі земні, оці нечувані дисонанси та дисгармонії — ось би на чім зосередитись... Людина — що б там не викоювалось — вона, зрештою, універсум... Альфа і омега всього... Ви не згодні?

— Це ми ще обміркуємо. Маю честь відрекомендуватись: студент Колосовський у ваше прибув розпорядження.

— І вас у цю юдоль конячу? Що ж, удвох буде веселіше. Навіть тут, на самому споді життя. Давно прошу підпомагача, бо ноги ось порозпухали, часом і встати не можу... Задавнений ревматизм, а тут сирість ночами... В табунщики треба молодшого.

Богдан окинув поглядом коней.

— Кажуть, між ними є хворі на сап?

— Брехня. Таких постріляли, хоча навряд чи й були вони сапатими. Може, просто яке своїм непородистим виглядом фольксдойчеві не сподобалось, а він же цінитель, знавець, принаймні таким вважає себе... Жокеєм нібито працював до війни на одному з кінних заводів, чистокровних готував на експорт...

— Є серед цих такі, які згодом могли б піти під сідло?

Професорові вчувся в його словах ніби натяк якийсь, розвідування. Про дещо він навіть догадувався раніш, коли оті чутки докочувались, що десь уночі невідома рука стратила ще одного зрадника, ще якого-небудь шуцмана-людохвата відправила на той світ... У такі речі, однак, він воліє не втручатись, хоча й симпатизує людям, здатним до дії.

— Потроху оклигують,— професор ніби машинально, одним змахом лозини крутнув по піску, і вималювавсь безхибний, правильної форми еліпс.— Взагалі створіння сумирні, безкривдні, з ними порозумітись, по-моєму, легше, ніж з декотрими з двоногих. Звичайно, німина, тварина мовчуща, але вона теж тямить. Кінь не до батога, більше до ласки чулий... Чи відомі вам, до речі, слова Арістотеля про психіку коней? Про внутрішні можливості оцих створінь, що їх віднині доведеться нам з вами пасти та промивати карболкою?

— Арістотеля читав, а про коней у нього щось не пригадую.

— Я згоден із ним, що і в цих безсловесних,— хай у початкових стадіях, в ембріонах,— але є вже зародки тих душевних станів, що властиві й самому роду людському. Доброта чи злобність, хоробрість чи боягузтво, лагідність чи буйнота вдачі, підступність або прямота — зерна цього, запевняю вас, є і в конячій душі. Ви самі в цьому переконаєтесь. Будьте спостережливі,

якщо вже опинилися в цім лазаретнім вигнанні, на околиці всесвіту...

— Я солі приніс і трохи крупи-шрапнелі.

— От і добре... А в мене он казанок є.

Неподалік попелилося на піску загасле вогнище, лежав боком обкурений сажею казанок з невишкребленою засохлою саламахою. Над нею роїлися мухи.

— Що тут можна? — нахилившись, розмірковував професор.— Можна хіба що писати, на німецький кшталт, трактат про неволю. Піддати цей стан, так би мовити, спектральному аналізу, обмислити саму природу неволі... Чому поневолювач не може визнати тебе, самодостатню твою вартісність? Та інакше він мусив би перестати бути поневолювачем! Для нього образа вже те, що ти людина, що претендуєш на повноцінне право людське. Адже він усе сприймає по-своєму. Для нього безправство людини не порушення норми, а якраз норма. Ти не можеш із ним зрівнятись, не повинен, не здатен! Самим своїм існуванням, надто ж своїм інтелектом ти просто ображаєш його. Твоє місце — в хомуті, який уже тут інтелект! Ви чули таке слово Entmenschung?

— Не доводилось,— задумався Колосовський.— Що воно означає?

— В лексиконі Гете його не було... А в цих з'явилось. Entmenschung — «розлюдинення», ось що це означає на їхньому канібальському жаргоні. Позбавити людину людського, звести мислячу істоту до стану тваринного — оце вони мають на увазі. Така їхня імперська мета. Зломити в поневолених душу, розчавити її... Бо якщо ти не зломлений, щось там маєш за душею — то це взагалі обурливо, це майже кримінал. Якщо ти справді не мавпа, а така ж людина, як і той, що виплоджений десь на Рейні, то яке тоді в нього право на тебе, право цілковито, необмежено розпоряджатись тобою? Тільки тому, що гучніше вміє гаркнути: век, цурюк? Отже, сама його логіка, логіка дужчого кулака, вимагає, щоб ти — принаймні в його уяві — був чимось другосортним, ущербним, примітивним... Історія? Яка може бути історія в того, хто поневолений? Вони певні, що через покоління чи два всі ви забудете про Олександра Невського й Богдана Хмельницького, розгубите на невольничих шляхах і мову свою і пісню, розгубите все найсвятіше, чим ваші батьки тримались у найжор-

стокіших віках... Право на холуйство окупант за вами ще згоден визнати, але тільки це «право», і нічого більш! Якщо ж ти, повторюю, не зломлений, внутрішньо не розчавлений — ти справді не прийнятний для них, раніш чи пізніш доведеться тобі зіткнутися з ними... І, нарешті, ще одну важливу річ могло б помітити спостережливе око: поневолювач деградує раніше, ніж його жертва. Запам'ятай це... Ось на таку тему б і магістерський трактат. Чи ви маєте інші якісь наміри?

— Маю намір зоряне небо тут з вами спостерігати. Правда, підзорних труб нема... Десь, мабуть, сумують без вас телескопи?

— Ні слова про телескопи,— професор сердито струснув своєю закудлянною бурастою гривою.— Мовчіть про зірки! Де ви їх бачили? В цьому небі нема їх! Давно нема. Горбаті літаки, обтяжені бомбами,— ото єдиний тепер над нами хід небесних тіл!..

Заросле, розбрякле, ще не старе обличчя професора спохмурніло, в очах засивіла задума і смуток.

— Я з тих наївних,— нахмурився Богдан,— які вірять в зірки. І в сонце... І в таких, як ви. Вірю у незнищенність.

Астроном помовчав, у грудях йому хрипко дихав здоровенний ковальський міх.

— Безсмертя, кажуть... Може, це не що інше, як універсальна воля до життя? Бо хоч би там що, а ви ж ось почуваєте таку потребу — не зникнути? Може, в цім почутті незникності якраз і виявляє себе потаємна сила життя, відлита деким у форму вищої космічної реальності? Справді, важко змиритись із думкою про безслідну свою тлінність і своїх ближніх, найдорожчих... Та кінець кінцем це глибоко інтимне, і в кожного, мабуть, воно по-своєму... Рано чи пізно все, звичайно, скінчиться, я маю на увазі цей нинішній катаклізм. А не може ж людство тоді не замислитись: чому це було? Чому це стало можливим? Чому найцивілізованіший вік оганьбив себе такими руйнаціями, злочинами, таким падінням, від якого всі предтечі, всі Коперніки та Канти в могилах би здригнулись?

— Філософи винуваті теж.

— Можливо. Але ж далі? Як далі проляже дорога до тієї «вічної гармонії»? Чи знов по руїнах, по живих душах? Другим заходом? Повторним, ще, може, страшнішим циклом? — Професор передихнув.— Часом зда-

ється, що старі індійські філософи були ближчі до істини, ніж ми, європейці. Зазирнути в себе до самих глибин... Відчути єдність з усім живущим... Написати на ременях не «юбер алес», не «гот міт ґнс», а «Я — людина! Живу для любові, для творчості!» Вона має всюди розлитись, ніяким спотворенням непіддатна, чиста й простора, як повінь весни... Бо якщо честолюбство, пиха та чвари диктуватимуть мені мої вчинки — залишусь сліпцем. Жорстоким і трагічним сліпцем, не більш...

Професор повагом підвівся; горблячись дужою своєю статурою, стояв, опершись на костур, озирнув сумні свої володіння: може, коней лічив? Оглянув коней, лозняки й далеку, до паркості вигріту сонцем заплаву, сріблясту зелень її і води:

Gratias aqo tibi Domine
quod fui in hoc mundo...

— Пам'ятаєте?

— Вчив латину, та не довчив,— зізнався Богдан, усміхнувшись.

— «Дякую тобі, боже, що я був на цьому світі...» Тільки і всього.

«Що він нам скаже, цей мудрець звіздар, коли ми звернемось по ділу до нього? — подумав Богдан.— Коли залучатимем ціною життя виборювати цей, так ним укоханий світ?»

— Юдоль коняча, околиця всесвіту,— роздумував уголос професор.— Оця розкішна природа, ці світлі води, рай під тихими небесами... Все мимоволі схиляє до споглядання. До самоспоглядання. Навіває якийсь напівсон...

— Хочеться зажити життям трави? Знепримітніти? Десь із кутка спостерігати, що розігрується на кону життя?

— Розумію вашу іронію. Вважаю її навіть доречною. Такі, як ви, мають право на неї: ви — людина дії. А дія, активне добро — це, здається, понад усякі мудрощі... Але зрозумійте й мене. Стан людини, що із сфер небесних відкинута до травинки... Часом справді починає здаватись, ніби тонеш у якомусь блакитному напівсні й що нема на світі нічого кращого за саме життя, що істина в цьому: просто жити...

По якійсь хвилі роздуму сказав Богданові йти за ним. Здалося Колосовському, що астроном веде його до копиці, може, щоб показати незвичну рану, промити.. А він завернув у лозняки. Богдан, продершись за ним у гущавінь, зупинився: між самим корінням лежали купою... сідла. Для цих, лазаретних, що незабаром мали стати бойовими підпільними кіньми.

XX

В одній із нічних операцій загинув Шаміль. За кілька днів перед тим, повернувшись з вугіллям із станції, збуджено розповідав хлопцям:

— Чорнозем вантажать! Вже й чорнозем полоненим став!

Так: досі хапали та відправляли людей до ненажерного райху, а цього літа взялися гребти ще й чорнозем з полів. Найродючішу землю, наскрізь пройняту гарячим духом життя, землю, що аж пахтіла сонцем, здирали живохватом з пристанційних полів, везли, вантажили на платформи. Вікодавнє багатство народу, цей український рахманний чорнозем, що з літа в літо гнав силу свою в смагляве туге колосся, віднині мав здобрювати пісні сіруваті грунти їхнього фатерлянду.

— І серед тих, що працюють там під конвоєм,— розповідав далі Шаміль,— є знаєте хто? Німці-антифашисти! Бо коли вартовий відвихнувся, то один з підконвойних привітав мене по-ротфронтівськи: стиснутим кулаком угору — ротфронт, мовляв, камарад!..

— На землі поневоленій самі опинились в неволі,— зауважив хтось.

Байдашний, виявляється, знав уже про тих німців-штрафників, що їх зараз використовують на станційних роботах. Справді є серед них антифашисти,— він якраз налагоджував з ними контакт. Натякнув навіть, що незабаром, може, доведеться вчинити ще одну акцію — німців з-під німців відбивати.

— Хай вони всі виздихають, щоб я ще й за них головою ризикував,— сказав на це ветсанітар Верещака.

Був такий діяч, як жартома називали його в бараці. Довгий час хлопці не підпускали його близько до себе, перевіряли на дрібних дорученнях, хоч це Верещаку люто ображало: адже свій він, з київського ото-

чення, з лохвицьких боліт ще в сорок першому приплутався до радгоспу. Вирлоокий, вічно нахмурений, бовтав по радгоспу своєю засмальцьованою ветсанітарською торбою з різними коновальськими причандаллями, розледащіло валявся по холодках біля конюшні або під лозами на острові та все давав зрозуміти хлопцям, що в минулому він був не такий нехлюй, не смерділо від нього карболкою за верству — мав посаду з портфелем! Недооцінений, мовляв, применшений Байдашним, а насправді він хтось більший, ніж ви гадаєте. Що ближчав фронт, то частіше чули від Верещаки: «Треба й мені когось убити! Хоч би кого-небудь вхекати, бо чим звітуватиму?» Йому радили: «Піди Гітлера вбий»,— і це ще більш лютило Верещаку. З'їдала його тупа заздрість до Байдашного, і, вважаючи, що сам міг би тут бути за командира, Верещака користався найменшою можливістю, щоб підкреслити свою незгоду з Байдашним. Так було й цього разу.

— Може, в кого за фріців душа болить,— бубонів він,— а як на мене, то фріци вони фріци і є. Де їхня революція? І твої оті землекопи,— він хмуро глянув на Шаміля,— то ще треба з'ясувати, наскільки вони антифашисти...

— Антифашисти, не маю сумніву,— запевняв Шаміль і розповідав, що чув від станційних: ті, що навантажують платформи, самі ж потай і продірявлюють їх, щоб земля витекла, розтрусилася, коли ешелон рушить... А на одній із платформ перед самою відправкою чиясь чесна рука вивела крейдою знизу: «Це з України! Земля награбована...»

— Все одно їм не вірю,— товк своєї Верещака.

— А я вірю! — запально вигукував Шаміль.— Треба було бачити погляд і той кулак, стиснутий у вітальнім жесті ротфронту... І якщо буде наказ іти відбивати їх — я перший піду!

«Ось як буває,— думав при цьому Колосовський.— Хоч обидва — Шаміль і Верещака — й поєднані спільним обов'язком, але чи вони коли порозуміються між собою...»

Розлука з Прісею, пекуче горе, що його Шаміль постійно носив у душі, не надломило його. Був певен, що втече вона, повернеться з прусської каторги, і ще обійме його, і ще разом ходитимуть на бойові завдання. Весь час мовби почував на собі її погляд, що линув до нього

звідтам, іздалека. Безсилі були всі бар'єри перед променями її ласки, вони проникали крізь відстані, всюди діставали Шаміля і здатні були серед холоднечі життя зігріти... Навіть коли він з-поміж лазаретних коней відбирав тих, які могли б іти під сідло, й, випробовуючи їх, хвацько джигітував у плавнях, ставив свої коронні «свічки», і тоді, йому здавалося, Пріся звідкись дивиться, захоплюється ним... Гордилась його відвагою, підтримувала безстрашну його чесність, на кожне добре діло благословляла... Вифантазував Шаміль собі навіть прикмету: житиме, ніяка куля його не візьме, доки десь там битиметься його коханої серце...

Та, мабуть, перестало воно битись цієї ночі, коли Шаміль у групі з кількох вершників вимчав до залізниці на завдання. Мали дані, що цієї ночі проходитиме ешелон із зброєю на Схід, вирішено було влаштувати засаду на одному з степових перегонів, але опівночі, замість очікуваного товарняка, з темряви несподівано вихопилась патрульна дрезина. Зав'язалася перестрілка, і хоч фашистів біля дрезини наклали чортову купу, але й Шаміль у цім короткім бою дістав рану, що виявилась смертельною.

Коли Богдан, повен страху за товариша, з хлопцями із Нижніх Табурищ переніс Шаміля від насипу в соняшники, друг його ще дихав, натужно хрипів, обливався кров'ю. Треба було бинта. Богдан скинув, роздер свою натільну сорочку, та бинт уже, здається, був непотрібен. Байдашний, нахилившись над Шамілем, тримаючи його руку в своїй руці, дослухався пульсу, дослухався до того напівшепоту, що проривався крізь передсмертні хрипи... Було видихнуто щось незрозуміло уривчасте, гортанне, здається, рідною мовою... Можливо, ніжне, прощальне. Можливо, ім'я сестри вловив Байдашний у тому гортаннім хрипінні...

Затих Шаміль, навіки затих. Байдашний не відпускав руку, ще ніби ждав, що пульс озветься, але пульс не озвався.

Згасло життя. Таке буйне, гаряче було і згасло...

Байдашний багнетом взявся копати могилу. Всі мовчки йому допомагали. Суха нічна земля з-під соняшників ще пахла днем, сонцем. Розгрібали її руками, похапцем роздовбували кинджалами багнетів. Забрали потім орден з потаємного Шамілевого сховку — з нагрудної кишені — жмуток якихось папірців, промоклих кров'ю.

Дбайливо прикритий шорстким листям соняшниковим зник Шаміль у чорноземлі, пішов у вічні сни. Салютом було йому скорботне мовчання.

Чимось нашорошений, Байдашний раптом підвівся, прислухався. Всюди — в глибінь темряви — стояли соняшники, важко посхилявши голови. Без цвіту, без бджіл, без нектару... Чорні.

— Хтось наче шелестить?

Котрийсь із табурищанських, прислухавшись, сказав:

— То, мабуть, тутешні дівчата в соняшниках ховаються... Що від набору порозбігались.

І здалось, що вся темрява, вся безконечність соняшникових лісів наповнена натовпами тих зацькованих, розжаханих з навколишніх сіл дівчат. За ними в ці дні полювали особливо люто. Гебіт недовиконував план по людях, затримувалась відправка сьомого ешелону з молоддю, що підпадала під набір... По всій окрузі гасали шуцмани, шмагали батьків, виловлювали все нових та нових невольниць, нещасних Прісиних сестер... Стягали з горищ, за коси виволікали з погребів і під материнські зойки тягли до комісій, на дорогах хапали кого попало, аби тільки був план. Здається, весь світ розділився зараз на тих, кого хапають, ловлять, та на іхніх цькувачів, людохватів...

П'ятеро вершників та один між ними кінь з порожнім сідлом мчали в темінь попід лісосмугою, глухою її стороною, що від полів. Шуміли бур'яни в коней під ногами, під животами.

Кінь під Богданом хропів із надсади, клокало й кавкало в ритм бігу десь йому в грудях, поклокувало в животі з кожним ривком уперед. Полезахисна смуга валом темніла збоку, була по-нічному не схожа на себе, набухла темрявою, наповнена чимось таємничим. Деколи кущі своїм глодинням, що міццю та цупкістю могло дорівнятись до колючого дроту, ошарпували коліна Колосовському, обдирали боки коневі, і вороний ще більше нервувавсь.

У дорозі їм місяць зійшов. Багряний, несамовито великий, викотився, прозирав крізь вали лісосмуги. «Десь над Імеретією сходить»,— подумалось Богданові, і він із смутком глянув на Шамілевого коня, що тряс порожнім сідлом поруч.

Нарешті вирвались у плавні, в іх протоки, болітця та озерця. В одному місці Богданів кінь знепокоївся, став

як укопаний: відчув нічну воду внизу, боїться ступати. Йому здається: глибінь, небезпека! Лячно ступити копитом на той клапоть неба, на крихкий, ледь проявлений відбиток зоряної високості. Уперся, не йде. Чи, може, й справді тут глибина, баговиння? Здається, це те саме бол це, вкрите лататтям від берегів, що його Колосовський недавно бачив при високому місяці. Тоді видно було навіть, як по воді бігають якісь павучки, довгоногі комахи з тих, що і вночі не сплять, снують по дзеркальності плеса, злегка зрушуючи тиху місячну воду... Зараз їх ще не видно. Клапоть неба під ногами, тьмавість, і все. Сич десь зовсім близько проскрипів на верхів'ї верби. Кінь вухами стриже, похропує, задкує від латаття.

— Та йди ж! — з досадою підшпорений у боки, кінь зробив-таки скок і, звирувавши воду, швидко переніс Богдана на той бік. Поруч уже відхропувались коні товаришів.

Розлітаються кущі, розступаються верби у своїй нічній фантастичній химерності. Похропує кінь на скаку, клокає й клокає йому в грудях... Байдашний квапить, бо місяць підіймається, а коні вчасно мусять бути на місці: не одну ніч їм ще мчати, виносячи вершників із плавнів навскач...

Чуття великої осиротілості не покидає Богдана. Поруч, де подзенькують порожні стремена й самотніє вільне сідло, весь час пливе образ живого Шаміля з його усмішками, недавніми джигітовками, з його жданням коханої дівчини,— і все довкіл, і все в тобі наливається нестерпною гіркотою.

Була після того ніч місячна, ясна, повна краси. У плавнях, на островах, де радгоспний конячий лазарет, куди, мов на страту, вигнали коней шолудивих, коростявих. Вигнали й забули, списали з життя. І ось про них тієї ночі згадали дівчата, невиловлені, розжахані полонянки, що рятувались від сьомого ешелону, що в розпачі зважувались на все, аби б тільки збракували їх на комісіях. Прекрасні очі свої — сині, та чорні, та карі — в ці дні натирали всякою поганню, щоб червоніли хворістю, щоб схоже було на трахому. Робили опіки на тілі, щоб відкривалися виразки, щоб шкіра, ніжна, дівоча, бралася пекучими пухирями. Усім, чим могли, спотворювали, зумисно калічили себе. Шлючи прокляття тим ешелонам, майже вимрювали, як спасіння для

себе... коросту! Короста — тільки й зарятунок... З коростою до райху не беруть!

І збігались з усіх усюд тієї ночі місячної в луги, де тумани снують щось своє, серпанкове. Як на жахливий виплід фантазії, не як на реальність, згорьовано дивився ти з Байдашним на них. І пастух-звіздар теж бачив тієї ночі від свого куреня: голі, мов русалки, дівчата у відчаї обіймають по острову коростявих коней! Голублять персами чистими, в сльозах невідбивного горя пестять шолудивих шкап, збракованих, недішлих калік... Та чи хоч пристане ж короста? І що це за світ такий? Що за вік, у якому доводиться красу юності своєї отак оскверняти?

«Голубимо коней, шукаємо зарази, тільки б не кидати України, тільки б не чужина, де обтинають нам коси, де наші сестри ковтають... голки. В струп'ях жити, але не там, не на каторзі!..»

Туляться тілами до кінських ший, обіймають гриви заструплені, обіймають і плачуть. Ще в більшому відчаї будуть вони завтра, коли від'ясніє ніч своїми місячними серпанками, коли виявиться, що не пристає короста до них! Бо матері їх, мабуть, у чебрецях та чистотілах купали...

Пливе ніч, кутає русалок у серпанки свої, і місяць вспокоєний світить із неба уповні.

— Готуватимем напад на сьомий ешелон,— каже незрушний в сідлі Байдашний.

Та що ж це за світ?

Посвідчиш колись — перед кимось: «У двадцятім сторіччі було. В роках сорокових. Ясної місячної ночі, на розкішних лугах придніпровських бачили ми, як, рятуючись від набору, нагі прекрасні дівчата обіймали коней коростявих...» Навіки вкарбуються в душі ці кадри тобі, ця антиприродна в'язь, фантастично дика композиція горя і відчаю. Пам'ятатимеш її при форсуванні Дніпра. І десь під Берліном, в останніх атаках — теж пам'ятатимеш...

Ті пекучі, не змивні нічим, нав'язливі кадри — яснець ночі, дика натура з лазаретними кіньми й русалками! — ти бачиш їх і тут, коли при тихому сонці мигдаль так весняно цвіте, і серед бетонних руїн хлоп'я ходить усміхнене, і сліпучо кипить прибій, хльоскаючи в лице водяною порошею, несучи відблиск далеких розшалених штормів.

Частина друга
ЗОЛОТИЙ ТІК

Ц и к л о н — гігантський атмосферний вихор із зниженим тиском повітря всередині («око бурі»), із складною системою вітрів, що дмуть проти годинникової стрілки в Північній півкулі і за годинниковою — в Південній. Циклони охоплюють величезні райони планети. Розвиваючись, часом досягають ураганної сили, спричиняються до наслідків катастрофічних.

Циклони та антициклони відіграють велику роль у формуванні погоди, у загальній циркуляції атмосфери.

Причини виникнення цих явищ остаточно ще не з'ясовані.

З довідника

I

Вона знала, що всі ближчі дні чи й тижні будуть лише відблиском чийогось життя: життя, що розквітло ось під таким небом, мало потім витатуйований концтабірний номер на руці, пізніше стало пучечком світла... Жменькою кремаційного попелу стало. Димком із труби. А перед тим жило, буяло пристрастями, в образі красуні дівчини з'являлося літньої місячної ночі на такому ж острові серед ріки, де був лазарет хворих коростявих коней. Не фантастичні витвори народної міфології, а земні, реальні русалки, русалки тужних окупаційних ночей, нажахані облавами, кидались у глибінь плавнів через броди, через річку нічну, потім хтось бачив, як вони ловлять, обіймають на острові нещасних, скалічених шкап. Пречистим тілом юності тулились до виразок лазаретних, щоб набратись від них корости, лишаїв, знівечити себе, скалічити свою вроду й здоров'я раніш, ніж стануть на медогляд перед комісіями по набору до райху.

Тим життям житиме вона, Ярослава, його має відтворити, перенести на екран. Збиралась внутрішньо до наступної напруженої роботи на знімальнім майданчику. Знала, що не щадитиме себе в ім'я воскресіння того чийогось життя, жадала спрагло, щоб зі всіх екранів світу, як сама совість, глянули в принишклі людські натовпи очі української дівчини-полонянки, оті налляті скорботою очі-вінки. Щоб виповіла всім вона правду свого короткого й простого земного шляху: з першим коханням... з Перемишлем, де їх, мов тифозних, остриг-

ли брутальні есесівки. З середньовічним замком. Й коротко — подальшу історію — з підземним заводом, з підкопом у таборі, що здійснювався за рішенням інтернаціонального штабу в'язнів-антифашистів. Остання акція для них кінчилася полум'ям кремаційної печі.

Ярослава почувала, що відтворювати все це на екрані буде їй нелегко, адже тут вдовольнитись рівнем екранової пересічності було б соромно, то був би просто гріх, отже, створи, і то не як-небудь, а на весь пал душі, йдеться ж бо про щось куди більше, ніж про твою коронну роль... Героїню мусила внутрішньо відтворити в собі, з силою, на яку тільки здатна, все це пережити ще до екрана, переболіти знову чийсь той давно відболілий біль. Бо людське життя не повинно ж розвіятись жменькою попелу! Якщо воно вартісне, змістовне, достойне, якщо таким чистим спалахом здатне було сяйнути, то має ж воно перейти й до живущих бодай скромним якимсь промінцем? Ожити для інших хоча б в екранній миттєвості, знесмертитись у метаморфозі мистецтва, якщо взагалі людина може говорити про безсмертя серйозно, без сумовитої усмішки...

Коли заходять думки аж про такі речі, одразу ж Ярославі — в ролі опонента — постає перед очима Сергій-оператор, цей лантух, напханий інтелектом, милий-цей Сергійко, який, вона здогадується, потай трохи закоханий в неї і не в силі цього приховати, скільки б не прибирався в шати отієї розвалькувато-богемної байдужості. Вона ж, Ярослава, відповідає йому... принаймні добрим ставленням.

— О мой, мой! Лайдаку! Вже день, а ти спиш! Запух, як вуйко десь між смереками в лігвищі!..

Такими словами будить його вранці, забігши після річки до чоловічого «куреня», і хоч «лайдак» відвертається, невдоволено щось мимрить спросоння, гнівиться удавано, проте як не помітити, що для нього візит Ярослави, безсумнівно, приємний. Сергій потайки навіть жде цих розбуркувань, щоб ще раз почути Ярославине вранішнє, співуче оце «мой, мой». Сповнене якоїсь музики пречистої, нагадувало воно Сергієві один ранок,— може, найпрекрасніший у житті: ночував у гирлі великої міжнародної ріки, в лебединому заповіднику серед безкраїх очеретів і вранці, хоч міцно спав, був розбуджений... співом птахів... Клекотом лебединим!

Музики тої не передати нічим. Відтоді, коли чує дис-

кусії про щастя, думає так: «Щастя — це коли ти розбуджений клекотом пташиних голосів на світанні». У тому ж ключі сприймає він і це Ярославине життєрадісне «мой, мой»... Хай навіть жартома сказане, воно, проте, відповідно барвитиме Сергієві настрій впродовж цілого дня.

«Освоєння натури» — існує такий кіновислів. Цим поки що й заклопотані. Бівуак їхній у приміщенні початкової школи, де ще зовсім недавно навчалися діти, а віднині розташується тут, може, й на ціле літо, їхня мандрівна кіногрупа. Ярославі відвели вчительську, чоловіки зайняли під свій «курінь» одну з класних кімнат, сплять просто на підлозі, розсунувши парти. Решта ж кімнат поки що тільки жде своїх квартирантів, які мають незабаром прибути з головними обозами експедиції — десь їх уже рихтує в дорогу всемогутній і вседістаючий чоловічок, котрий свого часу буде позначений в титрах як директор картини. Тісно буде, гамірно, метушливо, а поки що — ні апаратури, ні кабелів під ногами, ні юпітерів межи очі...

Ярославі навіть полегшує становище, в якім вона опинилась. Усе, що тут затівається,— це ж, власне, заради неї, ну, принаймні вона тут у ролі прими, чи що... Ради неї вибирають ландшафт, добирають натуру, для Ярослави підшукали і з нею зафільмують отой острівець на річці замість такого ж острівця, який справді існував реально десь на Середньому Дніпрі, але тепер уже залитий штучним, з бетонними гідроспорудами морем. Створять їй відповідне оточення, зрихтують курінь, стануть під юпітерами звідкись добуті коні,— вони теж гратимуть, оті четвероногі артисти: художники-декоратори понамальовують їм рани та струп'я, понаводять уявну коросту, лишаї...

Вуйна Доміника, кухарка з місцевих, теж розуміє, що Ярославу треба оточити увагою, треба створювати добрий настрій «пані Ярославі» (так вуйна спершу зверталась до неї), цій привітній, симпатичній кіноактрисі, яка вуйні ще й тим не байдужа, що вийшла з колиби, тутешня. І хоч у надто куцій спідничині, але ціну собі, видно, знає, всі нею дорожать,— задля Ярославиної праці, може, найперше й збирається тут цей увесь кіноярмарок!

Прихильність, загальна увага, зичливе ставлення звідусіль... Але і в цій атмосфері Ярославі не забракло

глузду й тверезості зостатись самій собою, не докучати товариству різними примхами, як це часом трапляється серед молодих кінозірок. Природне почуття гумору, воно, здається, найбільше допомогло Ярославі не втратити життєвої рівноваги навіть і в цій, такій спокусливій для дівчини ситуації. Навряд чи й сама Ярослава добре усвідомлювала, що належить до тих глибоких натур, які своє напружене внутрішнє життя майже інстинктивно приховують, оберігають, як щось недоторканно-інтимне, збуреність почуттів стараються притамувати, досить елегантно прибираючи їх в одежу зовнішньої безтурботності, жарту чи навіть трохи модної тепер легковажності. Якщо вже треба виставляти себе напоказ, «демонструвати», то Ярослава воліла частіш виставляти себе іншу якусь, несправжню, в полегшенім «дублі» грайливості.

Снідають під старою дикою черешнею на подвір'ї, і за сніданком знову порушується тема ведмедя, бурого вуйка з гір, життєпис якого тітуся Домініка виповідає зі всією докладністю, бо має в горах рідню і все їй відомо з перших уст. Отже, цей вуйко бурошерстий, що нині, як живий, стоїть на задніх лапах в природничому кабінеті школи, зовсім недавно ще розгулював по лісах Чорногори і розгулював би, певне, й досі, якби не був такий завзятець до меду та не була подана на нього, за всією формою, скарга до народного суду. Відомо ж бо, що забити ведмедя в тутешніх горах ніхто зараз не має права, і лише коли буде доведено, що він завдав колгоспові шкоди, розорив пасіку раз і вдруге, тобто став на шлях криміналу, лише в такому випадку народний суд, розглянувши скарги на смакуна-медолюба, видає мисливцям ліцензію, і бідолаха стає наочним приладдям у шкільному куточку живої природи.

Вуйна Домініка, кругленька, вузликувата особа, могла б підійти на роль однієї з отих традиційно ласкавих сільських матерів, що мають постійну прописку в наших фільмах. На обличчі, в очах – безмежжя доброти. Здається, вся життєва місія її в тому й полягає, щоб іти ради когось на самопожертву, робити комусь послуги, приємнощі, за кимось доглядати. До Ярослави ставиться, немов до рідної дочки, яка виросла біля неї та, несподівано злетівши кудись на мистецькі верхи, лише оце тимчасово повернулась до матері... Навіть до ведмедя в тітки Доміниіки знайшлася іскра співчуття:

— Бурого судять, дух випустили й тирсою набили, а тільки за те, що медом колгоспним ласував, а чого ж тому, вашому, ніхто нічого не скаже? Що позаторік фільмував старовинну церковцю в Климівцях та й богів покрав!

Не вперше вона заводить про це. Не може втямити, й край. При нагоді щоразу підкине, як той позичив богів нібито для фільму, розписку в сільраді лишив, що все поверне, мовляв, ще й подякує красно, а де то все?

— Ні іконечок, ні того богокрада...

— Він гарну картину зробив,— заступається Ярослава.— А богів прихопив, мабуть, з любові до мистецтва. У вас вони струхлявіли б у невідомості, а він зробить їх набутком широкого мистецького загалу... Присвоювати деякі речі, скажімо, гарні книжки — це в нашому середовищі не вважається злочином.

— Захисти-но його, захисти,— вуйна з легким докором поглядає на Ярославу.

— Розписку ж залишив, чого вам ще? — втручається Сергій-оператор.— Ведмедя теж судили не за те, що вулики тягав, а що розписки на пасіці не залишив... Не оформив як належить. Та й взагалі, чи не звели на товариша ведмедя, попросту кажучи, наклеп?

Із заклопотаним виглядом оператор, як на експертизі, починає зіставляти факти, виважує всі «за» і «проти», розглядає явище то під кутом зору пасічника, то з позицій ведмедя, намагаючись в усій цій ведмежій історії дошукатися істини, аж поки Ярослава заходиться сміхом:

— Ні, серденько, в тебе це таки схоже на манію справедливості!

— Явне намагання обілити ведмедя, виставити його в ролі праведника,— схмурює лоб Колосовський.

Він для них тут — у ролі Головного. І частіш не Колосовський, а просто Колос — подобається їм утинати прізвища, які здаються задовгими. Якщо Хемінгуей — Хем (принаймні для близьких), то чому ж цей не може бути без свого «-овський»?

Ляси точити — Головний до цього не надто охочий. Ще тільки ранок, а він уже схмурюється, в погляді сумовита задума. Може, й про ведмедя завели, щоб трохи його розважити...

Чомусь більше суворий, аніж веселий. Часто — замкнутий, і Ярославі хотілось би знати: чому?

— Головний наш поринув у мінори,— каже Сергій і, ніби Колосовського тут нема, пояснює Ярославі: — Очевидно, досі мучить його, чи не впав у гріх, що своїх ближніх зробив об'єктом мистецтва... Але ж усі так робили. Класики навіть! Чому ж ти не маєш права вивести на екран своїх Решетняків, Прісю, Шаміля? Тільки тому, що були тобі надто близькі? Але ж це якраз і дає тобі право...

— Не це зараз мене мучить,— каже Колосовський.— Думаю: кого візьмемо на роль астронома?

Народний артист, якого він мав брати на цю роль — і вже, власне, домовився, проби зробив,— звалився з тяжким інфарктом. Увечері, просто із спектаклю, забрала карета швидкої допомоги. Тепер народний, очевидно, вийде з ладу надовго. Вони всі троє добре знали його, захоплювались ним, любили. Якої душі людина! Широка натура, лицар мистецтва, він для них взірець справді артиста народного. Вийшов із самої гущі трудового люду, в юності був вантажником на дніпровських пристанях, грав у гуртках, а потім революція вивела його на велику сцену. Народний був для Ярослави першим наставником, вона, впиваючись, слухала його лекції в інституті, і він же, цей сивогривий корифей театру, перший напророкував їй непересічне мистецьке майбутнє. Колосовський бачив народного незадовго перед інфарктом; повертався з поїздки і випадково зустрів артиста на трасі, в одній із придорожніх чайних: старий сидів у шубі за столиком, заставленим кухлями пива, в товаристві шоферів із рейсових автобусів і читав їм якийсь монолог, здається, з Шекспіра... Кращого на роль астронома було не найти. Мислив. Горів! І тепер — відгорів...

Сергій назвав іншого. Молодшого. Коли добре загримувати, цей теж потягне роль звіздаря.

Ярослава підтримала:

— Він розумний.

— Але мене цікавить не всякий розум,— заперечив Головний.— Я ще хочу знати: куди той розум спрямований? Що він несе людям?

І знову поставав перед ним образ народного артиста. Жив на сцені, як у постійному бою, витрачав себе щедро, самозабутньо. Вважав, що коли маєш дар, успадкований від матері, від рідної пісні, від народу, то обов'язок твій — народові його й повернути! З повною само-

віддачею, ще в більшій довершеності почуття й мисли.. Мистецтво, воно легке лише для того, хто судить про нього з відстані, має про нього уявлення приблизне. Майже забава. Насолода постійна. Слави ужинки... І мало хто знає про ночі без сну, ночі ловитви невловного, гіркоту розлетілих ілюзій, опісля ж — години нових напруг, коли збурена кров у голову б'є, коли збудженням горить кожен нерв! Хто знає про оті безлічні знахідки, в яких по хвилі ти геть розчаровуєшся, вже їх відкинув і ринувся в новий пошук... Чи багатьом знані виснаги твої до падання з ніг, до розпачу й знемоги, і той сум розставання з роботою, коли радість звершення знову кінчається відчуттям спустошеності й порожнечі, коли здається, що це вже все: вичерпався до дна, пустизна в душі, більше ні на що не будеш здатен. А потім, ожившн, знову — у вир, у студійні клопоти, у життя!..

Оператори, художники, актори, статисти... Ти мусиш об'єднати увесь цей строкатий колектив, запалити, злютувати в одну творчу волю... «І досягти». Колосовський несамохіть зітхнув.

Підгірський, затишний, майже ідилічний край. Не видно Чорногори звідси. Тільки бистрінь річок цього краю, вільгість та паркість повітря вказує на близькість гір. Десь там вони, на заході, стали кряжами в небі, і циклони, йдучи, подеколи розбиваються об них, проливаючись заливними дощами. Інтенсивно густа червнева зелень повсюди: світ зеленої повені! Світить річка, блукаючи заплавами, зникаючи в маревах небосхилу.

Ярослава — уродженка цих країв, проте чимало часу не була тут, і тепер смакує повітря дитячих літ, надивляє рідні ландшафти, і все їй тут любе: блиск річки, зелень луків-пасовиськ і хвиляста, плавка, як мелодія, лінія пагорбів далеких, за якими часом ходять по обріях дощі чорноброві...

Дикі гіллясті черешні, висока трава по підгір'ю навпереміш із квітами раннього літа — усе в цім краю таке соковите, таке зелене: зеленіше, ніж будь-де! Можливо, будуть знімати тут і ландшафти тієї Європи, що за колючим дротом була, з бруквою для східних невольників, з таборами та бараками... І стає аж боляче, що ця твоя рідна земля тільки тому, що чимось схожа на прирейнські ландшафти, повинна буде ввійти у фільм землею неволі, образом чужини.

Усе таке давнє в цім тихім краю підбескиднім. Колись була ген на тому пагорбі одна із княжих столиць, а зараз — навіть не райцентр, усього лиш бригада колгоспу: історія вільна переставляти столиці. Поп'ялись чепурні хатки по підгір'ю з густими вишняками, з латочками городчиків, що ледве помітні серед буйного квітучого різнотрав'я. Десь тут велися розкопки на валах, і люди п'ють воду з княжої криниці (струмочок-джерельце прозоро видзюркує під горою), а на узвишші є місцина, що в народі й досі зветься: Золотий Тік.

Надвечір вони йдуть утрьох на гору оглядати історичні місця. Колос ступає попереду пругким своїм солдатським кроком, на Ярославу в таких випадках він мало звертає уваги, а їй, як завше, приємно бачити його смаглявий профіль з рано посрібленою скронею і високу розгонисту постать, не позбавлену «елеганції двометрової», як часом іронізує Сергій. Якщо хочеш вивести Головного із звичайного для нього стану зосередженої мовчазності, запитай його що-небудь про князівські чвари або про Осмомислів саркофаг, що був нібито знайдений тут,— зачепи, торкни цю струну, і тебе одразу буде помічено, одразу станеш співбесідницею, і Ярослава час від часу охоче користується цим психологічним ключиком. Те, що Колос досі зберіг свою студентську закоханість в історію та археологію, надає йому в Ярославиних очах якоїсь зваби, бо ж завжди радісно відкрити, що людина бережно носить в собі щось від юності, що й звідти їй поблискує світильничок якийсь, не погашений темними вихорами пережитого. Ах, ті його темні вихори — для Ярослави теж є в них своєрідний чар. Скільки разів оті гіркі карби на мужньому обличчі, сліди не знаних тобі втрат, а може, мук і страждань, викликали в тебе гаряче бажання підійти до нього, припасти, спитати: «Де був? Що довелося зазнати тобі? Чого так часто буваєш присмучений? І чому ніколи не шукаєш співчуття чийогось?»

— Так оце він і є, Золотий Тік? — каже оператор, мовби трохи розчарований побаченим.

Трава, і все. Кілька черешень... Читають таблицю, складену якимось поетом-краєзнавцем, вчитуються, і ця гора закипає іншим життям, пахтить іншими часами. На цьому ось місці, де зараз буяють зеленню молоді картоплі в скромному біленькому цвіті, не так уже й давно, як для вічності, вирував гомін княжої торговиці,

укладались контракти серед прийшлих зі Сходу і Заходу, сап'янові чоботи топтали тут брук, від якого й сліду нема,— трава зеленіє... Все шуміло, вигравало: шаленіли натхненням давні музики, яскріли шовки й дорогі оксамити, пряноші й вина спокушали люд, ішли з рундуків у торг ікони богомазів, осипані смарагдами та кривавцями, і книги краснописців, лицарські кольчуги, панцирі та шаблі дамаської сталі,— «все тут можна було купити», як пише цей невідомий натхненець поет: «Золоті прикраси й соболині шуби, молодого ятвязького раба й красуню половчанку!»

— У майбутньому фільмі виджу тебе в ролі красуні половчанки,— жартує Сергій, чомусь посумнілим поглядом обіймаючи Ярославину постать.

— А тебе в ролі молодого ятвязького раба,— в тон йому зауважує Головний і торкає рукою обважніле похиле плече оператора.

На городчику літній газда підгортає картоплю.

— Бараболя буде? — гукає до нього Сергій.

Газда випростався, обіперсь на сапилно.

— Дощі лляли аж надто. І, певне, ще будуть. А коли отак ллє, бараболя може *збуйніти*... Вся піде в бадилля, а в коріннях — там ніц... А ви з району?

— Та майже.

— То би сказали, аби нам тут, на бригаді, книгозбірню відкрили... В селі маєм клуб, молодь туди бігає, а для старших людей, то вже далекий світ... Саме життя теперішнє біжить приквапом, не кожен за ним вженеться... А тут би й ми коли-небудь пішли — газети, книжки би почитали.

— Ще є люди, які книжки читають,— підморгнув Сергій до своїх.— А я не пригадую, коли й тримав у руках друковане слово... Романи вживаю тільки екранізовані...

Золотий Тік... Було! Вирувало, шуміло. А зараз тиша, смарагдова тиша, і чути, як ростуть картоплі і як роса капле, перекаплюючись між листям на могутній розложистій черешні, що стоїть якраз серед Золотого Току, царює над ним, оздоблена живими рубінами дрібненьких своїх ягідок, що ранньо вже де-не-де жевріють угорі.

— Ви обіцяли нам щось показати? — звернулась Ярослава до Головного, коли вони рушили далі.— Де ті розкопки?

— До істотного там поки що не докопались,— відповів Колосовський.— Найважливіше, Славо, що ви надихались цього повітря, так я гадаю. Перш ніж стати під юпітери, перш ніж Сергій ось візьме вас у кадр з вашими нереалістично довгими віями. Спробуйте ввібрати в себе цей досі відчутний дух давнини... Осмомисл і дружинники його, вони мусять постати для вас живі... Силою уяви воскресіть відшуміле. В усій реальності, з ясністю галюцинацій ось ви чуєте хропіння монгольських коней, брязкіт зброї, сама ви, вжахнена, сповнена спротиву до неволі, метаєтесь у тривожній веремії Золотого Току, бачите, як уже переправляється з того боку кочовницька кіннота,— он там, уплав через річку! — і напружений слух ваш ранить перший посвист монгольської стріли... Ви вся в контексті тієї тривоги, вся у вировищі страшного народного лиха. Втікаєте отим яром, за спиною наближається кінський тупіт, над вами вже перегнувся з сідла переслідувач, бачите обличчя в хижому прижмурі косих очей, чуєте смердючий дух його поту...

— Вона гратиме не ті часи,— нагадує оператор.

— Не має значення,— наполягає Колос.— Вона особа не позаісторична. Від імені віків виступає — в цьому суть. Коли її ловитимуть шуцмани, тягнутимуть до ешелону, коли вона опиниться в райху — не на становищі остарбайтерки у Рітмайстера, а займе місце на нарах барака серед в'язнів, серед своїх подруг чорногорок та француженок,— по ній і там буде видно: хто вона? Звідки? Яка історія за її спиною? Який народ? У найтоншім виразі її обличчя, в її задумі, у відкритім погляді очей мусить світитись, що вона не тупа, безрідна рабиня, що за нею — віки звитяжного й трудного життя її народу.

— Мені здається, я це зможу відчути,— тихо мовила Ярослава.

Сергій-оператор цього разу теж підтримав Головного, став розвивати його думку:

— Золотий Тік, і хори Бортнянського, і поеми Одержимої, які ти штудіювала в десятому класі,— все це не забудь, стаючи під юпітер. Бо мені не лялька потрібна перед об'єктивом...

— І як батько твій там чи дядько поневірявся у Манітобі та на бельгійських шахтах,— напружено роздумував Головний,— як село ваше зустрічало червоний

вересень тридцять дев'ятого, вересень визволення. Все, все не забудь. Тоді глибше ввійдеш у світ героїні, дочки народу...

— Мені не потрібна лялька перед об'єктивом, хай навіть вродлива, як чорт,— ще раз попередив Сергій-оператор.— Вимагатиму людину з природним почуттям гідності, людину правдивого жесту, одухотвореного обличчя, на якому я прочитав би справді щось значне... глибоке, глибинне... Словом, profundus... Vivere memento...

— Браво, маестро! — засміялась Ярослава.— Це щось із латинян?

— Авжеж, звідтіля: пам'ятай про життя,— скромно пояснив Сергій.

— Такий лінтюх і завчив! Ростуть же люди!..

— Боюсь, що на цьому й вичерпується його золотий запас,— повеселіло мовив Колосовський, з симпатією глянувши на оператора.

Зійшли на вал, що ледь помітно вигорблювався своїм контуром: всуціль зарослий травою, корови на самім валу і в ровах пасуться. За ровом ще один вал і теж майже зниклий, розмитий часом, і тільки уява режисера-історика здатна будувати там густий частокіл, ставити вежі з бійницями, люд розставляти по валах, до яких уже пришельці повзуть он звідти, ізнизу, в гостроверхих своїх монгольських шапках...

Сумирно щипають соковиту траву корови, пастушата визиркують із-за валу, чути їхні перемовки:

— Ото вона, кінозірка... Файна яка! А той високий, він старший у них... А тлустому постригтись би не вадило — віхті з-поза вух стирчать...

На долину мимо княжої криниці збігає стежечка. Якийсь подорожній — бородатий дідуган — нахилився, ловить губами джерельце-чуркало, що вибиває просто зі схилу, з-поміж трави. Неподалік подорожнього лежить його ноша — вовняна тайстра, повна різьблених дерев'яних орлів: мабуть, несе кудись наївним туристам на продаж.

— Не люблю цих орлів,— сказала Ярослава, взявши Головного під руку.— Примітивне, грубе мистецтво. Затрачати вміння, щоб різьбити хижаків оцих та ще так стандартно... Просто несмак... Дідуньо мій ніколи їх не різьбив. Академій не кінчав, проте він мовби інтуїтивно почував, де безкриле кустарництво, а де творчість,

яка видобуває з букової деревини справжні художні речі...

Подорожній довго смакував водою, а вони зацікавлено за ним стежили. Сергій, наблизившись, безцеремонно розглядав старого, мов чудернацьку річ яку-небудь. Поруч з тайстрою лежить костур і чорна хламида, схожа на рясу... Розстрига-чернець із скиту? Чи, може, звідкись виблукався муж велемудрий, новітній Сковорода?

Утершись ребром долоні, мандрівник сів біля джерела, широколиций, зарослий дрімучою сивиною.

— З таких джерелець ріки народжуються...— І, дивлячись на Ярославу, на міні-спідничку її, наказливо звернувся: — Діво нага, нахились та напийся звідси...

— Ми вже пили.

— Ту, що з пляшок? Що піною б'є? А ви ось цієї, земної, що з самих недровищ... що аж зуби ломить!

Який сердитий, пронизливий в нього погляд! Погляд віщуна, що вміє читати чужі думки, на телепатії знається... «Якби не оця лютість у погляді, можна було б спробувати на астронома,— подумав Богдан.— Щось небуденне, щось від дервіша в ньому є, хоча й недобре...» Операторові блукала на губах майже глузлива усмішка: «Оце він, твій Мамай придорожній — без коня, без бандури... Повна тайстра незугарних дзьобатих орлів, що не годні літати!..»

Щоб оборонитись від його пронизливої суворості, від цих холодних блакитних очей, Ярослава подарувала старому одну з найчарівніших своїх усмішок, але це її невинне професійне кокетство не справило на діда ніякого враження. Рушаючи за товаришами далі, Ярослава минула подорожнього з непояснимою розтривоженістю і водночас із полегкістю. Але він знов — суворо й вимогливо — окликнув їх, змусивши всіх озирнутись:

— А вас небо чує?

Ніби під владою гіпнозу, Ярослава зупинилась, прикипіло дивилась в ті юродиво-безстрашні врубелівські очі. Старий жестом руки вказав угору:

— А мене воно чує...

Додому повертались, все думаючи про Золотий Тік та про цю дивну зустріч.

Вечірня кава була знов за тим самим столом, що його спорудили з парт під черешнею на подвір'ї. Ярослава скаржилась вуйні Домініці:

— Якийсь там, на жебрака схожий, здибався нам біля княжого чуркала. Питав, чи небо нас чус. А погляд — неначе гіпнозом обдав... Так осудливо на моє міні дивився... Хоч би не зурочив перед роллю.

— Не бійся, Славцю,— заспокоїла вуйна.— То ж той юродивий, що з орлами тут всюди мандрує. Син його, кажуть, був командиром у військах у Совітів, викинувся над горами з парашутом, і його на батькових очах розтерзали хортисти... Ото відтоді старий помутився розумом і став «небо чути»...

«Чи не розправа над сином,— подумалось Ярославі,— стала причиною, що орли його так хижо з тайстри виглядають, огидні та кровожерні? Здається, ладні людину живцем розтерзати!..»

Якісь дівчатка, певне старшокласниці, вишастували, снували поза садком, прозиркували крізь живопліт до кіношників. Вуйна Домініка пояснила з поблажливим усміхом:

— Школярки наші, з гуртка самодіяльності... З села прийшли, хочуть тебе, Славцю, зблизька побачити. Ми ж, кажуть, знаємо її з фільму...

Та Ярослава не кинулась роздавати юним шанувальницям автографи. Одразу після вечері пішла до себе, ввімкнула світло, зачинилась. Розкрила валізу: у валізі її інтимні дівочі речі, зібрані при виїзді похапцем, внакид... Видобула з-під одежі аркуші машинопису, сіла до столу: хотіла ще раз вчитатися в роль...

По якомусь часі під вікном почулось шелестіння в кущах, перемайнуло щось біле. Поклавши рукопис, Ярослава прислухалась в сутінь: чути шепіт, дівчачий, схвильований... Мабуть, ті, з шкільної самодіяльності, що, не менш за тебе хвилюючись, мручи від дебютного страху, виходять на клубну сцену в барвистих народних строях. І почула, цілком виразно, чиєсь до шепоту причаєне, палке:

— Це вона! Жива! Така артистка!.. Я би хтіла, аби вона ніколи не вмирала!..

«Любі мої! — подумки, приливом ніжності відгукнулася їм Ярослава.— Шлях кожній людині відміряний, вмирають і не такі, як я. Кінозірки усіх студій світу з часом відцвітають, на жаль... Не старіють вони лише на колекціях ваших листівок та десь, може, в пітьмі фільмофондів ждуть зустрічей із майбутнім їхні чарівні, непіддатні літам усмішки... Згорає кожна, дівчатка,

одначе не кожній дається воскреснути ще раз, весноцвітом життя сяйнути на екранах із своїх напівзабутих юних стрічок...».

II

Мов стрічка, що, рвучись, безладно летить на екрані, летить, прискорюючись шалено, мигтючо до хаосу, так щодалі швидше — в міру того, як входиш у літа — відлітають дні, місяці, роки... Змигують прискорені весни, прискорені золоті осені... І що швидше вони летять, то щемливіше дорожиш усім, що бачиш, кожним зійденим сонцем, найменшою росинкою життя... Кожну усмішку спиваєш спраглим поглядом, кожній травинці хотів би сказати: «Ти мудра, прекрасна. Тобі нема ціни».

У пору юності зовсім інша діє теорія відносності: там довгі дні, там інше відчуття часу. Юність певна себе, в блаженному невіданні їй здається, що життя людське безконечне, життєва дорога стелитиметься попереду рівна, гладенька, а вона тобі судилась — на довгі перегони — вся в бакаях, вирвищах... А то й зовсім мусив пробиватись по бездоріжжю, тільки почуваючи, що десь там, за смертями, за димом фронтів, повинно ж бути хоч абияке сонце!..

Війну Богдан закінчив у Берліні; продимлений, двічі поранений, теж поряд з однополчанами вивів вуглиною своє ім'я на колоні рейхстагу, залишив Європі свій гвардійський автограф... Хміль перемоги, а відтак нові обов'язки, колона машин з репараційним устаткуванням прямує на Батьківщину. Потім той страшний випадок, коли хлопці-водії десь у районі Перемишля потай від тебе, від супроводжувача, добули каністру спирту, зовсім не підозрюючи, які будуть наслідки... Цілу ніч до ранку мали їхати, а вже десь опівночі з'явились перші симптоми нещастя: декотрі з водіїв почали сліпнути. І не признавались. Сліпнуть, корчаться по кабінах, але кожен утаює, приховує свій стан, керма з рук не випускає... Нічого не можна було збагнути, аж доки один із передніх, опинившись у кюветі, таки признався: «Товаришу командир, я, здається, сліпну... Я осліп... Той гад нам, видно, етилового в каністру підмішав...» І — знепритомнів. Один з найкошмарніших епізодів

твого фронтового життя, досі він час від часу зринає напливом: довжелезна колона з репараційним вантажем розтинає ніч, і ніхто збоку й не догадується, що водії в колоні один по одному втрачають зір, що славні ці хлопці ведуть уже свої ваговози наосліп, невідомо як орієнтуючись, невідомо завдяки якій силі тримаються,— може, тільки сила любові, сила інтуїції веде їх, як птахів нічних крізь темряву до рідних гніздовищ... У Львові всі опинилися в госпіталі, багатьом лікарі ще встигли врятувати зір, а команді супроводу довелось би гірко, якби водії одностайно не взяли своїх командирів під захист: ніхто інший, тільки ж ми самі винуваті...

Хотів Богдан зняти про це фільм, написав навіть чорновий варіант сценарію. Забракували. Та, може, й слід було?

Пекуча, як рана, зустріч з рідним містом, робота на відбудові й, нарешті, з руїн Дніпрогесу, зовсім нежданно — в робітники-освітлювачі, в товариство документалістів, у цей химерний артистичний світ. Таїна кінотворення, вона вже тоді вабила його.

Таким непередбаченим руслом повернуло життя. Спершу доручали різний дріб'язок, знімав археологічні розкопки, заповідники з птахами та звірами, спуски кораблів на воду... Помітили його після стрічки «Обеліски», яка задумана була як фільм-реквієм загиблим. Потім на одному з фестивалів відзначили його двочастинного «Овідія». Сам він «Овідієм» не зовсім був задоволений, хоча там справді щось таки було, добре передано простір, силует нічної фортеці над лиманом, схоплено поезію місячної доріжки, по якій уява поетова мовби веде його із заслання знову на південь, до білих статуй та оливкових гаїв... Успіх постановника заслужено розділив і Сергій, тоді ще випускник: його талановита операторська робота багато що вирішила. Задум фільму належав, звичайно, колишньому студентові істфаку, студбатівцеві, не зовсім, мабуть, критично закоханому в античність, але Сергій цілком пройнявся тоді Богдановим настроєм, цілими днями декламував рядки крамольного поета, що його погнала на Північ цезарева неласка:

Берег сарматський,
суміжний із племенем гетів стрілецьким,
Зрештою нас привітав після набридлих блукань...

Самого Овідія в картині, власне, й не було, була крига Дністровського лиману, що дивувала поета своєю міцністю і здавалась йому мармуром каррарським, та був ще сучасний Овідіополь із золотими коронами соняшників, та замріяна комсомолка з томиком римського поета в руці... Проте хоч сам поет-вигнанець залишився за кадром, але присутність його вдалось передати, образ його існував у фільмі незримо — в самих руїнах Римської фортеці, в повільному леті птаха, в гронах виноградних, в силуеті закоханої парочки на фортечному мурі, над спокійним у місячнім світлі лиманом. Хай не було на екрані самого Овідія, але у фільмі таки жила відчутно його поезія, що крізь товщу віків духовним відблиском пробилась, дійшла до людей іншого часу.

Авторам фільму дехто дорікав тоді за естетство. І першою — після перегляду стрічки в головній проекції — поздоровила їх Ярослава, з якою тоді Колосовський тільки познайомився. Гололобі кінозубри солідно хмурились та поки що резервували за собою свої дорогоцінні, невідомо які думки, соломонові рішення, а вона, Славця, з властивою їй безпосередністю підхопилась, вітала (може, аж надто екзальтовано) — була тоді їй аргументом більше власна схвильованість:

— Сарматський степ, лиман, оту атмосферу античної Колими — вам здорово це все вдалось передати! І мерехтлива місячна доріжка від фортеці кудись у море — в ній стільки підтексту! І дівчата медучилища на мурах, на тих самих, де римські легіонери колись у вовчих шкурах на хуртовині стояли... Надто ж оте самотнє нічне дерево над фортецею у фіналі, що тане, відплива, аж не розбереш: дерево чи сам Овідій зникає в степах...

— Мало дії,— буркнув хтось.

— Але у фільмі є ритм! — вигукнула Ярослава ще запальніш.— Невже ви не відчули? У ритмі їхнього фільму щось є від розлогості античних поем! Він плавкий, неквапний, але й не млявий... Невже ви не вловили його внутрішню музикальність, підспудну, приховану енергію?..

Піддавшись настрою, вона, звичайно, перебільшувала, багата уява її домальовувала, находила підтексти, яких, може, й не було в їхній картині. Але це була підтримка для Колосовського, справді дорога чи навіть

і рятівна, надто ж у тій ситуації, коли все ще коливалось на терезах невисловлених оцінок.

Прямодушне дівча, воно й не підозрювало, як бракувало тоді ще віри в себе цьому з вигляду похмурому документалістові, навряд чи думала, що смішнуватим своїм дівочим захватом вона додасть йому певності, міцно заронить у душу якісь нові сподівання... Ярослава ніби навіщувала тоді: вийшов на простір, має можливість робити зараз те, що потай давно в собі виношував. Це, власне, буде перша його повнометражна художня річ. «Ставитимеш фільм про війну». Подолав власні сумніви, переборов Сергієві дикі вибрики, коли знуджений оператор лютився в тому приморському готельчику, шпурляв чиїсь сценарії в куток:

— До дідька вашу війну! Не хочу! Не буду! Краще бджолу, дитину, краплю води на квітці...

Аж поки там, у тім-таки ж готельчику, з'явилось тобі зненацька вночі — як осяяння, як одкровення! — просте й найприродніше: робити фільм пережитого. Бо чого ж іншого шукати? Нащо вигадувати? Ти ж бачив людей у їхніх злетах і в занепаді, крайньому відчаї, у величі й ницості, в передсмертних муках і в щасливих сльозах переможців. Правда, надто велике все то було — в жоден фільм не вмістити...

— Відсіяти треба, відібрати тільки найударніше! — гарячкував, захопившись задумом, Сергій.— Неволя, короста, ешелон — оце передусім! Обіцяю вам геніальні кадри. Юна дівчина-українка, що покохала того військовополоненого кавказця, повінь їхнього кохання, поема, що розквітла в неволі!.. Конячий острів, місячні ночі, астроном, дівчата, що з горя коней коростявих обіймають... Та це ж про них має бути фільм! А на завершення: отой ваш напад на ешелон, напакований невольницями. Бій з вартою. Кулемет, що аж плигає в руках у Байдашного...

— Цього в сценарії ще нема. Це було пізніше.

— Гаразд. Тоді махнем без цього.

Усе він вирішує легко, те, що й досі ранить тебе, для нього кіноепізоди, які можна вставляти, викидати, міняти...

— І Холодну Гору дознімемо потім, бо де набрати нам стільки дистрофіків!.. Сцену з божевільним можна зняти і в павільйоні... А зараз конячий лазарет, острів на річці, полонянок!

І ось ви тут. Шукаєш сну на підлозі сільської школи, де місяць світить у вікна, і кінокамера тьмаво блищить у кутку, і ролики біля неї лежать, схожі на автоматні диски... За відчиненим вікном десь у мокрих лугах невтомно деркоче деркач. Кажуть, екран світить в душу людині без посередників. Але ж спершу треба його засвітити! Нелегку ношу звалив ти собі на плечі. Не просто ж відтворити! Ще один епізод, ще одне екранне видовище... Не для цього взявся. Голосом іхнім має стати ця ваша стрічка... Болем і гнівом воскреслих, свідченням і засторогою... Творення, як завжди, починається з хаосу. Треба всьому дати лад. Дати, не стративши при цьому отого найціннішого — вольності вияву, пам'ятаючи, що екранові потрібен не лад криги замерзлої, а скоріше звихреність буйноцвіття весняного...

Учора місцеві школярки приходили. Долаючи власну сором'язливість, розпитували про майбутній фільм, а потаємці, мабуть, надіялись: чи не візьмуть і їх, хоча б для масових сцен? Що ж, можливо, декотрих відбере. Десятикласниць — «полонянками». До набору, до ешелонів! Аж дико думати про це. Ще можна взяти їх на роль дівчат із ферми, для сцен, де треба тобі втікачок нічних, що шукали притулку на острові... А ще днем раніш завітав один із райцентру, з Будинку культури — модерняга хлопець, з вигляду спортсмен-розрядник...

— Візьміть мене на роль анонімника,— запропонував свої послуги.— Мені легко ввійти в образ, я вже грав це у нашій драмсекції.

— В мене нема такої ролі.

— То введіть!

— Нема й не буде.

— Гляньте, як я його зображу... Ось він, зігнувшись, строчить свої чорні послання... Акуратно знімає з них копії, ще й нумерує... Виходить на вулицю, перестрічає знайомих, але всі сахаються, обминають його. Він нещасний! Серед людей, а самотній. Нема з ким словом перемовитись, цураються всі. Став на майдані перед райрадою, задер голову в небо, але й небо до нього глухе!.. Загледів міліціонера, кинувся навперейми: «Товаришу міліціонер! Та поговоріть бодай ви зі мною! Всі, наче змовились, ігнорують... Хоч про що-небудь поговоріть. Будьте ж людиною!»

І він, той місцевий лицедій, досить-таки виразно передав цю, мабуть, із життя вихоплену сценку.

— Як для проби, ніби нічого,— сказав йому Сергій.— Але ви не Бучма.

— Перепрошую! А навіщо мені бути Бучмою? — розсердився прийшлий.— Він артист, але я теж... Усі ми артисти в житті. Кожен грає свою роль. На кону дійсності!..

Ні, там люди не грали. Там кожен був самим собою... «Вистояти. Вистояти! В цьому тепер усе. Бо інакше не варто, щоб і серце билось!» — пригадуєш ці слова? Вони ж були сказані. Вони були твоєю правдою, правдою твоїх товаришів. А чи знайде твоє мистецтво достатньо сил, щоб її передати? Чи не забагато береш ти на себе, готуючись винести пережите на вселюдський екран! Може, справді досить цього: вибухів, крові, смертей?.. Дехто каже: не сприймається вже... Дайте чогось веселішого, легшого... Я прийшов на сеанс відпочити після втомливого дня праці, після всього, що й так вимордовує мене в цьому прискореному темпі життя, в скаженому алюрі буднів... Але ж і я прийшов у мистецтво екрана не для того, щоб вас розважати! Для цього пішов би на циркове коло, носа червоного наліпивши (не ображайсь на мене, клоуне, брате мій по мистецтву). Тільки ж я іншу творчу мету собі ставлю: маю обов'язок перед тими, що вже не скажуть про себе. Маю певність таку, що існує в житті естафета людського, яку передано вам і яку маєте іншим передати. Згадай отой весняний ліс війни, ліс нищення, гілля зелене, що падає під шквалом чорного вогню. Все довкола горить, тріщить, ви знову й знову йдете штурмувати дзоти. Свище метал, бійці попригиналися животами до землі, тіло не може відірватись від неї, а ви все ж таки відриваєтесь і кидаєте себе касками вперед, сподіваючись, що кулі їх не проб'ють, однак дедалі менше стає вас, уже надвечір — жменька... А коли настав перепадок тиші, то вона була тишею стогону, наповнених димом воронок, тишею кривавого мотлоху, завислого на кущах. Перерита, просякнута чадом земля, обчухрані, голі кістяки дерев стирчать над тобою,— якийсь мертвий скам'янілий праліс... Ти йшов кудись, як у трансі. Поміж окопами. Поміж дзизкотом куль, які ще пролітали зрідка... Курилися вирви, людські нутрощі позависали на кущах, в місиві

землі, бруду і крові знівечено лежали всюди рештки тих, що недавно були ще людьми, твоїми товаришами. З голосами були, з живими очима. Ти йшов поміж тіл, біліли плями облич серед чорноти розвернутої землі, і враз зупинився: дівчина лежала якась, медсестра. Маслаччя колінних суглобів стирчало з кривавого м'яса біле, аж голубувате. Голова скручена, спідничка закотилась, молоде тіло біліє страшною святою білістю. Взяв плащ-палатки закривавлений шмат, що валявся поблизу, накрив ним біле й голубе.

Уперше тоді за війну Колосовському захотілося бути вбитим. Стати нічим, зникнути, перейти в небуття. Так, як ці перейшли, ставши землею. Та невже ж — нічогість? Гумус, добриво, і все? І якщо якісь сили втримали тебе у житті, то однією із них була, може, й оця, що не дає тобі зараз заснути. Сила бажання, тоді ще, мабуть, не зовсім визрілого, майже підсвідомого: пройти, подолати, все перебути. Щоб розповісти з екрана комусь, щоб посвідчити перед кимось, хоч би й перед самою вічністю: ні, не гумус... Вогонь! Пречистий вогонь горіння людського, що живе, ні на яких не гасне вітрах, не зникає з життя безслідно.

III

Мокрі кущі блищать під місяцем. Річка внизу жебонить по камінню, смирна, довірлива. З марева лугів випливає постать чиясь. Волосся розсипане, болонья, накинута на плечі, блищить.

— Досі не спите, Славцю?

— Не спиться чогось... Деркач дирчить...

— Той цілу ніч буде на посту. Далеко ходили?

— Росяно дуже в лугах... Там коні пасуться, закортіло глянути, який вони вигляд мають уночі. Мої ж партнери по фільму,— і гіркий усміх торкнув уста, обличчя бліде.

— А я теж приглядавсь... Чи таке освітлення? Чи не помилилися ми, обравши саме цю натуру?.. Часом здається, що і місяць, і тиша — все там було інакше.

— Ішла оце й думала: піду завтра до вас і відмовлюсь. Не можу я. Нездара я. І нічого інститут мене не навчив, та й взагалі хіба можна навчити мистецтву? Хто вчив Довженка? Заньковецьку? Замість учити жити,

глибоко почувати, нас упродовж п'яти років учать імітувати почуття... І тоді дивуються, що, нічого ще самі не створивши, ми вже ходимо по студії невизнаними геніями, все відкидаємо, на все кривимось...

— Ви сьогодні надто сувора, Славо, впадаєте в крайнощі. Не всі ж такі: і вчителі не однакові, і вихованці теж.

— Звичайно, є справжні. Але справжні більшу частину життя витрачають на те, щоб переборювати тупість, примітивні смаки, набридлі штампи.. Ви ж знаєте, скільки і в нашому середовищі безнадійно дрімучих, заскорузлих, а то ще й гірш — брехливих кон'юнктурних до безсоромності...

— І на кому те бідне мистецтво тримається... Та ще й на світовий екран іде!

— Хай, може, й згустила я трохи... Ясна річ, що про таких, як народний, не йдеться. І про присутніх теж. Але я вважаю, що в храмі мистецтва не місце жодному цинікові, який здатен при актрисі розповісти пошлий анекдот... І після цього ще він мене на проби запрошує!

— Ваша відмова для багатьох була несподіванкою.

— Іти виображувати йому оту декоративну Ксеню? Серед квіточок на полонині? Дикий Захід, екзотика... Ні, не для мене роль. Ходить довкола тебе, мружиться, як бегемот, оглядає тебе прицінливим оком... Та хіба його цікавить моя душа, мій ідеал, мій погляд на світ? Я ж бачу: найперше цікавиться, чи достатньо я довгонога, чи зуміє це кіностворіння видавлювати з ока сьозу крупним планом. Фальшивий сам і на екран жене фальш. А тоді ще й домагатиметься за неї першої категорії... І такому — в храмі мистецтва? Де корифеїв ще вчуваються голоси?

— Люблю вас слухати, Славцю, коли ви отак розбурхаєтесь... Хоча сам не хотів би потрапити під стріли ваших сарказмів.

— Не про вас мова. І ви ж це повинні відчувати. У вас і в Сергія я повірила з перших кадрів, ще тоді на перегляді. Буває таке... Іноді за один кадр можна в людину закохатися...

— Жаль, що Сергій цього не чує.

— Прошу не жартувати. В житті, як і в мистецтві, є такі речі, що жарти до них не пасують.

— Згоден.

— Заздрю вам деколи. У вас є певність, визначеність, мета. Почувається, прийшли ви в мистецтво з наміром серйозним і маєте що сказати. За спиною такий досвід життя... А я? Що я знаю? Навіть кохати по-справжньому не встигла — не можна ж вважати коханням п'ятихвилинні розмови студентських вечірок або яке-небудь коридорне студійне захоплення...

— І все ж ви повинні будете грати закохану. Натуру глибокого почуття...

— Оце мене й тривожить. Грати закохану, творити нашу українську Офелію з тих не знаних мені окупаційних ночей... Оце чисте юне кохання, що так трагічно розквітло в неволі...

— Власне, не встигло й розквітнути.

— Так. Тільки змигнуло... Читаю, намагаюся вжитись, заглибитись... Для мене ця роль справді затяжка́. Може, мені бракує фантазії, уяви?

— Не наговорюйте на себе. І не розкисайте: вам це не личить.

— А що я можу? Ходила оце по лугах, і відчай мене терзав... Повірте: не під силу мені ця роль. Щось я не вловлю істотне... поверхова я, неглибока.

— Нічого собі сюрприз кіногрупі.

— Так, неглибока я і просто ненавиджу себе таку!.. Не в свої сани сіла, не екранові треба було присвятити життя. В інститут ішла з наміром віддáтись науці... Цікавила мене історія мистецтва, зокрема народні вироби: писанки, різьба по дереву... Так би й було, якби одного дня — ще тоді першокурсницею — не спокусили в інститутському коридорі отим магічним запитанням ваші кіномефістофелі: «Хочете зніматись?» Ще б пак! Яка дівчина встоїть перед можливістю покрасуватись з екрана... Але чи артистка я?

— І це говорити вам, відзначеній на міжнародному фестивалі? За першу ж роль?

— Боюсь, що й то випадкове — за волоокість, мабуть...

— Ваша іронія, самоіронія, Славо, свідчить, що не все втрачено і артистка жива. Просто хвилинне зневір'я. А такі збурення не дають крові застоюватись. Для митця невдоволення собою — скоріш норма, ніж відхилення від неї. Святе невдоволення, так, так, святе! Хто заспокоївся, тому нема чого робити в мистецтві. Серед стихії творчості затишків не шукай, тут белебень, віч-

ний пошук, жага... Тут — хто більший, хто менший — але всі невтоленні, усі як Фаусти...

— Але ж як боляче буває!

— А іншим не боляче?

В голосі його вчулась суворість, схожа на докір,— Ярослава здивовано глянула на нього. Зійшли на містечок. Схилившись на бильце, дивились униз, де кожен камінчик виставив свою тінь і вода в прудкій текучості місячно переблискувалась.

— Ох, знаю цей настрій, Славо... Коли отак непевність бере. Коли б'єшся, шукаєш — шукаєш і не знаходиш. Повно клекоту в грудях, а не здатен висловити його: без'язикий, німотою скуті вуста. А потім таки ж надходить ота мить всемогутності, коли почуваєш, що все можеш, все підвладне тобі, на верхи ясновидства зносить тебе якась сила... Щоб кинути знов у провалля сумнівів, у лабіринти шукань, де навпомацки далі йтимеш... Такий уже наш хліб.

— Іванну б сюди. От вона зіграла б. Це ніби для неї роль...

Так, але ж Іванни нема. За третім, чи п'ятим, чи яким там дублем кинулась в охоплені полум'ям декорації мосту умовного, що пашіли зовсім не умовним вогнем... Що її погнало туди? Чи тільки бездушність пиката, жорстокість націлених камер? Чи власна ота невтоленна жага досконалості, її артистичне бажання, хай навіть життям ризикуючи, добути ще один дубль, ще один, може, нечуваний, найрідкісніший, в якому вона таки сягне недосяжного, перевершить саму себе? Такі, як Іванна, знають творчості шал... Актриса виняткового обдарування, і Ярослава близька їй чимось — він певен цього. Дві зірки сходили одночасно...

— Чомусь сьогодні вона мені весь вечір з'являється... Перед очима стоїть, сміється... Під час останніх зимових канікул ми з нею поїхали в гори. Все їй давалось, вона й на лижах ходила чудово,— літала з трамплінів, як птиця... Пригадую: зайшли після хуртовини в ліс, зупинилися під смереками... Ви бували серед смерек узимку, в день сонячний?

— Ні.

— Все фантастичне. Справді казковим стає ліс, прибравшись у снігові шати... Дятел постукує, якась пташина зимова цівкає, ще більш відтінюючи глибоку первісну тишу навкруги. Сніг облітає з дерев тихо, лагідно.

«Жоден зодчий, Славцю, не годен зрівнятися з природою,— казала тоді вона,— які хороми, палаци з танучого мармуру невідтворно вибудувала за ніч хуртовина...» Образи птахів якихось, звірів, чудиськ химерних оточували нас. Ніби тільки там стало зрозуміло, як народжувались у хаті лісоруба казки, з чого витворювалась наша народна міфологія... «З оцього білого, хуртовинного, Славцю, що хоч і тане, але красою споріднене з мармурами Мікеланджело...» І потім, сміючись, вдарила палицею по гілці, струснула цілу шапку снігу — сонячна холодна курява окутала нас...— Ярослава помовчала, ніби й ці місячні серпанки за річкою ще курилися, мерехтіли їй тим сонячним снігом, струшеним десь у горах подругою. Після того, як Іванну, обвуглену, видобули з-під уламків недотлілих декорацій, Ярослава більше тижня прохворіла вдома у рідних. Мати благала: «Кинь те кіно, бо й тебе спалять!» Але саме тоді Ярослава сповнена була рішучості більшої, ніж будь-коли... «Не кину. Не відступлюсь». Батько теж схвалював її вибір: «Доросла, їй вільно робити, що вибрала... Лишилася без подруги, то нині за двох най до праці стає...»

Органно прогув у небі літак, пішов на схід нічним своїм рейсом. Прислухались до нього обоє. Прислухались і до далекого шосе по підгір'ю — чи не чути звідти колони студійських машин? Десь уже рухаються, не дасть і вночі їм спати Ягуар Ягуарович, «генеральний обозний».

— «Горить-тремтить ріка, як музика...» — Обоє задивилися вниз, у місячну воду, у її струмування мерехтливе.— Скрябін пробував нотними знаками світло передати... Цікаво, що він закодував у те своє тайнописне, загадкове Люче?

«А оця ріка, що біжить попід нами, в ній, мабуть, теж щось закодоване? Ріка невгасного текучого світла, що, примхливо в'ючись,— то між гір, то долинами,— світить пілотам в отакі ночі, місячним сяйвом та зоряним всесвітом галактик поблискує штурманам знизу, з планети... Дочка гір, струмлива невтомниця, де бере вона початки свої і аж де перестане бути собою? Зафільмувати б коли-небудь в образі ріки саме людське життя — від його витоків до гирла...»

— Як гарно співає хтось на заріччі...

— Тут ще співають. Ще пісню транзистор не з'їв.

Ярослава помітила, як він, вслухаючись, ніби аж здригнувсь. Та сама пісня звідкись виринала.. Решетнякова, госпітальна:

Над річкою над бистрою
Там журавка купалася..

— Тут, у цих краях, служив колись Решетняк на кордоні, звідси й пісню, як із вогню, виніс...

Співало наче на острові десь чи ще нижче, на околиці комбінату... Десь там купалась журавка..

— *І яка ясна ніч!*

IV

Замуровані снігом шибки, виття зав'юги сибірської...

Густе оранжерейне тепло палати.

Дуже тут довгі ночі. Стогнуть вві сні товариші, скрикують, говорять у нічному жару, і ти сам тупо гориш на вогні власного болю. Але дивне створіння людина! Навіть і крізь ці стогони й скрики, крізь скошмарену маячню та зав'югу ні-ні та й з'явиться Решетнякові з сонячних далей якась тиха доріжка польова, заблищить соломинка, розплескана колесом, попливе стернями гребка з тихим своїм передзвоном... Дівча на гребці сидить, карий зблиск ока дівочого бачиш і повний колосок, що застряв між сталевими зубцями гребки... Крізь хурдельну ніч, крізь біль так вочевидь золотіє тобі смагляво той колосок далекий, і тим золотим снить уже до ранку душа!..

А вранці з'являються «вутки» та «гусаки», пройдуть юрмиськом лікарі, почаклують біля тебе, котрийсь обмацає, придавить у найболючішім місці, а старший кине на прощання свою неодмінну примовку:

— До весілля заживе.

Коли підуть, закінчивши свій обхід «білі ведмеді» (так їх називає палата), лежаче воїнство переходить цілковито під владу Капи. Є таке білолице створіння Капа, юна, як цвіт, сибірячка — це якраз вона найчастіше приносить ягід їм із тайги. Може, що вміє вже хмуритись і пухкеньке підборіддячко виставляє вперед якось по-школярському вперто, а очі, повні синього, при цьому проймаються твердістю, владу Капи визнають навіть

найкаверзніші, навіть обидва горлодери-танкісти, що їм і ліки не такі, і в боки завжди мулько.

Капа частенько забігає до їхньої палати, іноді навіть так, без видимого діла. Особливо ж відтоді, як у них на додатковому ліжку біля самих дверей з'явився ще один, що його привезли просто з операційної: чорний, як циган, худющий, довгий, ледве на ліжку вміщався. Він ще видихав наркоз, глухо стогнав, кудись поривався в маренні, згадував Харків. Капа-сестра була при ньому невідлучно, цілу ніч слухала його маячню, нерозбірливу белькотню про Харків, з сумною терплячістю вислуховувала все, і лише час від часу легенько, кінчиками пальців вимокувала йому чистою марлиною краплистий піт із чола. Що тільки вимокає, і знову на лобі, крутому, смаглявому, блищить рясна, крапелиста роса. Решетнякові з його ліжка добре видно, як світяться росинки на юнацькому лобі, як голубливо торкається їх сестра клаптиками марлі, і,диво, навіть та нещасна росинка здатна вишпурнути Решетняка з цього затишного палатного раю і перенести в іншу реальність — в сатанинські ночі війни, в її чорні кошмарища...

А коли той, харківський, став одужувати і треба було йому міняти книжки в бібліотеці, то це теж взяла на себе Капа. Робила це сумлінно, акуратно, діставала для нього потрібну літературу десь аж в міській бібліотеці, що виявилась досить багатою, і все він поглинав жадібно, розлучався з книжками лише після відбою, коли вимикали світло.

Вранці Капа з'являється в палаті з градусниками в руці, усміхнена, ще свіжа з морозу, в росинках розталого інею на волоссі, легко йде по палаті, і вологі, ще росяні кілечка в'ються біля маленького гарного вуха, як сережки,— це личить їй. Коли підходить до харків'янина, то не може приховати сяйва очей, а присівши біля нього й ждучи, доки він поверне градусник, дивиться на свого пацієнта так пильно, вивчально, ніби хоче проникнути в душу. Чула часом голосні жарти палатників, що вона, ей же ей, не байдужа до цього Колосовського, зведе він таки сестру з ума, чула і не звертала уваги, було таке враження, що зараз вона вирішує щось надто важливе для себе, здавалось, зріє у ній якийсь незвичайний намір.

— Хочеться мені вас про щось запитати, Колосовський...

— Питайте.
— Ні, мабуть, пізніше.
— Чому не зараз?
— Та так... Хай пізніше.

Одного разу він ділився з нею думками про прочитане, показував їй із старого фоліанта, нею ж принесеного, чудові ілюстрації під цигарковим папером.

— Гляньте, Капо, які вони, ці хеттські рельєфи по базальту... Чудо ж, правда?

— Та гарно.

— А хіба не чудо, що ми з вами зараз дивимось на цих хеттських жінок, смаглявих молодих азіаток, і зовсім реально чуємо, як вони сміються... Їхній живий сріблястий сміх чуємо, що дзвенів десь там, під хеттськими скелями за багато сторіч до нашої ери!..

Нічого не відповідала на це Капа, сиділа ніби аж трохи ображена. І в книжку не стала більше дивитись. Встала зненацька й пішла з якоюсь тінню сухості на обличчі. Того дня, заходячи в палату, була підкреслено стримана, мовби демонструючи, що вона тут лише на службі, лише з обов'язку. Скупе слово, чіткі рухи, поділовому випнуте ображене підборіддячко,— знайте, мовляв, ви їй пацієнти, вона вам — медична сестра, і не більш. А щодо сміху хеттських красунь, то він їй тут просто ні до чого.

Колосовський, звичайно, помітив зміну в її настрої, але не міг збагнути, якої він припустився безтактності, чому образилась Капа, адже наче ж не було для цього ніяких підстав. Був певен, що незлагода скоро мине, та й не надавав цьому значення, було йому про інше що думати після відбою, коли особливо чутно ставало, як виє, шаленіє за вікном пурга. Відвіває в'юга в минувшину цей страшний сорок перший, що в його, Богданових, думах суцільно живе як рік пожеж, боїв, оточень, подвигів німих і смертей безвісних, відомих тільки небу й вітрам... Ще й тут не зміг до кінця вийти з тих напруг, небезпек, з кошмару ночей оточенських, із болю втрат, коли зникало здмухнуте з планети чиєсь, може, геніальне життя.

Перед Новим роком в госпіталі вирішено було влаштувати концерт, і тих, котрі вже починали ходити, Капа опитувала: хто який має талант. Спитала й Решетняка, чи в ньому не криється щось. Спитала ніби жартома, з

півусмішкою, і він, звичайно, відповів відмовою, який там у нього талант, а коли зостався сам, мимоволі замисливсь: талант? Звідки він в людині береться? Згадав, що співав колись, казали, що має гарний до співу голос, чули його коні ночами на пасовищі, і Катря чула, і з хлопцями на кордоні під настрій виказував цей материн вроджений дар... Коли то було! Востаннє з батарейцями на кордоні співав, а потім уже було не до того, тепер, може, й голосу нема, розгубив, може, і цей скупий скарб, коли, розпалений боєм, гинучи від спраги, пив грязюку з калюж, із боліт.

З їхньої палати викликався на виступ лише один кавалерист, що володів нібито мистецтвом художнього свисту та вмів показувати фокуси з гривеником у хусточці. Готувалися ж до концерту всі, заздалегідь добували дозволи в лікарів, приміряли милиці,— в палатах, ясно було, зостануться лише ті, що лежать у важкому гіпсі.

Зажадав милиць і той чорний, довгов'язий Колосовський, що йому книжки в бібліотеці міняє Капа. Решетняк просто дивувався, скільки може поглинати книжок людина — цілими днями читає, до палатних анекдотів йому байдуже. Цікаво було Решетнякові спостерігати також і те, як Капа біля нього в'ється. Навіть, будучи в іншім кутку, часом не втерпить, озирнеться до нього, черкне миттєвою усмішкою. Коли принесе книжки, чи з градусником прийде, чи й просто так навідається, то неодмінно пристоїть коло студента, і видно, що їй не хочеться звідси йти. В самій атмосфері з'являється щось невловно хвилююче. Жваво розмовляють, буває, навіть сперечаються, і весь час вона то шариється, то блідне, схвильовано ходять груди під білим халатом, і на обличчі нема суворості, службової застиглості — блукає усмішка щаслива. «Яке це диво людська усмішка,— спостерігаючи за ними, думає Решетняк.— З усього живого тільки людині природа дала цей дар — сміятись, сяяти, промовляти очима... Людині, і більше нікому!»

Цього дня Капа була особливо збуджена, вона з дівчатами прикрашала ялинку в залі і щоразу й до палати забігала розшаріла, ніби щойно від вогню, ялиновими гіллячками оклечала міжвіконня в палаті, щоб і лежачим було чути зелений дух тайги, було видно, що наближається Новий рік. Найбільше її хвилював кон-

церт. Вона й свого підопічного енергійно умовляла виступити:

— Колосовський, ну прочитайте хоча б оте: «О верю, верю, счастье есть!..» Це ж у вас виходить чудесно.

Колосовський не піддавався на умовляння, весело казав, що лірику можна читати тільки пошепки, з кимось наодинці... І хоч і самій Капі ясно було, що його не вмовити, але вона, присівши край ліжка, все-таки жартівливо-вимогливо просила дати згоду, зазирала у вічі, один раз рука її навіть на його руці опинилась і, торкнувшись ласкаво, затрималась довше звичайного,— Решетняк і це помітив своїм зірким оком артилериста.

Що ближче до вечора, пожвавлення наростало, чепуруни підстригалися, неголені голилися,в палатах і в коридорі гуркотіли милиці — вчилися ходити, хто не вмів.

На концерт потяглися всі, хто тільки спроможний був ледь-як пересуватись. Худі, знекровлені, з обережно піднятими «аеропланами» наглухо загіпсованих рук, інші натужно кульгаючи, гуркочучи милицями, ще хтось з забинтованою, мов у чалмі, головою,— всі туди, від нудоти ліків, від своєї безпомічності — в життя, в обійми свята.

На сцені — знизу й кудись аж під стелю — вишикувався рядами хор,— добровільні трударі мистецтва все там були, люди з персоналу, знайомі сестри, лікарі, санітарки, але їх ледве впізнавали, такі вони були святково-небуденні цього вечора, і Капа була серед них розсяяна, грала своїми променисто-синіми, її, видно, переповнювала радість щасливого якогось передчуття — все прикушувала губу, щоб не розміятись. Гімнастерка на ній нова, гарно перехоплена поясочком, кіски попіонерському стирчать на боки, і це їй також личить, і ніяк не вдається їй бути серйозною, ніяк не може стримати внутрішню усмішку радості: тремкі губенята кусає весь час.

Блиском, сонцем, красою завихрилося те, що всіх разом заполонило: пісня зродилась, почався концерт.

Колосовський сидів поруч з Решетняком у першім ряду і, спираючись на милицю, не зводив очей зі сцени. Так, це була поезія співу. Може, як на інші виміри, це й не було щось видатне, співали, певне, далеко не на рівні капел професійних, а хірурги грали на балалайках, мабуть, жахливо. В університеті на студентських вечорах Богдан, напевне, поіронізував би з такого виконан-

ня, а тут цей простуджений, невідшліфований, тільки й того, що дружній спів, оте зворушливе старання виконавців і їхнє простодушне натхнення — все діходило до самих глибин зголоднілих вояцьких душ, збурювало, хвилювало, відроджувало до життя. Ні, то все були таланти на сцені, чисті, високі. Колосовський чув поруч себе напружене дихання Решетнякове, за ним жадібно впивалися поглядами в сцену ще чиїсь обличчя, до невпізнання змінені хвилюванням, у напливі почуттів вони то їжились, як від холоду, то порив-часто витягувались вперед — таке побачиш тільки в бою. Очі затуманювались,— тут можна було дати собі волю, можна було не соромитись своїх сліз.

Виходив потім ще жартун конферансьє з дотепами на госпітальні теми, висміював якогось каверзуна, якому все «вутка» не така. Виходили солісти, з-поміж них і Капа, яку оголосили Капітоліною, і це вразило, викликало подив у Решетняка:

— О! Так би й не знав, що наша Капа — Капітоліна...

Під супровід балалайки Капа співала тоненьким, майже дитячим голоском, якого, видно, й сама трохи соромилася... Ніяковіла, шарілася, проте співала, виявилась у ній до співу відвага.

Апофеозом концерту став виступ комісара госпіталю, який несподівано з'явився на сцені з своїм заткнутим за ремінь порожнім рукавом і оголосив щойно одержану вість про Калугу, очищену від противника.

— Оце пісня! — не стримавшись, гукнув хтось із задніх рядів, і це розвеселило весь зал.

Того вечора ніякий режим не міг позаганяти людей до палат. Схвильовані, ще довго юрмились після концерту по коридорах, гомоніли, співали, і навіть коли раптово погасло світло ненадовго, то й це сприйняли як святкову розвагу, бо тут це не страшно було, до того не раз таке вже траплялось — бураном десь обривало дроти.

Гомін не вщухав, пісня зринала то в однім, то в другім кінці коридора — тепер з-поміж поранених повно виявилось талантів. Решетняк, стоячи проти вікна неподалік своєї палати, мовби пробуючи голос, стиха теж загув давньої, прикордонної, яка його й тут, над Єнісеєм, знайшла:

Над річкою над бистрою
Там журавка купалася...

Ось так, стоячи в коридорі госпіталю, біля замурованого снігом вікна, стиха, мовби в забутті, озвався піснею до того, що зосталося десь за зимами, за фронтами... За співом і не чув, як підійшла Капа з свічкою в руці, нахилилась з-за плеча:

— Що ж ви приховували свій талант, Решетняк! Тепер неодмінно запишемо вас у самодіяльність.

— Та що ви... Куди мені,— ніяково відмагався Решетняк, і приємно було йому дивитися на сестру, що вся ще світилася збудженням.

— Решетняк! У вас така мова гарна... Скажіть, коли у вас дівчина, наприклад, обере кого-небудь... Вперше, розумієте? То як назвати по-вашому того, до кого вона має таке... ну, перше своє почуття?

Решетняк аж лоба наморщив, думав:

— Та як... Перволюб по-нашому буде.

— Перволюб... Перволюб...— тихо повторила вона, аж ніби трохи сумовито.

І відійшла, шукаючи місця, де б примостити свічку.

Невдовзі бачив її Решетняк уже в товаристві Колосовського: за фікусом стояли в кутку, він на милицях, а вона стрункенька, випроставшись перед ним, задерши підборіддячко, дивилася вгору на свого пацієнта, і обличчя її було вже знову веселим.

За вікном буран гуркотів. Вслухаючись у грізні концерти хурделиці сибірської, думав Решетняк: «Нам гарно, у нас співи, а як тим, що на фронті? Не один там чийсь перволюб в таку ніч розпрощається з світом...»

Капа-сестра все ще стояла з Колосовським в кутку за фікусом. І хоч людно було в коридорі, вони поводились так, наче були тут самі, Капа стояла одверто щаслива, обдавала Богдана своєю сяючою відданістю. А коли на мить погасло світло і хтось жартома подав по коридору команду: «Цілуйтесь!» — Капа в якомусь хвилинному засліпленні враз пригорнулась до нього, і вже й самі незчулися, як злилися диханням, як стався той пекучий гріх поцілунку... Милиця одна з грюкотом впала за діжку, Капі довелося її й піднімати в темряві, та в цей час світло з'явилося знов і вже не гасло, і хоч обом було соромно, Капа, ніби випробовуючи свою волю, силу свого почуття, все не зводила з Колосовського паморочного погляду, пила його тим поглядом, і що там було їй зараз, що хтось побачить, що це не дозволено...

«Хіба я не маю права на це?» — наче питали її хмелем відваги наповнені очі.

Власне, він повинен був цього ждати. Хіба ж можна було не помітити по її розсяяних очах, усмішках, навіть по спалахах наївних, скороминучих образ, до чого воно йдеться, не помітити, як день відо дня визріває в ній уже не тільки сестринське почуття. Знав, що нічим це не могло закінчитись, хіба тільки болем марно враженої душі, і все ж був би нещирим з собою, якби сказав, що Капині хвилювання лишали його байдужим, бо ж кого не зігріли б ці дівочі, любов'ю налиті погляди, ця щира, нічим не захищена сердечність, довіра, чистота. Делікатними натяками Богдан пробував дати їй дещо зрозуміти, щоб стримати, припинити розвиток її почуттів, та все ж, мабуть, невдало чи й неохоче це робив...

— Скажіть мені, Богдане... Що то за Таня, що ви все марили нею? — спитала з смутливим неспокоєм в очах.

Не було ревнощів в її голосі,— не могла ж вона собі цього дозволити, та й на якій підставі? — і все-таки це не була й просто цікавість.

Найінтимніше, найдорожче було те, про що вона питала і з чим він давно мав би їй відкритись.

— Нікому не розповідав, а вам розкажу, Капо...

Почував, як солодко було йому зараз розповідати, звірятися їй тайнощами того, що зветься першим коханням...

Поглинутий розповіддю, і не помічав, як дівчина, слухаючи, міниться з лиця, кусає губи, все нижче опускає голову. Вислухавши, мовчала деякий час, потім сказала:

— Щасливий ви.— І, відсторонившись, сухо додала:—Ідіть у палату.

Наступного дня замість Капи чергувала інша сестра. Ще два дні не з'являлася Капа, і вже в палаті стали турбуватися, чи не захворіла, а коли запитували санітарок, то не могли почути у відповідь нічого певного. З'явилася Капа аж на третій день, по обіді забігла до них без халата, в гімнастерці новенькій, в спідничці, в чобітках.

З дивним якимось усміхнено-гіркуватим виразом на обличчі наблизилась до ліжка Колосовського, подала йому книжку, томик Єсеніна.

Тільки Колосовський взяв книжку, з неї випала записка,— записка була з одним тільки словом· «Люблю».

Капа, зашарівшись, стежила, як він читає те слово, потім квапливо стала прощатися, побажала всім одужувати швидше...

— Що з вами, Капо? — запитав хтось, і почули у відповідь:

— Їду на фронт.

Зблідла, постояла мить і, ще раз глянувши на Колосовського, з очима повними сліз вибігла в коридор.

Палатники мовчали, ошелешені.

Мине час, і не один із них, опинившись знову на фронті, в кожній постаті дівчини-медсестри вгадуватиме Капу, не одному ввижатиметься вона і на Дніпрі, і на Віслі, і десь за Дунаєм, в угорських туманах...

V

Така ясна ніч! Місяць уповні. Крізь віття дерев біліє клуб серед села — як писанка, розмальований. Ніби той славетний Воронець десь у передгір'ї Сучави... Пливе то в пилюці, то по шпоришу тінь огрузькуватої постаті. Сергій-оператор, закудляний, мовби щойно з сіновалу, неквапом кружляє довкола клубу, обникує, оглядає його то з фасаду, то з причілка. Не часто бачиш таку писанку та ще цей творчий процес нічний, коли гілля своїми тінями домережує, домальовує кимось зі смаком покладений по білому орнамент. Мав би розглядати цю писанку не сам, а з тією, що звечора пішла й зачинилась. Від неї першої він почув про цю писанку.

...Була в тутешнього голови колгоспу улюблена сорочка, вишита мамою. Йдучи з дому, тільки і взяв її. Коли після війни повернувся, сама манишка зосталась: сорочка зотліла й розлізлась, хоч була лляна. Мами вже не було, тільки розповідь вислухав син про те, як бандитня по-звірячому замордувала її. Зосталась манишка, та, що мама вишила, коли ще юнаком проводжала в Іспанію... І коли недавно стали будувати клуб, голова зажадав, щоб мамин узор з манишки майстри перенесли на клуб. І яскравіє тепер серед садків прекрасний будинок-писанка, весь у художній оздобі.

І всі кажуть:

— То сорочка нашого голови!..

«Ганяючись за кіномодерном з його витівками, чи не прогавлюємо ми чогось важливого поблизу? — роз-

думував оператор.— Ось життя чиєсь перецвітає творчістю... Життя в мистецтво перейшло, а мистецтво знов проростає в життя — так воно тут коловоротиться. Сучасне переплелось із минулим — не відділити... А послухай декотрих на обговореннях... Призи, фестивалі, Канни — оце його найперший клопіт... Чи там сподобається? Якомусь гладкому продюсеру, може, й не сподобається, що ми знов повертаємось у пережите. Але ж дистильовано сучасної теми нема! Наш нинішній день наскрізь перетканий тим, що було... І думка, і вчинок, і все життя наскрізь переткане пережитим... Самих себе ми теж вимірюєм пережитим...»

Роса блищить на листі, на спориші. «Росиця,— каже вуйна Домініка.— Небесна роска!»

Ще одна тінь напливає по росянім шпоришу майдану. З рушницею на плечі сторож нічний... Місячне сяйво сторожує людина... Це добре.

— Ти, певне, із тартака? До любки приходив? Чи до кіна?

— Я сам роблю кіно.

— О мой, то з тих єси? А я думаю, хто тут батярує...

— Батярує... це що значить?

— Батярувати — гультяювати — волоцюжитись — то все єдно... Про що ж буде ваша картина?

— Про життя. Про дух солідарності людей перед лицем зла.

— То є добрий намір. Люди мають ближчати між собою, а не віддалятись... Кольоровий буде?

— Ні, чорно-білий. Як те життя. Я хотів би зробити його ще й німим. Дати на екрані світ знезвучений. Люди кричать, а крику не чути. Крик очима. Самим дівочим лицем... Німий мав свої переваги.

— Панові видніше. Німий — то й німий.

— А ви що — байдужі до мистецтва?

Сторож добув пачку зім'ятих сигарет. Операторова рука несамохіть потяглася до старого за сигаретою,— обкурився за вечір.

— Прошу, прошу... У нас при лісництві в загорожі ведмідь жиє... з ведмедицею, — вони теж сигарети люблять. З вогнем жують,— туристи привчили...

«Старий має чуття гумору,— це вже дещо» усміхнувся в думці Сергій. Бо чогось особливого не ждав він від цього інтелектуала нічного. Сергій не з тих, які ганяються за народними дідами, сподіваючись у кожному

неодмінно відкрити філософа. Оператор вважає, що філософських сентенцій він уже наслухався досить, і скорше сам міг би пригостити цим зіллям стрічного, хоча б і цього некваплівого на слово дідка... Старий не спішить розкриватися, виказує стриманість, лиш усмішка блукає під вусом. На екрані це вже був би ходячий колодязь мудрості, сипав би прислів'ями, як горохом із торби, а тут мовчить. Чи, може, дотямив дідусь, що в наш час неможливо бути філософом для всіх, постарайся бути філософом принаймні для себе...

— Нанашку, ви, мабуть, не любите кіно?

Старий поправив на плечі традиційну, ніби з кінобутафорії взяту берданку, що висіла цівкою вниз, у землю.

— Зфільмували б ви картину під назвиськом: «Люди в кожухах». Бо все менше лишається тих, що перетинали океан. Що могли б розповісти всю правду...

— І ви теж... бачили океан?

— А то. Ураган нас мало не потопив... Тріщало все... Матері з дітиськами кричали від жаху — бо ж лячно...

«Перед тими атлантичними ураганами — що твої урагани та смерчі мистецтва?.. І що всі ті філософії перед збезумілим криком матері, що її дитину — на очах — акули рвуть, розшматовують за бортом...»

Було таке життя, коли змізерований хлоп мусив іти світ за очі. Мусиш, коли вдома безхліб'я, для харчу мелють кору з дерева, і люди ходять висохлі, як гаки... А по селах, на розвішаних всюди плакатах — великі люксусові кораблі, які швидко доправлять тебе за океан, де заробиш торбу доларів і вернешся знову під найяснішого цісаря, бо ніде нема краще, як під його короною, тільки що люд пухне, збирає лободу попід плотами...

І людина цілує батьківський поріг на прощання, птахом стає, жене світами за працею. Десь у Трієсті ждуть із шифкартами кораблів, виглядають обіцяного на плакатах: будуть вам гарно уряджені каюти, «кімнати з музикою», «салон для пань»... Потім, замість плакатних, приходять старі смердючі кораблі: на них доставляють худобу в європейські порти, а звідси беруть «людей у кожухах»...

— Був «салон» для худоби, тепер для нас?

— А то.

Обдурені агентами, на струхлій соломі, в антисаніта-

рії, з хворими дітьми,— екзотичні, недолею гнані за океан «люди в кожухах», конквістадори новітні... Замість меча — коса, загорнута в ганчірку, замість бомби — зернятка пшениці, та маку, та всякого насіннячка, що десь там буде посіяне на краю світу...

«Кетл пен» — загорожа для худоби в порту прибуття. Сюди людей. На лікарських екзаменаціях чужі руки вивертають тобі повіки, шукають трахому Найбільше горе тому, в кого очі червоні... А ми ж пливли на студених вітрах через океан. В неї очі червоні, бо плакала, а в мене, що на палубі стояв, під дужим вітром!

Ждуть їх ліси нерозкорчовані, залізниці непрокладені, гомстеди та вугільні шахти, що виберуть з них здоров'я до решти. Знатимуть їх біржі праці всього континенту, саме життя навчить їх чуття солідарності... Першими із-за океану вони вітатимуть Леніна, привітають червоні прапори на рідній землі...

— Зробіть про це фільм. Бо щодалі нас менше стає. Ті, котрих тоді малими дітиськами розгойдував океан, нині дідами поставали... Не можу без праці: зробив оце чотири колеса в лісництво і обкував... Кілько годен. Двох синів маю: один інженер на комбінаті, другий у лісництві. Кажу їм: «Бережіть те, що маєте здобуте... Тільки порівнявши — оціните... То злиденна людина, котра не вміє дорожити...»

Похвалився, що ось небіж його має грати весілля, доведеться випити чарку.

— Багато вже не п'ю, щось ту мені в грудях бракує...— показав на груди.— Старість. О, якби то ся життя обертало, щоб зі старого знов молодий наставав...

«Наступна стрічка буде про них, про «людей у кожухах»,— під враженням почутого розпалено думав Сергій, повертаючись луками до свого бівуака.— Ярославі дамо головну роль... Сільська дівчина в постолах — на палубі серед хвиль океану.. Вона ж дочка цього середовища, цього краю, ніхто краще за неї не передасть почуття молодої людини, що її життєва буря, відірвавши від рідного порога, жене кудись на зарібки за океан.. Ось вона у трюмі читає односельцям Франка.. Ось відкидає лицяння матросів... Потім погляд її на океан, на всесилля й безмежжя стихії...»

Ярослава — це те, про що йому і солодко, й боляче думати. «О лайдаку! О мой, мой!» Що означають її жарти, її розважання? Здається, вона не вважає тебе

здатним на сильне, глибоке почуття. А й справді, чи здатен? Інтелект за тобою всі визнають, маєш розум гострий, може, трохи цинічний. А який ти силою пристрасті, що її так цінують дівчата? От Головний, той, безперечно, носить у собі прихований вулкан, Ярослава певна цього, її очі тануть при одній згадці про свого кумира: «Я вірю, вірю його життю, його посрібленим скроням!..» — вона здатна вигукнути це десь у студійному коридорі. Та чи не опускаєшся ти, хлопче, до ревнощів часом?

Луки парують озерцями, що по-нічному куряться, невидимі серед трав. Коней силуети. В місячнім диму-поволоці віддалено ті їхні силуети пасуться... А далі поміж кіньми біле щось стоїть — дівчина якась? Дивиться сюди, на тебе, і раптом розганяється, мчить просто навстріч операторові (якби камера — влетіла б у камеру!), і вже ось... відірвалася від землі. Лелека! Летить низько, безстрашно, за вимахом крил величезних на мить зникає місяця диск... Мабуть, видно їй з льоту кудлату задерту голову оператора і його освітлене місяцем кругле бальзаківське воло...

Пролетіла. Над озеречком протягла свою тінь, віддзеркалилась між лілеями, що біліють, мов гусенята, на незрушній воді.

А коли наблизився до річки, ще здалеку помітив: двоє стоять на мосту і, схилившись, дивляться в місячну воду.

VI

— Вона ж його коханка, вся студія говорить...— почув перед від'їздом про Ярославу оператор, і його це тоді просто приголомшило.

— Наклеп! Брехні міщанські! — вигукнув, повен обурення, і потім, знервовано заїкаючись, мимрив щось неврозумливе, а та, від якої це чув, сміючись, повторювала:

— Коханка, звичайна студійна коханка, і всі знають... Не знаєш тільки ти.

Вона не залишала йому місця для сумнівів, хотіла, щоб він прийняв цю звістку як факт доконаний і не татакий, що мусив би дивувати.

— Коханка, ну то й що? Тільки тому, що він одружений, вона не має права закохатися в нього? Ти ж ось у мене закоханий, в заміжню жінку?

І міряла зі сміхом його ведмедкувату постать в картатім, довгополім піджаці грубого сукна, кудлату велику голову і чимось пригнічені плечі. Що Сергій був у неї закоханий, тяжко, до безтями — була це правда. І саме це дико спалахнуле й беззахисне його почуття давало їй, заміжній жінці, весело-іронічну оту перевагу, необмежену владу над ним, якою, вона знала, може скористатися будь-коли і будь-яким чином.

Що вона до нього була теж не байдужа, принаймні деякий час — в цьому він певен і зараз. Навіть ініціатива знайомства належала їй. Сталося це на одному з переглядів, після якого оператор пішов проводжати її додому. Дощ, і туман, і жовтки ліхтарів — такий був вечір.

— Ще відтоді мріяла з вами познайомитись,— казала Агнеса,— коли ви не захотіли до мого чоловіка в групу... Чому ви відмовились?

— Не хочу бути мулом, запряженим в гарбу ремісництва.

— Мій чоловік — непогана людина.

— Можливо, але йому не треба було братись за фільми.

Агнесі подобалась така різка одвертість молодого оператора.

— Боюсь, що ви маєте рацію. Навряд чи жде його коли-небудь золота пальмова віть... Шлюб мій із ним, власне, випадковість. Була я тоді ще студенткою, він взяв мене на один епізод, а потім обом «щось здалося», що було сприйняте за «оте саме»... Разом поїхали у відпустку на море, ну а тепер... з мамою живу. Він на одній студії, я на другій, часом в гості приїздить і навіть ревнує... Все як годиться.

— До мене теж ревнуватиме? — спитав тоді Сергій.

— О, до вас, мабуть, найбільше. Бо про вас тільки й чуєш: талант! Тут ревнощі будуть подвійні.

— Ніколи не думав, що опинюсь в такій ролі...

— Яка ж роль? Що проводжаєте шлюбну жінку? Що під одною парасолькою з нею? Адже ж дощить!

І вона сама тулилась до нього пругким своїм станом, і Сергієві було любо слухати рівний перестук її каблучків по асфальту. Чимось зовсім неймовірним йому зда-

валося, що вона, така ставна, ефектна, звернула на нього увагу і навіть побажала зазнайомитися з ним, дарма що був того вечора навіть неголений, одягнутий з видимим недбальством, прокурений міцними кубинськими сигаретами. Хіба ж не фантастика, що саме її веде він під руку серединою бульвару і хвацьковито демонструє перед нею свою похмуркувату дотепність, грубуваті богемні штучки, критикує бронзового коня, що втиснутий між тополями, затулив хвостом всю перспективу бульвару,— і хоч дотепи були не найвищого гатунку, однак Агнесі вони припадали до смаку.

— З вами весело, з вами цікаво. Хочете мати мій телефон?

І дала йому номер свого домашнього телефону. Перш ніж зникнути в парадному, рука в білій рукавичці потріпотіла в повітрі з теплотою і приворожливістю, пальчики, віддаляючись, кілька разів ворухнулись в якомусь майже інтимному жесті.

Ледве діждавшись наступного ранку, Сергій уже телефонував пальчикам. Рівно о дев'ятій. Ніхто йому не відповів, гудки в трубці були якісь майже насмішкуваті. Може, вона ще спала, а мама була на базарі? Чи його просто розіграли й тепер не хотіли з ним розмовляти, знали, що втьопався, що телефонуватиме о дев'ятій нуль-нуль. І десь там весела особа якраз, може, іронізує глумливо, що ковтюх цей зважився, що посмів...

Десь о дванадцятій йому все ж таки вдалося почути Агнесу. Спершу почув її дихання швидке, схвильоване, аж ніби трохи злякане, потім був голос, інтимно-стишений:

— Це ви?

Того дня вони обідали разом в заміській корчмі, де все було під модернізовану старовину: важкі дубові столи й такі ж важкі різьблені стільці,— свого вона ледве могла зрушити з місця, щоб підсунутись ближче до Сергія. Під майже заздрісними поглядами інших компаній бавилась дерев'яною розцяцькованою ложкою, дарувала своєму кавалерові чарівні усмішки, потім, нахилившись близько, слухала, що він їй скаже. А він щасливо-засліплений, що вона з ним, що вона поруч, зізнався, скільки мук пережив за ті години, доки висів на телефоні, слухаючи у відповідь насмішкуваті гудки.

— Чому ви не брали трубку?

— Набридають дзвінками... Не сподівалась, що це буде від вас. Що, власне, так швидко.

— А для мене то була вічність. Ну хай, думаю, не буде слів... Один лише подих у трубку, золота секунда мовчанки, і все... І вже людина щаслива.

— Ну ось тепер ми з вами в корчмі. І я не спішу. Я буду слухати вас.

Досі соромно за те закохане белькотання, оголювання почуттів, за той відвертий стриптиз душі, що був би смішним, якби не був такий дитинно щирий.

Розповів їй навіть те, що рідко кому розповідав у житті. Як партизани підібрали його, малого, десь біля попелищ того поліського Лідіце. Мов цуценя здичавіле, до людей не йшов, зубами відгризався... Приручив його лікар партизанський, взяв шефство над хлопчиком. Вночі вириє дучку в сіні: лізь, ховайся від вітру... Але ж ноги хлопцеві замерзають, особливо прострілена... Якось уночі, коли нестерпно холодно стало, лікар закотив на собі спереду сорочку: «Клади ноги до тіла! Грій!» І так грів малого цілу ніч, а сам — у черевиках. Треба було гіпсу, а гіпсу нема. Глину! Перекип'ятив глину, щоб була стерильною, домішав спирту, і задубів «гіпс»! Тільки біда — в дорозі ламається. Тоді лікар набрав на скипидарнім заводі тирси в коша, посадив туди майбутнього кінооператора і так у тирсі возив...

— Але як завелись у ній блохи!.. Так довго возив. Аж я розбалувавсь,— і сльози блищали в Сергія на очах.

Агнеса гріла його своїм співчуттям:

— Дивно, як із тих руйнівних туманностей війни іскоркою проблиснуло чиєсь життя... Життя, що ніби зародилось спонтанно і вже мало в собі гени винятковості обдарованості...

— Лестощі не приймаються,— сказав Сергій.

Агнеса засміялася, потім заговорила з довірливою відвертістю:

— Я не люблю свого чоловіка,— і це можна було розуміти ще й так: «Отже, я вільна покохати будь-кого іншого, ну хоч би й вас...» — Та й він, знаю, не палає до мене любов'ю. Для нього я власність, просто красива власність, яку він боїться втратити...

— Що ж вас єднає?

— Мабуть, звичка. Та й не можу ж я бути одна,— вона всміхнулась.— Актрисі бути самотній якось не

ичить, хіба не так? З'являється одразу табун лицяльників, і кожен хитрує, як би зробити з тебе коханку...

Обоє були в доброму настрої, багато жартували того дня.

На якійсь уже стадії раптом сказала Агнеса, розблискотівшись очима:

— Але все це неправда, не вірте всім оцим сповідям... Не було спокушань наївної дівчини, не було обіцянок, що станеш кінозіркою через гріх... Був несмачний роман молоденької студентки з немолодим уже режисером, яку він взяв спершу на епізод, а потім у жони, розірвавши свій попередній шлюб... Тепер і ми з ним далекі одне одному. Але ж хіба я перед ним винувата? Мусить бути чуття винуватості, що з вами ось тут веселюсь, розважаюсь?

— Закохані не можуть бути ні перед ким винуваті!.. А ми правдиві в своїх почуттях,— аж на таких нотах він тоді говорив.

— Вам добре, вас визнано, вас називають надією нашого кіно, а як мені жити, майже неудачниці? Кажуть, вродлива, але роль поки видереш... До того ж молодші підростають, падають режисерам в обійми... Може, в мене вдача погана? Зухвала, різка і навіть небезкорислива...

— Це, певне, передалось від нього?

— Ні, не від нього... Вірніш, не тільки від нього... Але й цьому не вірте, воно наносне, оце пір'я цинізму. Облетить, і зостанеться щось малече, беззахисне, непристосоване...

— Це я помітив.

— А я теж помітила... що я вам подобаюсь! І зараз це бачу... Скажіть, ви взяли б мене хоч на будь-яку роль, хоч статисткою... Щоб курила сигарети... На озері купалася — в освітленні виграшнім і спокусливім... Гляньте, які ноги! Правда ж, гарні? На студії небагато знайдеться таких,— і сміялася вільно, розбишакувато.

Прощаючись із ним, уже в таксі вона черкнула його, летючим поцілунком обпалила, і після того він, здається, уже зовсім втратив був розум. Надто ж коли вона полетіла на деякий час до чоловіка, а повернувшись, неохоче відповідала на телефонні дзвінки: взяла звичку лише дихати в трубку — схвильовано й мовчки. Провідувати себе теж йому не дозволяла, хоч нібито нездужала.

— Я незабаром сама тобі зателефоную,— сказала якось вона, і це «тобі», вимовлене майже змовницьким тоном грішниці, вчувалось йому потім цілісіньку ніч.

До неї після того не міг додзвонитись. Не міг дочутись, що там. А там, здається, бушували спустошливі бурі. І, здається, мама, тобою й не бачена, керувала тими стихіями, і щось віддалялось од тебе, рівноцінне життю, а ти був у тому стані, коли неприязний телефонний гудок переживається як катастрофа. Щось віддалялось, полишаючи по собі руїну й спустошення... Храм світла й радості, що його вже встигла вибудувати фантазія, розвалювався, про це кричали йому передчуття.

Кілька тижнів минуло так.

Згинув би, напевне, згорів би від нерозділеного почуття, якби не робота, до якої залучив його Колосовський. Сказав Сергієві у хвилину довірливості:

— Мистецтво потребує закоханих, приймає навіть закоханих нещасливо... Воно і горе, і біль твій перетоплює в творчість.

Ягуар Ягуарович, видно, теж догадувався про душевний стан оператора, бо час від часу підкидав йому втішні сентенції у своєму стилі:

— При найкращих устроях, при найдосконаліших конституціях людина може бути нещасна, ось у чім проблема проблем... Хіба ні?

Агнеса згодом таки сама подзвонила. Призначила побачення. На тому самому бульварі між тополями. Сергій пішов на побачення з найрішучішим наміром домогтися від неї нарешті ясного слова. Він ладен був іти на будь-які крайнощі, ладен був втратити все, аби лиш здобути те, чому й ціни нема і що зветься коханням. Якщо вона має до нього хоч якесь почуття, то це надасть їм обом відваги, і ми подолаємо все, все, тільки ж треба, щоб ніякі перепони, найтрудніші труднощі не стримали нас! «Треба жити відважно,— так він їй скаже під час побачення,— жити відважно, кохати відважно, в цьому спасіння! Не піддатись обставинам, умовностям, передсудам, інакше вони зроблять з нас напівлюдей! Тільки відважно, нарозхрист! У цьому перемога». Весь смисл життя йому враз прояснився: студія з її пристрастями, професійні клопоти, суперечки, дискусії — все враз відступило на десятий план, стало мініатюрним порівняно з можливістю бути з коханою жінкою, порівняно з щастям щохвилини бачити її, повсякдень чути

голос з ласкавим отим придиханням, торкнутись рукою її високої шиї, плеча. З жахом думав, що могла б вона виїхати кудись і він міг би з нею не зустрітись, розминувся б назавжди у вирі життя, як перед тим розминався в багатолюдді студії. Благословляв той вечір, що випадково звів їх, і той дощ, що загнав їх під одну парасольку...

Сергій прийшов на побачення в стані збудження і знервованості. Був ще день, і публіка на алеї була денна, не та, що виходить на вечірні освідчення. Пенсіонери-чепуруни з розгорнутими газетами, молоді тати, що прогулюють у візочках своїх потомків, всевидющий міліціонер у будці неподалік. Стороннім неважко, звичайно, було догадатись, чого цей кудлатий дивак у замшевій куртці, з недбало кинутим круг шиї кашне нетерпляче снує по алеї туди й сюди. Бліде розповніле обличчя ніби заспане, а в очах повно неспокою... То розженеться майже бігцем униз, бо, здається, що то вона з'явилась в кінці алеї, то раптом повернеться і закрокує вгору, раз у раз озираючись назад, бо не знає, звідки вона мусить з'явитись. Один силует щойно розчарував і одразу приваблює інший: ото ж ніби хтось схожий на неї сидить край алеї на лавці — може, вона? Підійшов — зовсім незнайома дама апельсин їсть. Відщипує дольками і кидає в рот. Аж розсердився на той апельсин. А молоді тати, здається, пересміхаються, їм розвага, кожен реагує по-своєму: той співчуває, а в іншого по губах повзе ледь помітна іронічна усмішка: що, мовляв: не вийшла? Заставила нести вахту? Нічого... буває... Нашому братові на цій стадії тільки терпи та терпи... А може, й зовсім вона не вийде? Ясно, не вийде. І серед велелюддя міста найсамотнішим себе відчув, і така туга враз огорнула душу, що й власне життя після цього, здалося, буде позбавлене сенсу, втратить будь-який смак і доцільність.

Все ж Агнеса прийшла. В плащику імпортному, в рожевій косинці, що так гарно тримала волосся. Наблизилась, бліда після недуги, і від того ще гарніша, ще дорожча йому.

— Пробач, що спізнилась,— сказала м'яко, подаючи руку в рукавичці.— Мама не пускала.

— Ти в неї питалася дозволу?

— Аякже, це ж мама. В мене від неї нема таємниць. Чи я мусила б приховати?

Йому здалося, що саме в цьому причина всіх утруднень і віддаленостей, що виникають у їхніх взаєминах. Але ж тепер ти нарешті біля мене, тепер я тебе не відпущу! І, тримаючи міцно її руку, сказав з невміло затамованим болем:

— Нікого не треба було посвячувати в наші почуття, бо навряд чи хто збагне їх у справжності, навіть мама рідна... Адже для цього їй треба бути б самій в стані закоханості... Горіти в оцім кострищі, що спалює... Спалює принаймні одного з нас,— глянув на неї, чекаючи доповнення, проте Агнеса відбулась мовчазною усмішкою. Тоді сказав уже з запалом, з внутрішньою певністю:— В коханні нема суддів, нема порадників, є лиш закохані. Щасливі або нещасні.

— Мабуть, це неминуче,— згодилась вона.— «Хто з любов'ю не знається, той горя не знає...» — ось вона, мудра діалектика почуттів.

Вона наче знала, чим солодко поцілити в саме серце його, закоханого в красу рідної пісні, в оті солов'їні канти, про які він якось їй говорив.

Довго блукали вулицями того дня, заходили в якісь парки, на безлюдні алеї, і Агнеса весь час тулилася до нього ніби від холоду чи й справді-таки промерзала. Збоку вони могли б видатись цілком благополучно-щасливою парою, одначе розмова чомусь була важка, кострубата, раз у раз опинялись ніби над урвищем, здавалось Сергієві, ще крок, ще півкроку — і крах. Це тоді вона кинула на адресу Ярослави оті приголомшливі, схожі на звичайнісіньку плітку слова, які, проте, не раз останнім часом навертаються Сергієві на думку. «Не коханка? А ти певен?» Саме тоді знімали проби, повинно було вирішитись: кого брати на головну?

Агнеса вже чула про їхній майбутній фільм, і кілька разів у розмові вона ніби жартома заторкувала делікатну тему: чи не взяли б вони її на головну роль? Оператор знав, що це неможливо, і пробував теж відбутися жартом, але вона все настійніше домагалася якоїсь обіцянки чи навать гарантії:

— Ти ж можеш вплинути на свого Головного. Попросити. Чи навіть наполягти. Адже він тобою дорожить... Звичайно, це буде нелегко, бо до мене він має чомусь неприязнь, може, тому, що я не належу до числа його поклонниць... За ним же декотрі так упадають! Якась, кажуть, психопатка, що її брали статисткою, тепер що-

разу підстерігає його біля студії, полює, засипає листами, на профком подала заяву, що він чорнокнижник, ваш Колосовський. Приходить до неї вночі в образі пекельника і спокушає, бо заради успіху свого фільму ніби-то уклав угоду з самим дияволом, як зробив це колись доктор Фауст.

Щось таке Сергій уже чув, це його розважало:

— Не знаю, як щодо тих спокушань, а от заради фільму... То хто з нас не пішов би на угоду навіть із самим сатаною... Щоб тільки впіймати мить... Впіймати справді геніальний кадр!

— Всі ви такі. Одержимі. Хіба для вас щось існує, крім фільмів? І ваш Головний... Може, він насправді і є чорнокнижник. Чого він такий похмурий у вас? Непідступний, суворий. Все істину шукає? Скажіть йому, що всі істини давно знайдені.

— О ні! Шукати й шукати — цього на всіх вистачить...

— Шукайте жіночих усмішок, Сергію! І йому порадьте.

— Якби йому на вибір: усмішку Лолобріджіди чи зблиск істини — він, мабуть би, вибрав останнє. Одержимий — це вірно. Людина, яких у нас на студії небагато. Я почуваю просто гордість, що працюватиму з ним.

— От візьміть і мене до групи. Наполяжте. Зрештою, ви це можете поставити йому як свою неодмінну умову. Він змушений буде... Хіба я гірша за ту вашу західнячку? Не розумію, чим вона всіх вас вчаровує? Що з Гуцулії, що мамалигу з дитинства їла?

— Здається, Ярослава якраз не з гуцулів, а з бойків... Бойківна!

— Один чорт! На кожному кроці хизується, кокетує своїм походженням, вона, бачте, із роду лісорубів та різьбярів... Куди ж пак! Франко до її дідуня в хату заходив.

— Будьмо ж справедливі, Агнесо.

— От і будьмо. Я теж хочу вийти на екран, поки зморшки не вкрили... Я знімалася. Подивіться мене у фільмі, хоч у тому короткому епізоді...

«Я вже бачив ту фальш,— так мусив би їй відповісти.— Бачив, як ти посилала з екрана свої роблені усмішки, весь час маніpилась під світлом юпітера, не могла не думати про те, що тобою мусять милуватись, що

ти мусиш подобатись... І як мені боляче було від твоїх фальшивих жестів, від того, що ти дерев'яна, роблена, що ти не артистка. За один кадр можна полюбити і... розлюбити можна за один кадр, люба моя!..»

Але він цього їй не сказав, він не хотів ранити її самолюбство, розвіювати її самообман. Бо хоч вона й не артистка і ніколи їй нею не стати, проте вона не переставала хвилювати його й пробуджувати в ньому жагу близькості.

Сергієву мовчазну ухильність Агнеса витрактувала на свій лад:

— Чи ти, любий, так само віддаєш перевагу Ярославі? Теж заполонений, засліплений нею? Всі ви побожеволіли там...

— Проби показали: Ярослава саме та! Артистка милістю небес...

— А для чого ж тоді я тобі? — її очі примружились хижувато, і голос став холодний.— Для корчми? Для розваги? На одну ніч? Ні, вибачай...

Згадуючи пізніше цю сцену, Сергій віддавав належне Агнесі: вона таки здорово в ній зіграла! З щирим пафосом, з благородним обуренням!.. Навіть оті богемні вульгаризми додавали їй пікантності!

— Я не з тих, що на одну ніч! Вибирай між нею і мною.

Такими були її завершальні слова.

Не прийняв її ультиматуму. Йдучи на побачення, ладен був — і це не перебільшення — пожертвувати ради неї своїм життям, але пожертвувати мистецтвом... Ні, цього він не міг, кремінь він у цих речах.

— То хто ж гратиме?

— Гратиме Ярослава.

— І це остаточно?

— Так.

Своєю вимогливістю, категоричністю Агнеса мовби сама зруйнувала себе в його очах, змусила протверезитись, прозріти.

Оператор був майже радий своєму тяжкому розчаруванню. При всій гіркоті, воно все ж повертало йому свободу, давало сили й можливість знову з головою пірнути у творчість, прагнучи бути тим, ким він найбільше бути хотів би — лицарем мистецтва.

«Як кожен закоханий, я жив тоді в ірреальному світі,— думав він згодом.— Буря фантазій несла мене сп'я-

нілого й запамороченого жіночими звабами, аж поки під холодним ударом її слів чари зійшли, злетіли, і ти відчув голос її справдішній, з зарядом недоброї практичності, корисливого розрахунку, голос, що чогось вимагав, ставив якісь умови... Не так навіть ті умови були страшні, як скалки прицінювання в очах, отой холодок практицизму й душевної черствості, що враз усе зруйнував, розвіяв, оголив у неприкритості, і ти вгледів, змоторошнівши, що кохав лише витвір власної уяви, вмирав за ілюзорний ідеал жінки, що його так буйно й самозабутньо, самим лише поривом душі витворила твоя фантазія».

Пережита драма не пройшла для нього безслідно. І якщо його дух не занепав, якщо сам він не опустився, то, може, ще й тому, що його мовби оздоровлювала творча атмосфера групи і отой високий взірець двох закоханих, що їх він мав фільмувати, на плівці мав відтворити їхнє чисте, мов яблуневий цвіт, кохання. В найтяжчі хвилини Сергій знаходив у ньому для себе моральний еталон, взірець емоційної шляхетності.

VII

Вдосвіта прибули машини. Двожильні студійні водії пригнали майже форсованим маршем фургони із спорядженням, привезли бутафорію, тонваген, ліхтваген,— Ягуар Ягуарович волів мати свою тут пересувну електростанцію.

Доки Ярослава неприкаяно блукала цілу ніч, розтерзувана сумнівами — грати чи не грати, йти на майданчик чи таки відмовитись,— машини тим часом десь ішли нічною колоною, кіновиробництво владно насувалось своїми планами, вимогливістю, неминучістю, воно не хотіло знати Ярославиних сумнівів та вагань: планами студії вагання твої не передбачені!

Техніки по апаратурі, освітлювачі, гримери, костюмери, бутафори... Колектив людей, які все вміють, майстри на всі руки, людей, які не шкодують себе, не рахуються з часом, коли наступає спека кіножнив. Колосовський і Сергій-оператор були задоволені своїм здруженим кваліфікованим колективом, Ярославі теж приємною була перспектива працювати з такими людьми.

Привезли купу студійних новин. В цеху друкування те, а в монтажному те, того «пробили», а тому довелось перезнімати триста метрів, а того, здається, покладуть «на полицю»... І ще новина: був процес. Відбувся нарешті суд над тим студійним типом, що погнав Іванну в огонь, погнав її за п'ятим чи десятим дублем для свого бездарного фільму під претензійною назвою «Ми проти тебе, Прометею»... Винуватець дістав належне, і ніхто йому зараз тут не співчував: загиблу актрису на студії любили.

З прибуттям тилів експедиція закипала життям, діставала змогу розгорнутися силами. Щоправда, час найсуворішого режиму ще попереду, коли не буде для них ні дня ні ночі, коли зганятимуть всіх о 5-й ранку, а за найменше запізнення Ягуар Ягуарович не даватиме нікому пощади. Ще попереду ті хвилини священнодійства, коли режисер на майданчику при ніби ритуальній затихлості всіх відкличе актрису вбік, щось шепне їй, майже інтимно, як напуття перед польотом, і вона кивне на знак згоди: зрозуміла, мовляв, а потім, внутрішньо перетворюючись, вона ввійде в світло, в те силове коло камер та юпітерів, і оператор, що часто перед тим ходив ніби сонний, якийсь ніби закунялий на ходу в своїх думках, тепер з виглядом Чапая на полі бою, в дикій своїй розкошланості випростається, зиркне сюди, гляне туди, миттю оцінить усе: «Промінь лівіше, промінь правіше!» — чутимуть освітлювачі владні його команди і виконуватимуть їх швидко, уміло, з готовністю.

Завтра почнеться битва за те, що зараз поки що перебуває в стадії становлення, ще майже безформне, подібне до тієї первопочаткової глини, з якої праотець колись щось там виліпив, сформував... Із пошуків, із дискусій, з палких візій, доробок, переробок, із хаосу готувань і виношувань мусите витворити той світ, що з монтажного цеху вийде потім на екрани, до людей.

А поки що Ягуар Ягуарович, вірний принципам гуманності, дає людям можливість перепочити з дороги, і Сергіїв друг — чудовий бутафор шостого розряду — поспішає до річки із спінінгом, допитуючись, де тут місця риб неполоханих...

Сергій-оператор, голий до пояса, кинувши рушник через плече, теж прямує до річки, до того свого улюбленого каменя, куди він щоранку ходить зарядитись бадьорістю. Видно, що оператор в доброму гуморі, бо,

йдучи, наспівує щось латинське, з усього можна розібрати одне лише «аве», повторюване на різних регістрах. Очевидно, цим «аве» хлопець співає хвалу чудовому літньому ранкові, річці й рожевому сонцю, небесному цьому рефлекторові, який дає таку повноту освітлення всього довколишнього — не зрівняти із тим, що дають твої студійні юпітери... Річка шумить, як і в правіках шуміла, рівно, співучо, є в її шумі своя водяна музика. Попід кущами оливково-темна миготливість води. Шум течії заспокійливий. З музикою води не дисонує віддалений щебет дитячих таборів, розкиданих по берегу, де смаглявіють школярі та дошкільнята. Хто в наметах, а хто в легких дощаних будиночках, оздоблених візерунчато-білими наличниками. Вище по течії ще один табір будує вагоноремонтний завод, будівництво почали з того, що поставили величезну арку, крізь яку могли б пройти римські легіони з усіма своїми гладіаторами... З таборів часом з'являються стихійні делегації піонерчат: «Дядю, що ви будете знімати?»— «Зніматимем річку».— «Оцю річку? А чим вона знаменита?» — «А тим, що в ній тече мудра жива вода з гір... І що з неї оленятка пили, в ній їхні мордочки віддзеркалились... Хіба ви не помітили?»

Каміння після ночі холодне, вода наскрізь прозора, оператор забродить у неї по коліна; нахилившись, обхлюпує себе до пояса, насолоджується,— його бадьорить ця вранішня крижана купіль.

— Слава Йсу!

Це товариш Пищик, редактор фільму, наблизившись з рушником, милом та зубною щіткою, жартома вітається до оператора за місцевим звичаєм.

— Навіки слава! — відповіда Сергій своєму колезі — реально існуючому редакторові ще неіснуючого фільму.

Натоптуватий симпатичний товстунець, геть облисілий на чесній студійній службі. До блиску відполірована голова, чорненькі вусята, губки рожевим пуп'янком — це і є товариш Пищик, або Малюпусінький, як його в сентиментальні хвилини голубливо називає Сергій. Малюпусінький буде їх тут редагувати. Життєлюб, ерудит, сто штанів протер на студійних стільцях, сто директорів пережив, ця людина знає якісь секрети студійного довголіття.

Редактор дивиться на воду розчулено.

— Так оце, Сергію, вона і є, ота філософська вода, в яку не можна двічі вступити?

— Вона самісінька. Якраз з оцього каменя помітили колись, що все на світі тече, все міняється.

Пищик, присівши на гранітовій брилі, пробує зачерпнути водиці в пригорщу, але це йому не одразу дається,— пузце заважає. Сергій гримає басовито:

— Лізь у воду!

— О ні...

— Пушкін крижані ванни приймав. Після того йому добре писалось.

— У цьому ми не схожі з Пушкіним: де для нього поезія, там для мене — нежить. Хронічний катар. А редактор мусить берегти себе, щоб не посиротити вас на самому початку сходження до вершин.

Пищик, бавлячись, торкає воду пальцем і одразу ж відсмикує, рожеві пуп'янки губенят в'яжуться в тиху усмішку:

— Яка прозорість... Ось про кого я з певністю міг би сказати: як редактор, я тебе наскрізь бачу. Читаю твій текст і підтекст. Аж із дна он просвічують камінці.

Сергій, натершись до червоності рушником, теж присів біля нього.

— І ти справді певен, що бачиш її наскрізь? Оцю античну воду, в яку всі мудреці дивились і тільки й дійшли до висновку, що «я знаю те, що нічого не знаю»?.. Справді, яка красива вода! Люблю саму фактуру води... Оцей її шум гармонійний, її вранішні бліци... А весняні потоки ти бачив? Коли йде сила весни, наливає, заповнює всі виямки, вирівнює всі кривизни, наближає все до ідеальних форм... Підкрадається непомітно, де вузьке місце — з'являється бистрінь... Об щось зачепилась — пеньок чи гілка — і вже там іскриться, вирчик зробився, мерехтить прискорена течія... Де вчора був бережок — теж затоплено, під водою проглядає горішнє різьблене листя дубів. Мов із міді куте. І з-під нього травиця жива, зеленюсінька, водичка її ворушить... А вода росте, росте! Уже розлилась, парує... Тіні дерев стоять у водяній тиші... Пахне життям!

— Просто панегірик на честь аш два о!

— Ти ж тільки вдивись... Це не просто аш два о... Яка енергія потоку! Цей його вічний плин, сповнений ідеальної пластики, хвильова динаміка світла, що в

своїх бліцах-переблискуваннях несе зараз саму чистоту і свіжість життя...

Сергій ще раз шугнув у воду, обдав нею себе, забризкав редактора, аж той відскочив ойкнувши. Оператор, вибравшись із потоку, став на камені, ще раз міцно терпужить себе рушником, тіло горить, Пищик зауважує похвально:

— А ти моцний, Сергію. З задатками атлета середньої ваги... Я гадав, на тобі значно більше накопичень...

— Саме залізо м'язів,— Сергій, згинаючи руку, демонструє біцепси.— Апаратура дає. Хочеш, візьму тебе апаратуру тягати? Всебічно корисне заняття.

— А хто ж редагуватиме вас?

— О, я про це й не подумав. Без вашого ж брата ми пропали... Слухай, який у тебе стаж? По-моєму, ти редактор із сповитка. Виник, мабуть, раніше, ніж студія?

— Синхронно. Відколи народилась вона, відтоді виник і я. З тобою теж віки перебудемо нерозлучні. Ти і я. Як позитивний і негативний заряд, що існують тільки в єдності, поокремо їх у природі нема.

— Ти, звичайно, позитивний?

— Чув, як орнітологи класифікують птахів? Є корисні, є шкідливі. Ще є шкідливо-корисні і корисно-шкідливі... Так от я, здається, належу до останніх: згодься, що від мене таки більше користі, аніж некористі.

— За це тебе й любимо.

— Ще б пак! Якби могла ваша вдіківська мафія, вона б мене в оцій річечці мілководній втопила. Я для вас «персона нон грата». Але що ви без мене? Пусти вас на волю стихії, ви ж ніколи б не закінчили фільм. З'їдали б самі себе в дискусіях, сто разів на день переробляли б, міняли та викидали і знову вставляли...

— А може, це і є творчість?.. Вирування постійні, пошуки безконечні... Ти помітив: навіть робітник-декоратор, іноді працюючи без ескізів, вносить щось своє, оригінальне...

— Багато галасу даремно — ось що у вас без мене було б... Бо ви ж мов діти... Люди настрою, хвилинних реакцій, миттєвих спалахів...

— Ясно як божий день: ти єдиний між нас втілюєш тверезий голос розсудку.

— Мислення ваше імпульсивне, хапливе, вам не-

ма коли зосередитись... Що побачив, що вразило, уже цим і засліплений, уже захмелів: що досі було — те не так, те все до дідька, давай новий епізод, нову сцену, він, як дитя, уже й забув про те, куди мусить вести всіх вас надійна тверда і в солідних кабінетах затверджена сценарна дорога.

— Але ж наш Головний — людина цілеспрямована, цього, сподіваюсь, ти не станеш заперечувати?

— Цілеспрямованість його визнаю. Особливо, коли стає до монтажного стола...

— Так, у монтажі він — бог. З нашого брата не кожен, на жаль, пам'ятає, що монтаж — це не просто склеювання, що з безлічі можливих варіантів мусиш знайти один найвдаліший — непохибний удар пензля художника! Крім знання, тут потрібна інтуіція, дар передбачення, дар ясновидця. Саме тут і розкривається, хто ти: митець чи ремісник. Ставиш поруч два кадри, віддалені простором і часом, визначаєш їхнє художнє сусідство і мусиш безпомильно, отим надчуттям відгадати, які асоціації це сусідство викличе, якщо викличе взагалі... Навіть добрий кадр тут може вмерти або подесятеритися силою... Тут ти композитор, і від тебе залежить, чи бурю викличуть твої кадри, чи промайнуть, як непомітність, нікого з глядачів не торкнувши, пропливуть сіризною холодної стрічки...

— Сподіваюсь, наша стрічка такою не буде. Маєш добротну сценарну канву, хоча...

— Що — хоча? Ще якісь привіз зауваження?

— Запам'ятай, Сергію: немає на світі сценарію, до якого б редактор не зумів підшукати бодай кількох — до того ж слушних — зауважень. Інакше який був би сенс мого існування? Де навіть вдало, пораджу зробити ще краще. Вдосконаленню немає меж.

— Що ти порадиш нам цього разу?

— Головний до мене, на жаль, не дуже дослухається. А я порадив би йому викинути один епізодичний персонаж. Ну, скажи, навіщо йому отой Верещака? Тип давно розвінчаний і висміяний нашим кіно, відпрацьований, затертий... Так затявся ж, і хоч ти йому що... А я ж із приязні зауважую, щораз намагаюсь бути тактовним...

— Такт за тобою визнаю... І все ж Верещака не зайвий для фільму персонаж.

— Не зовсім сучасна природа конфлікту. А вам

треба наголосити на основній конфронтації сил, адже не лірична лінія, а головна боротьба незмиренностей — це контрапункт фільму, його рушій, його двигун. Ви ж на передній план весь час Шаміля та Прісю... Хоча як для мене... Ну, ще одна пара Ромео і Джульєтт, що зараз по всьому світу блукають з екрана на екран.

Оператор дивився на Пищика із смутком здивування, майже із жалем:

— Людино, невже душа твоя оббита звуконепроникною ватою? Невже ця трагічна історія двох закоханих анітрохи не торкнула тебе?

— Я не сказав цього, не перебільшуй.

— Скільки на світі емоційно приглухуватих чи й зовсім глухих, і ти, о святе мистецтво, не можеш достукатись в бетонові бункери їхніх душ... Контрапункт! Конфронтація! І це ти будеш редагувати життя, кимось пережите, і моє сприйняття його?! Справді б утопити тебе в оцих музикальних водах...

— Не вийде. Редактори не тонуть. А що ти, часто такий непостійливий, досі не розчарувався у вашому задумі — це на тебе навіть не схоже... Радий буду, якщо добудеш іскру з попелу минувшини.

— Те, що було, ніколи не стане для мене попелом минувшини. То все чиїсь муки й страждання.

— Але ж ти дитя іншого часу...

— Так, я людина іншого часу, при мені земний житель вперше побачив свою планету з космічного льоту, побачив збоку, майже відчужено, боготворно, у вінку голубого сяйва... Це щось нове, і я вже не можу мислити старими категоріями, вдавати, ніби не сталося змін у моїй психіці. Я й сам часом немов бачу свою планету з польоту, дивлюся на візерунки її материків і океанів і при цьому відчуваю щось прекрасне до смутку, рідне до щему... і коли дивлюсь, щоразу не можу не думати про те, що було і що буде.

— За ті трудні думки вам понаднормова оплата?

— Жарт недоречний. Міщанської дешевизни жарт. Я справді прийшов у кіно для того, щоб мислити, а не тільки щоб покрикувати: «Стоп! Мотор!» Мистецтво — це роздум про людину, роздум насамперед, інакше воно позбавлене глузду.

— Та не тільки ж це.

— Звичайно, в цьому лише одна з його якостей,

хоча й дуже важлива, може, корінна. Можна глянути ще й під іншим кутом зору. Сьогодні вночі питаю одного теоретика мистецтва: «Як, по-вашому, для чого воно, мистецтво?» — «А для чого дерево цвіте?» — так він мені відповів. По-моєму, геніально!

— Хто ж цей теоретик?

— Сторож сільський.

— Один з отих кінематографічних дідів?

— Для чого дерево цвіте... Здорово. Вхопив саму суть мистецтва... Виквіт життя, цвітіння життя, і роздум під його кроною, і хвала йому — все тут синтезом, і він має знайти належний вияв у фільмі... Так, хотілось би й себе висловити в отих полонянках та полонених, в їх незмиренності, в їх солідарності, в самому мотиві кохання, що виквітло навіть перед лицем зла... В усьому цьому хай буде наша полеміка з тим мистецтвом, яке втрачає відчуття кореня й цвіту, втрачає смак до відтворення людини, перестає бути поетом людського...

— О-о! Тут я згоден, це мені імпонує... Тисну руку!

— Це більше стосується Головного. Його думки.

— І його в цім пункті обіймаю...

— Фінал фільму я дам крупним планом: взаємні обійми режисера й редактора... Це буде нечуваний «хепі енд»! Автор і редактор цілуються під завісу, доводять до сліз розчулених глядачів.

— Давай, давай, не заперечую,— засміявся Пищик, зручніше виставивши до сонця своє пузце: дискутуючи, він не втрачав моменту вловити певну дозу вранішніх ультрафіолетів.

Незчувся, як навшпиньках підкралась із-за спини Ярослава, сміючись, вона погладила своєю красивою рукою редакторське відполіроване тім'я:

— Малюпусінький! О мой, мой! Дози сонця приймаєш?

Пищик розцвів. Це дівча вміє пожартувати приємно. З неприхованим захватом дивився товстунець на Ярославу, на гнучкостанну усміхнену музу в махровім куценькім халатику. Ранковою свіжістю, веселою доброзичливістю віє від неї. Сама присутність цього юного, досконалого створіння мовби робить тебе молодшим, відроджує в тобі бажання кому-небудь на світі таки сподобатись хоч трішечки! Це ж просто щастя, що на студії в сузір'ї кіноактрис з'явилась

вона, дочка гір, що має не лише зовнішні дані, оці ідеальні пропорції ніг, талії, шиї, а й душею приваблює теж... Після того, як той дикун спалив на дублях загальну улюбленицю, одну з найяскравіших зірок екрана, деякий час було ніби порожньо в павільйонах студії, і тепер ось землячка її приходить на зміну загиблій подрузі... Редактор з заясніліим обличчям дивився на Ярославу, і погляд його теплішав, мовби зігрітий промінчиками її веселої доброзичливості.

— Гляди ж не перегрійся, Малюпусінький... Бо й незчуєшся, як обгориш, шкура облізе, а в новій... чи будеш ти такий великодушний?

Сергій обірвав цю лірику, хмуркувато звернувшись до Ярослави:

— Малюпусінький каже, що тебе треба підредагувати.

— О! В чому саме? — дівчина грайливо оглянула себе, струнконогу.

— Неправдоподібно великі очі. І неправдоподібно блакитні.

— Дякую за ранковий комплімент. Я так іх рідко чую від тебе, Сергійку.

— Не комплімент, а лиш робоче уточнення. Помічено неправдоподібність. Відхилення від норми.

— Не знаєш чому? Спеціально для твоїх крупних планів... Хочеш, після сніданку підем на луки? Там, кажуть, з'явилось коняче поповнення, завдяки турботам Ягуара Ягуаровича...

— Ягуар... Талановиті прозвиська ти людям вліплюєш,— глянувши на Сергія, зауважив Пищик.— І дивно, що Ягуар навіть не ображається.

— Бо мислитель,— сказав Сергій.— По-моєму, він замаскований геній. Це ж він недавно видав афоризм, який я викарбував би на воротях нашої студії: «Круглі колоди носимо, а квадратні котимо...»

Підійшов до річки ще цілий гурт фільмотворців на чолі з Головним, якому Ягуар Ягуарович саме щось запально доповідав на ходу, тягнучись через плече аж до вуха. Ярослава не могла стримати усмішки, спостерігаючи, як виказує темперамент цей милий їхній Ягуар Ягуарович, годувальник і діставальник, людина, для якої не існує в житті неможливого. Він, здається, тільки тим і живе, щоб кинути себе на якесь завдання, щоб роздобути з-під землі, щоб і з свого боку, в будь-

який спосіб, а теж прислужитися високому мистецтву. Скажіть, що потрібен для фільму слон, і назавтра побачите бенгальського слона, що пасеться отам понад Бистрицею.

— Якщо треба, можу домовитись додатково про коней із цирку,— говорив Ягуар Ягуарович до Колосовського.— Розумні, дресировані, все вміють: лягати, вставати.

— Мені таких не треба,— відсміювавсь Колосовський.— Досить оцих, що ви добули: звичайних, працею затяганих шкап.

— Мав клопоту... Зараз легше дістати гладких, циркових або іподромних, аніж лазаретних... і взагалі коня витискає техніка. А ми допускаємо, що він мовчки, не оцінений сходить із сцени життя.

— Маєте рацію, Ягуаре Ягуаровичу! — гаряче підтримав його Сергій.— Якого друга втрачає людина! Сама приручила, сама виховала і тепер... З усіх створінь природи — вірніш, природи й розуму людського — кінь створіння, по-моєму, найкрасивіше. Не кажу вже про роль конячої особи в історії. Чого варті всі ваші тамерлани та наполеони без коня? Він законний співавтор усіх їхніх подвигів, для мене, правда, сумнівних... Кінь був вірним товаришем і козакові в поході, і тому ж ідальго іспанському, що під сталевими латами носив образ своєї прекрасної дами серця!.. А наша червона кіннота! Оті тупоти в степах! Я певен, що кінь знає хвилини натхнення. Скільки в ньому пластики, артистизму! Скільки дужої грації, коли повітря рве на лету копитом, а груди та стегна м'язами грають...

— Одне слово, геніальне створіння,— підкольнула Ярослава Сергія.

— А що? Побачиш, крім твоїх вій, я дам на весь екран також прекрасні кінські очі у їхньому розумі, у відданості людині. Хай побачать сноби... Хай подумає господар планети: кого я втрачаю...

Всі задивились на річку, вже денну, сонячну. Шумить вода, хвиля світла мерехтить, виграє течія. Луки рутвяно зеленіють. Небо велике.

Ярослава, розчулившись, поклала Пищикові руку на плече:

— Редакторику, любий, не скорочуй тільки небо оце! І річку не редагуй, і луги...

— Редагують уже,— буркнув Сергій і, звертаючись до художника-декоратора, кивнув на розкинутий перед ними багатющий ландшафт: — Хіба ж не в стані натхнення природа була, коли творила нам вічну оцю декорацію світу?

Ярослава, неквапом ступаючи з каменя на камінь, пішла вздовж течії донизу і, не доходячи містка, зупинилась, а Сергій, мабуть, пошкодував, що нема при ньому камери: так виграшно застигла освітлена сонцем дівоча постать на камені, стоїть, дивиться на воду в задумі, наче питає: «Що ж все-таки закодовано в тобі, в твоєму мигтючому бистроплинному світлі?»

VIII

Двоє луками йшли, як діти цього неба й цього рутвяно-зеленого підбескидського літа. Метелик синій летів, мов трансатлантичний лайнер: рівно, спокійно — понад своїм океаном квітучим.

— Кожна нова книга повинна бути, як сповідь,— казав він до неї.— Кожен новий фільм — як заповіт... Викладай себе до кінця, до вичерпу... По-моєму, в цьому вся суть...

Квітують луги! І коні, що вночі, здавалось, були всі однаково темної масті, тепер, під рефлектором сонця, стали гнідими, вороними, буланими... Деякі для зйомок уже не згодяться: відпаслись, погладшали, стегна лисняться, перекочуються м'язи під шкірою. Треба буде вибракувати гладких, вони не для фільму. Інших доведеться підмалювати. Накласти конячий грим. Щоб були дохляки. Закошлатілі, худоребрі. Щоб рани гноїлися, як у *тих*... Подіставали, поназганяли звідусіль їх, щоб був *лазарет*. Різні вдачею: ласкаві є, довірливі. Є хитрі. Підходиш, а воно прищулює вуха, і око, звузившись, блиснуло білком — сердиться. Інше, старечо вгнувшись хребтиною, стоїть у своїй конячій зажурі, і очі сумовито дивляться на тебе: зовсім бузкові!.. І всі чомусь попутані, хоча куди їм звідси тікати? Пута — з фабричної брезентової стрічки.

Художники-декоратори споруджують курінь для знімань. Загалом непогано виходить. Сіном укритий. Тільки в сіні квіточок багато навтикали штучних, що їх зі студії привезли: один з декораторів просить їх

берегти, бо він несе за них матеріальну відповідальність. Діти з таборів ідилічними зграйками розбрелись по луках, щебечуть то тут, то там. З сачками за чимось ганяються — синього метелика ловлять... Оператор ще раз оглядає берег, зважуючи, що зайве. Оці ідилічні гуртики дітей в щасливому щебеті серед ласкавості літа і ряди піонерських будиночків, що вишикувались понад річкою, в зелене фарбовані, біліють візерунками наличників,— їх треба остерігатися: дивись, щоб не потрапили в кадр, не внесли фактуру іншого життя, прикмети іншого часу.

І далі йдуть.

— Так, хай мислення моє імпульсивне і відповідне цьому сприйняття світу, але хіба ж не властива ця імпульсивність якраз самому нашому мистецтву, що в силу своєї специфіки дає життя *розкадроване,* в динамічних частковостях... Не хто інший, як саме цей буйний нервовий вік, і став батьком такого бурхливого мистецтва десятої музи! Воно — наймолодше з мистецтв, але й воно, гадаю, лише переддень з'явлення якогось ще новішого, ще несподіванішого мистецтва, яким дивуватимуть людей амфітеатри майбутнього... Вони будуть антично відкриті і споруджені будуть серед океану...

— Дожити б,— усміхнулася Ярослава, а Сергій, бредучи в траві, вів далі:

— Чудо кінематографа з'явилось після тривалого затишшя, після століть генетичної стабільності в усіх давнішніх мистецтвах, які хоча й знали оновлення, але не витворювали нового виду. І ось зродилося диво екрана, зродилось, звичайно, з блискучих досягнень техніки, але не лише завдяки їй: була потреба духу, потреба часу, і якщо брати фільмотворчість в її кращих виявах, то це ж таки справжнє мистецтво з усіма притаманними лише мистецтву властивостями. Поезія екрана, що мислить каскадами образів, вона здатна одухотворювати людей... Людське обличчя в безконечних можливостях його емоційних виявів, найтонших нюансів, сила слова, світла, музики, кольорів — усе поєдналось тут під верховною владою митця... Могутню владу дає тобі екран, але ж він і диктує. Володарі, творці, ми водночас і підлеглі свого мистецтва, бо художні закони його для нас понад усе.

Ярослава йшла ніби весела, і в той же час він

помічав: невесела. Збирала дзвіночки, складаючи їх один до одного. І оператор догадується, для кого вона збирає цей пасторальний букетик... Понесе і поставить *йому* в склянці з водою на вікні.

— Дивно, що, коли принесеш їх додому, неодмінно помічаєш, що зовсім вони там стають не такі, як тут серед трав... І не тому, що прив'януть, а просто, мабуть, тому, що вони ростуть тут в самій природі своїй, живуть в її настрої і, зірвані, вже не повернуться в цю просторінь, в цей день. Трохи сумно, що ніщо не повернеться: ні цей день, ні дзвіночки, ні промені на траві... Все, все в однім змигку життя, дублів нема, дублів життя не знає!..

Йдучи поруч із Сергієм, вона усміхається — очима, устами, і почуває він, що всміхається не йому, уявляє зараз того, іншого поруч себе... І ця усміхненість її чомусь сумна. Чи помічали ви, що в погляді дівчини, коли вона з ніжністю дивиться на свого коханого чи думає про нього, завжди є щось журливе, часом навіть скорботне?

— Кажуть, що людина, яка була на фронті, стріляла, вбивала,— зовсім відмінна від тієї, якій не довелось зазнати такого... Як ти гадаєш, Сергію? Між такими людьми буде колосальна різниця в психіці?

— Не знаю.

— Війна, певне, полишає невитравний слід у душі. В очах у декого з них — ти помітив? — смуток, що ніби скипівся. Біль, що став антрацитом. Так іноді хочеться підійти й запитати: оцей іній, що сріблиться на скронях... з яких він зим?

Сергія вона ні про що не питає. Віддалено чула про його нещасливе кохання, але причиною розриву ні разу не поцікавилась. Може, з делікатності: адже в цій сфері ніхто не може бути суддею, зона заборонена. І він теж, звичайно, не розповідав, як захищав Ярославу перед претенденткою на її роль, якою ціною відстояв святий для нього принцип мистецтва. Рану ту ніби вдалося загоїти, але чи не з'явилась натомість інша? Сергій навіть перед собою соромився думати, що в нього може спалахнути почуття до провідної актриси фільму, одначе щодалі частіше йому хтось ніби глумливо нашіптував уночі: «Закохався! Маєш нагоду ще й тут вхопити облизня!» Відчув себе неспокійно відтоді, як знімав її на пробах, у

тій сцені, де вона латає сорочку Шамілеві, а потім невідривно дивиться на нього, поглядом питаючи: хто ти і звідки? Мабуть, тільки в особливих натурах буває стільки ласкавості — в очах, на устах, в голосі такого теплого тембру... То були прекрасні кадри. Коли Сергій переглядав їх, його не полишав настрій святковості, жадібно вивчав вирази її обличчя, цятки світла на очах, і в їхніх переливах читав самі порухи душі, глибокої, щедрої.

— Завтра почнемо знімати, Славо, тебе... Це добре, що він вирішив розпочати зйомки сценою на острові.

— Боюся цієї сцени. І тих обіймів, і розпущених кіс...

— На цій деталі якраз я наполіг. Саме така ти мусиш бути серед тих розполоханих сарн, що за ними ганяються шуцмани по всій окрузі...

— Боюсь.

— Неправдою було б сказати, що, беручись за створення фільму, не мріємо про успіх, про славу, про гран-прі на фестивалі в Каннах... Але ж не тільки це? Існує щось значно вище цього.

— Ає. Може, тому й тривоги?

— Ввійди в настрій, в ситуацію, будь сама собою — більш від тебе нічого не вимагається...

— Хочу бути правдивою.

— Будь! Це головне. Адже в мистецтві ні від чого не сховатися, воно найнещадніший проявник, з хімічною точністю проявить тебе: хто ти, який ти? Якщо дрібна душа, так і постане — дрібна. Себелюбець, егоїст самозакоханий? Не сховаєшся. А якщо ти вартий чогось, здатен вболівати за інших, не лише за себе, то в найпростішому, навіть у паузі мимовільній розкриєшся своєю справжністю.

— А яка ж я?

— Ти... Якось тобі вдається, що тебе всі люблять... Майже всі. Злагідлива, вмієш лисицею до кожного підкотитися, медовим словом внести дух миротворення... Ну, та це не гандж, скоріш — навпаки... Тільки оце, що власної ролі полохаєшся...

— Валерій теж переживає (Валерій — молдаванин, артист, що гратиме Шаміля). Я, каже, про фронтову людину знаю не більше, ніж про людину снігову, гімалайську...

— На те ж ти й артист, на те й творець, щоб видобути з небуття всі оті індивідуальності, що палахкотіли пристрастями, висвітлити інтелекти, що кожен із них носив у собі макрокосм!

— Від дітей чула, що десь тут геологи ходять, і серед них жінка одна... П'ятизначний номер у неї витатуйований на руці. Я б хотіла з нею познайомитись...

Здасться, всі цікавлять її, крім нього одного. Спитала б: «Що то за драма, яку ти пережив, які рани, що свіжі ще, носиш у собі?» Ти ж проникліва, чутлива, тонка натура. Чому ж тут він не почує від тебе оце незрівнянне ранкове: «О мой, мой?» Ти ж його вмієш вимовляти якось особливо, з таким солодким внутрішнім виспівом, воно ніби й жартівливе в твоїх устах і в той же час будить почуття серйозне.

— Мрійливість часом находить,— це, здається, погано? Хотіла б, щоб зняв хто-небудь мене у фільмі дитячої чистоти, де гудуть мені дзвони великодні, а я маленька, і садки цвітуть, і трава блищить у воді зелена-зелена. А все повітря ряхтить, вібрує тихим розлунням тих дзвонів, і все небо ними грає, співа...

Знав він багато про неї, до яскравих реальностей уявляв її дитинство: виростала в стихії творчості, сказати б, в атмосфері народного артистизму, де робилось усе прекрасне. Вишивалось. Різьбилось. Пензликом по воску малювалось... Яйце ставало писанкою. Бездушне дерево набувало людських форм, оживало в образах пташиної чи звіриної подобизни, в речах ужиткових проймалося настроєм гумору чи трагізму. Батько, щоправда, вже не різьбить, фахом він — шляховик, прокладає дороги в горах для лісовозів або в долинах ремонтує траси, будує мости, а дідуньо в Ярослави й понині не кидає рукомесла, він у неї знаменитий майстер: художні вироби його побували на великих виставках...

— Радіють ваші, що Славця їхня — артистка?

— Йой! Вся рідня за мене переживає — і тут, і за океаном... І за все я вдячна... ти знаєш кому... з вами посправжньому повірила в себе, відчула, що здатна-таки на щось...

«Ти відчула владу своєї краси, силу таланту відчула... Ось що таке любов!»

— Як, по-твосму, Славцю: чи може людина жити без кохання?

— Певне, що так. Але гадаю, що світ при цьому щось особливе втрачає і не є вже тоді суцільно прекрасним... Адже світ закоханих, то світ особливий... Без кохання ж людське життя стає лиш буднем звичайним... І день цей стане просто день, а сонце світитиме... ніби без променів.

«Сонце без променів... Якийсь моторошний і водночас точний образ...»

— Ти, кажуть, пережив драму? Але ж, певно, знав і щастя, яке передує драмам?

— Мабуть, то таки було щастя. Важко навіть пояснити той стан... Стан такої всесильної зачарованості... Коли навіть збираючись телефонувати їй — мимовіль чепуришся... Якось ненароком вловив себе на цьому: чепурюсь, навіть заочно хочу бути вродливим, дотепним, блиском думки перевершити всіх... Вічність перед тим не сміявсь, а то, почуваєш, усмішка весь час губи лоскоче, сама бринить на устах, і ти вже не можеш сховати її, бо вона лише відблиск того, що робиться десь там, у надрах душі... Наївняк, невдаха нещасний, ще нічого не знаєш, ідеш в рожевих замріяних своїх окулярах, відроджений, повен буйної сили, і легко ступати тобі по землі, і відчуваєш за спиною крила оті, що їх колись класики описали... Та, здається, тобі, Славцю, усе це знайоме?

Вона зупинилась серед трави:

— Що ти маєш на увазі?

Сергій шваркнув рукою по стебелині кінського квасцю:

— Він, здається ж, у тебе закоханий? І ти — кохаєш?

Ярослава своїми променистими дивилась йому просто в вічі:

— О, мой, мой! Ти вгадав. Він той, кого я хотіла б кохати.

IX

Рефлектор сонця змінився нічним світильником Ягуара Ягуаровича, горішні села, Золотий Тік і дитячі табори понад річкою давно вже поринули в сон, а вони все знімали й знімали. Ніхто не скаржився на втому, не посилався на трудове законо-

дівство, тут праці віддавались незгірше, ніж десь у гарячім цеху,— для цих людей характерна була самовіддача. Радісно й дружно починався їхній перший ужинок, а це була добра прикмета (тут у прикмети вірять, без розбитої на щастя тарілки не розпочинається робота над фільмом). Всі — від тих, які священнодійствували біля апаратів, і до тих, котрі, зробивши своє, стояли напоготові осторонь,— почували, що ця робота не піде намарне. Ягуар Ягуарович був просто щасливий, що освітлювачі витрачають сьогодні електроенергію на щось справді вартісне, значне й хвилююче, і якщо виникнуть потім труднощі, то хіба що при монтажі, коли вибиратимуть, який із дублів буде найкращий. В останній момент вирішено було дещо змістити події,— знімали сцену побачення Прісі та Шаміля. Видно було, що Шаміль-молдаванин впевнено входить у свою роль: рославий, білозубий, бравий у своїй полатаній гімнастерці, він знаходив точні інтонації, тримався з природною гідністю, зовсім натурально (як *той* Шаміль) блискав симпатичною широкою усмішкою, а що ж до Ярослави, то вона, здається, не грала — жила. Коли ввійшла у світло, очі, й до того великі, тепер стали як вінки. Два сині вінки на блідизні схудлого, змученого обличчя. Вся група завмерла від хвилювання, слухаючи, як вона всією правдивістю почуття питала свого коханого: «З яких ти гір? Як тебе звати насправді? Яких пісень тобі мама співала в дитинстві?» Здається, ця воскресла Пріся зовсім не почувала на собі світла юпітерів, не чула стрекоту апаратів, вона жила в тій, недосяжній для інших, сфері свого кохання, яке робило її, перволюбку, і щасливою й нещасною водночас, бо зародилось у неволі, де сувора недобра ніч могла в будь-яку мить задушити його. Ні, таку актрису не треба було надто гримувати, не треба було зупиняти процес і поправляти її, щось підказувати, саме почуття, юне й всесильне, вело Ярославу до тієї простої й глибокої мистецької істини, що важливо не вдавати образ, важливо — бути ним!

— Надбання! Справжнє надбання для студії! — шепотів Пищик на вухо Ягуару Ягуаровичу.— Ось коли вона нарешті розкривається.

— Зірка! Зірка, і все! — аж захлинавсь від бурхливостей Ягуар Ягуарович.

І якщо навіть були тут перебільшення, то вони не вважались гріхом у цій атмосфері творчого піднесення, де знахідки з'являлись не раз при емоційній підтримці всіх, і загальновизнаним було, що праця має вестись на отих самих позитивних імпульсах.

Головного не покидала серйозність, брижі напруги не сходили із зрошеного потом смаглявого чола, іскрився росою іній на скронях. Почувалось, однак, що й Головний у душі віддає належне артистці, яка в своїй грі, уже в початкових кадрах, зуміла взяти правильний тон, з проникненням увійти у внутрішній світ першообразу, воскрешаючи безоглядну в своїм почутті Шамілеву кохану.

Коли ж нарешті юпітери погасли і можна було дати волю своєму збудженню, то навіть Сергій-оператор, людина зовсім не схильна роздавати похвали тим, кого він знімає, не втримався, глянув на Ярославу здивовано:

— Ти знаєш, що ти сьогодні робила?

— Ярославо, це було надзвичайно! — вигукнув редактор.

— В тім-то й річ, що це було звичайно,— заперечив Сергій,— звичайно до геніальності.

— О мой, мой! — втомлено мовила Ярослава і торкнулась своєю ще загримованою щокою колючої операторської щоки.— Ти добре затямив, що актори найкраще працюють на позитивних емоціях... Дякую за всі перебільшення!

Однак оператор цього разу, видно, був певен своєї об'єктивності, бо, звертаючись до асистента, що саме вкладав добутий кінонектар у коробки, застеріг:

— Ти ж пильнуй цю скарбівню! Нічого подібного ще не було в наших касетах... Я ж казав: будуть геніальні кадри! Вже вони є.

— Я за стриману діловитість,— відповів асистент.— Не будемо дочасно засліплюватись.

— А я засліплений! І вітаю своє засліплення. З цих негативів з'являться речі — дай бог... Там є один кадр, що його не соромно було б винести на суд худради в епоху майстрів Високого Відродження...

Постановник не осипав Ярославу компліментами, він після роботи тільки потиснув їй руку, але цей мовчазний потиск руки був для неї дорожчий за слова. Вловила в ньому почуття вдячності, і віри, й під-

бадьорення на майбутнє. Отже, він схвалює її імпровізації перед камерою! Він не боронив їх, навпаки, ще заохочував, бо це була її творчість, її зоряні часи!.. Почалося добре, але від цього тобі не повинна паморочитись голова, мусиш сприймати це скоріш як стимул для себе й для колективу, перед яким ще така величезна робота... Попереду ще буде всього, не один, може, ролик полетить достобіса в корзину, але сьогодні ти таки маєш право пережити бодай хвилинне відчуття перемоги, творчої радості.

Ярослава була втомлена до краю, здавалось, тільки добреде до школи, впаде й засне одразу як убита. Але нервове збудження давалось взнаки, від світлових опіків очі різало, ніби в них попало піску, і хоч завтра мав бути день не менш напружений, ніж сьогодні, Ярославі не клалось до сну. Голова горіла, кожен нерв трепетав,— актриса ще не могла отямитись від пережитого перед кінокамерою. Розбурхана уява шукала й знаходила все нові й нові відтінки інтонацій, жести, якими слід було б скористатись, відтворюючи на знімальнім майданчику чиєсь почуття, що віднині стало твоїм.

«Здається, Сергій мав рацію там, на луках,— думала, влаштувавшись на своїй розкладайці в учительській.— Своїм запитанням, може, трохи навіть ревнивим, він, здається, допоміг тобі зрозуміти саму себе, розібратися в своїх почуттях... Невже я справді закохалась? — думала півжартома і всміхалась у темряву.— Ще цього мені бракувало — закохатись на зйомках! Спалахнути почуттям до того, хто навряд чи дозволить собі відповісти на твоє почуття взаємністю».

Вікно відчинене, високий місяць пливе у хмарах,— де вони взялися, ті хмари? На ганку чути гомін, хлопці не сплять, курять, там ще точаться жваві розмови, там ще — наїзд камери!.. веду панораму за нею... вона в кадрі у мене крупно... у візирі бачу її справді натхненне обличчя... там ще — касети та дублі, перший та другий плани, а для неї це вже перейдене, насторожилась тільки, коли Ягуар Ягуарович назвав ім'я претендентки,— виявляється, вона знов атакувала їх перед виїздом, зачула звідкись нібито, що Ярослава збирається відмовитись від ролі, «забоялася, що не потягне»...

«Тепер не забоюсь! Тепер почуваю, що зможу, все

зможу!» — душа Ярослави аж сміялась від щастя, що переповнювало зараз її, бо що, коли і в тебе хтонебудь закохався сьогодні? За те, що сяйнула талантом, що не підвела їх усіх... Ні робітників-освітлювачів, ні того смішного Ягуара Ягуаровича... Що була правдива. Що знайшлися в тобі якісь незнані поклади, родовища емоцій, раніше не відомі й тобі самій. Не манекен ти була під світлом юпітерів, не лялька, що її мусять навчати, як ступнути, як видавити з ока штучну кінсльозу... Була ти справжня, була ти артистка, ає! А хіба ж за це не варто в тебе й закохатись?!

Ось так приходить до людини почуття щастя, ні з чим не зрівняна насолода творчості й самоутвердження. «Те, що раніше було, то скорше забавки театральні, період студійності,— дозволяла вона собі думати й так.— З цим покінчено. Від сьогодні починається артистка, і з екрана вам таки буде що подивитись, дідько б вас не взяв! А могло ж і не статись. Могли б тебе й не відкрити, як цей відкрив? Отак би й жила і звикла б до всього, призвичаїлась би до штампів, перебігала б із фільму до фільму, так і не відчувши лету натхнення, щодалі зменшуючись у відведених тобі ролях, а жорна буднів спокійно й байдуже перемелювали б твоє життя... Ніколи б і не знала, що кущі жасмину за вікном можуть бути такі прекрасні під місяцем і що свіжий вітерець, дмухнувши з лугів, буває таким приємним, він просто цілує тебе в розпашіле лице...

— О мой, мой!..

В солодкій знемозі самі шепотіли уста, звертаючись в тихому захваті кудись угору, невідомо й до кого.

Мамі б хотіла дякувати за те, чим вона тебе надарила, що в душу вклала тобі, ще маленькій. З дитинства в хаті жила повага до мистецтва, як до чогось серйозного, значного в людському житті. Карб естетичний лежав на всьому, що оточувало тебе, все несло на собі знаки творчості: і колиска, в якій тебе колисали, і піч кахляна, і різьблена ложка з дерев'яним кілечком, і мамині писанки, підвішені на ниточках попід мисником... Весь рід мовби зійшовся в тобі своєю творчою снагою, своїми піснями-співанками, дідуневим умінням вирізьблювати у дереві свої фантазії і маминим вишиванням на всі способи — то «хрестиком», то «низинкою», а надто ж отією красивою гладдю: по білому тлу ніжним плавким музикальним конту-

ром... Писанчарка, вишивальниця, мамця сама вишила портрети Шевченка й Франка, і скільки Ярослава себе пам'ятає, висять вони в хаті під рушником... Як була малою, щоліта забирав її дідуньо до себе в гори, на полонину, учив її варити в казані кукурудзяну мамалигу, улюблену їжу гірських пастухів та лісорубів, що вони її називають: пулєнта... Неквапливий, роздумливий, сяде й подовгу дивиться кудись. «Нанашку, що робите?» — «Нич не роблю, лем позирам...» І дивиться на гори. Годинами. І вони все інші для нього. Вже й студенткою бувши, любила слухати його: «Якби не ми стримали моголів, нікого з вас, нинішніх, не було б. Пішли би вони десь аж до Португалії... Люд їх наш ту перепинив».

Скільки чула ще змалку родинних переказів про поневіряння людей свого краю, про шифкарти оті, про агентів-обманників, що правили кудись у скотячих невольничих кораблях твоїх тіток та дядьків, «людей у кожухах»... Потоком у трюмах задушних, на трухлявій соломі... Хвороби, згасання людей, що їх потім акули розтерзують за бортом серед хвиль океану... Дядько Яцько, що, з горя напившись, у вивернутім кожусі буйнує на палубі, поривається до штурвального: «Дай колесо! Я поведу! В мене чіфкарта! Поведу вас у таку країну, де щастя є, а не доляри ваші г...!» Потім манітоби та саскачевани, біржі праці, батракування та непривіття прерій, де чоловік і жінка нещасні гомстедовці, впрягшись у борону, волочать свої акри, щоб посіяти на них зернятка пшениці з домашніх вузликів... А коли народжується дитина, то й там їй, у преріях, кажуть: «В тебе далеко є рідний край. З садками вишневими, з солов'ями, з хатинками білими...» Доля народу — хіба ж не відбилась вона в тобі самій, у новій твоїй судьбі? І хіба те все, що було, не допомагало тобі сьогодні відтворювати перед об'єктивом гіркоту і смуток неволі? З усіх тих джерел ти пила, вся трагічна поезія народу тебе напувала, і це теж тобі дало силу сьогодні розкритись у творчості...

Тільки заплющила очі — бачила сонцем залитий луг, луг квітчастий, повен життя, в багатющій гамі кольорів — білих, васильково-синіх, бузкових, лілових, що з дивним художнім смаком переткались, переплелись на тлі соковито-зеленого (природа має такий гарний смак!), і дзвіночки, і навіть кінський квасець, під-

нявшись над повінню трав стрункістю своїх стебел-суцвіть з їх ніби припаленою, теракотовою смагою,— ніщо не порушувало гармонію барв. «Творчість — це любов, найперше любов! — думала вона пристрасно.— Головне треба бути здатним любити! І відтоді, як я це відчула, як полюбила — я стала артисткою! Мені тепер під силу творити справжнє, може, навіть довговічне!.. Але яка ти сьогодні! Як багато на себе береш! Для тебе зараз нема недосяжного...»

Над лугом сонце, синій метелик по небу, як лайнер, а в квітчастих травах, заплутавшись у них, немов у горосі, двійко дошкільнят з числа Ярославиних друзів — Петрик і Наталя з сусіднього табору. Він злякався якогось там жучка чи оси, ще трохи — й запхиче, а дівченя соромить його: «Який же з тебе буде вояк? Там скажуть: бери гвер, лізь попід дротом, аж по землі, хай навіть всюди оси, гусінь... Що тоді скажеш: лячно?»

Засміялася в напівсні Ярослава. Спалахнула враз, як образ самого сонця, велика рожева квітка з золотими обрійками. Де вона бачила таку? В пелюстковій чаші, вся в пилку трудиться бджілка. Всюди радість розлита, нектарний дух творення, дух життя... «Перед сном щоразу викликатиму в уяві цей сонячний луг квітчастий і двійко маленьких людей, що заплутались по плечі у квітах...»

І сама вже брела в ту сонячну повінь лугів, тонула у квітах, у щебеті жайворонковім, в гудінні бджолят, і хтось, схожий на вітер-легіт, пестив її, обіймав, обціловував, і навіть уві сні почувала, як все тіло тане їй, ніби сніг під сонцем, тане вся, стає безтілесна... «З яких ти гір? Хто ти є? І яке твоє ім'я насправді?»

X

Латунний місяць летить поміж хмарами в небі, газик брезентовий летить по землі. Буковицею поміж вербами коренястими, що їм тисяча літ. В газику Ярослава, бліда, розполохана зі сну, поруч неї Ягуар Ягуарович, він сам викликавсь супроводити її. На пошту женуть. Після щасливого екстазу знімань тільки була поринула в сон, як її розбудили. Бронек-дев'ятикласник, син директора школи, стояв з папірцем у руці, нереальний, як прибулець зі сну:

— Вам телеграма.

Від батьків. Терміново викликали на переговори. І не з дому, а з обласного міста чомусь. Раптові такі телеграми найчастіше віщують недобре. Що там статись могло?

Пролітає ніч тінями верб, мерехтінням води, вогнями поїздів далеких. Не спить планета, газ горить над комбінатом, світяться цехи. Поезія неба, що вабила її з дитинства, зараз насторожувала своєю опівнічною величчю. Майже з тривогою прислухалась, як десь у надрах неба глухо погуркує грім. Чи, може, реактивний десь там, за хмарами, долає звуковий бар'єр? Ні, таки грім: блискавка змигнула в небеснім просторі — сторчова, простримилась по далекому обрію до землі.

— Підморгує небо... І грім цей не до вподоби мені,— каже Ягуар Ягуарович.— Боюсь, аби не вибило нас із графіка... Вчора цілий день напруженої роботи, колектив людей працює до рясного поту, до того ж плівки — всього на півтори хвилини екранного часу...

Ягуар Ягуарович і зараз почуває на собі тягар відповідальності. Ніколи б не згодився визнати себе звичайним виконавцем, в усе, що робиться, вкладає душу, і це дає йому відчуття своєї крайньої необхідності в групі. Не відпустив би Ярославу в нічну поїздку саму, після вчорашніх знімань почуває ще гострішу потребу берегти тендітний цей скарб, їхньої групи крихкий самоцвіт. Справді, чого її викликають? Може, змушена буде кинути все, і тоді — стоп, робота! — до дідька полетять усі твої графіки! Такою артисткою варто дорожити, її мусиш оберігати, плекати, пантрувати, навіть прислужитися їй не гріх. І хай вибір залежав не від нього, але він певен, що й на його думку було зважено також. А з якою принциповістю відтрутив він ту нахабну претендентку на її роль! Агнеса в своїх домаганнях не зупинялась ні перед чим, пустила в хід які тільки могла зв'язки... Ягуар Ягуарович тут не визнає ніяких компромісів. Мистецтво понад усе! Бачив Агнесу, коли вона дебютувала в іншій кіногрупі завдяки протекції свого чоловіка. Яка вона безпорадна ставала в оточенні кінокамер! Око об'єктива, здавалось, паралізувало її. Перед тим вузли в'язала із свого законного, командувала ним, як хотіла, а на знімальнім майданчику було її не впізнати, ролі їхні рішуче мінялись: тут уже чоловік над нею владика,

принижує, останніми словами взиває публічно, а вона тільки щулиться і сміється якось нерозумно. Не по-своєму. Боязким, ненатуральним сміхом. Брутальнощі його зносить покірно, вони її мовби зовсім не ображають. Отака вона, магія мистецтва: не маючи таланту, жінка тут згодна стати рабинею, аби лише потрапити на екран! Мабуть, тільки талант дає відвагу, впевненість у собі. От Ярославу всі сумніви, здається, покидають, як тільки вона вступає на майданчик. Тут її не побачиш розгубленою. Вміти так відсторонитися від усього, не чути ревіння ліхтвагенів, зосередитись, прислухаючись тільки до свого внутрішнього голосу... О, це не просто! Чимраз інша з'являється перед актрисою хлопушка з номером кадра... Ярославу це мовби й не обходить, вона живе у своєму, цілком заглиблена в життя душі. Це ніжне створіння, все зіткане з дівочої ласки й доброти, воно володіє силою цілковитого перевтілення, вже нема в ній сучасних манер, образ набуває настрою, наповнюється пристрастю, сценарний натяк підхоплено, він уже тонко, розмаїто й сміливо розвивається в її щедрих імпровізаціях...

Звичайно, Головний веде, для нього важливо не випустити з рук штурвал цього мистецького корабля, кожну мить має стежити за всіма елементами, відраховує метри, хвилини, тримає на оці кожного, контакт його з оператором часом доходить рівня інтуїтивного поклику, взаємного блискавичного вгадування думок на відстані. Колектив злагоджений, люди знають техніку, світло, можливості кадра, і вся ця битва за успіх, вся ця каторжна праця з її несподіванками, імпровізаціями, доробками на ходу мусить потім вкластися в корисні метри, в які-небудь сто десять хвилин ще однієї людської історії... Все можна підрахувати, убгати в ліміти, не піддається обліку тільки те, від чого, власне, й залежить екранне життя фільму. Творчість — за нею тут перше слово, їй, примхливій часом, невловній, як видиво, тут підпорядковане все. Бо тільки вона й здатна сягнути з екрана в глибини душ, щось людям відкрити, виправдати затрачені на неї зусилля.

Ягуар Ягуарович не з тих, хто применшує свою роль в усіх цих колективних зусиллях. Знає ціну іншим, але знає ціну й собі. Його девіз: «Не належу до тих, що круглі колоди носять, а квадратні беруться

котити... У нас поширено це, але я прихильник іншого стилю: кругле коти — на те воно й кругле.. Мізкуй і мізкуй — на те й маєш у лобі півкулі...» Як приймуть фільм, яку дадуть йому категорію, який матиме прокат,— все це, що для нього було завжди не байдуже, воно, власне, започатковується звідси, залежить від самопочуття, від найтонших порухів настрою актриси. Хай вона зараз далека від цих речей, але ж ти й про це думати мусиш!.. Всяко буває в їхньому середовищі: перед відповідальними зйомками чиясь заздрість навмисне може розбудити актрису анонімним дзвінком, щоб не виспалась, рознервувалась, втратила творчу форму... Може, й ця телеграма такого гатунку, голос чиїхось підступностей, заздрощів абощо? Має оберігати Ярославу, вартовим її спокою трясеться в цьому газику по бруківці ще цісарських часів.

— Не тривожтеся, Ярославо... Все буде файно.

— Картаю себе: треба було таки заїхати додому... Обіцяла ж...

— Не хвилюйтесь, це головне... Повірте моєму досвіду: нічні телеграми, як правило, приносять радісні несподіванки.

На пошті не довелось їм довго чекати. Телефоністка одразу з'єднала Ярославу з її обласним містом. Мамин голос у трубці.

— Що сталося, мамцю? Як ти в області опинилась?

— Гість у нас із Канади... З готелю телефонуємо... Вся рідня зібралася тут на проводи, тільки тебе нема.

Дядько Яцько гостить у них. Той самий, якого знає Ярослава тільки з листів, що бачив її тільки з екрана, першу артистку в їхнім роду... На схилі віку зібрався провідати рідні місця, витратив, може, на це останні свої заощадження, «так шкодує, що не побачив тебе, хотів твій голос почути...»

— Як у тебе там, доню?

— Знімаюсь, мамцю! Все добре, чудесно!

— В тебе ж ангіна була... Не пий холодної води, Славцю...

— П'ю, мамо! — сміялася Ярослава.— Все п'ю! І холодне! Й таке, як вогонь!..

— Йой!

— Нині щаслива я, мамо! Знайшла нарешті себе. Ми вам потім привеземо наш фільм, в клубі влаштуємо

перегляд, ас? — І одразу ж: — Здрастуй, татунцю! — Чула батьків розважливий, лагідний голос... І веселий, захмелілий голос старшої сестри Рузі й братової Танасі... Чула родаків ближчих і дальших,— скільки їх там зібралось сільською родинною купою в люксусових покоях обласного готелю!.. Один по одному підходили до телефону, вигукували щось веселе, котрийсь навіть приспівав: «Ой дрібуча коломийка, дрібуча, дрібуча!..» І, нарешті, дядько Яцько, той легендарний для неї мореплавець, що буйнував юнаком на палубі серед океану, виривав стерно та бився з агентами,— екзотична «людина в кожусі»... Було б вчинено розправу над ним на кораблі, якби не стали італійці та серби тоді на його захист, такі ж збідовані, як і він, шукачі заробітків... Старечо хлипа у трубку:

— Славцю, дитино! Так хтів тебе видіти... Вранці ав'йон, відлітати маю... Побачитись приїздив... Рідній землі вклонитись... Може, й не доведеться більш...

Ковтав слова, розхвильовано белькотав, як про найбільшу подію:

— Колодязь видів... І біля нього грушка та сама!..

Говорив про се про те, про родичів кревних, як їх багато та як файно вітали його, і — знов:

— Та сама грушка біля колодязя, та самісінька... А скільки літ зійшло!

Сльози здушували Ярославу. Рідна людино! Кревний голос, прилинутий з чужини!.. Не знаходила слів, якими б вихлюпнула йому свої почуття... Кинути б зараз все і майнути? Весь рід численний зібрався, крім тебе. Майнути? Вдатись би до Головного: але чи відпустить? Нізащо. За якісь години знову зйомки, оті самі наймісткіші хвилини екранного часу, наймісткіші, може, з усього твого життя. Та чи й сама згодна би була перервати потік натхнення, якого так довго ждала і якому нема і не буде нічого рівного! Так, це понад усе!

Вкінці тільки й спромоглася спитати гостя іздалека:

— Які ж ваші враження? Як вам наше життя?

Була пауза довга, знову щось схоже на схлип, потім відповів:

— Бережіть це життя. Іншого ви не знали, того, що гнало нас із торбами по світу... Тож — бережіть!

Ще і в машині довго не могла заспокоїтись, погамувати свою розбентеженість. «Бережіть... Бережіть»,—

все чулось крізь схлипи старечі і проймало до болю, як підсумок чийогось життя, як заповіт.

Займалось уже на світ, хмари копичились по крайнебу, наче продовження гір. Зачинався новий день праці, напруги, розпалених пристрастей, знахідок і невдач, безконечних дублів, день тугих екранних хвилин.

XI

РОЗПОВІДЬ ЖІНКИ-ГЕОЛОГА

(Біля піонерського вогнища)

— Я теж була там, в каменоломнях Аджимушкаю.. У катакомбовій темряві, що стала нашим буттям, що тяглася кудись в безконечність. Серед тих, що лише з листочків перекидного календаря дізнавались, що плин часу не зупинився, що й далі триває літочислення днів, які десь там нагорі змінюються сонцем, вітрами, виблискують морем, залишаючи нам тільки ніч, ніч безперервну... Коні, кажуть, сліпнуть у шахтах, а ми не посліпли, ми при скупих світлячках ще бачили себе, свої муки, лахміття, здичавленість... Тіні підземелля з голосами людей. Була разом з тими, що смоктали камінь, добуваючи вологу. Я теж, божеволіючи від спраги, довго, терпляче, по капелинці збирала ту вологу з печерних сталактитів, збирала її для поранених нашого підземного госпіталю.

Аж до того дня, коли по штольнях пролунало страшне, лиховісне:

— Га́зи!

У підземелля докочувалось якесь ритмічне постукування нагорі, нам і в думку не клалось, що то компресори нагнітають гази. Жіночий зойк полохнув людей: стало видно, як з півтемряви густа хвиля кільчиться, жовтими удавами рухаючись на нас, густішає, здушує груди,— і катако́мби вперше від предвіковічних часів завили виттям нелюдським. Жах збезумив людей, що на твоїх очах задихаються, груди рвуть, синіють, падають, з хрипінням б'ючись у конвульсіях...

— Протигазів! Протигазів!!!

Масок не вистачало, діти кричали й матері.

Мовби згадавши, що, крім катакомбового, існує ще

якийсь інший світ, кинулись потовпом до центрального виходу, шланги били нас по обличчю, вганяли нам газ у бронхи, у душі. Я бігла з чиїмось малям на руках, бігла без протигаза, притискаючи до рота йому й собі зволожене ганчір'я, а коли винесла, дитятко вже було мертве... Холонуло в мене на руках те чиєсь задушене життя,— може, майбутній астронавт, може, світило науки, геніальний лікар, що винайшов би засіб від ще не виліковних хвороб... Компресори працювали дужо, ритмічно, в напівпритомності я бачила тих — біля компресорів, вони стояли між бурим ніздрюватим камінням і реготали, дивлячись, як ми вискакуєм з нори, із хмари газу — фантастичні, брудні, немиті створіння, недодушені підземні кроти.

Потім — степ у полинах і небо кольору сивого прив'ялого полину. Гірке небо, пригіркле повітря довкола,— я ще видихала із себе хлор, ще й тут, у степу, він здушував мені груди. Ступала кудись і чула під собою землю, що надра її наповнені живими людьми, їхніми прокляттями, криком та стогоном. Ще перед тим наслухалась, що катакомби тягнуться від Керчі на багато кілометрів, і здавалось, якраз отут, піді мною, зараз вони пролягають, кричать людьми, що, задихаючись, падають в клубочиннях труєва, перед смертю здирають із себе маски не діючих уже протигазів, благають: виведіть до душників... Уся підземність — в живих людях, у корчах мук, у скриках останніх проклять.

Може, я мусила теж там зостатись? На вірну смерть, на удушшя? Була я молода, як ви оце, Ярославо, тепер, і була закохана, і вірила, що десь живе моя любов у матроській тільняшці... З жінками та дітьми вискочила в безумі, сумління мучило, що страх мене пересилив... Майже тваринний інстинкт погнав, як побачила поранених, що задихнулись на топчанах, нашу Таню-медсестру побачила, розметану біля них на підлозі, і лікарку бездиханну, золотокудру... Може, не треба було б мені вискакувати, може, малодушною виявилась? Так, я не героїчна натура, знаю це. Він би зостався. Як оті чотири молоді лейтенанти, що, обійнявшись, стояли під стіною у штольні й востаннє — востаннє в житті співали «Інтернаціонал». Той, кого кохала, кого ждала з десантом, у такій ситуації став би поруч із ними п'ятий. А я не спинилась, про-

бігла, підхопивши чиюсь дитину, зачманівши від газу, вискочила... Брудна, у вошах, добре, що він не бачив мене таку. І ніколи вже не побачить.

Рибальські жінки-керчанки врятували мене, нікому не потрібну тепер медсестру, дали цивільну одежу, і я пішла степами на північ, з жахом озираючись час від часу на це місто кошмарів, на зловісну тепер Мітрідатову гору... Ні, навіть уявити не могли в часи Мітрідата, що тут доведеться пережити людям прийдешніх часів!

На північ кудись ішла, одна під безмежним небом, босі ноги після катакомб незвично ступали по рівному, легені вдихали чисте повітря планети, скупа рослинність півострова тішила зір: солянка, верблюжа колючка, дюшан... І все мені було таке дороге! Ледве не кричу: дорогий мені вітер! І цей кущ кураїни дорогий, і заячий холодок...

Компресори вже не нагнітають газ тобі в груди, п'єш і п'єш цілюще повітря, що його цілий океан розлився під цим високим і вічним небом, над степами та горами таврів. Стільки повітря! Вистачило б його на всіх, а те дитя катакомбове не мало ковтка кисню, у двадцятім сторіччі загинуло від удушшя... Виродки з пустими очима — чиїсь діти, чиїсь сини! — розкарячено стояли над нами біля компресорів-газокачок і, розважаючись видовищем, реготали. З'явились на планеті створіння геть зовсім позбавлені серця... Ось це приголомшило мене тоді більше, ніж газ.

Узимку, ще коли ми стояли на Кубані, привезли до нас партію полонених німців, тяжко поранених, пообморожуваних. Особливо чомусь багато було поранених у коліна. Треба великих бинтів і зовсім чистих, стерильних, щоб гіпс накладати. А в нас з усім сутужно: ні зайвих бинтів, ні шприців, ні глюкози. І все ж наша Золотокудра каже моїй товаришці, Тані Криворучко:

— Поперев'язуй.

— Не буду,— крикнула Таня — і в плач.— І сама не перев'язуватиму, і бинтів нікому не дам! Бо он наших бійців везуть із свіжими ранами, своїм не вистачає, а це ж фашисти... убивці!

Надвечір, коли своїх уже попорали, підходить до мене Таня:

— Ходімо глянем на тих...

На німців тобто,— вони в сараї лежали. Пішли, а їм тепер стало ще тяжче. Перев'язок уже й не просять, видно, розуміють усе.

Таня каже:

— Давай, Зіно, хоч як-небудь.

Гукнули на поміч санітарів, взяли, поклали одного їхнього на стіл, оглядаєм рану, а вона безсила, бліда — вже організм не бореться. Дивлюся на нього, а в нього очі повні сліз. Сивуватий, незлий, може, в минулому навіть робітник, батько чийсь... Розуміє становище і вже ніби змирився, не супротивиться і, здається, усвідомлює провину свою. Дивлюсь йому в очі, які ніби прощаються тихо, покірно з життям, і думаю: «А що, як він антифашист?»

Підійшла Золотокудра, каже:

— Треба б зробити переливання... Але спершу спробуємо глюкозу.

Цього разу Таня сама й принесла глюкозу. Але коли стали вводити, він... помер. І тут уже і я не витримала, розплакалась. Може, нерви, чи перевтома далася взнаки... Таня мене заспокоює, а саму теж кривить біль, очі сльозами налиті...

Випадок той згадувався мені потім не раз: на порух співчуття, на сльози наші над їхнім пораненим гурт солдатні відповів нам в Аджимушкаї реготом біля своїх компресорів-газокачок...

Недодушену, степ мене тоді врятував, що, голий, лисий, без деревця, розстилавсь навкруги. А Таня десь там. Так і не дізнаюсь ніколи, що сталося з нею... Минуло стільки років після війни, а я так і не зважилась відвідати катакомби. Здається, я вмерла б одразу, якби тільки хапнула тепер їхнього мертвого повітря. Мене вбив би той вічний холод, що стоїть у підземеллі завжди однаковий — стабільний до божевілля. Іноді мені чомусь сниться той колодязь, що його пробивали у підземній скелі команди наших бійців, змінюючи одна одну, працюючи до крайньої виснаги... Може, ще й досі там, у пітьмі підземних галерей, блукають душі загиблих... Мені судилося врятуватись: невже це мій гріх? Як я картала себе, що не героїчна натура, втекла з катакомб, здатна, здається, тільки всім співчувати, та ще тікати здатна. Тікати й тікати все життя — до якогось ілюзорного затишку, до любові, яка здавалась тоді ще досяжною.

Жага до життя — цей один з найсильніших людських інстинктів, він, мабуть, зостався тоді єдиним з усього, що в мені було ще не вбите. Раділа, що йду, живу, хапаю цілюще степове повітря, що аж п'янило після придухи каменоломень. Як я їх пережила, як не збожеволіла, що́ мене врятувало тоді? Оті крапелинки роси, губами насотані з каменю? Оті копита катакомбових коней, що ми їх, коли вже нічого не стало, відкопували у дальніх штольнях і кидали в колективний казан? Чи щось інше втримало на світі? Все тоді, після тих ночей підземелля, після холоду й тьми катакомб, з котрих новітній Данте сміливо міг би брати образ пекла, відкрилось мені по-новому, здавалось, що все навкруги — від заячого холодка й до блакитної величі неба — створене для мене, для мого щастя. Був неймовірно прекрасний кожен вияв життя — і стебло полину, і подмух вітерця, і найменша під ногами мурашка...

Отак добрела до рідного міста. Не впізнала його. Ще на початку війни, коли полютішали нальоти, всі білі будинки в місті були зафарбовані в чорне. Графітно-чорним стало твоє світле, в розкошистих акаціях місто над Дніпром. А тепер ще і в руїнах його побачила, в брутальності чужих оголошень, в тривожній метушні облав. Не знаю, як не розірвалась мені душа, коли якось уранці нашою вулицею гнали полонених матросів, гнали з кайданами на руках, на ногах, і голови їхні були сиві від інею, і голоси їхні кидали увсібіч щось схоже на пісню, хрипке і безстрашне...

Вони співали «Інтернаціонал». Як і ті четверо лейтенантів, що, обійнявшись, прощались з життям у штольнях. І здавалося мені, що той, кого я любила, теж, посивілий від інею, пройшов того ранку повз мене в колоні співаючих, закутих у залізо неволі матросів...

Згадка про них, може, і тримала мене потім у таборі, коли виколювали номер оцей на руці, коли навіть ночами вчувався на нарах, бринів отой дорогий мені вітер і вставало наді мною рідне, безмірне у своїй великості небо, ніби чиясь розіллята у всесвітах душа.

XII

Задощило, і фільмування довелось припинити. Ягуар Ягуарович був у присмутку: занегодилось, може, й надовго. Щоправда, причина поважна: з неба лило й лило. Обважніле гілля дерев, зелень кущів, картоплі — все ніби понабухало водою.

Скориставшись вимушеною перервою, Колосовський поїхав у справах до міста. Людей кіногрупи позаганяло в класні кімнати. Накурено. Стукає по кутках доміно. Ярослава, схилившись над партою, грає в шахи з Бронеком-дев'ятикласником. Хлопець виграє вже третю партію підряд, і юного гросмейстера це дивує, адже ж перед цим актриса легко його перемагала. Бронек зсуплює брови, напружує всю силу свого інтелекту, шукаючи якихось пасток, розставлених суперницею. Заклопотаний грою, він і не помічає, що їй на віях весь час крізь удавану веселість тремтять сльози: чимось ображена. А вуйна Домініка, хоч тільки коли-не-коли зиркне в цей бік, однак душею почуває: щось із Ярославою негаразд. Здається, переживає, що Колосовський не взяв її з собою до міста... «Не знаю, донцю, чим тобі й зарадити».

Сергій розважає асистентів та звукооператорів тим, що загадує їм різні химерні загадки, проводить сеанс під назвою: «Трохи кабалістики»:

— Лінкольн став президентом у 1860 році, а Кеннеді — в 1960-му. Яку маєм різницю?

— Сто років.

— Наступником Лінкольна був Джонсон. Наступником Кеннеді був Джонсон. Джонсон I народився 1808 року, Джонсон II — 1908. Яка різниця?

— Сто років!

— І Лінкольн, і Кеннеді вбиті в п'ятницю. Вбивця Лінкольна Уілo народився в 1829 році. Вбивця Кеннеді Освальд — в 1929. Різниця?

— Йой! Сто років!

— Ну й так далі. Як пояснити? Хіба не дивна циклічність?

— Вашу хронологію ще треба перевірити,— зауважує один з асистентів.— Дехто припускає навіть, що на землі й зараз бувають інопланетні. Якісь таємничі «санітари» нібито очистили океанські острови, зараже-

ні радіоактивністю, і там тепер погнала буйна рослинність...

— Це теж перевірити треба,— висловлює сумнів звукооператор, бородатий юнак, що, як і декотрі тут, не голиться від початку роботи над фільмом.— А ось про «літаючі блюдця» я сам десь читав... Нібито в Південній Америці, в джунглях, опускались якісь загадкові істоти на фантастичних апаратах і забрали з Землі ціле індіанське поселення... не зосталось і сліду.

Товариство бере його на сміх:

— За поширення таких чуток мешканцеві планети належиться наряд поза чергою...

— Вуйно Домініко, за свої «літаючі блюдця» він вам три дні має чистити картоплю!..

Вуйна Домініка, присівши біля Ярослави, береться до вишивання. Ще замолоду вона втратила мужа на війні, проте досі не може уявити його загиблим, зітлілим.

— Одна в хаті, і подушка моя проплакана слізьми, але ждатиму його, доки й життя...

Вишиває вона «низинкою», так зветься цей спосіб. Ярослава час від часу приглядається до її роботи:

— Рідкісний узор! Досі не бачила такого... Щось у ньому є від староіндійських орнаментів...

Вуйна Домініка запевняє, що в індусів не була і в них цього не позичала. Ще бабця її вишивала «низинкою» і в неї вона навчилась.

Навколо Сергія — вже в іншім кутку — вирують пристрасті, там дискутанти аж киплять, б'ються над проблемою, яка не вперше збурює кіногрупу:

— Чи таки існують «гени порядності?» Чи підтвердилась версія, нібито біологи натрапили на «гени совісті?» Чи, може, справді, як наш редактор каже, «совість — це річ відносна»?

— Я цього не казав,— гнівно заперечує редактор.— Вірніш, це казав не я!.. Навіщо вигадувати?

— Без вигадки нема мистецтва!

— До вашого відома, товаришу асистент: зараз у мистецтві якраз відбувається інфляція вигадки! Росте цінність факту!..

— Так! Майбутнє екрана — це епос фактів, поезія документальності!..

— Ну й крикуни,— всміхається вуйна Домініка до Ярослави.— Той до ліса, а той до біса...

— Без цього не можем. Хто як уміє, так за своєю мамою й плаче...

А дощ шумить, плющить, шибки сльозяться, зелене віття черешень під вікном набрякло водою. Нікуди не вийти, сиди в цій школі, ув'язнений негодою невідомо наскільки... Декотрі, знудьгувавшись, знов зачіпають редактора:

— Будь другом, відредагуй небо! Заткни оті хлябі небесні!..

Надвечір Сергій зібрався кудись іти. Вирядивсь, як на офіційний прийом: біла сорочка, краватка-метелик... Щоправда, гармонію трохи порушували гумові чоботи та брезентовий плащ, який йому довелося поверх костюма нацупити. Друзі допитувались: куди? — а він, напускаючи на себе загадковість, відповідав з веселим підморгом:

— Іду батярувати!

— Дощ, вітер...

— Се мені не завада. Ає!

Навіщось прихопив свою портативну кінокамеру, заряджену перед тим, і подався.

— Такий культурний, інтелігентний, а гульвіса,— зауважила вуйна Домініка.— Понесло його в отаку хлюпавицю... Десь, видно, любку нагледів...

Колосовський тим часом був уже в тому місці, де йому ніколи не набридало бувати. Де любив допізна блукати вночі ущелинами вузьких старовинних вуличок, подовгу міг стояти перед ратушею або перед вежею Корнякта, вслухаючись в давно відшумілий гомін середньовічних цехів, вчитуючись у камінну книгу нічного, в химерних обрисах міста.

Звечора мав зустріч у театрі з актором, який гратиме астронома. Після того в номері готелю довго сиділи з композитором, радились про музику майбутнього фільму. Потім годинник на вежі суворо відбивав блукання його нічні. Вулички, завулки, мури потемнілих віків, аптека, в якій ще алхімік ночами варив своє зілля, шукаючи еліксир молодості, добуваючи філософський камінь...

Усе перейшло безповоротно. «Смерть, вона тим і страшна, що після неї не вернешся,— казав колись Решетняк.— Щоб ось так — не було тебе, не було і раптом вернувсь...» А ти завзявся друзів своїх повернути... Ще тільки початок... Поки що невеликий набу-

ток в касетах. Що воно там? Ще не проявлений твій медозбір, той летючий екранний світ, що його зараз затиснуто в темряву негативів... Але вже він є. Чи, може, виявиться зовсім не тим, що ти ждеш, чого прагнеш? Провідна, ядерна думка фільму, чи постане вона в належній випуклості образів, свіжості, новизні? Хотів би, щоб кожна сцена сприймалася так, ніби її дивляться ясні очі дітей або юних закоханих, які самі ніколи не бачили війни, але мусять знати, яким глибоким буває нещастя і воля до опору цим нещастям. Щоб у такому, нічим не затуманеному сприйнятті оживала твоя стрічка з екрана. Правдивим повинен бути кожен актор, кожна ситуація, кожне слово діалога... Музика не забиватиме їх, буде її небагато, суворої, грізної, як той час. При всій трагічності фільм не повинен пригнічувати глядача: отой античний катарсис — то не вигадка, він існує, він справді ж бо здатен очищати душу й давати їй міць. Неблизько ще той час, коли ти станеш до монтажного стола з запахом кінематографічного клею і проходитимуть через твої руки численні мініатюрні кадрики, багато сотень буде їх, і ти будеш над ними владар, якраз на монтажі переживатимеш найвищу радість творення. Потім, підкладені начорно, побіжать на екрані ще в безлюдній проекції, не чищені від технічних позначок, недоладні, ще без звуку,— тільки тобі та колегам твоїм зрозумілі... Часто бачитимеш на кадрах чорного матеріалу обличчя дівоче, що так по-новому розкрилось, порадувало вже на перших зйомках.

Ярослава не обманула твоїх сподівань. Візерунок ролі її несе на собі подих справжньої, непідробної творчості, інтенсивність внутрішнього життя. Цінуєш у ній оцю багату гру уяви, акторський азарт, творчу відвагу, яка мовби виникає, вибухає стихійно, хоча стихійністю і не є!

Для декого з режисерів актор кіно — це щось схоже на оту первісну глину, в яку ти мусиш — майже силою гіпнозу — вдихнути душу, запрограмувати в ній частку свого задуму. І не особливо, мовляв, тіш себе ілюзіями про перевтілення — шукай найперш типаж!.. Але ж актриса не манекен, вона співтворець, і в цьому ти ще раз переконався: Ярослава здатна мислити на екрані, здатна глибоко й самостійно жити, розвивати, доповнювати задум. У можливості Ярослави повірив з ви-

падку, здавалось би, незначного. Одного разу хвилею дискусії Ярославу винесло на трибуну,— було для неї то, мабуть, уперше. Опинившись на трибуні, хвилювалася дуже, але більше, ніж сум'ятливі її слова, вразило Колосовського інше: рука актриси. Дивився на цю, схована за бар'єрчиком трибуни, худу, трепетну руку і весь час спостерігав із-за спини, як вона в самозабутті жмакає якісь папірці, то злегка поводить пальцями, то раптом стискається в кулачок, в'яже в повітрі якісь візерунки, і вся — з самих ніби нервів зіткана — пульсує, живе настільки виразно, що, здавалось, навіть не чуючи слів, все сказане міг би прочитати по цьому майже інтимному життю руки, по її трепетливому пульсуванню, яке з точністю фонограми передавало найтонший порух думки, настрою, пристрасті, відтворювало навіть саму красу дикції актриси... Вперше тоді подумав: «Може, оця? Чи не Пріся Байдашна перед тобою?» Уявляв її антифашисткою в умовах підпілля, і медсестрою на фронті, і юною полонянкою — і вірилося, що всюди вона зможе...

І ось грає.

Він бачив у ці дні, як хмелила Ярославу розкутість власного темпераменту, творча її фантазія віднаходила саме те, що треба було знайти, пристрастю героїні горіла душа актриси, вона зовсім природно, без натуги ставала тією, яку мала винести на екран. Є в ній те, що якраз ти шукав: розмаїта психологічна гама почуттів, внутрішня заглибленість, розуміння характеру дівчини з народу. Натура героїні прочитується в кожному її погляді, в кожному жесті. Мимоволі радуєшся, дивлячись на це обличчя, одухотворене творчістю, прекрасне юністю своєю. Улюблениця кіногрупи, що вона все хотіла сказати тобі своїм хвилюванням, своїми раптовими, ніби безпричинними змінами настрою? Щоразу то гасне, будучи в смуткові, то йде назустріч тобі розсяяна, з лицем, що промениться очима, відкрито, небесно світиться радістю й закоханістю... Такою підійшла сьогодні до газика, коли зібрався їхати до міста.

— Візьміть і мене.

— Маєте якісь справи у місті?

— Просто хочу бути з вами. Хай думають, що в нас зав'язався виробничий роман,— крізь веселу зухвалість в погляді її пробивалось і щось серйозне.— Декому ж

уявляється, що між примою і Головним, та ще в експедиції, має неодмінно виникнути такий собі інтимно-виробничий контакт... В італійців та в Голлівуді кіноромани такого типу, кажуть, дуже поширені... Додають нібито взаємного натхнення...

— І ви згодились би принести себе в жертву натхненню?

— А чому б і ні? До того ж, може, я й справді закохана?..

Взяв її руки в свої, глянув у вічі — здається, аж надто суворо:

— Славцю, дівчинко: надто люблю вас, щоб дозволив собі з вами банальний виробничий роман. У вас іще все в майбутньому...

З тим і поїхав. Зболілість чи навіть образа вмить налилася в тих ще розсяяних відданістю юних очах... Ніщо не зрівняється з юністю! Вона беззахисна, вона ж і всесильна. Колись ти був теж такий... Тепер усе частіше очі несуть надвечірню пригаслість. І душа частіше повита в хмарини невтішних дум. Ось вранці ще були жарти і сміх, і враз, мов туман, смуток на душу накотив... Живеш тільки задумом, працею, нею одержимий. І цей фільм, він ще додасть тобі сивини... Насуваються осені сиві, терпкі, як терен...

Але ж цей недоречний дощ! До школи загнав на простій весь табун кіногрупи... У дискусіях ламають списи, знову дошукуються, мабуть, чи існують «гени совісті» та «гени порядності»... Декотрі так і ходять, як були декоровані для зйомок: латані гімнастерки, полоненське дрантя всяке,— на тому шинеля куца, обпалена над багаттям, на іншому конюхівський сіряк...

А тут, у місті, де зараз перебуває Колосовський, ще сухо, дощ сюди ще не дістав.

Та хоч би й злива лила, не загасила б вона цієї купи живого синюватого полум'я, над яким ти зараз стоїш. Вічний вогонь, що його вітер ганяє, налітаючи з темряви ночі. Вибивається наче з надрищ землі, горить і горить розвітрена, палаюча квітка чийогось безсмертя. Іноді з переливів полум'я, з гри вогняних пелюсток вимайне раптом образ людський, такий схожий на котрогось із тих, хто завжди з тобою... Схмурений у задумі Степура прозирне або іронічно-веселий Духнович... Або Таня сяйне усмішкою... І всі юні, і всі наче питають: «Як тобі там без нас? Як ведеться в

тій далечі, де інші люди, де іній літ лягає тобі на скроні?»

Вічним вогнем стали друзі твої, палають невтомно, ніяка ніч не пригасить фронтових твоїх побратимів... Ось із ким розлуки ніколи не буде, доки живий, не підуть вони з твого життя...

А вранці в готельній кав'ярні твою задуму порушує зненацька чиясь рука, важко покладена на плече:

— Колосовський?

Бачиш розплилу прісну усмішку, бурякового обличчя розбряклий овал. Голова напівоблисіла, але з старанно зачесаними волосинками набік. Наче кожна на обліку.

— Невже не впізнаєш? Верещаку пригадуєш?

Холодом неприязні війнуло враз, давнім запахом карболки... Погладшав, черевце з'явилось...

Колосовський вказав на вільний стілець:

— Сідай. Кави хочеш?

— Мерсі, вже поснідав, заморив черв'ячка... Навіть коньяку взяв наперсток — для дезинфекції... А я тебе одразу впізнав. Уже хвилин десять за тобою стежу з кутка. Сніжком часу трохи тебе притрусило, а так ніби й не змінився.

«А ти ось таки добре змінився... Обличчя налилось самоповагою, навіть відсвіжилось, тільки очі зосталися такі ж вирлуваті... Вигляд охайний, респектний, вигляд людини, цілком вдоволеної своїм існуванням...»

— У відрядженні тут? — запитав, коли Верещака підсів до столу.

— Саме так, дійсний командировочний. Тільки не думай, що я тут товкачем яким-небудь. І по ветеринарній лінії не пішов. Але з кіньми не порвав: на іподромі прилаштувався... За тобою всі роки стежу. Уже й сусіди мене вітають, коли на екрані засвітиться прізвище Колосовського... Знаю всі твої успіхи в кіно.

— Поки що скромні вони.

— Не прибіднюйся, хоч скромність, звичайно, прикрашає... Пресу читаю, фільми дивлюсь, так що завжди в курсі. Але дозволь тебе й покритикувати. Ну, обеліски ти любиш знімати, це я розумію: пам'ять серця... А Овідій той, навіщо він тобі здався? Нашого матер'ялу мало? В будь-який нарсуд зайди, там історій — лопатою греби... А то допотопні цитати якісь, слівця про античну Колиму... Та хто тих римлян зараз читає? Для декорацій у кабінеті на полицях, і все. Сучасних

і то мало хто вгризе, та ще поетів. Вік прози, брате, вік телевізорів! Буднів кипучих, активних, таких, що дух перехоплює!.. А ти із своїм Овідієм...

— Овідія, власне, я ще й не знімав. Лише мрію коли-небудь повернутись до нього. Фільм був про фортецю, про вежу Овідієву...

— Це ще гірше. Хоча я й член Товариства охорони, але... ну не буду, не буду! Не дивись тільки так, не хмур лоба... Краще заглянув би із своїми камерами до нас, на іподром: ось скоро будуть великі біга... З усіх кінних заводів з'їдуться на змагання. Музика, оркестри, вершники в національних костюмах відкриватимуть парад... Їдуть святковою риссю дівчата в шапках кудлатих на ахалтекінцях, на карабаїрах-чистокровках!.. Отам буде що хапати на плівку! Заглянеш?

— Я зайнятий зараз.

— Знову якісь пам'ятки історичні?

— Художній знімаю. Про хлопців наших. Про Байдашного та його сестру...

— Он як! Ще, може, й мене десь там втулиш? — Верещака вдоволено засміявсь.— Тільки дивись, не применши мою роль в усіх тих подіях... Та й свою теж. Бо, як по правді, то тобі ж там належала перша скрипка, фактично, ти був комісаром. Нема чого Байдашному всі заслуги приписувати. Скоріше не ти був при ньому, а він при тобі, хоча формально і вважався він командиром...

— Облиш. І не вигадуй. Ти ж знаєш, що командиром був таки він, Байдашний, хоча це тобі й не подобалось.

— До речі, де зараз той ваш Байдашний?

— На далекій заставі. Був командиром і зараз командир.

— Пофортунило. Тільки ще раз скажу, що твоя скромність тут зайва. Пригадуєш, як ми ходили поліцію роззброювати? Скільки ми їх брали тоді щоночі біля большака, коли вони з возами барахла повалили на захід... Байдашного я в ті ночі й не бачив. Або тих факельників, що заскочили хати підпалювати,— це ж ви їх з Костромським та з Решетняком перестріляли в Ковалях? І скажу, що даремно ви тоді не пішли в район добувати документи за партизанство...

Колосовський добре пам'ятав той день, перший розвихрений день після визволення. Верещака бігав, ме-

тушився, за поли хлопців хапав: «Треба в район мотнутись. Там влада вже є, партизанські довідки видадуть... Гайда по гарячому, бо потім забудеться, свідків не знайдеш!» Щось принизливе було в тій його метушні, в нетерплячих закликах — якомога швидше запасатися охоронними грамотами. «Не підем,— затялись хлопці.— Якого чорта десь там пороги оббивати».

«Так діяли ж! Заслуги за нами серйозні! За таке всім партизанські документи належать!»

«Не ради документів робилось,— відповів тоді Решетняк.— Совість чиста, хіба цього мало?»

Того ж дня й пішли, разом усі, тільки не в район, а в запасний полк.

— А я таки оформив,— розповідав Верещака, доки Колосовський пив каву.— Хоч і вас можна зрозуміти тодішніх... Думалось, мабуть: ще фронт якийсь треба пройти, сто разів убити встигнуть, нащо ті документи... А воно, бач, зостався живий, і тепер згодилось би для біографії, по собі знаю. Бо я не з гордих, не з тих, що свої заслуги по дорозі розкидають: вони в мене всіма печатками підтверджені.

— Ти ще довго там залишався?

— Треба ж було комусь порядок наводити, давати характеристики на радгоспних — кому яку... Ви мерщій на фронт за орденами, а Верещаці ще все там довелося розплутувати.

Згадалось Богданові: коли йшли вночі запасного полку маршем до Дніпра, Решетняк таки відлучився, але не в район за довідкою, а додому, до Катрі. Встиг, збігав і тієї ж ночі перед світом догнав свою маршову роту. Мовчазний був, присмучений. «Сина побачив, дав заповіт, і хай росте...»

— Знаю, як вам сутужно тоді довелось,— говорив тоном співчуття Верещака.— Скільки «чорної піхоти» тоді на правому березі накрилось... Це ж там і Решетняк поліг?

Там. Не уявити цьому Верещаці, як ішли у наступ там хлопці. Одну з ночей так і назвав би: ніч Свисту. Підняті свистом в атаку, штурмом пішли на траншеї, вдирались в окопи, з мовчазною люттю бились врукопаш... За все, за все розплачувались боєм і кров'ю... Ніколи не уявити тобі, Верещако, тих подвигів нічних і денних, коли Холодна Гора вивергнулась на ворога розпеченою лавою зненависті й помсти...

— Багато буде боїв у твоїй картині?

— Вийде фільм, побачиш.

— Люблю, щоб гриміло. На землі щоб і в небесах... Це правда, що грім можна передати гуркотом листового заліза або сипнути горохом по барабану?

Колосовський підвівсь, потемнілий:

— Маю йти.

Ще і в номері готелю йому вчувався нестерпний припах давньої ветсанітарової карболки. І навіщо він тобі тут зустрівся? І чому він для тебе такий нестерпний, цей Верещака?

Але ж і такий є. Один із майбутніх поцінувачів твого фільму...

XIII

Тут ще світило сонце, і тому було просто схоже на жарт, що в цей саме час — десь зовсім нездалека! — телефонують, просять прислати амфібій. Злива, циклон, повінь! Йде вода нечуваної сили, топить, заливає гірські й підгірські райони... А вірити не хочеться, бо сонце вгорі світить, і м'яч літає над волейбольним майданчиком вояцького містечка, і хлопці в нових гімнастерках збираються — хто має дозволи командирів — до міста, до дівчат на свої щонедільні побачення...

— Амфібій!

Негайно було оголошено тривогу. В лічені секунди, передбачені для цього, вивели з боксів важкі військові машини.

— Невже по асфальту?

— По асфальту, по всьому — давай!

Ось тепер нарешті повірили.

Обганяючи своїм газиком колону амфібій, Колосовський пильно вглядався в обличчя тих, що йшли, підняті по тривозі. Зібрані, посуворілі обличчя солдатів. Тонковидий юнак-офіцер стоїть біля відкритого люка, погляд спрямований вперед. Мимоволі ставив себе на його місце. Хто він? З яким почуттям іде на не відоме ще йому бойове завдання? Можливо, це перша в його житті тривога. Перша, не уявна, не учбова, а справжня тривога твого життя. Можливо, він навіть ждав, щоб настала ця мить, яка раніш чи пізніш для кожного

з вас має неминуче настати. Є в ній холодний присмак небезпеки, невідомість, тайна, і вже наказ кличе тебе в ту тайну, яка незабаром візьме твоє життя на якийсь, досі не знаний випроб. Чий він син, отой, що виглядає з відкритого люка?.. Як розгорталася юна стрічка його життя? Чи все щасливо складалось? Чи малим, може, бачив, як мати читає фронтову похоронну?..

Мчить — ще при сонці — загін амфібій. І хоч тут ще світить їм сонце, але кожен помічає, що з того боку, де мали бути гори, небо якесь не таке: суцільно темніє розлита по ньому далека грозова синь. Освітлена сонцем, вона від того стає ще мовби грізніша, незвична, тривожна.

Затишшя, але воно ніби неприродне, штиль цей таїть у собі напружене щось. Оцей юнак, що ти його бачиш на марші, з яким почуттям зустрів він оте повіськовому кинуте кимось грізне слово: циклон? Внутрішньо зібраний, застиглий в напрузі. Тривога, так нагло вдершись у рівновагу його дня своєю першою справжністю, змушує замислитись, глянути мовби й на себе якось інакше. Досі належав до тих, кого не дуже ніби й помічають, згадують більше у свята, відзначувані салютом, для декого з дівчат-горожанок ваші казармені будні видаються, можливо, малоцікавими, навіть нудними, не зовсім зрозумілими... Зате ж перша думка буде саме про тебе, коли десь отак заволають райони: «Амфібій!»

Деруть гусеницями асфальт, мчать уперед на найбільшій швидкості. А навкруги це дивне затишшя. В центрі циклону нібито буває таке глибоке затишшя, моторошна німотність природи настає там, де утворюється так зване «око бурі». Може, ми якраз і рухаємось крізь саме «око бурі»? Двигтять, по сухому ще, зелені водоплавні машини. Навстріч грізній силі, убік стривожених обріїв, набухлих синіми тучами. Грозова синь ближчає, ось уже сонця не стало, назустріч побігли тіні, світ змерк, потемнів...

Без попереджень з'являються циклони. Розшаленілася десь там стихія, в темні віруючі надра її незабаром буде кинуто й ваші життя. Усе страхітливе вдирається без попереджень: раптово й вщент розкришується усталений спокій дня, не відбудуться чиїсь побачення, недочитані відкинуто книжки, на півстрічці

обірвано фільми,— все падає у своїй значності, здрібнюється, меркне, а натомість росте тільки грізна правда циклону, правда стихії, що насувається, що подих її вже чути...

Не визнаючи кордонів, циклони ходять по всій планеті. Ще коли тут по заквітлих лугах, у повені сонця табірні вихователькн водили табунці щебетливих малят, може, тоді з космічних висот кимось було помічено, як зачинається творення лиха, як десь на широтах Атлантики вже починає формуватись циклон. Учені розрізняють кілька стадій його розвитку: стадія хвилі, стадія молодого циклону. Стадія розвитку максимального... Спершу, ніби невпевнено, виникають над голизною океану ледь помітні завихрення, невідомим поштовхом зриваються хвилі в отій самій фронтальній зоні, де маси теплого повітря зіткнулись з холодним, і колосальна, не піддатна вимірам, енергія температурних контрастів, розвиваючись мовби спонтанно, щодалі грізніше виявляє себе, поступово формується «око бурі» — район депресії, гранично зниженого тиску. Рухається величезний колодязь порожнечі, оточений тисячокілометровим кільцем циклонічних стін і суцільно вируючих хмар, де *все* кипить, закручується спіралями на вихрових обертових швидкостях, і вся ця розімкнута, розшаленіла сила природи, наростаючи, набуває сили ураганів.

За кілька місяців перед тим весь південь країни був зрушений ураганними бурями, що, лютуючи більше тижня, підіймали в повітря зірвані грунти Кубані й хмарами несли їх на захід, тоді в європейських столицях і десь навіть над містами Скандінавії випав чорний сніг. Сніг навпереміш із пилюкою. Тепер, у розповні літа, з інших широт насувався обважнілий атлантичними водами темний гігант, один із тих, що за ним, певне, стежили зараз усі синоптики світу, відзначаючи, як він загрозливо розвивається, розбухає... Зачепив Балкани. Пройшов над морем. Нарешті заблукав у цей кут між громаддям гір і зупинився, завис, застряв між бескидами, розряджуючись своєю вавілонською зливою.

Наближення циклону передчували звіри й птахи. Провіщали його своїм виттям та пташиною сполоханістю вночі, коли мали б тихо спати по гніздах. А тепер ось людина, ставши з циклоном віч-на-віч, мусила помірятися силою з ним.

XIV

Небо прорвалось, зливою шумить ніч, а в долішніх Адамівцях у цей час гуляють весілля.

Хай дощ і темрява за вікном, хай циклон там чи не циклон, а тут повна хата музики, тут люди мають своє відгуляти! Серед хмільного застолля сидить і гість від тих, що роблять кіно, що тирлуються в школі на підгірцях: Сергій Танченко, кінооператор, прийшов поздоровити молодих. Затиснутий між сватами на широкім ослоні, поринув у думки, слухає гомін, виловлює кадри. Хата цвіте рушниками. Буйнує весілля, в мовчазному натхненні умлівають троїсті музики,— ах, була б на це кінокамера з зарядом надчутливої плівки! Людська душа безбережна, до кінця вона незбагненна, і люди, може, тим і прекрасні, що здатні отак широко радуватись щастю чиємусь... Задума в очах молодої, задума юності й прощання з життям дотеперішнім, зафільмуйте, як росла я, виростала, як купалась у сонці, у білому цвіті садів черешневих, а нині, дозрівши, бентежно трепеще душа в передчутті свята любові... Ось він біля мене. Далеко десь був, але й звідти таємно прилітав ночами в дівочі мої чекання, голубив мене... Любились ми з ним у снах, напівснах, а зараз він поруч — затверділа від праці рука його в гарячій моїй руці...

Справляє весілля Стась, молодий робітник з комбінату. Сухолиций, з темним вусом, шия загоріла, пряма... Зовсім тверезий сидить за столом. Поруч нього у весільній фаті тендітна оця, молодюсінька Анця, яка ждала його, свого нареченого, й тоді, коли він був десь там... звідси не видно. Мав пригоду тяжку, збив п'ятитонкою людину на гірському повороті, і за це відбував належне. Повернувся, гадав — не жде, а вона ждала. Тепер у весільному вирі біля свого щастя сидів упритул, а був чимось присмучений.

— Що тобі, Стаську? Чи не захорував часом? — допитувалась мати весільна.

Нараз жених підхопився, зупинив музик:

— Не хтів! Вірите, люди добрі, не хтів! — у голосі біль, сухе лице горить, палене якимсь горем.— Але машина була нова, і завгар, випускаючи, попередив: «Гляди ж! Перший виїзд...» І їду та думаю все: перший виїзд, не пом'яти б, не стукнути ніде... І коли стрів

того з рюкзаком на шляху, а слизота ж була, і мав вибирати: чи в стовп та під укіс, а чи... Якби пустив на стовп, мотора б розплющило, та й усе, а так... Машина чомусь не пішла на стовп, на того пішла... І довго потім у камері гриз себе: чого ж сталося так? Чому, вибираючи,— в людину чи в стовп, людина чи машина дорожча, ти вибрав машину...

— Годі тобі, хлопче,— втішали його.— Не журись тяжко, випий чарку та поцілуй любку, бо гірке вже позаду!..

Він не пив, а знов за своє:

— Найбільше опекло мене на суді, коли матір його побачив. Гадав, смерті моєї вимагатиме, а вона встала та словом до суддів: «Не судіть його тяжко, громадяни судді. В нього ж мати, і дівчина жде... Хіба ж він хтів?»...

Аж заніміло весілля, коли жених, вибравшись із-за столу, несподівано опустився на коліна посеред хати, благальний, з повними очима сліз:

— Простіть мені, люди! І ти, Анцю, чи прощаєш мені?

Не хотіли дивитися на таке. Хлопці-бояри підхопили його попід руки, випростали:

— Годі тобі, Стасику!.. Добре, що той вижив... Грайте, музики!

Старший з музик, чорнобородий циган-скрипаль, шельмовито вигравши білками очей, вдарив по струнах смичком. Завихрились спідниці, затріпотіли юнацькі чуби.

На стіні перед кінооператором серед різних картинок — один із Мамаїв старовинних. Сергій помітив його одразу, як тільки опинився тут. Потемніла від часу парсуна, справжній Мамай роботи невідомого народного майстра. Сидить, по-східному підібгавши ноги, традиційна бандура лежить на колінах, а на круглім, з сухими рум'янцями обличчі все та ж ледь примітна, тонка, ніким не розгадана усмішка характерника-чародійця. Красивою химерною в'яззю текст, що його можна б назвати підтекстом: *«Гей, гей, як я молод був, що то у мене за сила була, ляхів борючи, і рука не мліла. А тепер і вош сильніша здається. Плечі й нігті болять, як день попоб'ється. Так-то бачу недовга літ наших година, скоро цвіте і в'яне, як в полі билина. Хоч дивися на мене, та, ба, не вгадаєш, звідкіль родом і як зовуть, нічичирк не знаєш».*

Вічно юною незникною усмішкою всміхається зі стіни Мамай... Тільки тепер не так він на Сергія, а більше Сергій дивиться на нього по-совиному вперто й серйозно. Запитував подумки темну парсуну з смаглим висвітом тонковусого усміхненого обличчя: «Хто ти? І чого так вп'явся у мене? Скільки на мене не дивись — та, ба, не вгадаєш...» Кінь Мамаїв осторонь, як і годиться, припнутий до списа. Басує. Теж як живий. Ногу граційно підняв, ось-ось полетить... Кінь у леті — нічого красивішого понад це! Груди вперед, голова гордо піднята, хвиля ніг хапає, вихапує простір... Кінь почуває свою красу не менш, ніж людина.

— Чи доводилось вам бути, вуйку, на іподромі? — звертається Сергій до сусіда, одного із сватів.

— Не мав нагоди, синку.

— Отам вони розкриваються, на майже смертельних своїх перегонах... Зовсім не схожі на моїх лазаретних... Лазаретні — то ветерани боїв, до них маю теж сентимент... Дамо їхню задуму, їхні стогони, хропоти нічні, ласку до людей, що сплять у тамбурах... І як вітер волі хапають на островах чутливими ніздрями... Кінь почуває свою нужденність, коли він замучений, хворий, кошлатий, але так само він почуває й свою красу, запевняю вас... Бачили б ви, як ідуть вони на іподромній орбіті навперегінки, горді, до краю знапружені, летять, радіючи своїй прудкості, дужості, силі!..

— Ви мало п'єте, пане кінооператоре,— торкає його за плече другий сусід, той самий сторож нічний, що стеріг свій розцяцькований клуб-писанку та місячне сяйво чатував.— У нас люблять, аби люди вволю гостились... Налити вам?

— Так, прошу,— Сергій підсунув свій келишок.

— Яку налити: верхню чи нижню половину? — старий, всміхаючись, вказує на келишок.

— Наливайте обидві.

— Чи добре почуваєтесь у нас?

— Так. Тут є рівновага. В настроях, у душах, в оцих ваших танцях... А це — основа життя... Вся природа, сама навіть небесна механіка тримається на цьому, ає... Досить, скажімо, небесному тілу відхилитися від орбіти, зміститись гравітаційним силам і вже — катастрофа... Рівновага — може, це якраз те, що колись називалося вседержителем?..

— Вам видніше, пане операторе... Ваше здоровля!

— І ваше теж!

Одна з молодиць, кругловида, яблукувата, вся з вогню й жаги, вже не раз зачіпала вайлуватого кіногостя, а тепер підлетіла, охопила обома руками за плечі, туго обвіяла оператора своєю жіночою розпашілістю:

— Такий файний кавалір! Ходіть-но до танцю!

— У житті ніколи не танцював.

— Йой, ви жартуєте! Знаю, танцюєте, та ще як! Ви ж усі там артисти!

В цю хвилю двері широко розчинились, з темряви ввалився до хати ще один комбінатний: забрьоханий, у чоботях, у фуфайці. Теж водій п'ятитонки, а зараз повертається з гір, ой, що там коїться на дорогах... Голос його зривався наполохано:

— У Михайлівцях перетопило шосейку! Туди їхав — нічого, а звідти вже буфером воду горнув!

Його засміяли:

— О, як перепудився... Тримай ліпше чарку, випий за молодих, за товариша свого!..

— Топитиме!

— Нас тут щоліта топить!.. Апостоле, грай!

І смаглий булькатий циган знову вдарив смичком, підморгнувши товаришам, які бадьористо відгукнулися водночас: той гримнув у бубон, той залився кларнетом — бурхнула музика вогню.

— Чардаш!

І молодиця, зметнувшись, потягла свого кавалера-оператора в коло. Сам здивований був, що вміє і він. Вихрився уже з молодицею, як і всі, то ближчало, то віддалялось її розпашіле, щасливе обличчя, всміхався на покуті біля молодої молодий, дивно схожий тонковусістю на потемнілого Мамая, ціле юрмище живих усміхнених Мамаїв танцювало по стінах, вигоцувало по хаті:

Як я тоту коломийку
Зачую, зачую,
Киселицю висербаю,
В горщику танцюю!

Циган Апостол, не знаючи втоми, піддавав чимдуж більше вогню смичком, ладен, видно, був хоч до всесвітнього потопу вихрити людей у цім бурянім, шаленім до впаду танку.

XV

Уночі загуло з гір.

Це була не та вода, що її ждуть заздалегідь напровесні паводкові комісії, тала, прибутна вода, що росте по міліметру, й зелена травиця іскриться з-під неї так ідилічно, і човни по ній пливуть тихо, мов у сні, і кожен найменший звук, торкнувшись гладіні такої води, ковзає по ній і відлунює на кілометри, і грушка дика спокійно собі цвіте серед вод у весняній великодній святковості, цвіте одна серед повеневої тиші, серед світлої, повної тихого неба розлийвесни...

Ні, це була інша вода, темна, нічна, гудуча вода гір, підступна, рвуча стихія, що, з клекотом несучись, змітає все: ломле мости, перекидає автобуси, котить цистерни, зупиняє експреси, змиває житла, з гуркотом жене в своїх вировищах дрюччя, худобу, крики людські жене серед бивнів пливучого бурелому... Вода, що вирвалась з каменю берегів, вода Чорногори, вона руйнівна.

Весняні повені тут не бувають такі страшні, як оці — вліті. Весняні, вони тут робочі, допомагають сплавляти ліс із гір, женуть дараби з відважними плотогонами, а ці, середлітні породження циклонів, потопи, що бурхливо ревуть серед уже зеленого світу,— вони тільки стихія, руйнація, лихо.

Були прогнози, що циклон — усією розбухлістю своїх темних ваговитих вод, усією нерозтраченістю сил — насувається. Ішов, рухався сюди день за днем, невблаганно наближаючись своїми атмосферними депресіями, шквалами, вдираючись у лагідний спокій літа всіма енергіями вітрів, завихрених у грандіозні підстратосферні за́крути-спіралі. Циклон тим і підступний, що людина не в змозі його передбачити. Перед його вибухом вам блакитніє чисте небо, вітрець ледь дмухає, а то панує й повне затишшя. Та ось він виник, росте, насувається, супутники з високих орбіт уже фотографують його дедалі темніючу зловісну воронку, оте саме «око бурі»... Куди він піде? Це найгрізніша загадка... Напрям руху циклону не раз намагалися відгадати,— з часом, може, й відгадають. Відвернути ж його наближення неможливо. Сліпий, некерований, ось і тепер він з фатальною неминучістю насувався,

і першими гори відчули грізний його подих, вершинами прийняли на себе його удар. Загули скелі, затріщали вивернуті з корінням смереки, заревів у розгубленості сумноокий ведмідь. Стрибкувато пішла перемелькувати між кущами прудконога сарна з німим зойком в очах: «Нащо стільки води?» В чабанських колибах темно стало серед дня. Відрізані від світу, осамотніли полонини під водяним обвалом. Проломилося небо.

Воду вже не приймає земля, не вбирають її гірські крутосхили, вируюча, буйна, летить униз; на широкі зелені долини, несучи всьому зустрічному загин. Дика, потужна сила циклону з темним гуркотом летить униз, на маленьких людей, на лугових бабок та метеликів, на їхнє квіття і сонце. Транспортуюча сила хмар, як сказано буде у зведеннях, досягає розмірів фантастичних. Вістрям гір зупинено хмари. Падають з неба мільярди тонн води, принесених циклоном з надокеанських просторів, звідти, де він зародився. Злива ллє і ллє. Де був потічок горобцю по коліна, на очах розбухає ріка, бурхлива, люта, про яку кажуть:

— Звіріє!

Гостра вода валить людей із ніг, крутить чорториями.

Уже поруйновано гамованки-загати, де збирали воду для сплаву, стихія реве, несе в темряву ночі дахи, уламки мостів, ведмедів з їх збезумілим ревом, зірвані тартаки... Все, що ніколи не призначалося для плавби, зараз, втрапивши під владу стихії, безглуздо коловоротить на бистринах потоків.

Райкомівці вже на ногах, солдати на маршах, сапери тримають на тросах міст залізничний, припнувши його, як коня, серед шалу нічної стихії.

З горішніх сіл, із штабів телефонують тим, які нижче:

— Розламано гамованки! Захисні дамби ламає!

— Росте вода!

— Метр!

— Два!

— Три метри!!!

Лавина, вал, енергія чорна гуде. І все це блискавично, моментом, стихія не дає отямитись, де вчора лиш по дну між камінням блищали струмочки, вже вирують чорні потоки, переповнюють стариці, пробивають

нові русла, вода підступає під насипи, не стає доріг, самотніють залізничні колії, перетворюючись у смужечки дамб. Підтоплює труби міжнародного нафтопроводу... Одне по одному опиняються в воді долішні села. І не видно цьому кінця, нема від цього заслону,— чиїсь застороги, несучись з циклонної темряви, розбиваються в повалених стовпах, тануть в обірваних телефонних дротах: росте, росте потопна вода!

XVI

На майдані біля старовинної ратуші гурт людей ждав приходу амфібій. Райкомівці, працівники міськради, члени оперативного штабу по боротьбі з повінню... Колосовський теж був тут. Повертаючись з міста, заїхав до райкому, де секретарює колишній його однополчанин, а далі повінь уже Колосовського не пустила. Почував себе зараз тут не режисером майбутнього фільму, а лише одним з учасників грізної, ніким не запланованої події, одним із людей у дощовиках, що їх зібрав цієї ночі обов'язок і які перед лицем стихії тут усі були рівні.

З часу закінчення війни не обдавало його таким фронтовим вітром, як зараз. Ніч, пожежі й вода. Вода, що не гасить, а, навпаки, розносить вогонь, жене по затоплених садках палаючу нафту, солярку, бензин, сама горить і сама підпалює те, що здатне горіти. Десь з околиці містечка тягне важким димом, чути сморід гару.

Раз у раз доповідають:

— Затоплює шкіркомбінат. Толевий завод. Під загрозою лікарня.

Рятувальні загони, бойові дружини, на ходу сформовані з комуністів райцентру, з активу, відправляються для рятувальних робіт. І тут же формуються нові групи, команди. Без зайвих пояснень, приймаючи накази з півслова, зникають у багровіючій тьмі, мовчазно, безвідмовно, як зникали колись, вирушаючи на завдання, підрозділи фронтові. Розважливість, дисципліна, воля. Нема тут місця для паніки.

— Все, що будувалося тут,— пояснює Колосовському секретар райкому,— не було розраховане на таку повінь. Століття такої води не було. Найстаріші люди не пригадують.

Вода реве, дихає холодом з темряви, атакує.

— Як на фронті,— зауважує Колосовський.

— Складніше. Принаймні в мене таке відчуття.

Вони щойно повернулись від мосту. Новий залізобетонний міст на їхніх очах просів, проломився, з гуркотом завалився: вода збила бики. Секретар і там не підвищив голосу.

— Упав тому, що будували пльово,— похмуро сказав у темряву.— В розрахунку на тиху, не гірську, не на агресивну воду... І це нам наука. Пора думати про регулювання рік. Шлюзувати, все будувати міцніше. В розрахунку на гірські енергійні ріки.

Де ж ті амфібії? На подвір'ї райкому та райвиконкому — глухі удари сокири: при багряному світлі смоло-скипів, по коліна в воді, там працюють люди, нашвидкуруч в'яжуть плоти. Човнів нема: які були, позривала, понесла вода. Найгірше, що все — зненацька. Ніч з раптовим навалом води, з вітром, дощем, а подекуди з градом; з якогось колгоспу передають: град б'є такий, що шифер, черепицю пробиває на фермах... Не передбачиш усіх підступностей води, сильної, справді агресивної. Обходить, проникає, всюдисуща, з'являється проривом у зовсім несподіваних місцях.

— Перехопило вулицю Ломоносова! Топить хлібозавод! Заливає підвали міліції!..

І знову короткі, чіткі накази:

— Рятувати людей. Найперше людей. Не допустити жертв.

«Рятувати людей!» Тут усе зараз звелося до цього, до голого принципу гуманності, конкретної, ділової,— думав, стоячи в гурті незнайомих людей, Колосовський.— Опергрупи, плавзасоби, зв'язок... Малопоетично? Війнуло фронтовим чорноробством, суворістю, виконавчою безвідмовністю? Чи, може, інакше й не можна перед лицем хаосу, перед лицем розвергнутого зла? Навряд чи зараз звабив би кого своїми буйнощами цей вибух правічних неконтрольованих сил... І якщо є поезія в богемній розхристаності, то невже нема її тут ось, де воля безсонна, де мужність і дух самовладання шикують людей для дії, для випробів, може, трагічних?»

О третій ночі ратушу з її давнім середньовічним годинником на вежі освітили голубі снопи прожекторів: з залізним гуркотом наближались амфібії. Плавзасо-

бами йменуватимуться вони в сухих зведеннях потім, після повені, бо йтиме то мова і про плаваючі танки, і про спеціальні бронетранспортери різних типів, але в народі зостанеться про них слава поетична, однослівна:

— Амфібії!

Гуркотом моторів, скреготом гусениць виповнився майдан. Під світлом фар блідими були люди в дощовиках. Один з найпотужніших прожекторів наказано було спрямувати вгору, щоб він, небосяжний, сповістив усім тим, що на марші: ми тут! І тим, що десь у потонулих селах ждуть допомоги: ми є, ми прибули!

Розтинаючи задощену тьму, рефлектор висвітлив вежу, циферблат годинника, сягнув ще вище, і всім стало видно на мить: табунець голубів — зовсім сріберних, сяючих! — вихрився в бездонно-темному небі.

Хтось пожартував похмуро:

— Голуби над потопом... Майже за Ноєм.

Амфібіям не довелось довго затримуватись на майдані. Екіпажі машин з ходу одержували завдання, брали на борт по кілька місцевих у ролі помічників та провожатих, виділених на підмогу солдатам,— і одразу вирушали за призначенням.

На одній з амфібій опинивсь і Колосовський. Забираючись в люк, подумав не без гіркоти: вдруге в житті стаєш волонтером... Разом з ним видряпався на борт жвавий міліціонер з мегафоном в руці та заврайфінвідділу,— цей видобувсь на амфібію не без допомоги солдатів, бо товариш був такої комплекції, що ледве протовпився в люк. Місцеві, на правах господарів, мали вказати військовим дорогу на Підгайці, долішнє село, одне з тих, що найбільш потерпали.

— Для центровки вам треба сідати посередині, товаришу Путря,— порадив міліціонер, звертаючись до заврайфінвідділу.— Щоб не накренило наш ковчег!

Той, не відповівши, мовчки влаштувався збоку біля водія.

Офіцерові — командиру екіпажу — міліціонер відрекомендувався:

— Лукавець, страж порядку. Не прозвисько, а дійсне прізвище таке... Ну, вперед, лейтенанте! Дави стихію!

Амфібія рвонула по шосе, залитому водою майже всуціль.

Лукавець зацікавлено визирав із відкритого люка:

— Морок безвісті... Це як той циган казав, завербувавшись на переселення в степи: «Зніміть з мене радіоточку, громадянине начальник, бо я від'їжджаю... невідомо куди!»

Ще на майдані біля ратуші Колосовський звернув увагу на цього веселого міліціонера, який, розповідаючи щось, розмашисто жестикулював під юпітерами амфібійних фар: смаглістю виразистого обличчя та булькатими очима він був схожий на знаменитого актора з італійських фільмів. «Та й сам він з природи хіба ж не актор?» — відзначив у думці Колосовський, слухаючи, як Лукавець саме взявся в характерних інтонаціях зображувати цигана, щоправда, без документів, виканючував у начальника міліції якусь довідку: «Товаришу начальник! Та постав же хоч трошки печатки!» Цю фразу Лукавець передавав з неповторним гумором, і Колосовський, відзначаючи гру інтонацій, мимовіль посміхнувся: «Взяти б тебе, товаришу начальник, на яку-небудь комедійну роль...»

Лукавець тим часом, пересівши, уже вільно й невимушено налагоджував контакти з солдатами.

— Який рік служби?

— Перший.

— Звідки?

— Якут.

— Не був там, у мене своїх тут алмазів доста... А ти?

— Узбек.

— Салям-салям... А механік-водій?

— З Полтави... А цей ось із Костроми.

— Інтернаціональний ковчег маємо!.. Спеціально вас підбирали, чи що?

— Життя підбирало.

— А товариш якут плавати вміє?

— У нас пояси,— була стримана відповідь.

— А ми з вами, товаришу Путря? Без поясів, без жилетів,— аж ніби сполохано вдався Лукавець знов до заврайфінвідділу.— На книжці скільки трудових маєте? Жінці залишили заповіт?

Мовчав товариш Путря, тільки сопів, вважаючи, певне, що не до речі жартувати за таких обставин.

В усьому, що стосувалось циклону, Лукавець був на диво поінформований: знав, звідки прийшов циклон, кого зачепив, які держави з ним мають клопіт. Згідно

з Лукавцевими прогнозами, прибулець з Атлантики має ось-ось «видихнутись», розпадеться, мовляв, знесилиться у цих горах, які й не таке зупиняли... Згідно з тими ж Лукавцевими даними, сусідня держава майже всуціль залита водою — міжнародні експреси не йдуть, одначе енергосистема, що несе струм на захід, працює без перебоїв, і людських жертв у їхнім районі, на щастя, поки що не зареєстровано...

«А як там мої?» — раз у раз повертавсь Колосовський думкою до кіногрупи. Але тут же й знаходивсь мотив заспокійливий: школа на підгір'ї, на так званій Підгурщині, вода туди не повинна б дістати... Ось тільки дитячі табори понад річкою та коні в лугах... Дещо з реквізиту, очевидно, попливе: оті підсаджені очерети та верби, декоровані трав'яними штучними косами... ну, то біда не найстрашніша... Коней з лугів якби встигли вихопити... Ніяк не міг пробитись до кіногрупи своїм газиком: добрався до мосту, але міст уже був перетоплений... Одначе амфібії під ранок будуть і там. Думка про це якось врівноважувала.

На цім відтинку шляху амфібія рухалась іще без особливих труднощів. Ішла з чималою швидкістю, потужно розгортала воду, але почувалось, що йде не плавом, раз у раз чути було, як гусениці міцно хапають каміння бруківки.

Міліціонер то примовкав, то знов подавав голос, підбадьорював командира, неговіркого юнака-офіцера, що, не втручаючись у розмову, сидів поруч з водієм у напруженій позі.

— Дави, дави стихію, лейтенанте! — звертався до нього Лукавець.— Злива тільки гірським ведмедям страшна, а нам, народу організованому... Чи ти, мабуть, вперше попав у таке?

— Я на ріках сибірських виріс, знаю, що таке стихія,— не озираючись, кинув лейтенант.

— Одначе нема таки лиха без добра: стихія додасть тобі по зірочці на погонах!

— Нам за статутом належить рятувати населення від стихійного лиха,— знов, не озираючись, сказав офіцер.

— Молодець! — похвалив його «страж порядку».— Але по зірочці все одно не завадить...

Дощ то вщухав, то знов напускався поривно, з вітром, але амфібії йшли весь час з відкритими люками.

Вподовж шосе тягнувся ряд старих корчомакуватих верб. У просвіті крізь них всюди нижче дамби проблискувала, стелячись у темряву, вода; в одному місці видно було, як за розливом віддалік вирує пожежа.

— Горить комбікормовий завод,— уперше озвався заврайфінвідділу, і в голосі його був сум.

Люди з баграми працювали на дахах, щось розтягували, оптично зменшені відстанню, освітлені червоними відблисками загравища. Наче закрутилась у проекторі стрічка якоїсь давньої кінохроніки воєнних літ... А ще вище, десь ізгори, прорвалися палаючі потоки нафти, чулися глухі вибухи,— здається, горіла нафтобаза, з гуркотом рвало цистерни. Подекуди горюча суміш, розтікаючись, маслянилась аж попід вербами, відкидаючи на них зловісне недобре світло. Молоденькі солдати прищухли, заклякли, дивлячись із люків, як майже поруч летить навперемішку з буреломом, із зірваними цистернами важка палаюча ріка.

— Не хотів би, щоб знесло туди нашу амфібію,— сказав міліціонер і примовк.

А машину щодалі частіше заносило. Раз у раз поколихувалась на плаву, вже не дістаючи гусеницями дна. В одному з потоків, що переливали дорогу, амфібію так крутнуло, що справді ледве не кинуло в верби на стовбури,— водій якось утримав. Незабаром їм довелося зупинитись: попереду утворилася пробка із їхніх же машин. Виявилось, що одну із амфібій занесло, збило вбік, і вона застряла носом між деревами. І добре, що застряла: по той бік, зовсім недалеко горіла вода. Котрийсь із командирів, огрядний, високий,— солдати впізнали в ньому свого полковника,— стоячи над люком застрялої машини, раз у раз стріляв угору з пістолета: в такий спосіб подавав сигнал, бо крізь ревище води та гуркіт моторів голосу людського тут було не почути.

— Не смій! Не підходь! Тут, як проскочиш — згориш! — так, як потім з'ясувалося, треба було розуміти його застерігаючі постріли й вигуки-накази, але їх у гаморі не могли розібрати, і котрийсь із плавучих танків таки наблизився, підчепив тросом і витяг застряглих із верб. Після цього пробка швидко розсоталася, багатотонні машини ринули вперед, кожна чимдуж поспішаючи далі на окреме, визначене їй завдання.

Колотнеча фронтових доріг, напруга ночей, форсу-

вання рік — своїх і чужих — усе знов озивалось у Колосовському щемом ожилих асоціацій. Що за час! Скільки тягарів кладе на плечі лиш одного людського життя!..

Були вже неподалік од Підгайців, коли їхній амфібії перегородила путь особливо бурхлива вировита бистрінь,— здається, тут проходило основне річище котроїсь із раніш мало й помітних, а тепер переповнених бистриць. Моторошно було дивитись, як, пролітаючи перед тобою у світлі фар, коловоротиться, гуде важка вода, змішана з землею й камінням. Жене колоди, валуни, мов жорнами все перетирає — риба де-неде спливає, зблискує біло, поглушена, побита. І це форсувати? Водій зупинив машину, приглушив мотор.

— Чого ти? — з подивом глянув на нього командир.

— Не можу. Мій бетеер на таку бистрінь не розрахований,— відповів солдат офіційним тоном.

— Не мудруй!

— А там он нижче міст залізничний... Як закрутить, як гахне об нього...

Він, здається, мав рацію, цей водій: вода висока, понад усі габарити, якщо машину знесе, під прольотами мосту їй не пройти — з розгону вдарить, розіб'є... Розумів, видно, це й сам командир і все ж:

— Не мудруй, веди!

— Потонем!

— То що ж — назад? З ганьбою? Наказую: повний вперед!

Амфібія рушила, попливла, її одразу ж закрутило, накренило, довелось мерщій позакривати люки. Одначе водомет, прилаштований десь на кормі, силою реактивної тяги штовхав, кидав амфібію далі між буруни, потрохи вирівнюючи, якось утримуючи серед вировиння цей їхній запломбований наглухо залізний ковчег. Нарешті гусениці знову гребнули дна, торкнулись тверді, і командир з полегкістю вигукнув:

— От і все, Єрмаков! Отак долають водяні бар'єри!

Тільки відкрили люк, і цієї ж миті налетіли на майже невидимі в темряві телеграфні дроти — вони були тепер низько,— хтось устиг гукнути:

— Голови пригинай!

Пригнувшись, почули, як під натиском амфібії напнуті проводи сталево дзизнули врізнобіч із звуком обірваної струни.

XVII

— Стоп, музики! Люди, щось маю вам казати! — Сергій знову сидів між сватами, а звертався до всіх.— Чи чули ви, як кінь стогне? Живий горить, з дверей виламується, а на нього обвалюється палаюча покрівля!

— О, пане оператор...

— Стоп! А Добру Людину бачили? Добру, без гриму, без підмальовок? Кажуть, нема, а я стверджую: є! Хоч не густо, а є. Та найголовніше, що вона здатна бути доброю!

І хотів розповісти про того лікаря-партизана, який йому, Сергієві, врятував життя. Три місяці возив його, малого поліщука, у коші з тирсою по лісах... Та тільки оператор почав, як раптом погасло світло. Ніч загляну́ла в вікна циклонною тьмою, оглушила шумом зливи. Аж тепер, без світла, всі почули її. Люди, на якусь хвилю прищухнувши, наслухали темне буяння ночі, потім хтось, виглянувши у вікно, повідомив, що світла ніде нема: занурились у пітьму і село, і комбінат.

— І вода, таки чути, прибува...

І одразу ж голос веселий — чийсь хміль промовляв:

— Як підступить вода, по драбині на хату, і там догуляєм весілля!

Але темрява помітно угнічувала всіх.

— Чому ж не дають світла? Мабуть, десь замикання на комбінаті,— там у них це часом трапляється...

Знайшли десь каганчик із гнотом, запалили,— він підсліпувато заблимав перед Мамаєм, що ледь помітно усміхнувся з темряви.

— Щоб на весіллі та оця блимавка, най би її шлях трафив! — вигукнула котрась із молодиць.— Але ж маємо свого електрика!

І це стосувалося жениха: позбавлений водійських прав після того нещасного випадку, він працював тепер електромонтером на комбінаті.

— Зараз буде світло,— підвівся жених, і лице його загорілось рішучістю.

Його спробували стримати — костюм на тобі ж новий і краватка! — але Стась, нехтуючи застереження, в чім був, так і рвонувся з хати. За ним кинулось кілька хлопців, друзів його. Анця в розгубленості залишилась стояти біля дверей, де її спинили дівчата: у бі-

лих туфельках, у весільній фаті, була вона зараз якось жалібно зіщулена.

— Буде, буде, ось увидите! Він полагодить,— примовляла до людей, і вчувалися в її голосі непевна надія і острах підсвідомої забобонності — що ось на її весіллі та раптом гасне світло... І їй, і гостям хотілося вірити, що все там буде гаразд, хлопці полагодять і ось-ось повернуться звідтам до столу хоч промоклі, але вдоволені тим, що дали Людям світло. Ніхто ж бо ще не знав, що трансформатори десь уже захлинаються у воді, і стовпи електролінії, повалені, лежать на луках у заплутанім дротті, і що нема зараз на світі електрика, який би міг зарадити справі.

Не гулялось уже. Молода у своїй фаті, припавши до вікна, стріпувалась між подружками в нервовій тривожності, прислухаючись до вирування негоди. Люди то виходили, то заходили, і в кожного на устах тривожне:

— Вода! Підступає вода!

— Треба додому навідатись...

— Ліс лежить пов'язаний біля хати — ще забере...

Дівчата в міні-спідничках, фермівські доярки-десятикласниці, що їх Колосовський збирався залучити до масових сцен з полонянками,— теж занепокоїлись, зібралися йти:

— На старицях наша ж худоба в літніх таборах!..

Циган-музикант, дбайливо заховавши скрипку під полу старого плаща, оголосив:

— Світла нема, кіна не буде,— і рушив до дверей.

Це змусило Сергія піднятись: «Буде кіно!» — заперечив уперто й, взявши кінокамеру, вибрався, розгарячілий, надвір. Мокрим холодом обдало. Вітер студений, як пізньої осені. Чоботи одразу потонули в воді, вона була крижана. І ці різноголосі нічні шуми, яких досі ніколи не доводилось чути. Десь між деревами, в незвичній близькості, гуркоче вода. Звечора її не було. Почувається, що всюди вона — тут і там перебулькує, клекоче на різні лади. Реве десь худоба, виють собаки, з протилежного краю села долинають незрозумілі гвалти. І звідусіль чорні води двигтять, і все затоплює темрява. Ти і безмежжя тьми. Ти і стихія в буйній сліпій розкутості своїх сил. «Світла! — ось що зараз тобі треба... — Бодай будь-яке джерело світла!

Щоб зафіксувати цю грізність, цей ревучий потік тьми, бунтування ночі...»

Вибігла з хати якась молодиця, здається, якраз та, що з нею він, незграбний кінокавалір, недавно вигоцував чардаш, закричала з порога: «У мене ж дитина вдома!» — і шаснула в темряву.

Усе плуталося в голові, ще зачманілій від весільного чаду. Брів кудись через садки, через повалені вже тини, ноги з незвички підгиналися в рухливій бистрій воді, що вив'юнювалась, ніби жива, з-під гумових його чобіт. Рухався в тому напрямі, де, йому здавалось, мала бути Підгурщина, де в школі серед коробок із запасами плівки, серед декораційного мотлоху сплять зараз твої і, може, нічого не знають. До річки, до річки мерщій, щоб встигнути перейти кладкою на той бік.

Перебродячи вулицю, зачув важке брьохання по воді, наближались якісь постаті. Підійшли впритул: вибарложені, в мазуті, страшні. По білих сорочках впізнав хлопців, що бігали шукати замикання. Стася між ними не було. Надсадно дихали, вичавлювали хмурі слова:

— Поліз на стовп... Неподалік стояла бочка з карбідом, підтопило її... А карбід у сполуці з водою, ви ж знаєте... Вибухом кинуло кудись Стасика... Ми шукали, але там усе вже несе... Експортний ліс, готову продукцію понесло!.. Не знаєм, як Анці й сказати...

Перевівши дух, хлопці подалися садками в напрямі до весільної хати.

Кінооператор по якомусь часі таки виплутався до річки. Затемніли надбережні кущі. Десь тут за ними має бути кладка, вірніше, місток з перильцями-поренчатами, до ясної ночі ви, кіношники, любили дивитись на воду, фантазуючи — що закодовано в ній, у зоряній текучості ріки. Темний оцей вибух стихії, видно, був закодований, сила оця сатанинська!.. Річка переповнена, вихлюпує, пригинає кущі — ось-ось вийде з берегів. Вода йде з страшним гуркотом, такого ти ніколи не чув. Бистрінь вирує, летить темним клекотом, несе якісь купи, згрізна погуркує,— можна догадатись: горне валуни. А де ж кладка? Нема й сліду, хоч наче ж отут була. Чи, може, зовсім не тут? Може, й річка це зовсім інша, не та, що світилась усі ці дні, кришталево дзвеніла внизу, плавко стелячись по камінню? «Заблукав... Здається, кладка десь нижче!..» Спотикаючись,

рушив уподовж течії, плутався в якихось кущах. Напружуючи зір, вдивлявся в темряву. Де ж вона, школа на підгірцях. Де Золотий Тік? Над чорною повінню ночі тільки й підносить уява Золотий Тік з Ярославою. Побачити б. Ніколи так не прагнув побачити її, як зараз. І зрозумів раптом, що нікого й не кохав, крім неї... Найближча до ідеалу жінки. І сьогодні на цім чуднім середпотопнім весіллі весь час бачив Ярославу поруч себе, в уявній фаті близько тулилася до Сергія перед тим лихим та веселим, як біс, Мамаєм...

Щось темне стирчало з води недалеко від берега. Нахилився, приглянувся: вершечок стріли екскаватора! Тепер вгадав це місце: екскаватор брав тут гравій унизу на дні русла, тепер він весь опинився в воді — стирчить лише вершечок стріли над бурунливим потоком! Кладка була поруч, її нема, нема! Оператор згадав, що десь тут поблизу біля старої верби мав бути рибальський човен. Незабаром набрів на ту вербу: справді, човен є! Плаває на воді, високо, урівень з вербовим віттям... Спробував дотягнутись до нього, намацав у воді ланцюг, він ішов углиб,— десь там унизу човен прикутий до кореневища ланцюгом... Смикнув раз, вдруге — тримається міцно. Пірнути? Але ж ланцюг замкнутий, зубами його не перегризеш...

Видобувсь на пагорок береговий, глянув угору: ллє, як справді ото лляло б з відра або з ринви. Прислухався, чи не летить який-небудь гелікоптер. Нікого нема, небо темне, порожнє. Демони в таких пітьмах, хлябях літали, а люди ще не вміють... Побрів геть далі від річки в наповнений вітром простір, який недавно був ще лугами. Ноги плутались у траві, що до повені тут стояла висока, а тепер тенеттям плавала, вилягла у воді. Плесо за плесом стелилося в темряві, луки вже заливало, вода лисніла під ногами тьмаво, як негатив. Бредеш, бредеш, і всюди виникає з теміні цей страшний своєю однаковістю негатив. Де люди? На якій вони відстані звідси? Заблукав, заблукав... Сам на планеті! Потоп і ти! Нема ні камер, ні плівок, ні машин з реквізитом та апаратурою... Мабуть, уже все попливло. На розлеглі води небо ллє нові потоки води. І так, може, буде й вічно? І ніколи ця злива не припиниться, і повінь ростиме, ростиме, затоплюючи материки? І все лише згодом знов розпочнеться — з інфузорії, з амеби, з трави?

Вчулось, наче десь коні крізь вітер озвалися з піть-

ми. Коні ж десь тут на луках! І вони ж попутані! Цупкими брезентовими стрічками пов'язано ноги їм... Стало враз моторошно. Провалюючись у воді, кинувся бігти кудись навмання, в розволожену темряву. Чуття, вже не контрольоване розумом, гнало його в той бік, звідки щойно вчулось йому реальне чи, може, ілюзорне іржання, благальний крик коней попутаних...

А весілля тим часом усією юрмою прямувало на розшуки молодого. Наближались до комбінату, коли десь на підгірній дорозі змайнуло враз могутнє світло прожектора. Високим туманним стовпом піднявся він просто в небо, розтинаючи саме нутровище циклону. Здогадались: десь близько війська. Уже входять вони в ці володіння, окуповані повінню, що розпросторюється над цілим краєм, де стільки несподіваних нічних венецій волають зараз допомоги й рятунку. Стояв, світив стовп, пробиваючи млу в піднебесся. Подавав комусь умовний знак, вістку обнадійливу чи пересторогу. Здається, тільки його й не застрашила стихія: серед сліпої циклонної вихровиці він мовби давав опертя усім поглядам, що звертались до нього, давав знак надії цьому потопному світові й самій людині в її нічному безбережному існуванні.

XVIII

Ще як була Ярослава маленькою, дівченям була, тяжко перелякала її вода. Велика повінь наближалась, долішнє населення все вийшло на рятувальні роботи, батько її, шляховик, бульдозером нагортав захисну дамбу: донця тулилася біля нього, дивилася, як він працює, в кабіні під боком у нього й заснула. Вдень це діялось. А прокинулась — уже вечоріло, захід крізь хмари холодно червонів, тиша була, ніде ні душі, і скільки зглянеш, аж під небо — вода, вода, вода... Сіра, нікуди не йдуча і всеосягаюча, злякала саме величчю своєю, однаковістю й безконечністю. Вода рівнин, вода спокою, майже сну, з якого дене-де прозирають... колодязні журавлі! Серед тьмавого безміру вод стояли, як фантастичні якісь істоти, призначенням яких було напувати людей, а тепер самі тонули в повені, в її незрозумілій безмежній тихості. Таке страшне все було: цей сивий розлийсвіт у за-

гадковім мовчанні, з червоністю неба і ртутним полиском ніби ненатуральних вод, що незнайомо стояли під самий обрій, і смужка дамби, що несхожа була на вранішню дамбу, і це самітне залізо бульдозера, загрузлого над потопом, і важелі якісь біля тебе, батькова фуфайка... Пройнята жахом, як вона тоді закричала! Сама дитяча душа вихоплювалася криком з грудей у той моторошний простір, в безмовність, до тих затоплених журавлів, від яких не сподівалася відгуку...

Батько з'явився десь ізнизу, з-під дамби, вхопив на руки й заспокоював, а вона все кричала, судорожно схопивши рученятами його шию. Потім її лікували від переляку, водили до невропатолога... То було нижче по річці, в Ярославиних рідних краях, такої повені вона більше не бачила, але, навіть і студенткою ставши, часом кидалась вжахнено, коли їй з'являлась уві сні та неохопна зором пустеля вод з журавлями колодязів, у яких було щось майже ірреальне, позаземне, таке, що заставляло холонути душу.

Саме це все чомусь вдарило спогадом-блиском, коли вночі у школі зчинилась тривога і хтось ізнадвору крикнув:

— Вода!

Стихія води, страшніша вона за вогонь, перед наступом її все живе дичавіє, страчує розум,— прокидається лише влада інстинкту... Перше бажання було тікати вгору, на узвишшя, на Золотий Тік.

Коли Ярослава вискочила на ґанок, її зустріла суцільна тьма, електрика всюди погасла, нічна повінь гула — гула по всьому світу. Гори обрушились водою потопною. Злива, що почалася ще з минулої ночі, бурхала тепер ще дужче, кущі плющали, гнулись під вагою потоків, всюди виклекувало, дзюрчало, шуміло, низом із темряви майже біля самого порога рентгенівськими знімками проблискували поналивані плеса.

Кіногрупа вся вже була на ногах, із темряви долинали переклики голосів, змінених у тембрі, різких, розпорядливих, десь вони, віддаляючись, тонули в пітьмі, бо це була ніч, коли ніхто не спав, коли тисячі піднялися на подолання стихії.

— Дітей! Вихапуйте дітей! — чула голос, що віддалявся, здається, це був голос Ягуара.

Майнули перед очима знайомі личка табірних дитсадчат, перекошені жахом переляку... «Чого ж ти

стоїш?!» Ярослава кинулась просто з порога в нічну хлюпавицю, переполох дитячих літ, озвавшись, обдав холодом все єство, але не стримав, а, навпаки, збудив бажання перебороти страх, підганяв бігти, діяти, подати руку комусь. Вода опекла крижаністю, хлюпала до колін, віджахувала клекотом, Ярослава бігла по ній під важкою зливою в темряву, і ніби самий інстинкт солідарності, болю й страху за когось привів її до тих дощаних табірних будиночків, що вже темніли змалілі, підтоплені серед води, наче якісь папуаські хатини на палях. Зустрілися хлопці з кіногрупи, що, зігнувшись, оберемками несли на собі дітей.

— У третім он там ще зостались,— гукнув один із зустрічних Ярославі.

— І в четвертім ще є,— зачула неподалік, і по голосу ледве впізнала вона Ягуара, він швидко зник, брьохаючись по воді теж з оберемком дітей на руках, на плечах...

Ярослава підбігла до третього будиночка, десь із вікна до неї вискнуло перелякане: «Тьотю!»,— побачила тільки бліденькі плями дитячих облич, зіщулені плечики в майках, і, коли простягнула їм руки назустріч, на неї самі стали падати з вікна маленькі, ще гарячі зі сну тільця... Чіпляючись, вони мало не повалили її, двох взяла на руки, а третє само вчепірилось на шию, здавило, мусила крикнути:

— Не здушуй!.. Чекайте, зараз і вас підберуть,— приспокоїла тих, що зостались, і, важко дихаючи, вже несла до школи малих цих людей, занишклих у переляці й напрузі. З кожним кроком вони важчали їй, були незручні, зовсім не такі, як раніше, коли бавилась з ними на луках. Те, що на плечах, судорожно здушувало їй шию, а ці тиснулись до грудей, чіпко трималась і теплі були, мов пташата. Чула, як гостра вода натискає, крижаним холодом ріже їй стегна, кожним м'язом треба було їй супротивитись, долаючи цю пругку текучу зустрічну силу. В очах темніло від сльоти й знемоги, руки замлівали, з останніх сил видобулась, ковзаючись, на згірбок, до ганку. Діти навіть тут, опинившись у безпеці, ще боялися відчепитись: мусила майже силоміць відривати їх від себе, вони рвали одяг на ній, тримаючись рученятами цупко, як утопленики. Кинула цих, прикрикнула, щоб ховались до приміщення, а сама знову кинулась у пітьму, у плюскіт потопу,

і там, де було їй води щойно до колін, тепер валом уже обгортало стегна...

Та цього разу Ярославі не вдалось повернутись до школи з черговою ношею. Вода спостигла її якраз у будиночку, ринула у вікна, довелось із дітьми забратись на дах. До розмірів даху звузився світ. У горах сотні річок, потоків і потічків, і всі вони зараз переповнені, ріка, в яку вони раніше впадали, більше не хотіла приймати їх, сама розбухнувши, розгонила води геть, і вони, відкинуті, без русел, уже йшли на понизов'я крутим скаламученим валом. Легкий будиночок здригався, як вутле, поки що заякорене суденце. Тут Ярослава пережила хвилини прощання з усім, що було найдорожче, в уяві поставала внизу десь там, у зниканні, підсинена батьківська хата, обсаджена квітами, в оздобах наличників, хата, що її під осінь чепурно обставлять кукурудзяними околотами. Не граючи роль, застукана лихом, Ярослава мимоволі перевтілювалась в отих рідних їй «людей у кожухах», що їх циклони життя зривали колись із насиджених місць, як вириває буря, вивертає з корінням смереки гірські. Почувалася тут, мов на хисткій отій палубі переселенській, коли люди з торбами, з чіфкартами пускалися в океан. В розгуляній уяві разом з ними була там в обіймах океану, коли їх спіткала буря страшенної сили,— то, як вона тепер розуміє, якраз був молодий циклон, що розвинувся, розгулявсь на відкритих океанських просторах. Ледве не погинули тоді Ярославині земляки, писали потім, що, либонь, щасливий хтось між ними був, а то всі пішли б до акул, разом із насінням всяких своїх домашніх злаків у вузликах. Та мине час, і зашумлять їхні пшениці на полях чужих суворих провінцій, де вони сіятимуть хліб, корчуватимуть ліси, розроблятимуть надра, прокладатимуть залізниці від океану до океану...

Думки про стійкість людську допомагали Ярославі перебути цю ніч, передрижати їй серед дітей, що теплими тільцями тулились до випадкової своєї вихователькі, чекаючи досвітку. І тільки досвіток відкрив їм справжні розміри лиха: не було річки, не вгадаєш, де береги її, вода, розлившись аж до далеких пагорбів, йшла суцільною лавою, пінячись з шумовинням, з клекотом-гулом. Не стало ні островів, ні лук у травах, вигулькували де-не-де вершечки кущів, нагнутих кала-

мутними валами, стирчав вершечок екскаваторної стріли, і все довколишнє, до чого звикло око, тепер переінакшилось до невпізнання, вирувало, коловоротилось, поховавши під бурунами той світ, що був і якого вже, здавалось, більше ніколи не буде.

Вранці небо загуло вертольотами. Вертолітників теж іще з ночі розбуркала тривога, але піднятись з аеродрому змогли тільки на світанні. І то — всупере́ч льотним правилам. За звичайних умов у таку негоду ніхто б їх не випустив, авіація твердо дотримується своїх правил, а тут: лети! Дощ не вщухав, однак поступово виднішало з небокраю, разом з дощем на води ніби проливалось і розріджене крізьхмарне світло. Може, тільки з висоти й відкривались справжні обсяги стихії, що уже охопила весь край. Села, що стали архіпелагами. Садки, в яких дерева ніби поріділи, стоячи кожне поокремо в воді. Вишки прикордонні, що самотіють на обрії... І всюди чиїсь погляди, звернені в небо, ждуть вертольотів.

Працювали на невеликих висотах. Гуркітливі, важкі трударі повітря в ореолах мигтючих лопатей, лисніючи мокрими зеленими випуклостями боків, з'являлись над останніми пристанищами, над людським розпачем, знижуючись, випускали трапи-драбинки і — з розібраних дахів, з острівців, з вершечків дерев — забирали грішних і праведних просто в небо.

На розлогих дахах заводських будівель вертольоти навіть сідали, тут було зручніше,— труднощів найбільше виникало там, де будівлі були окутані гіллястими деревами, листатим віттям диких черешень, груш та шовковиць, що ростуть могутні в цих краях, дерева якраз і заважали спускатися вертольотам,— подекуди доводилось користатись лебідками, викидати спеціальні гамаки на тросах...

На одному з вертольотів з допомогою трапа підняли в небо і Ярославу разом з вихователькими та дітьми, яких не встигли вихопити вночі. Повітряний гігант, зависнувши, гуркотів над нею, мовби дивом якимось тримаючись на тій легкій прозорій мигтючості лопатей, і коли вона, підхоплена чиїмись руками, опинилася всередині вертольота, тільки тут відчула, що вона врятована, і здивувалась, як цієї ночі не вмерла від страху. Усіх їх, що стільки натерпілися, за одним рейсом було знято з табірного будиночка, і вертоліт, що

здавався таким незграбним, акуратно опустився на самім подвір'ї школи, доставив пасажирів просто перед ганок, перед ясні очі Ягуара Ягуаровича. Сльози здушили Ярославу, коли вона побачила своїх, побачила рідні, у відтанулій тривозі обличчя, вуйна Домініка дивилась на неї радісно й перепуджено, ніби на повернуту з того світу... Хтось виніс реквізитний сіряк, її вже окутували, щоб зігріти, щоб не застудилась.

Льотчики були молоді й веселі, той, що допомагав Ярославі вибратися з вертольота, ще й пожартував:

— Не сподівався, що на таких малих висотах та вдасться торкнутися... зірки.

Ярослава з вдячністю дивилася знизу на офіцера, на його рославу постать у дверях кабіни, дивилась, запам'ятовуючи нахльоскане дощем обличчя, світле й ніби зовсім безтурботне.

— Я б хотіла знати ваше прізвище.

— Капітан Решетняк... Але вам це нічого не скаже. Ми не знаменитості. Ми — буденні.

— Відтепер ви для нас будете знаменитістю.

Йому, видно, сподобалась відповідь, він усміхнувся, так і вгору — на новий рейс — пішов, огорнутий сяєвом усмішки.

XIX

Венеції, всюди венеції в буйних зелених садках...

І всі ждали амфібій та вертольотів.

Розмах рятувальних робіт з кожною годиною наростав. Населення краю мовби розділилося цієї ночі на дві категорії людей: на потерпілих і на тих, що рятували. Не було ні голів, ні секретарів; ні винуватих, ні безвинних; ні близьких, ні чужих; ні добрих, ні злих; не було ні артистів, ні статистів — були люди, що рятували людей! Дужчі — слабіших. Одні, що подають руку, а другі, що спасенно хапаються за неї.

Усе спроможне виявляло свою спромогу. Стихія не приймала пояснень, все брала на випроб, змінювала оцінки, критерії, відкривала приховане, оголюючи життя до самих його основ. Те, що вчора здавалось значним, нерідко втрачало тут значність, трухле, фальшиве змивалось, як піна, а те, про що й не підозрювали,

виявляло себе, розкривалось своїм найістотнішим. По всьому краєві в зоні стихії виникала ніби нова, ще міцніша спільність людей, лихо урівнювало, в одну лаву ставило навіть тих, які ще вчора, може, не могли порозумітися між собою, сварилися до нестями, у доганах, у взаємовиснажливих чварах шукаючи виходу своїм пристрастям. Дотеперішні поняття та уявлення, якщо й не зникали, то все ж поступалися місцем головному, виниклому перед лицем стихії законові, який віднині, з моменту загрози, від першого скрику про поміч, набував тут силу всевладну: іди, дій, рятуй потерпілого!

З найкращого боку себе показали солдати.

«Наперекір усьому, існує ж таки спадкоємність людського в людині. Є воно, діє, ще різкіше виявляє себе в критичні хвилини,— думав Колосовський, наближаючись в амфібії до Підгайців.— Життя справді має свої золоті естафети, без яких озлиднів би світ...»

Навесні, ще перед виїздом сюди для роботи над фільмом, стояв якось Колосовський на центральній вулиці міста, а перед ним рухалась під вигроми труб довжелезна колона новобранців. Кудись їх вели. Доки пройдуть, було зупинено вуличний рух. Ще майже цивільною ходою, у ще цивільних патлатих чубах, декотрі в окулярах, хлоп'ята крокували задумано, сутулячись під вагою рюкзаків, у курточках та в светрах, деякі зовсім ще підлітки. Юні горожани, діти міста, вони вперше опинилися в строю, ішли безконечно, і, може, першою серйозною задумою в житті були повиті в цей час їхні чисті, здебільш худорляві, інтелектуальні обличчя. «Сини, нове покоління»,— подумалось тоді, і чомусь защеміла душа. Щось їх зібрало, щось їх вело, і було те «щось», звичайно ж, не тільки товстим оркестрантом, що сягнисто крокував попереду з барабаном і гордовито й шалено бив у його напнуту порожнечу...

Можливо, тепер були вони на амфібіях, підіймалися на вертольотах, брали перші уроки, що давало їм суворе армійське життя.

Світало, коли добулися до Підгайців. Усюди прісно пахло водою. Заврайфінвідділу, який був, виявляється, родом звідси, взявши на себе обов'язки лоцмана, вивів махину амфібії просто до сільради. Довкола люд

на дахах, на деревах, навіть біля пам'ятника полеглим бійцям, на узвишші п'єдесталу купчаться люди, чиїсь руки обчіплюють, обіймають граніт обеліска... Водою залито майдан, всі будівлі стоять у воді, вода реве в провалини вікон. По селу всюди гвалт, крики.

Лукавець, піднявшись над люком, загукав із амфібії у мегафон:

— Товариші населення! Закликаю до спокою. Говорить ваш дільничний лейтенант міліції Лукавець. Ми прибули з військовими на виручку вам, зараз приступаємо до евакуації. Знімемо всіх, відтак оголошую правила: не товпитись, не лізти без черги, не топтати ближніх!.. Порядок такий: спершу люди, худобу, майно — в останню чергу! Рятуєм людину, незалежно від того, хто вона і яка вона! Одному вода по пояс, другому по груди, рятуєм обох, але перше того, якому по груди!..

Далеко по селу рознесло світання розлунною лункістю вод мегафонний заспокійливий маніфест Лукавця.

Голова сільради, що був серед людей на даху, виступивши наперед, вусатий, без шапки, запропонував незвичне:

— Ви спершу проїдьтеся по селу, прогуркотіть мотором, аби вас у найдальших кутках почули, аби душа в людей стала на місце: най знають, що вже ви є, порятувальники наші!..

Командир наказав найперше знімати тих, що групою оклечали обеліск серед майдану,— були там навіть жінки з дітьми, одна з них несміливо подавала голос:

— Тут діти дрібонькі...

Напівзатоплена металева огорожа не давала змоги підвести амфібію до обеліска впритул, довелося зупинитись неподалік. Солдати перед тим, як кинутись у воду, про щось стали перешіптуватись між собою: виявилось, вирішують, чи одягати рятувальні пояси. Адже комплектів обмежена кількість, на всіх не вистачить...

Солдати почували себе ніби присоромлено, що мають перед цивільними таку перевагу.

Солдат-якут, покосившись на Колосовського, звернувся до командира:

— Нам є, а як же ці?

— Мені не треба, я довгий,— заспокоїв його Колосовський і, не роздягаючись, зісковзнув з борту у воду. Ледве не по груди було гострого, крижаного.

— Тоді й ми без поясів,— звільняючись від ніяковості, мовив молоденький солдат, і м'язисті, натреновані спортом тіла одне за одним шубовснули в воду.

Стали знімати від пам'ятника людей. Одних брали, обережно вели в воді попід руки, а котрі сміливіші, самі кидались убрід до амфібії. Лукавець згори подавав їм руку, і люди, ковзаючись по залізу, наскрізь промоклі, одне по одному опинялися на борту. Коли діти й жінки були вже там, солдати підступили до сивого, в темних окулярах чоловіка в тоненькім дощовику; дядько цей, хоч і мав чималу патерицю, все не сходив із свого підвищення, стояв, міцно обіймаючи граніт.

— Дядьку Миколо! — гукнув до нього Лукавець.— Пускайтесь, перед вами рідна армія, з нею не потонете!

І пояснив командирові екіпажу та Колосовському: Микола Назарук, батько героя. Син його під рейхстагом поліг, а він працював тут бригадиром, і якимись хімікатами очі йому витруїло.

— Має звичку приходити до обеліска, з сином на розмову,— додав заврайфінвідділу.— Синове ім'я он там накарбоване... Братська могила тут. Усіх полеглих зібрали недавно з полів, перенесли сюди... І своїх односельців, хто де поліг, сюди ж повписували за похоронними...

Незрячий усе не зважувався відпустити граніт, навіть ніяково усміхнувсь до солдатів:

— Здаєсь, тільки ступлю, так одразу ся і втоплю.

— Не бійтеся, папашо,— заспокоїв його один із солдатів і майже силоміць потягнув Назарука на себе.

Незабаром бригадир теж був на амфібії і тоном, аж ніби виправдальним, говорив до Лукавця:

— Ішов, пристояв, а тут вода якраз рвонула... Аж до каменя мене відтрутила...

Командир амфібії скинув із себе фуфайку і мовчки накинув її на плечі старому.

Рейс за рейсом робили, знімаючи, кого де, вивозячи людей до колгоспного клубу, що, незатоплений, стояв

на узвишші неподалік. Кількість бетеерів побільшала. Ніколи не бачені в цих краях, немов живі, зеленопанцирні гіганти з якихось палеозоїв снували сюди й туди по скаламучених водах, борознували село вздовж і впоперек. При наближенні їх дехто з старих людей у вдячній розгубленості починав хреститись. Амфібісти інших підрозділів звозили людей з віддалених хуторів, із підтоплених ферм; пропливаючи, гукали, допитуючись, де тут є влада, мали їй поскаржитись: на декотрих фермах дівчата навідріз відмовляються покидати худобу. «Ми її,— кажуть,— заспокоюємо». І ще й насміхаються, шльопаючи з вилами по воді, розносячи до ясел корм худобі...

В Колосовському знову заговорив документаліст: шкодував, що нема тут при ньому кінокамери, були б унікальні кадри. Свідомість з незвичайною ясністю фіксувала сцени, які вже ніколи більше не повторяться, епізоди, то драматичні, то смішні й курйозні, що їх на своєму водяному екрані витворювало саме життя. Отаку хроніку пропускаєм: боротьбу людей із стихією, потік дивовижних подій у їх несподіваних ракурсах... Молоді медички, що їх знімають із даху лікарні: солдати їм плечі свої підставляють — «Стрибай, пікіруй на мене!» — а вони соромляться, ніяковіють, прикривають коліна халатами,— незручно сідати на вояків верхи... Огрядна молодиця, що стару свою матір на руках несе до амфібії... Ще погляд фіксує собаку, його звідкись пригнало течією, вибиваючись із сил, підплив до скрученого водою в гармошку штахетника, приклав голову до стовпа й перепочиває: розум!

Невдовзі на допомогу амфібіям прибув плавучий могутній танк, він, як крейсер, ходив по селу, знімав одразу людей цілі купи, і дивно було дивитись, як цей залізний трудяга править дітей на собі, а вони, вже сміючись після переполоху, міцно обіймають рученятами жерло гармати.

Повний день нарешті настав після кошмарів ночі, і хоч вода й далі прибувала, але всюди гуркотіли мотори, гуркотіли внизу і вгорі — в небі з'явилися вертольоти, ходили над хатами череваті, з червоними зірками на лисніючих боках.

Настрій у людей одразу поліпшився. Вода, вона текуча: нині є, завтра нема!.. Почастішали випадки, коли вже й Лукавець своїми умовляннями нічого

вдіяти не міг,— цілі сім'ї не хотіли спускатися з дахів. Бо ж хіба просто розлучатися з своїми затопленими гніздами, з коровами, що, ревучи, вистромляють голови із наповнених водою хлівів, з пожитками, що купами лежать, стягнуті на відкриті до кроков горища... Порося кувікає біля розчервонілих ніг молодиці.

— Як візьмете й порося, то згодна, а ні, то якось і тут перебуду.

Товариш Лукавець не приймав ультиматумів, суворо поглядав на дах:

— Ми прибули тебе рятувати, а не твоє порося! Воно дурне, по темності своїй води не боїться... Бач, який влаштувало концерт... А ти ж свідома! Ну, давай руку, газдине!

— Ні, сама не йду.

— То щоб мені за тебе відповідати?

— Атож. Відповідатимеш, бо загітувати не зумів!

І так стояла, аж поки солдат, з'явившись із-за спини, вхопив її в оберемок, поволік, затяту, до драбини...

Голова сільради, який теж тепер рейсував з ними, попрохав Лукавця направити амфібію в найдальший кут села. Тут виявились особливо вперті: ніхто не хотів залишати дахи.

Двоє парубків сиділи на хліві поспускавши ноги й — це треба було бачити! — пробували ловити рибу хватками: побиту, білопузу, її гнало звідкись із колгоспних водоймищ.

Міліціонера це обурило й розсмішило водночас:

— Рибку ловлять серед потопу! Кому стихія, а їм момент: колгоспних коропів на дурницю тягають... Ану злазьте!

Риболови ні з місця:

— Здаєсь нам, що вода спадатиме...

Навіть погрозою штрафу не вдалося зігнати їх униз:

— Посидимо ще трохи, подивимось, що воно буде.

З сусідніх дахів жінки знову виставляють умову:

— Якщо заберете й корів...

Лукавець взявся за мегафон, затрубив:

— Маємо дані: з верхів'їв іде новий вал! До дідька полетять всі ваші лампачі!

Заврайфінвідділу стривожено схопив його за руку:

— Ти що, паніку зчинити хочеш?

— Паніки не буде, а лад буде,— спокійно заперечив міліціонер.— Хоч ви й депутат райради, товаришу Путря, а погано знаєте психологію мас... І на військовій справі слабо розумієтесь: паніка скоріше буває від незнання, аніж від знання!

— Не треба їм усього знати,— бубонів Путря.— А надто ж твоїх оцих нічим не підтверджених даних...

— Дощ іде, отже, вода прибуватиме! І мій обов'язок оповістити народ,— він знову підняв мегафон.

Путря побуряковів:

— Я категорично проти!

— Можете скаржитись... Трублю!

І Лукавець спрямував мегафон на людей:

— Кваптеся, зголошуйтесь, поки берем! Вода прибуде ще на два метри! А до вечора підніметься на три! Вище усіх критичних рівнів!

І це таки вплинуло. Люди знехотя, поволі стали спускатися з дахів.

Потерпілих, здавалось, не меншало в цьому великому, густо налюдненому селі. Амфібії та вертольоти не знали спокою. Ганяли сюди й туди, вихоплювали, скидали в безпечних місцях, і лише коли повертались за черговою партією своїх пасажирів, солдати — повеселілі, збадьорені ділом — мали змогу обмінятись уривками вражень:

— Я тій медичці: пікіруй, а вона почервоніла до вух і халатиком коліна прикриває... Та пікіруй, кажу, нам тут зараз не до жартів,— і сміються...

— А мені одна бабця, коли я її виніс, тикає карбованець в руку... Я спершу й не дотямив, для чого бабусенція суне той зім'ятий папірець, а вона аж просить: «Візьми, синку! На тютюнець буде!..»

Коли амфібія їхня проходила мимо обеліска в центрі села, погляд Колосовського з щемливим чуттям торкався довгої стрічки накарбованих на камені імен, що тяглися зверху й донизу, зникаючи десь під водою. Викликані уявою з небуття, виринали живі, ті, що на очах твоїх падали в атаках, що вмирали на руках у товаришів... Із різних республік, зрілих літ і зовсім молоді, недожиті, лежать ось тут разом у братській могилі, і тільки обеліск гостроверхий із стрічкою імен над ними каменем проріс... Міг і ти бути тут...

— І рядові, і лейтенанти та капітани там є,— завва-

живши його погляд, пояснив голова сільради.— Тяжкий у нас фронт переходив...

— Багато прочерків...

— То безіменні. Без документів знаходили ми їх у полях. Але ж вони були, хоч і безіменні? Життя віддали...

Мовчки прислухались до розмови молоді солдати. Зосередженими ставали мокрі чисті обличчя, що тільки-но вмивалися сміхом, пригадуючи свіжі свої рятувальницькі пригоди. А коли після цього знімали нових з обкислих вікон, витягували чиюсь численну родину, то були солдати тепер ніби уважніші до тих, кого рятували, руки їхні стали мовби ласкавіші...

Пробираючись залитою вулицею з вантажем людей на борту, на одному з городів загледіли дідуся, що, простоволосий, борсався у течії, клопотався біля напіввивернутої потоком культурної яблуні, пишна крона її рясніла, вся ще в зелених плодах. З обривком сталевого троса в руці, старий щось мудрував біля стовбура, здається, хотів до чогось припнути яблуню тим тросом.

— Вуйку, садок припинаєте? — весело гукнув Лукавець.— О людина!.. Скільки ще ліпших садків нині попливе в море!

Солдати вже брели до старого. Він дивився на них якось невидючо, прохально, блаженно, а посинілі з холоду губи кривилися усміхом та плачем. Не опирався рятувальникам, тільки обривок троса все чомусь не хотів випустити із закоцінілих рук. Худий він був, кістлявий, і підіймати його було зовсім легко; солдати обережно, мов дитину, подали на амфібію це старече, вироблене працею тіло, в якому ще якимось чудом тримався незахолонулий дух життя. Затиснутий між жінками та дітьми, поступово відігріваний ними, старий до самого місця, куди причалював їхній ковчег, припадав очима до солдатів, світив старечою ласкою то на узбека, то на якута, котрі на руках своїх підняли його перед цим на амфібію; з якоюсь полегкістю дивився, і посинілі губи весь час повторювали розчулено й лагідно:

— Славні роб'ята... Файні легіники... Харроші роб'ята...

А через деякий час знову:

— Славні роб'ята... Файні легіники...

І так до самого місця більш нічого сказати не міг.

Вода таки справді прибувала, Лукавець не помилився у своїх припущеннях.

З околиці села видно, як далі, в бік ріки, лютує стихія. Не підступитись туди! Жене ліс, несе підхоплену десь у верхів'ях худобу,— тільки рогаті голови, зринаючи на бистринах, як знаки відчаю, стирчать із води... Якийсь бузівок, що йому вдалося вибитись із бистрини, забачивши амфібію з людьми, поплив просто на них.

— Давай, давай, сиволобик! — гукали йому солдати.— Не здавайсь!

Видно було, як він, наближаючись до амфібії, перемелює воду, товче її ногами, і очі випнулись уперто, в них мовби зібралась уся його молода воля до життя.

Цегляний клуб, до якого з самого рання звозили людей, почало теж підтоплювати, водою загнало всіх нагору, на майданчик, що його утворили, розібравши дах. Сюди тепер підлітали вертольоти, забирали й звідси людей,— найперше забрали малечу та декількох хворих, що їх було евакуйовано з лікарні, серед інших і вагітну жінку, яка мала незабаром родити. Тим, що зостались, кидали з вертольотів тюки фабричних ковдр та лантухи з хлібом, ще теплим, ще з духом гарячих печей хлібозаводу. Діди старі, приймаючи хліб з вертольотів, неквапом ділили його, а при роздачі стежили, щоб усе було по справедливості.

— Чого ви плачете? — помітивши сльози на очах у дідів, посміювались молодші, лобурякуваті.— Все законно!

— Плачуть, бо сльози близько,— казав один жевжикуватий, у яскравому светрі.— Кинули їм по буханцю хліба без консервів, і вже вони розчулились...

Старші жінки накинулись на цього розумника:

— Чого плачем? Бо в старі часи, коли вода, було, поруйнує — нікому ти не потрібен! Беріть торби, дітиська, і йдіть жебрати!.. А зараз він тобі з неба подає ще теплу хлібину...

— Теж законно!

— Тому й плачем, що законно, що по-людськи до нас...

Мабуть, і в лобурякуватих душах після цього щось таки зворухнулось. Бо коли амфібія зібралася вирушати в черговий рейс, на віддалені ферми,— ці ж міс-

цеві хлопці самі викликалися змінити амфібістів:

— Перепочиньте. Відігрійтесь. Ще ми спробуємо служби морської!..

Амфібісти перепочивати відмовились, але кількох добровольців собі на підмогу взяли,— разом з новачками на борту й відчалили од клубу.

XX

У школі, де розташована кіногрупа, гамір, шарварок: класами заволоділа дітвора. На другий план відтиснуто трударів десятої музи. Вуйна Доміника з вихователькими має клопоту біля малюків, гарячим чаєм відпоює їх після ночі, найкрикливіших пригамовує:

— Слухайте, діти, що мені сталось...

А їй, власне, нічого й не сталось. Затопило город із картоплею, позаливало вночі деяке збіжжя в льоху, та й по всьому.

В одній із класних кімнат, забившись у куток, тремтить оточена дітьми дика сарночка гірська. Тремке, полохке створіння, воно, проте, дозволяє дітям торкнутись до себе, декотрим вдається навіть погладити цю юну тонконогу жительку гір. Вона теж із вертольота потрапила сюди. Такий уже день — все переплуталось, знезвичаїлось: кому судилося вмерти під час повені, його ніде було поховати, забирали в небо, викопати могилу не було де. І кому випало народитись, то перший крик новонародженого теж пролунав цього ранку вгорі над водами,— в кабіні вертольота, який незадовго до появи наймолодшої людини на світ зняв вагітну жінку з даху сільського клубу. В повітрі, над вируванням стихії, віддавались і приймались команди, вислуховувались перші подяки і перші нагінки теж... Дику сарночку з гір несло на копиці сіна, потоком забило в кущі, видно було з берега людям, як наблизився вертоліт, випустив драбинку...

Молодий офіцер у погонах, спустившись, влучив момент, і ось уже дике, нервове створіння щулиться біля нього. Здавалось би, має злякатися гуркоту, відсахнеться від людини, а воно не тікає — стихія страшніша! — довірливо горнеться до рятівника, дається в руки, по-

водиться так, ніби воно виросло в хаті лісника, біля людей...

А тільки вертоліт піднявся — одразу йому по радіо:

— Сімнадцятий, то ви зняли козеня?

— Я, товаришу командир.

— Вам нема чого більше робити?

— Винуват, товаришу командир!

— Звідки воно?

— З гір.

— Після потопу в гори його й відправте... І надалі ніякої звіроловлі — тільки людей!.. На комбікормовий завод зараз, там уже ждуть вас на дахах...

На нові завдання летять вертольоти, відлітає й той, що залишив сарночку в школі, що так щиро сказав Ярославі: «Ми буденні...»

«Хіба ви буденні?» — проводжає вона поглядом вертоліт, що погуркотів усе далі над водами, над безмежжям залитих лук, що недавно так квітували, мерехтіли в сонці цикадами,— вертоліт, зменшуючись, теж ставав уже схожий на одну з тих крилатих цикад...

«Отак і живем,— думав тим часом пілот вертольота у себе в кабіні.— У космонавти нас поки що не беруть, тож доводиться грунтовно прилаштовуватись до земних, чорноробних занять. Може, й надовго. Може, й на всю кінострічку життя,— хоч яка там уже буде: довга чи коротка, барвиста чи позначена одноманітністю... Кому б не охота жити яскраво, кіноекранно! Але ж і будні мають свій зміст...» І якщо взяти, приміром, материне життя чи батькове, хоч батька він знає, власне, тільки з переказів... Якщо взяти скромну життєву творчість Решетняків, то нема чого за неї соромитись. Чесність, як найвищий знак якості, відкарбована на кожному прожитому дні.

У школі пожвавлення не спадає, розбурханий кіноліюд зусібіч обмірковує нічну операцію по рятуванню табірних дітей. Подія коментується, звичайно ж, у гумористичному тоні, освітлювачі та молоді асистенти зі сміхом намагаються визначити, кого можна підвести під рубрику героїчних натур, з'ясовують, хто скільки разів падав та хто найбільше дітлахів нав'ючував на себе... І вийшло так, що героєм дня, чи, вірніше, героєм ночі, несподівано виступив Бронек-дев'ятикласник: він виявив себе найспритнішим, не розгубився, жодного

разу не впав, тягав тих малюків, як гороб'ят зі стріхи,— йому й віддано було в перебігу дискусії лаври першості. Обіцяли навіть відзначити його тим, що дадуть заглянути в окуляр під час зйомок, а Бронек про це якраз мріє, бо йому здається, що нема іншого способу зазирнути в таїну кінотворення...

Ягуар Ягуарович, уже перевдягнутий після ночі в сухе, взяв на себе обов'язки медика: в якійсь лижницькій шапочці з бомбончиком на тім'ї, з видовженим сухим обличчям візантійця, снує між людьми, роздає таблетки кальцексу (профілактично), Ярославі пропонує гірчичники,— за неї він найбільше боїться, щоб не застудилася та не злягла.

— Якби це було в Будинку кіно,— каже він до Ярослави,— я, звичайно, запропонував би вам коктейль за моїм власним рецептом, якого й ті ваші жевжики не знають...

Видно, якийсь в'їдливий опонент з підвалу кіноресторації не дає спокою Ягуару Ягуаровичу, бо, присівши на парту, він раптом вивергає на нього всю свою пристрасть полеміста:

— Так, кажеш, творчість виникає з безладу, їй від природи притаманне хаотичне начало? Улюбленець муз, кажеш, завше був лише сином стихії, дитям розгнузданих бенкетуючих сил буття? Хотів би я тебе, голубчику, бачити з нами цієї ночі... Якої б ти тут заспівав! Що ж до мене, то я бачив хаос і знаю, що він людині несе... Палаюче небо, розбомблені ешелони — все бачив... І якщо вибирати між хаосом і порядком, Славцю,— апелював уже до кіноактриси,— то знайте: я вибираю порядок! Йому віддаю перевагу... Уже хоча б за те, що він здатен рятувати. Якщо навіть менше він полишає місця для поезії, то зате більше для справедливості!..

Несподівано з'явився Сергій. За нього ще з ночі переживали, аж поки котрийсь із його асистентів не признався, що йому відомі координати: батяр їхній в Адамівцях на весіллі гуляє. Це одразу приспокоїло: на весіллі не пропаде, рано чи пізно з'явиться із своїх нічних походеньок, ще, може, й перев'язаний весільним рушником... З'явився бруднющий, до рубця промоклий, але обличчя... це треба було бачити: воно було натхненне! Ярослава ніби вперше його бачила таким:

— О мой! мой! Звідки ти взявся?

— Скільки я бачив! — Сергій розкинув руки, як для обіймів.— О, скільки всього... Братці, ми на вістрі подій!

Його оточили, розглядали з жартами:

— Людина з легенди! Людина з безсмертя! І все ж таки — як вибираються звідти?

— А плавзасоби нащо! Плавзасоби винесли мене з темряви й хаосу на берег цієї вашої — не скажу при женщинах якої — цивілізації...

Не схотів перевдягатись, не схотів сушитись, лише змінив кобеняка на куртку, щоб було зручніше бігати, хватопеком випив склянку гарячого чаю, звично перезарядив у кутку апарат і:

— Цілуєм ручки!

Зупинившись на мить перед Ярославою, він справді поцілував їй руку, чого раніш ніколи не робив.

Ягуар Ягуарович пробував пригамувати його, нагадав, що знімання повені зовсім не передбачені планом-лімітом, але це операторові тільки піддало жару:

— Все на себе беру! На свій страх і риск! — І, притискаючи камеру до грудей, гукнув уже від порога: — Там такі кадри пливуть!

«Ніщо так не красить людину, як натхнення,— подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом.— Просто насолода дивитись на людину ось таку — розкрилену, одухотворену...»

Вище школи, вподовж не захопленого водою шосе, з самого рання велись рятувальні роботи, там видніли якісь машини, кружляв вертоліт,— Сергій подався туди. В обличчя хльоскало мокрим — вітер шквалистий розгулявсь. Ще зоддалік Сергій побачив гуртик фермівських дівчат, що стояли на кручі, здається, це були ті самі, котрих Сергій з Колосовським та Ярославою нещодавно відбирали для зйомок у масових сценах. Було це всього за кілька днів до потопу. Розшукали тоді дівчат на лугах, на *старицях*, де був у них літній табір для худоби. І дивно було, як усе там тоді ставало мистецтвом, до чого тільки торкнеться погляд: дійниці з сонцем на боку... трава... корови... крутогорістъ... полиск м'язів під шкірою... Все, все тоді Сергієві хотілося фільмувати, все так і просилося в кадри!.. Дівчата були полещені, що їх мають намір відібрати для участі в кінофільмі, але коли у відповідь на розпитки, що

саме їм доведеться робити, почули від Сергія: «Коней коростявих будете обіймати!» — то разом запротестували: «Не будем цього... Страхіття яке!.. Це неправдиво... Не реалістично!..»

Тепер циклон ставить тут свій фільм, розгортає на весь край драму широкоекранну, і дівчата вже залучені до участі в ній...

Збились на кручі у своїх мініспідничках, що їх обліплює вітер, декотрі з парасольками, розбереджені, розчервонілі, котрась, звертаючись до води, весь час кличе:

— Зірка! Зірка!

Сергій не міг утриматись — з ходу кинувся фільмувати дівчину, якраз ту, що, стоячи на березі, розпачливим голосом вигукує з вировища свою якусь Зірку, від неї перевів погляд туди, куди всі дивились,— униз, де попід самим урвищем бурунила ріка... Якби це було не операторське серце — воно б похололо від таких кадрів: корови, цілою чередою збившись попід берегом, плавають у рудих чорториях, пробують лізти на обривистий крутосхил, ковзаються, зриваються назад, захлинаються брудом... Зціпивши зуби, з мокрим обличчям, блідим від напруги, оператор прицілюється, полює з якоюсь холодністю безстрашшя, вибирає, вихоплює на плівку найжахливіше... Вже не зойком дівочим, тільки мистецтвом стає агонія худоби, захлинання чиїхось Зірок та Красавок, їхня впертість, коли вони, через силу змагаючись з течією, знов наближаються до крутизни берега й, розжахані, великоокі, до людей лізуть!

Дівчата плачуть, гукають до когось:

— Багрів, багрів!

Ще вище попід берегом працюють з баграми робітники з комбінату.

Цехи сьогодні зупинено, всіх мобілізовано на рятувальні роботи, частину комбінатних кинуто сюди виловлювати з берега колгоспну худобу.

— Треба було вам не по танцях бігати, а ще звечора забрати поголів'я з літніх таборів,— докірливо кидав від газика чийсь шофер, а дівчата відповідали йому ображено:

— Спробував би! Уночі вони ні з місця! Зачули, що їх уже обступає вода, і нікуди ні кроку, нічим не виманиш з острівця!

— Худобисько, воно воду чує більше, ніж людина...

Уночі не вдалося зрушити, а тепер їх ось погорнуло... Майже вся кіногрупа вже була тут, навіть Ярослава — всупереч забороні Ягуара Ягуаровича — прибігла сюди, щоправда, накутана в тепле, в чиїхось мисливських чоботях. Ошалілий Сергій-оператор, гасаючи з кінокамерою по берегу, навіть не помітив Ярослави, хлопців-асистентів своїх він уздрів, здається, тільки після того, як вони, допомагаючи робітникам, ненароком влізли до нього в кадр. Озброєні баграми та вірьовками, вони саме витягували гуртом корову, котрийсь, як ласо, накинув їй налигач на роги, вхопились, витягли, і знесилена худобина одразу брьохнулась, повалилася на асфальт. Сергій фільмував і це: як лежала вона, віддихалась і поволі встала, похитуючись, пішла. Ще кілька розбухлих туш лежало впродовж шосе — це ті, що їх витягли баграми, коли вони захлинулися, борсаючись біля берега.

З-за пагорба з'явився грузовик, стишив хід, зупинився, і чоловіки з рятувальної команди, відкривши борти, стали вкладати до кузова щось закутане в брезент. Ярославі лячно було дивитись у той бік, і все ж дивилась: вона знала, що там, у тому брезенті. З годину тому комбінатні виловили багром утопленика з тайстрою через плече. Коли його підтягали до берега, чийсь багор ненароком розпоров набряклу вовняну торбу, і з неї сипонули... дерев'яні орли. Сцена була жахлива. Ярослава не змогла дивитись на утопленика, на його розтовчене камінням обличчя — кинулась і побігла геть, а перед очима все пливли, скакали дерев'яні орли у водоверті, скакали, як вутята, і не тонули...

Машина з утопленіком рушила, від'їхала, і люди знов звернули погляди до чорторию, де все крутило, підгонило до берега змордовану худобу. Вже зовсім невідомі чиїсь Зірки та Іскри силкувалися вхопитися ногами ковзкого крутосхилу, шукаючи рятунку біля людей...

Сергій шастав по берегу, вишукував найгостріші моменти, увагу його привертало все, що волало, билось, виборсувалось,— те, що опинялось поза небезпекою, одразу втрачало для нього інтерес. В одному місці він посковзнувся, ледве не посунувся вниз. Ярослава скрикнула вжахнено:

— О, будь обережніший... Ти зовсім дикий сьогодні...

Зачувши поблизу Ярославин голос, Сергій ніби прийшов до тями, бліде, збуджене обличчя його на мить освітилось широким зухвальським усміхом:

— Півцарства за гелікоптер!

— Навіщо він тобі, Сергійку?

— Щоб понад цим потопом пронестись!

Задиханий, очі горять, краватка скрутилась, з'їхала набік... «Це його день... Його апофеоз... О мой, мой! Такий був ковтюх, а сьогодні тебе не впізнати: саме натхнення, екстаз, шал!»

— Розумієш, Славцю, скрізь хочеться бути! Хочу бачити все! Таку точку хочу вибрати, щоб не збоку... Щоб камера йшла на цей хаос в лоб!..

Нерозлучний із своєю камерою, вже він щось наглядів попереду, кинув Ярославу й подався, обганяючи людей.

На узвишші просто на шосе приземлився один з вертольотів, з нього вийшов високий генерал у палаючих лампасах і троє цивільних, про яких хтось сказав тут, що вони прибули з центру, з державної комісії. Зійшовши на край горба, прибулі стали дивитись, як інший вертоліт, знизившись до застрялої амфібії, саме знімає з неї екіпаж. Викинули трап, але вітер ганяє його так, що не одразу вдалося впіймати, потім таки впіймали, і котрийсь із амфібістів, розгойдуваний вітром, уже вибирався щабель за щаблем угору...

— Молодець,— кинув своє звичне генерал, і в цей момент відчув, що й сам він на мить став об'єктом, опинився під прицілом кінокамери, попав у кадр! Генерал був ніби невдоволений, що зроблено це без його дозволу, але невдоволення його було більше зовнішнє, хмуріння показне (при зустрічі з служителями муз взагалі не зайве буде нахмуритись!), і саме так прочитав це кінооператор, один із тих, видно, шалапутних людей, що їх, де й не сій, і там вродяться...

— Товаришу генерал! Мені потрібен гелікоптер!..

— Що, що?

— Гелікоптер мені потрібен для зйомок...

Що за тип? Що за зухвалець!

— Хто ви є?

Відрекомендувався коротко — не в цьому суть. Йому потрібно знімати. Негайно, всюди! Всю цю стихію він втисне у розміри кіноплівки, зробить з неї мікровели-

чину, вона буде в нього ось тут, «зрозумійте, це треба, треба!..». Кінооператор почував свою правоту, говорив різко, напористо, генералові сподобалась його одержимість, його уперті, шалом натхнення сповнені очі. Людина, на яку навряд чи варто й сердитись, навіть чимось приваблює, дарма що такий дикий і нестатурний стоїть у розхристаній куртці з обламаними «змійками», у затяганім береті, що якимось чудом ще тримається, плющиться збоку на великій кудлатій голові.

Генерал обернувся до цивільних:

— Знімки його можуть знадобитись для державної комісії?

— Звичайно,— відповіли йому.

— І не тільки для цього! — вигукнув оператор.— Є кінокадри, що їх відбирає людство, в бетон замуровує на віки!.. Бо несуть найважливішу інформацію для майбутнього...

— Гаразд, гаразд,— посміхнувшись перепинив його генерал.— Дам гелікоптер. Тільки ж щоб вся стихія була у тебе в кулаці... Чи принаймні ось там,— він кивнув на камеру, що її Сергій, схвильовано дихаючи, притискав до грудей.

Це був його день, його шал, його апофеоз... Летить над потопом. Кінокамера при ньому, ящик з запасом плівки на цілий потоп, і все. Згадав, як хотіли вони дати у фільмі планету чадну, пожежну, ніби з погляду людини, що в скафандрі пливе у відкритому космосі... Тут бачить її — здичавілу в потопі.

Внизу — море. Навальний, нестримний рух повені. Навіть з вертольота почувається натиск води, її сила, почувається, яким важким, двадцятикратно побільшеним стає там, в динаміці лету, кожен водяний кілограм.

Вода йде через заплави суцільним пінявим фронтом. Пливе все, що було неплавучим, що було ніби назавжди припнутим до свого постійного місця на землі, і серед цього невпинного руху вод, над якими пролітає твій вертоліт, дивним контрастом виділяється жива прикметна деталь: пагорчик незатоплений, малесенький залисок незалитої землі серед заплави, і на ньому, збившись гуртиком, посхилявши голови, непорушно стоять темною скульптурною групою четверо ко-

ней. Невже то твої, путами спутані, лазаретні артисти?

— Ще раз прошу зайти над ними...

— Не вперше сьогодні тут пролітаєм... Усе вони стоять.

Квадрига печалі й безпомічності... Такими й зафільмуєш їх з цього несподіваного ракурсу... Всюди худоба пливе, десь там її виловлюють баграми, витягують на асфальт, інша, якої не дістали, захлинаючись, далі вниз пропливає поміж буреломом, а коні, ці, мовби не розуміючи, що коїться навкруги, стоять одні серед води, серед скаламученого потопу, дивуючи вертольотників тісним, скульптурно чітким груповим своїм смутком, своєю загадковою непорушністю. Чому стоять? Чому не пливуть, не рятуються,— адже ж коні вміють плавати?

Загадка зостається для пілотів нерозгаданою, пролетіли над кіньми, і вже, видно, про інше їхні думки... Чергове завдання, на яке вони йдуть, таке ж буденне і водночас незвичайне, як і все цього дня: йдуть знімати прикордонників з вишок.

Набирають висоту, і до невпізнання змінюється панорама цього ще недавно найзеленішого, мабуть, клаптика планети. Відкриваються архіпелаги сіл, в незвичній оголеності постає геометрія розпланованих ферм, квартали затоплених садків, де-не-де тягнуться серед води тонюсінькі стрічки дамб. Нема шляхів, які пілоти звикли тут бачити внизу, нема вузькоколійок, зелених ланів, колгоспних городніх плантацій, покритих поліетиленовою плівкою, під якою з весни визрівали ранні овочі... То все були орієнтири пілотам. Зараз поля, скільки зглянеш, вкриті поліетиленовою сірістю повені.

Кордон уже, власне, і не помітити. Змило прикордонну смугу, позносило інженерні споруди, і лише на вишках, піднесених над потопом, чатують молоді вартові. Вода по цей бік, вода вже й по той бік, бурелом та худоба пливе там, де ще вчора пролягали суворі заборонені смуги, смуги, що ділять землі держав. З вишки лише в бінокль добре видно прикордонникам десь аж під небом, у глибині другої держави далекі чужі пагорби, вкриті рідколіссям. Знайома дозорцям іноземна отара пасеться по підгір'ю, як і вчора, як і позавчора... Вівці біліють у тій самій загорожі, що варто-

вий звідси звик бачити її там повсякдень, навівши на неї стереотрубу чи бінокль.

Стоїть на варті над розливом стихії юнак, приклавши бінокль до очей, і обличчя повите задумою. Потоп і потоп. Та мусиш чатувати й потоп.

Вертоліт, знизившись, уже зависає над прикордонною вишкою, спускає з неба мотузяну драбинку-трап з алюмінієвими трубками щабельків...

І голос наказливий згори:

— Ну давай, браток! Видряпуйся! Тільки на мене, в об'єктив дивись: хочу бачити, який ти є!.. Той, що вистояв над потопом!..

Цього дня Сергій не думав про себе, не жив собою, думав лише про інших, і кожна мить буття для нього, як ніколи, була важливою, значною, неповторною. Зате в школі сьогодні про нього думали тепліше, ніж досі, і ждали його повернення з польоту, і малювався він декому як лицар Камери, як митець, що, озброєний тільки чутливістю плівки, пішов на двобій із циклоном...

Навіть екіпаж дивувався запопадливості кінооператора, невтоленній його жадобі всюди бути, усе вхопити. Зрання був з кінокамерою на амфібії, тепер літає на вертольоті, з диктаторськими замашками вимагає — де і як їм треба повестись задля його камери... І не сердяться, бо це ж таки створюється щось... Це ж людина з камерою, що влада її мовби поширюється на всю стихію... Фільмує коней, і дамбу, і прикордонників, що їх вертольоти знімають з вишок... Понад усі пристрасті оператором, видно, володіє зараз одна: обійняти, вхопити цей хаос, його руйнівне могуття й людину, що бореться з ним, вхопити й увічнити для когось...

Вимагає летіти до тих, що на дахах, потім враз: ні!

— Отут! Отут!

На недоламаний бетонний міст опустили його. Підмило вночі, середина проломилась, а край один ще міцно тримається на биках... Оце та його точка, що весь день її він шукав! Не збоку, а звідси ось його камера братиме хаос у лоб!..

Прибуває вода. Якщо має стихія дев'ятий вал, то оце якраз він! Жене з гір бурелом, котить валуни, ріка глухо гуркоче, перемелюючи все в глибині на кам'яних своїх жорнах.

Серед брудних пінявих бурунів пливе дерево зелене,

гіллясте! Культурна розкошиста яблуня то корінням, то кроною — разом з плодами — вигулькне з водовороту, з масної нафти... Стрекоче камера, жадібно й невситенно вбирає в себе цей світ хаосу, страшний і потворний світ руйнування... Буруни підгрібають під себе буруни, вода сама в себе не потовплюється, цю ще тільки проносить, а за нею знову з гуркотом летить жовтий та чорний з нафтою вал, летить з худобою, з тачками та возами, що йдуть перекидом, лиш колесами вимелькують з піняви... Несе цілі копиці-острови сіна, по-гірському настромлені на смеречини (дбалось, щоб вітер їх не розкуйовдив...). Жене чиїсь поруйновані затишки, уламки цяцькованих ганків, віконні рами в оздобах, різьблених наличниках, пролітають знесені звідкись дахи з лелечими гніздами...

Вулики пливуть! Разом із своїм ідеальним укладом, із своїми залитими тепер сім'ями, з щільниками й нектарами квітучих гір і долин...

Кінооператор усе це зустрічав своєю камерою, аж ось де він зійшовся з стихією віч-на-віч! З берега бачили, як підступає він на самий край мосту, згорбившись, прицілюється об'єктивом, мовби розстрілює цю навальну потопну силу, мовби хоче спинити, стримати її похмурий розгул... Камера весь час у дії, оператор працює самозабутньо, шалено, з берега кричать йому, а він фільмує, фільмує, а міст під ним сідає, сідає...

XXI

Нарешті настав той день, коли вода почала спадати. Як швидко росла, так швидко пішла й на спад: входила в береги, звільняючи поля, протхнуті болотною паркістю села, відкриваючи замулені, розмиті шляхи. Над горами, над долами, над цілим краєм знову світить сонце. Світить з гострою післяпотопною яскравістю.

Військові команди потужною технікою розчищають у горах автобусні траси від завалів. Тисячотонні кучугурища гірських порід насунуло на полотно доріг, перегородило, позабивало туристські маршрути. Позабирало мости. Ще з цісарських часів історичний рівень мостів вважався чотириметровим, і так їх усі будува-

ли. А вода котила валом п'яти- і шестиметровим — більше сотні мостів позносило першої ж ночі. Де перед тим лиш сльозився потічок — ревіли ріки. Трактори, машини на лісорозробках — усе стало легким, як тріски. Мов на іншій планеті, з іншою силою тяжіння. В котромусь із лісництв вирвало ріг будівлі й навіть сейф потягло — досі його не знайшли, а там, здається, були протоколи на браконьєрів!

В одну із ночей прорвало труби магістрального нафтопроводу, нафту погнало на воду, розносило з такою швидкістю, що вранці її помічено було вже на морі, на сонячних приморських пляжах. Понтонерам тоді коштувало героїчних зусиль загнати понтони в аварійну дільницю, відвести русло й створити умови для ремонтних робіт. Тепер труби нафтопроводу засмолені, обшиті деревом, толем, ізоляційним папером, на якому де-не-де проступає смола; жерла труб знову рябіють по підгір'ю, женуть, як і раніш, нафту на той бік гір.

Були під загрозою також опори міжнародної енергосистеми: з-під деяких вимило грунт, і вони на кілька метрів вилізли фундаментами на поверхню; однак вистояли, жодна не впала.

Боляче було дивитися на злизані повінню, геть понищені поля. Де ще недавно росло, буяло, ішло в колосся та в корені — лежить шар безплідного гравію-шутеру, мертвої породи,— наче десь на Місяці, в Океані Бур. Зчистило, знесло, злизало весь плодоносний покрив, удобрений, плеканий грунт — найбільше багатство колгоспів. Лише де-не-де затримавшись, лежать полеглі хліба колосками в намулі — колосок поряд з неживою, вже присохлою рибою... Підмило колію залізничну, і там зараз працюють бригади студентів. Працівники зв'язку знову вкладають на місце міжнародний кабель, що його під час повені вертольотом переносили над водою, рятуючи від пориву,— то була одна з найскладніших операцій. Кабель діяв безперебійно й тоді, коли ревіла чорна стихія нічна... На посірілих, аж попелястих луках, у вогких лозняках закопують туші розбухлих тварин, коней попутаних. Трава позависала високо на вербах, вказуючи ватерлінію відшумілої повені, відшумілої мов, кошмарний сон. Траву вже висушує сонце.

Поступово звільняються від страху ті, що, загнані по-

вінню на дерева, посивіли тоді протягом однієї ночі. Перевів дух і той голова колгоспу, який, втративши під час повені худобу, поплатився за це своєрідно: геть виліз йому чуб, облисів, обголомозився чоловік! Лікарі запевняють його, що це від нервового потрясіння і що це тимчасово — ще виросте, ще «будете кучерявий...».

Якби тільки й горя, що це...

Паводкова комісія досі так і не встановила імені того чоловіка, що його знайшли напівзамуленого в лозняках, з дитиною, притиснутою до грудей... Хто він і хто те дитя?

Світить сонце, сушить сльози чиїсь на щоках, люд поволі отямлюється після шквалів пережитого лиха.

Вагоноремонтний завод знову взявся будувати над річкою дитячі табори та зону відпочинку для робітників. Наводять місток, ставлять будиночки, грибки, розпланувують клумби. Бо з усього, що набудували перед тим, після повені зосталася... одна арка!

Жартують:

— Отакої міцності арка: циклон не бере!

Господарники підраховують завдані стихією збитки. Голова прославленого колгоспу бігає по установах райцентру, допитується, чи буде повернуто йому польовий вагончик, що його погнало водою за кордон, та чи віддадуть іноземні сусіди так трудно добуті поліетиленові покривала, що їх теж понесло туди, за прикордонну смугу...

Зворушливі сцени прощань із солдатами відбувались по селах. Самі, не чекаючи вказівок, люди несли своїм рятувальникам подарунки, найкращі свої вироби віддавали їм народні майстри-різьбярі, а від жінок та дівчат діставались солдатам гаптовані рушники та сорочки гуцульські на згадку. Незабаром підуть звідси амфібії, розлетяться по своїх аеродромах вертольоти, будуть їхні екіпажі знову десь у казармах, житимуть непримітним для інших, негучним, ніби невидимим життям. Але кожен повернеться звідси з новими, з незгладними карбами на душі.

Відтепер зміниться ставлення й до самої річки: адже бачили, що́ вона криє в собі, який звір може прокидатися в ній... Буде насторога. Не видно буде, щоб купалися там, де раніше любили купатись. А вона плине, знов успокоєна; без крутіжів, рівно, мирно дзвенить,

несе в берегах свою колискову мелодію. Текучим потоком світла переблискує по самому дну русла, і тінь від кожного камінця, як і раніш, мерехтить у воді. Закодовано в ній і гуркоти циклону, і силу стихій, і горе чиєсь,— втілює в собі переблисковий плин самого життя.

Настав день прощання біля старовинної ратуші. Непотоплений стіл президії винесено на майдан. Гримить оркестр. Музикою зустрічає майдан героїв боротьби зі стихією,— вони мають ось-ось підійти. Діти з букетами квітів нетерпляче ждуть моменту підносин: троянди, маки палають такі, що де вони й збереглись у ночі циклону. Живі, яскраві, повні краси.

Колосовський з своїм другом-однополчанином проходжувався біля ратуші, слухав, як той розмірковує, ніби полемізуючи з кимось.

— Боролися героїчно, це правда, але ж пора й замислитись: як надалі? Знов ждати авралу? Природа хоча й друг, одначе з нею не жартуй...

— Якою лютістю вона тут вибухнула...

— Щоб другом була, треба самим змінити ставлення до неї... Дивитись не тільки очима споживачів... Вміти не тільки рубати й рубати.

Біля товариша Лукавця, як завжди, гурт охочих послухати свіжий анекдот. Одначе цього разу тут мова серйозна. Береги річок не укріплюються... Гори лисіють... Та ще про село Яворівці, що його підтоплює майже щороку. Набридло вже їх рятувати. Після повені яворівчанам запропонували переселитися на інше місце, куди повінь не дістає.

— Субсидію дають, всілякі пільги, але ж — ні! Не посунемось ні на метр. Тут наші батьки й діди жили... Тут кожен корінь наш. Ну що за впертий народ?

— У тім-то й сила, що корінь,— каже котрийсь із старожилів, думаючи щось своє.

Товариш Лукавець, вірний собі, нарешті «видає» кілька веселих повеневих історійок. Про буфетницю, яка пішла на чортову спілку з циклоном, сподіваючись приховати чималу розтрату... Та ще про того завскладу, який «під шумок стихії» сам кинувся вночі спустошувати свій склад — повідмикав, повідчиняв двері навстіж, був певен, що повінь змиє всі гріхи, а повінь до нього так і не підійшла...

Про людські жертви мовилось неохоче.

— Як на такі розміри лиха, то жертв зовсім небагато,— заспокійливо казав Лукавець.

— А могло ж би і цих не бути? — зауважив молодий чепурун із районних.

— Ну, це вже не до нас претензія,— заперечив Лукавець.— Ми зробили все, що могли. Не міліція винувата...

— А хто?

— Всі — і ніхто. Ніхто — і всі. Треба, щоб душевної депресії в людях не було, ти мене розумієш? Є депресія в циклонах, є вона і в людях... Звідси й наслідки. Так що скарга відводиться: не за адресою вона.

«Ніхто — і всі» — ця Лукавцева формула, видно, сподобалась слухачам, співчутливо приймалось також і його посилання на якусь оту не зовсім зрозумілу депресію, мудровиту штуку, що її Лукавець упевнено й весело перемелював на зубах... Присутні згоджувались, що жертв циклону було б справді набагато більше, сотні людей забрав би потоп, якби тут не виявили себе тверда воля й сила порядку.

— А що ж таки мали би зробити, щоб жертв геть зовсім не було? — дивлячись Лукавцеві в вічі, доскіпувався Бронек-дев'ятикласник.

— Циклон загнуздати! — розважно відповідав міліціонер.— З космосу знешкодити його. Але це я вже тобі полишаю... Займись, як підеш від мами.

Музика вдарила туш. Ішли амфібісти. Льотчики вертольотів. Понтонники... Мерщій кинулись шикуватися комсомольці з рятувальних дружин...

Військові й цивільні стоять вишикувані, свідомі виконаного обов'язку, слухають слова народної вдячності. Вручаються грамоти. Чітким кроком виходять з шеренги один за одним рядові й командири, одержують із рук секретаря райкому партії нагороди, що для багатьох із них є перші в житті. Вручають грамоту генералові, струнку, моложавому. Юнакам в офіцерській формі... Одержують грамоти водії амфібій, пілоти, ті, хто найбільше відзначився в боротьбі з потопом...

— Джумагалієв!

— Скоморохов!

І раптом Колосовський здригнувся, почувши знайоме прізвище:

— Капітан Решетняк!

Молодий, бездоганної виправки офіцер одержував

грамоту. Розгін плечей, гідність постави... Міцне, повите спокійною усмішкою обличчя. Вилитий Іван! Чистісінько батькова крутобровість. Наче той ожив, наче воскрес...

Уже викликають інших. З числа цивільних одержує грамоту і той модерняга, що приїздив мотоциклом до кіношників, пропонував зіграти роль анонімника. Одержавши нагороду й відходячи від столу, підморгнув Колосовському: а ви, мовляв, не хотіли брати... Не знаєте, братці, людей...

Бронеку їхньому теж належала відзнака за рятування табірних дітей. Він, беручи грамоту, стояв біля столу по-хлоп'ячому нескладний, зсутулений від зніяковілості. Секретар, усміхнувшись, напівголосно сказав йому щось підбадьорливе, хлопець кивнув і мерщій шугнув у натовп, мовби хотів скорше заховатись від власної слави.

— Ви знаєте, ким він мріє стати, наш Бронек? — сказала Ярослава до Колосовського.— Синоптиком! Всі урагани з параболами їх шляхів у нього нанесені на карті. По іменах знає: де рухався ураган «Газель», де тайфун «Опал»... Смішний. Неодмінно, каже, полечу в самісіньке «око бурі», щоб побачити ураган зблизька, на екрані радіолокатора.

Після церемонії Колосовський познайомився з капітаном Решетняком. Так, родом із полтавського, з того села... Батько Іван, мати — Катерина. Хвиля гарячого підкотила Богданові до горла... «І ось ти змужніло, розквітло, ще одне людське життя, що тільки розпускалось тоді, коли ми невольничим братством скніли у печері-цегельні, лиш зоряним всесвітом укриті. Розквітло й зустрілось на нових дорогах, щоб схвилювати, й порадувати, й засмутити мене...»

Підійшла Ярослава, звернулась до капітана, як до знайомого:

— Вітаю з нагородою. Я ж казала, що станете знаменитістю.

Він зашарівся.

— Ви не забули мене?

— Забути? Таке не забувається... А сарночка ж ваша ще й досі у нас.

— Її треба в гори відправити.

— Але як?

— Я прилечу за нею... Не заперечуєте?

Ярослава відповіла очима: ні.

Колосовський відчув, що виникає ніби якась тайна між ними. Оця сарночка, що її треба в гори відправити... Про неї мовиться таким тоном, з таким поблискуванням в очах... Чи не виросте з неї в горах, десь там на полонинах, сарночка іхньої любові?

Незабаром капітана покликали, і він, потиснувши руки обом, твердим кроком пішов до товаришів. Пішов, щоб одразу ж, мабуть, рушити, куди треба, і знову опинитися в іншім житті, де суворо, де загадково. Там, де їх рідко й бачать дівчата, хіба що у вихідні, якщо нема тривоги... Але віднині тут їх весь час почуватимуть: десь вони близько, десь вони є і готові в будь-яку мить з'явитись із своєї суворості, за першим покликом прибути людям на поміч.

XXII

Якби ж тільки в ясні барви дня не вплталася стрічка жалоби... Всюди і в усьому почувалась відсутність когось... Як живого, бачить кіногрупа Сергія в його останнім розшаленілім натхненні, коли він, мокрий, сяючий, забігав похапцем перезарядити апарат... Бачать руки його вмілі й міцні. І улюблену його камеру, що десь зараз, мабуть, лежить замулена, потопом замурована в сірі грунти гирла... Разом з останніми, може, найдорожчими кадрами.

Міст обвалився, потонув, як тонуть у штормах розвированих кораблі. З людиною, що до останнього фільмувала, поки разом з бетоном мосту пішла в буруни стихії. Так загинув цей невпокійливець, шукач, вічний ловець невловного. Зосталось від нього кіногрупі лише щось на легенду схоже. Взірець самовіддачі від нього зоставсь, «півцарства за гелікоптер!» та ще отого натхнення шал...

— І все ж він вийшов переможцем,— каже Ягуар Ягуарович і поринає в глибоку задуму.

Ніби виріс в очах кіногрупи Сергій. Був він оператором справді несухого, неакадемічного складу. Його камера — експресивна, зухвала, різка — її ні з чиєю не сплутаєш. Вона мовби повторювала вдачу господаря, його нервову жадобу, його невситенність, навіть вади його. Раніш декому не подобалась в Сергієві, скажімо,

ота його набута в кіно професійна манера безцеремонно розглядати людину з ніг до голови, грубувато зазирати незнайомому в очі, мовби допитуючись: «Ану, на що ти здатен... Чи хоч трохи ти кіногенічний?» Але зараз і ці манери його прочитувались інакше: все ж таки славний був хлопець, душею відданий мистецтву!.. Згадалося засмученій кіногрупі, як один тип, виступаючи на студійних зборах, колись дошкуляв Сергієві: «В тебе ж манія справедливості!..» Що скаже той тип тепер?

В один із найближчих днів спорядили розшукову експедицію, яка мала пройти по річці вниз, до самого гирла. Вирушили втрьох: Головний, Ярослава і Ягуар Ягуарович. Може, знайдуть сліди якісь, може, десь виплив, у лозах застряв...

Ріка, найбільша з усіх тутешніх рік, праріка, що використовується для міжнародного судноплавства, що десь там у верхів'ях повита в тумани, оздоблена неоном вечірніх вітрин, в мости та бетон набережних закута,— тут вона розлилася вільно-просторо, тече, переповнена повінню світла... Мріяв Сергій про фільми нові, один із них мав бути присвячений Світлу... «Бо хіба ж не чудо: воно й хвиля-коливання, і часточка матерії, воно й руйнує і творить! Хоча б одна ота поема фотосинтезу... Може, й справді десь тут межа переходу матеріального в духовне, в ідеальне?» — наче чувся ще тут його схвильований голос.

Пливли з думками про нього. Ще кращим, ніж за життя, здавався тепер він для них. Мудрий мудрістю молодою. На самопожертву здатний. Ягуар майже певен, що їхній колега під час зйомок на нічній натурі, а надто ж під час рятувальних робіт створив, мабуть, справді геніальні кадри — от невідомо тільки, що там вийде, коли буде проявлено... Та тільки чи не засвітилася плівка — в такій метушні тоді під час циклону перезаряджали...

— Було недавно в одних: три доби знімали, і в одну секунду все нанівець... плівку засвітили... Із світла виникло й світлом згублене,— Ягуар Ягуарович скрушно хитає головою. Уявляється йому чиясь засвічена плівка, що, помутнівши, схожою стала на сиве безбарв'я сліпих, стихією скаламучених вод.

— У майбутньому кіноплівку, кажуть, замінить кристал,— розмірковує далі Ягуар Ягуарович, сидячи на

кормі біленького катерка, що несе їх за течією.— На якому-небудь кристалі буде закодовано цілий фільм, уявляєте? І такого вже не засвітиш. Кристали, потрібні для фільмів, спеціально будуть вирощувати...

— О мой, мой,— зітхнула Ярослава. Весь час у глибокій задумі вона. Може, згадує, як їй Сергій востаннє руку поцілував... Знати б, чому він так кохався в музиці старовинній? Дитя лісів, з партизанської ложки вигодуване... здичавлений малюк, чудом врятований, кимось вихоплений з кошмарів тих поліських Лідіце... як він здобувся на таку світлу любов до мелодій Бортнянського, Веделя, Баха?

«Може, якраз любов цю йому нашуміли ліси партизанські,— думає Колосовський.— Однак справді дивне явище: серед молоді, серед клопітних дітей цього клопітного шаленого віку раптом такий інтерес до музики старовинної... Може, якраз вона приваблює своєю ясністю, гармонійністю, навіть суворим отим аскетизмом почуттів? Може, людина, сучасна, оглушена какофоніями, хаосом поп-арту, саме й шукає для себе класичної цільності, якихось втрачених гармоній? Хоче знати, якою вона раніше була, як почувала, як мислила... Внутрішньо будуючи себе, звертається за досвідом людського — й туди, у віки...»

Ріка щодалі розлягається ширше — сонячно, повноводо.

— Натурне освітлення, його треба вміти читати,— каже Ягуар.— А він умів. Не плівку — нерв закладав у камеру.

— І все ж вічне невдоволення не покидало його,— зауважила Ярослава.— Казав якось, що краса природного освітлення сьогодні операторам дається ще далеко не повністю... Мріяв про досконалу техніку, яка б уможливила в неполаманості, незбіднено винести на екран оті природні рефлекси освітлення, що були помічені ще майстрами італійського Ренесансу...

І чомусь згадується Колосовському те хлоп'я з іншого берега, з відсвітом шторму на лиці, його кипучого сяйва... Звідки те бралося світло? Від якої чистоти? Від яких меридіанів накочувалось воно разом з валом прибою, з литвом бурунів, несучи в собі бризки бур і світляну порошу сонця? Юним сфінксом у червонім пуловері називав Сергій хлопчика, все хотів розгадати тайну тієї дитячої усмішки, що, як промінець, зароджу-

валась над розшаленілим прибоєм... «Про що думаєш, Сергію?» — «Думаю все про ту ж вічну гармонію, хоч не знаю, чи скоро буде вона, якщо досі — протягом віків — не було...»

Ширшає роздолля вод, щодалі більшає світла. Пробували його передати музикою в партитурах. У ньому, у світлі, таки щось є значне. Може, навіть винятково значне. Недарма ж ця таїна вабила стількох митців, не давала й твоєму операторові спокою... Не зник він, не зник! Такі не зникають безслідно. Чи варто й жити було б, щоб стати лише гравієм, сірим намулом на полях історії... Людина,— якщо була вона людиною,— сама стає часткою всезагального світла! В розливі нашого життя є і його, Сергієве, світло. І Прісине. І Шамілеве. Й Решетнякове...

Води гирла! Очерети і птахи... Ось летять над очеретами, білими крилами зблисли... Пригадав Колосовський, як кілька років тому вони з Сергієм десь тут фільмували птахів для документальної стрічки... Ночували в хатині єгеря серед безкраю очеретів, а вранці гирляне царство розбудило їх своїм лебединим клекотом, ні з чим не зрівнянним, солодким, як весна, як сама любов... «Це вже неземне,— казав тоді Сергій.— Цей ранок рожевий, мов фламінго... І голоси білокрилих звабниць над очеретами... Таку насолоду життям, певне, знали тільки грецькі боги».

Шукали Сергія по всьому гирлу, обнишпорювали береги, заводі... Знаходили цілі в'язанки задубілих черевиків та спортивних дитячих кедів, що їх повінню занесло сюди десь, мабуть, із взуттєвої фабрики. З-під очеретів, з-під низьких, у переплетенім корінні берегів знову виходили на просторе. Ніде не було.

Очі сліпило мигтючістю неба й води. Оливково-сріблястий, чисто південний колорит панує на всьому. Мовби колір давнини, барва вічності. Жодного вертольота в повітрі, час від часу лише птах пролетить над вербами, над очеретами — біло, неквапно. Небо гирла, небо Овідія... Яка злагода і розкіш у природі, що недавно шаленіла чорним вибухом циклону... Сяє півкуля неба, дає світло усім цим водам, вербам, очеретам, а вони у взаємній щедрості віддають своє світло йому. Світло оце всепроймаюче, мабуть, тільки воно й не стане тліном. Силу, що творить, силу сонця й непогасних вчинків людських — хіба її вбити циклонам?

Маревом, блиском усе переповнене. Все злилось, поєдналось у стихії сонця, в гармонії життя. Стоп, катер! Яка очеретина! Як вона переблискує, торкнута вітерцем... Скільки пластики в коливанні цієї стеблини з хитливим ритмічним переливом світла на ній! Віддзеркалена на мигтючім екрані води, вона похитується, живе, нечутно розмовляє з водою, з вітром, із сонцем, з другом вашим, може, розмовля... Вхопи, зафіксуй цей порух очеретини, і світіння вод, і сріблястість верб, їх епічну задуму... Зафільмуй, збережи цю велику творчість природи! Але кому, навіщо? Хто дорожитиме? Чи перед ким із прийдешніх постане цей величавий спокій гирла і ця очеретина в її плавкім коливанні, чи оживе вона, як рядок гекзаметра, як скалка краси, як необхідність?

— Толстой десь сказав: люди як ріки,— почувся задумливий голос Ярослави.— Наче про Сергія сказав...

«Ця ріка, вона теж як людина: сягнула свого апогею, вибухла повінню світла і саме тепер, коли світлом мудрості осяяна, в спокійних розтоках гирла мусить завершувати свій плин... Уже стає Океаном».

Не впізнати ріку. Те, що недавно чорно ревіло, ламало, трощило, тут поступилося місцем іншій повені — повені, яка не руйнує.

Плине, ущерть налита світлом, ріка. В іншій красі явила себе — в красі втихомирення й спокою. Розсунула очерети, розлилася привільно, відтворює саму широчінь і сяйво неба, з усім живим спілкується своєю безмовною мовою... Тут я впадаю в Світовий океан. З цими очеретами прощаюсь, що, як єгипетські папіруси, вбирають у себе щедрі тайнощі світла... Прощаюсь з прикордонною вишкою, що височить в очеретах, і прикордонник молодий там чатує угорі з біноклем... Цей день чатує, залитий потопом світла, і маревну тишу верб, і безконтрольний політ птаха понад усі межові знаки... Йду, зникаю своїми прісними водами в Світовім океані. Він поглинає мене, одну з безлічі рік, щоб уподібнити собі, розчинити у синіх своїх безмежжях. А чи так уже й безслідно зникаю? Не позначусь хіба — хоч певною мірою — на складі його ж власних вод, ступені солоності, на швидкості та завихреннях його загадкових течій, зрештою на самому характері Океану? Ріка рівнин і гір, ще довго тектиму

й там, серед моря, і навіть із космічних орбіт буде видно серед морського блакиту течію — пасмо рудої річкової води; вона й там ще довго зберігатиме свою річкову природу — і прісноту джерел, і колір гірських та долинних грунтів, і внутрішній рух життя... Вода серед води — вже в цьому є незвичайність; і є щось значне в самому акті впадання, в цім одвічнім єднанні гирла ріки з Океаном.

Світиться світ. Всюди розіллялося тихе, сріблясте, безкрає...

І повінь уже тут не повінь.

І небо вже тут не небо, а небеса.

1968—1970

Примітки

До четвертого т у ввійшли романи «Людина і зброя» та «Циклон», які друкуються за виданням: О л е с ь Г о н ч а р. Твори в двох томах. Том І. К., «Дніпро», 1983.

ЛЮДИНА І ЗБРОЯ

Роман уперше надрукований у журн. «Вітчизна» (1960, №№ 1—2), окремим виданням вийшов у вид-ві «Радянський письменник» (1960). У республіканських вид-вах виходив у 1961, 1966, 1968, 1969, 1974, 1978, 1984 рр.

Російською мовою у перекладі М. Алексєєва та І. Карабутенка вперше опублікований у журн. «Москва» (1960, №№ 7—8); у «Роман-газете» (1960, №№ 20—21). Окремим виданням вийшов у вид-ві «Молодая гвардия» (1960). Російською мовою твір перевидавався неодноразово.

Роман виходив також в Естонії у перекладі Отто Самма (Таллін, Естдержвидав, 1962), в Азербайджані — М. Файга (Баку, «Азернешр», 1963), у Молдавії — А. Кинді та П. Задніпру (Кишинів, «Картя молдовеняске», 1964), у Таджикистані — в перекладі Ч. Азизкулова (Душанбе, «Ірфон», 1985).

Друкувався болгарською мовою в перекладі Атанаса Далчева та Емілія Прохаскова (Софія, «Народна култура», 1961), польською — Марії Трачевської (Варшава, «ПІВ», 1963), чеською — Л. Зілинської (Прага, «Наше войско», 1963), румунською — А. Стефанеску-Меделені та А. Івановського (Бухарест, «ЕПЛУ», 1964), німецькою — Ю. Ельперіна (М., Вид-во літератури іноземними мовами, 1963), сербохорватською — Д. Груїча (Нові Сад, «Матица српска», 1967), угорською — Е. Бродські (Будапешт, «Європа», 1974), англійською — у перекладі А. Біленка (К., «Дніпро», 1985).

У 1962 р. роман був відзначений Державною премією Української РСР імені Т. Г. Шевченка.

В перші роки після публікації на роман було надруковано в пресі 56 рецензій, про нього писали Б. Васильєв, Л. Нікулін, В. Закруткін, Я. Судрабкалн, О. Корнійчук, Л. Новиченко, Б. Буркатов, М. Логвиненко, Н. Рибак, І. Дзеверін, Ю. Бурляй, Г. Сивокінь, П. Загребельний, Д. Шлапак, В. Дончик, І. Семенчук та ін.

«Людина і зброя» — це історія студентського батальйону юнаків-добровольців,— писав В. Закруткін,— які, скоряючись покликові серця, у перші ж дні війни залишають університетські аудиторії і йдуть на фронт, щоб захистити Батьківщину». Відзначаючи високе оптимістичне звучання роману, Б. Васильєв писав: «Олесь

Гончар з проникливістю великого художника розкриває ті незримі узи, які пов'язують нашу армію з народом».

Чеський дослідник Вацлав Жидліцький підкреслював: «Якщо «Прапороносці» були складені як своєрідна поетична легенда, їхньому народженню сприяли такі зразки, як гоголівський «Тарас Бульба» і стародавній героїчний епос «Слово о полку Ігоревім», то «Чорне літо» (так названо роман у чеському перекладі) є значно ближчим до реалістичної епіки, в ньому дійсність промовляє сама за себе, без «посередницької авторської поетизації».

У романі, писав болгарський письменник Димитр Добрев, «з високою майстерністю Олесь Гончар уміє малювати картини, в яких гармонійно поєднуються ніжність і жорстокість, рух і спокій, дійсність і мрії».

ЦИКЛОН

Уперше надрукований у журн. «Вітчизна» (1970, № 4) Окремими виданнями в 1970 р. вийшов у вид-вах «Радянський письменник» та «Дніпро» («Романи й повісті»). Виходив також у 1974, 1978, 1983 рр

Російською мовою у перекладі І. Карабутенка та І. Новосельцевої опублікований у журн. «Дружба народов» (1970, № 8). Окремими виданнями вийшов у «Советском писателе» (1971) та «Роман-газеге» (1972, № 1).

Литовською мовою роман вийшов у перекладі А. Козлова (Вільнюс, «Вага», 1973), латиською — А. Рудзрога (Рига, «Ліесма», 1974), естонською — у перекладі Л. Раудтітс (Таллін, «Еесті раамат», 1976).

Роман друкувався болгарською мовою — переклад З. Іванова (Софія, «Народна култура», 1972), словацькою — Р. Дворакова-Жяйрова (Братіслава, «Татран», 1973), німецькою — Ю. Ельперіна (Берлін-Веймар, «Ауфбау», 1976), польською — М. Долинської (Люблін, Вид-во Любельське, 1976), англійською — (М., «Прогресс», 1972), французькою — І. Бабич та Ж. Шампенда (К., «Дніпро», 1977), чеською — Г. Пражакової (Прага, «Чехословенскі спісоватєл», 1975), китайською — Чжень Веньює, Чжу Ісень-Хефей (Пекін, «Аньхуей женьмінь чубаньше», 1982), бенгальською — переклад Атипа Шоркара (Калькутта, 1975).

Маршал Радянського Союзу С. Будьонний писав про роман: «Думки й почуття, узагальнені в романі «Циклон», співзвучні народним, і сама книга, сповнена сонячної віри у велич радянської людини,— твір народний». «Наявність двох часових площин,— відзначав німецький критик Рольф Гебнер,— дає змогу авторові через спогади головних героїв дивитись на війну очима сучасників». Чеський дослідник Вацлав Жидліцький назвав «Циклон» «поемою в прозі», «новим типом романного жанру».

ЗМІСТ

Людина і зброя

Роман 5

Циклон

Роман 319

Примітки

Віталій Коваль 587

ОЛЕСЬ
ТЕРЕНТЬЕВИЧ
ГОНЧАР

СОЧИНЕНИЯ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ ЧЕТВЕРТЫЙ

Человек и оружие. *Роман*

Циклон. *Роман*

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *Н. М. Кравченко*
Ілюстрації художників *В. Є. Перевальського,*
С. Г. Якутовича
Художнє оформлення *І. М. Гаврилюка*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *Л. М. Демченко*

Інформ бланк № 3451

Здано до складання 22 09 86
Підписано до друку 18.03 87.
Формат 84×108$^{1}/_{32}$ Папір друкарський № 1
Друк високий Гарнітура балтика
Умовн друк арк 31,08 Умовн фарбовідб 31,08
Обл -вид арк 32,151 Тираж 100 000 пр.
Зам 6—2985 Ціна 2 крб 40 к

Видавництво художньої
літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП,
вул Володимирська 42

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»
252057 Київ, вул Довженка 3

Гончар О. Т.

Г65 Твори: В 7-и т. Т. 4: Людина і зброя: Роман; Циклон: Роман / Приміт. В. Коваля.— К.: Дніпро, 1987.— 589 с.

До четвертого тому ввійшли романи «Людина і зброя» (відзначений Шевченківською премією за 1962 р.) — про подвиг студентів, які в перші дні Великої Вітчизняної війни добровільно йдуть на фронт і у двобої з ворогом виявляють патріотизм, мужність, вірність гуманістичним ідеалам; та «Циклон», в якому вже знайомі читачеві герої діють за інших життєвих обставин, зокрема під час боротьби із стихійним лихом в районі Карпат.

Г $\frac{4702590200—226}{M205(04)—87}$ передплатне 84Ук7